

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskernes Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Vindmøller og Vandmøller i Danmark

BIND 3

Anna Marie Lebech-Sørensen

Vindmøller og Vandmøller i Danmark

BIND 3

Skib Forlag

Vindmøller og Vandmøller i Danmark

BIND 3

Forfatter:

Anna Marie Lebech-Sørensen

© Skib Forlag

Illustrationer:

Hvor intet andet er anført
tilhører fotos Anna Marie Lebech-Sørensen
eller Aksel Folmersen

ISBN: 87 90374 34 7

1. udgave 2006

Reproduktion og tryk:

Midt fyns Bogtryk ApS, 5750 Ringe

Sats:

Palatino

Papir:

130 g Tom & Otto Silk

Indbinding:

J.P. Møllers Bogbinderi, 6100 Haderslev

Forlaget takker for venlig støtte fra:

Augustinus Fonden
Carlsen-Langes Legatstiftelse
Det Faberske Fond
Hielmstjerne-Rosencroneske Stiftelse
Konsul George Jorck og Hustru Emma Jorck's Fond
Fonden Realdania
Velux Fonden

Det har til enkelte af bogens illustrationer
ikke været muligt at finde frem til
indehaver af ophavsretten.

Gengivelse af bogen eller dele deraf kun tilladt
med forlagets skriftlige tilladelse.
Uddrag til brug ved anmeldelse dog undtaget.

Skib Forlag

5771 Stenstrup

Tlf. 62 26 33 58

skib@post.tele.dk

www.skibforlag.dk

Indhold	7	Forord ved H.K.H. Prinsgemalen
	8	En stor tak
	9	Møllerne fortæller historie
	20	Arreskov Mølle
	30	Aulum Mølle
	38	Bruunshaab Gamle Papfabrik
	48	Bullerup Mølle
	56	Elstrup Mølle
	64	Fiskebækgårds Mølle
	71	Gammel Rye Mølle
	77	Halkær Mølle
	85	Hattebæks Mølle
	92	Havnø Mølle
	99	Helnæs Mølle
	106	Hjerritsdal Mølle
	111	Hollufgård Mølle
	124	Højsager Mølle
	129	Hørsholm Mølle
	136	Kanehøj Mølle
	144	Kimmerslev Mølle
	152	Kisserup Mølle
	157	Klostermølle, Gudum
	166	Klostermølle, Voer
	188	Køng Mølle
	198	Randrup Mølle
	209	Roslev Mølle
	213	Sindal Mølle
	224	Vodskov Mølle
	228	Øksnebjerg Mølle
	236	Østerklit Stokmølle
	242	Tidevandsmøller
	246	Stikord

Trykte Kilder:

Henrik Pedersen: De danske Landbrug fremstillet paa Grundlag af Forarbejderne til Christian V's Matrikel 1688 1928

Niels Meyn og Henry Loft: Danske Møller 1934

Steen B. Bøcher: Vandkraftens udnyttelse i det sydlige Nørrejylland før og nu 1942

Steen B. Bøcher: Vandmøller og andre vandkraftudnyttelser i Ribe Amt 1944, i Vejle Amt 1952

Kirsten Havelund Sørensen og Helene Strøm: Møller i Danmark – bidrag til en bibliografi 1981

Ole Mortensøn og Hans Larsen: Møller og Møllefolk – på Langeland 1982, 1990

Jens Kongsted Lampe m.fl.: Møller og Møllere i Danmark gennem 100 år 1984

Niels Christensen: De fynske kornmøller og deres møllere 1660-1800 1986

Jørgen F. Christensen: Rundt til danske vandmøller 1991

Dansk Mølleatlas I-III, udg. af Dansk Møllerforening 1992-1994

Møllebygninger i Danmark, udg. af Skov- og Naturstyrelsen 1993

Biskop Jacob Madsens visitatsbog 1588-1604, Udgiverselskabet for Historisk samfund for Fyns Stift 1995

John Jensen, Anders Friedrichsen, Torben Olesen: Møllepasning, Kursusmateriale, udg. af Møllepuljen og John Jensen 1999

Adkomstregistrering 1513-1550, Landbohistorisk Selskab. Institut for Navneforskning red. Susanne Vogt. www.hum.ku.dk

Tidsskriftet Møllen, udg. af Dansk Møllerforening

Anders Jespersen: Den danske Mølle udg. af Selskabet Danske Møllers Venner

Anders Jespersen: Moldek publikationer og TIMS

(Transactions of the International Symposiums on Molionology)

Foldere om møllerne

J.P. Trap: Danmark, udg. 1857 og senere udgaver

Kronens Skøder fra 1535, udg. 1892-1978

Kancelliets Brevbøger fra 1551, udg. 1885-1996

Utrykte kilder:

Lensregnskaber, amtsregnskaber, tingbøger, markbøger, modelbøger, matrikler, fæste- og skifteprotokoller, kirkebøger,

folketællinger, skøde- og panteprotokoller

(Rigsarkivet, Landsdelsarkiverne, lokalhistoriske arkiver)

Jens Søndergaards optegnelser om danske møller

Vindmøller og Vandmøller i Danmark

Møllerfolk har gennem flere hundrede år været med til at præge det danske samfund både erhvervsmæssigt og kulturelt.

De fleste af møllerne var kornmøllere, mens andre drev stampemøller, der bearbejdede det stof, som blev vævet i hjemmene. Atter andre drev hammermøller, hvor vandkraften ved hjælp af de store hamre kunne fremstille landbrugsredskaber eller forskelligt husgeråd som f.eks. kobbertøjet på Amalienborg. Møller kunne også anvendes til krudt- og våbenproduktion og har således ikke altid virket i fredens tjeneste.

Flere af møllerne endte som fabrikanter, bl.a. i papir- og klædeindustrien, og havde tæt kontakt til de ledende i landet. Et par af dem blev præsidenter for Landstinget.

Mange møllere fik stor indflydelse i deres lokalområde som medlemmer af eller formænd for sogneforstanderskabet, senere sognerådet.

På det kulturelle område var mange møllere aktive, og flere af deres efterkommere har gjort sig bemærket som videnskabsfolk og kunstnere.

Møllernes baggrund kunne være ret forskellig. At være møller var en stilling for standspersoner. De har bidraget til dansk kulturliv på bedste vis. Derfor er det en pligt for eftertiden at sikre møllerne som mindesmærker for en markant fortid.

*H.K.H. Prinsgemalen er protektor for Dansk Møllerforening.
Foto: Kgl. Hoffotograf Klaus Møller*

Hersnik

En stor tak

til alle, der velvilligt har bidraget til Vindmøller og Vandmøller i Danmark med oplysninger om de enkelte møller og har fundet illustrationsmateriale frem. Takken skal lyde til både 'møllefolk', arkivarer, bibliotekarer og naturvejledere, der tålmodigt har besvaret mine spørgsmål. Atter en særlig tak til den tidligere redaktør af *Møllen* Otto Rasmussen, Odense, som altid har vidst råd, når der hen ad vejen opstod problemer. Endvidere tak

til Per Gliese, Herluf Lille Møllelaug, sekretær i Dansk Møllerforening og medredaktør af *Møllen*. Endnu engang må jeg erkende, at der heller ikke denne gang blev plads til alle interessante møller, så der kan følge endnu et bind. En stor del af dette er allerede skrevet, så de møllefolk, der har stillet deres viden til rådighed skal vide, at de ikke har gjort det forgæves, selv om de ikke finder deres mølle i dette bind.

Anna Marie Lebech-Sørensen

Butterup Mølle

Vindmøllerne fortæller historie

Vindmøller er som bygningsværker noget helt enestående og kan fremkalde associationer til Babelstårnet, som ikke engang havde vinger, til sejlskibe og til naturens fugle, men vindmøllerne kommer ligesom Babelstårnet ikke ud af stedet. Vindmøllerne ligner indvendig for den uindviede mest af alt en Storm P. opfindelse, men man kan jo se, at i forvirringen af drev og hjul, reb og lemme, der åbner og lukker sig efter behov, står der midt i møllen en aksel, som samler det hele. Det er den stående aksel eller, som den mere malende kaldes i Sønderjylland, kongevellen, og den har styr på det hele. Den fordeler kraften fra vingeakslen, og man kan også se, at der kommer et resultat ud af forvirringen, kaos bliver til kosmos, når møllens produkter fra kværnene kommer ud af meltudene.

Men hvem opfandt vindmøllerne, der i tidens løb også er blevet anvendt til andet end til at formale korn? Hvordan kom de til at se ud, som de gør? Ingen kan besvare spørgsmålene, men man ved, at der i Asien, nærmere betegnet i Persien, for flere tusinde år siden fandtes en vindmølletype med en lodretstående aksel, og en skærm ledte ofte vinden ind til de horisontale vinger. Men det skulle vare mange år, inden vindmøllen fandt vej til Europa. I egnene omkring Middelhavet udvikledes en tårnmølle, opført i natursten. Dens vinger kunne ikke drejes op mod vinden, men var sat fast i den retning, hvorfra vinden almindeligvis kom. Disse møller var i hvert fald almindelige i 1600-tallet, da det var dem, som Don Quixote de la Mancha i Cervantes' roman af samme navn kæmpede forgæves imod. På en titelgravure til en af de ældre udgaver af bogen ses Don Quixote dog ride forbi en umiskendelig stubmølle sammen med sin tro følgesvend Sancho Panza.

I egnene ved Den Engelske Kanal blev der derimod i 1100-tallet udviklet begyndelsen til den vindmølletype, som kom til Danmark ca. hundrede år senere. I de tidligere 'danske' områder, Skåne og Holsten, er enkelte vindmøller omtalt i første halvdel af 1200-tallet. I det nuværende Danmark omtales en vejrmølle i Fløng ved Roskilde i 1259, og allerede knap hundrede år senere nævnes ni i Roskildebispens Jordebog 1377.

Disse møller var stubmøller, hvor hele møllekroppen drejes om stubben (pælen), der står på en krydsfod med skråstivere, som igen hviler på et fundament, fx af kampesten. Lige under første loft ligger sadlen, som også støtter stubben. På stubben ligger en kraftig bjælke, stensbjælken, i et tap-

leje, og herpå hviler møllehuset med kværnstene. Omkring taplejet drejes møllehuset ved hjælp af stjærten, der støttes af to skråstillede bjælker.

Stjærten drejes ved hjælp af en 'vindvogn', en gangvogn, eller også drejer man kroppen ved at trække i stjærten. Stjærten bliver så sat fast i ringe, der sidder i jorden rundt om hele møllen, så der altid kan findes et sted, hvor vingerne kommer til at stå op mod vinden, som de skal, når de driver mølleværket. Vingefanget er normalt til kludesejl, men på Bornholm og på Læsø finder man vingefang, hvis areal bliver forøget eller formindsket ved hjælp af træflager, også kaldt split. Det var mølleren selv, der i sin tid skulle på- og afsejle (svikke) vingerne.

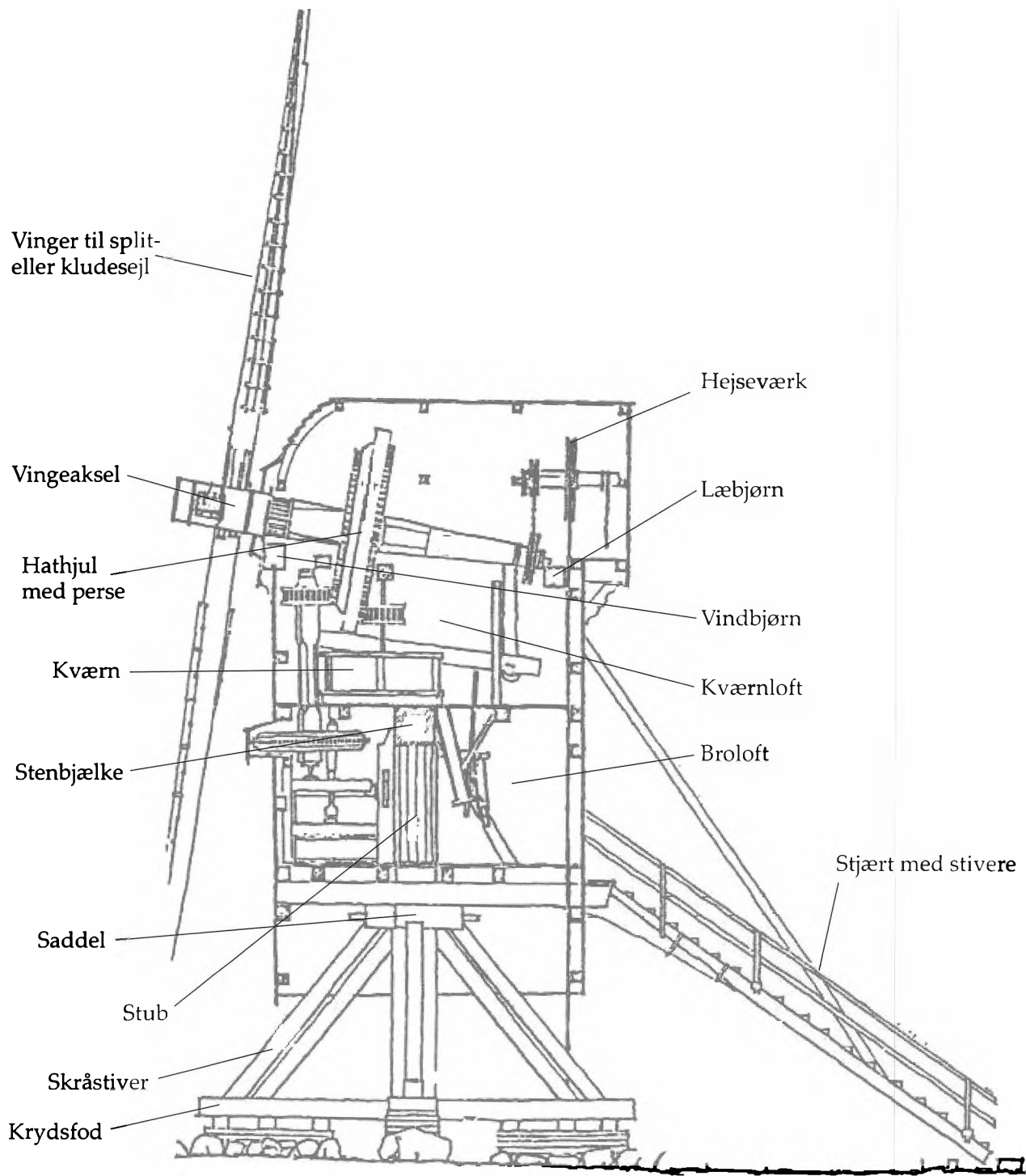
Vingefanget var oprindeligt dobbelt. Kroppen er firkantet med forskellig beklædning ligesom møllehatten, der hyppigst er krum (bådformet), og selv om det er begrænset, hvor høj en stubmølle kan være, var det alligevel et tungt arbejde for møllerne at bære de tunge sække med korn til formaling op på den første etage eller, som det hedder i møller, loft. I de mindre møller, hvoraf der eksisterer flere på fx Lolland-Falster, var der kun to lofter broloftet, hvor kværnene hviler på broheste, og kværnloftet, men især i byerne kunne de være ret høje med flere lofter. Den ældste bevarede stubmølle i Danmark er sandsynligvis Bechs Mølle i Svaneke fra 1634 (se bind 1, Årsdale Mølle).

Fra broloftet fører en stige op til kværnloftet. Normalt var stubmøller kun forsynet med én kværn med direkte træk, en begrænsning forårsaget af stubmøllens størrelse, men med stjernehjulets fremkomst efter 1750 blev et sådant, når der var plads, installeret (se bind 1, Kolby Mølle, Brundby Mølle). I de større stubmøller kunne der på broloftet være installeret en sigte, en skallekværn (grubbe- eller pilleværn), der bruges til at fremstille byggryn og til at spidse (slibe spidserne af og fjerne 'skægget') korn, til afskalning af byg og til forrensning af hvede og rug) og endnu en kværn. Nogle møller blev forsynet med udvendigt hejseværk, men ellers er det installeret på kværnloftet, og så slap mølleren for noget af slæbet.

Alle vindmøller er forsynet med en bremse, der kaldes en perse. Den betjenes med et kædetræk via en vægtstang, og den består af store bremseklodser, der er anbragt på hele hathjulets omkreds. Nedbremsning var nødvendig, når mølleriet skulle standses ved fyraftenstid og for at forhindre ulykker, når det blæste meget. En anden sikkerhedsforanstaltning er sølen, der kan være af metal,

sten eller træsorten pokkenholt. Vingeakslen hviler umiddelbart efter vingefanget i denne søle, der reducerer varmen, som opstår, når vingerne drejer. Sølen hviler på en pude af træ, som igen hviler på et stykke egetræ, som kaldes vindbjørnen (se foto side 95). Denne fortsætter bagud i saksbjælken, der ender i læbjørnen, hvor den bageste ende af vingeakslen hviler.

Mølleren og nu møllepasserne skal se til at få møllen bremset og sørge for at smøre sølen hyppigt. Desuden må de være omhyggelige med, at vingefanget altid står op mod vinden. Det er et hårdt arbejde, og jo større møllen er, jo vanskeligere bliver det. Selv på Måndø, hvor stubmøllen ikke var særlig stor, indkaldte mølleren øens mandlige befolkning, når møllekroppen skulle drejes.

Tegning: Peter Steen Johansen

Gangvogn. Brundby Stubmølle.

Allerede Leonardo da Vinci (1452 – 1519), der foruden at være kunstner også var opfinder af de helt store, selv om hans opfindelser ikke blev omsat i praksis, havde en vindmølle med en drejelig hat på sit tegnebræt. Godt et halvt århundrede senere blev der i Holland bygget en mølle med drejelig hat og vingefang af Lief Janszoon Andries fra Alkmar i Flandern. Det betød, at møllerne kunne bygges meget større, og derved øgedes produktionen. Det var sikkert også årsagen til, at man i Holland i 1500-tallet eksperimenterede med at gøre stubmøllerne mere effektive, således siges det, at den hollandske mølle opstod, fordi man forsøgte at hæve en stubmølle så meget som muligt og endte med at bygge stubmøller oven på gamle by- eller fæstningstårne. Her kunne de fange vinden bedre.

Den første hollandske vindmølle i Danmark blev opført på Christian den Fjerdes initiativ, og den stod færdig i København i begyndelsen af

Torkildstrup Stubmølle.

1620'erne. Senere i århundredet fulgte flere efter, men der skulle gå omkring to hundrede år, før de helt havde udkonkurreret stubmøllerne. Først når disse brændte eller blæste omkuld, blev de erstattet af hollandske vindmøller. Et incitament til at opføre hollandske møller i stedet for stubmøller var det omtalte stjernehjul. Det var nødvendigt for, at man kunne installere en skallekværn, da den kræver den høje hastighed, der fås ved opgearning ved hjælp af stjernehjulet.

En modernisering af de hollandske møller fandt sted efter slutningen af 1700-tallet. Moderniseringen betød, at møllen blev selvkrøgende ved hjælp af en vindrose, en lille mølle, modsat vingefanget, der via et system af aksler og drivhjul sørger for, at møllehatten automatisk drejes op mod vinden og derved forhindrer, at møllen kommer i bagvind. Enkelte møller fik et udvendigt krørehjul, der havde samme virkning. Dette hjul betjentes ved hjælp af en kædekonstruktion fra omgangen. En anden form for modernisering var, at vingefanget blev selvsvikkende ved hjælp af klap- eller jalousivinger, der også blev reguleret med en kæde fra omgangen. Vindrose og klapvinger var allerede blevet opfundet af briter i 1700-tallet. I 1745 tog den skotske smed Edmund Lee patent på vindrosen, og omkring 1772 fulgte møllebygger Andrew Meilke, ligeledes en skotte, efter med opfindelsen af vinger med klapper eller jalousier. Rigtig vind i sejlene fik møllerne dog først med den engelske ingeniør William Cubitts patentsejl fra 1807, som kunne reguleres, uden at møllen blev sat i stå.

Den hollandske vindmølle er tredelt (nogle har dog ingen undermølle) i sin opbygning, idet den består af undermølle, overmølle og hat. Undermølle og overmølle er indvendigt delt i flere lofter, forbundet med trapper.

Der findes to hovedtyper:

1. møller med jordomgang, 2. møller med galleri, hvortil der er udgang fra broloftet eller kværnloftet.

Møllekroppen er normalt ottekantet, opført i træ og beklædt med fx spåner, eller rund, opført i mur.

Vingefanget. Det ældste er til kludesejl. Det yngste er næsten automatisk med klap- eller jalousivinger.

Krøjeværket. Det ældste er manuelt med svans. Det yngste er automatisk med vindrose.

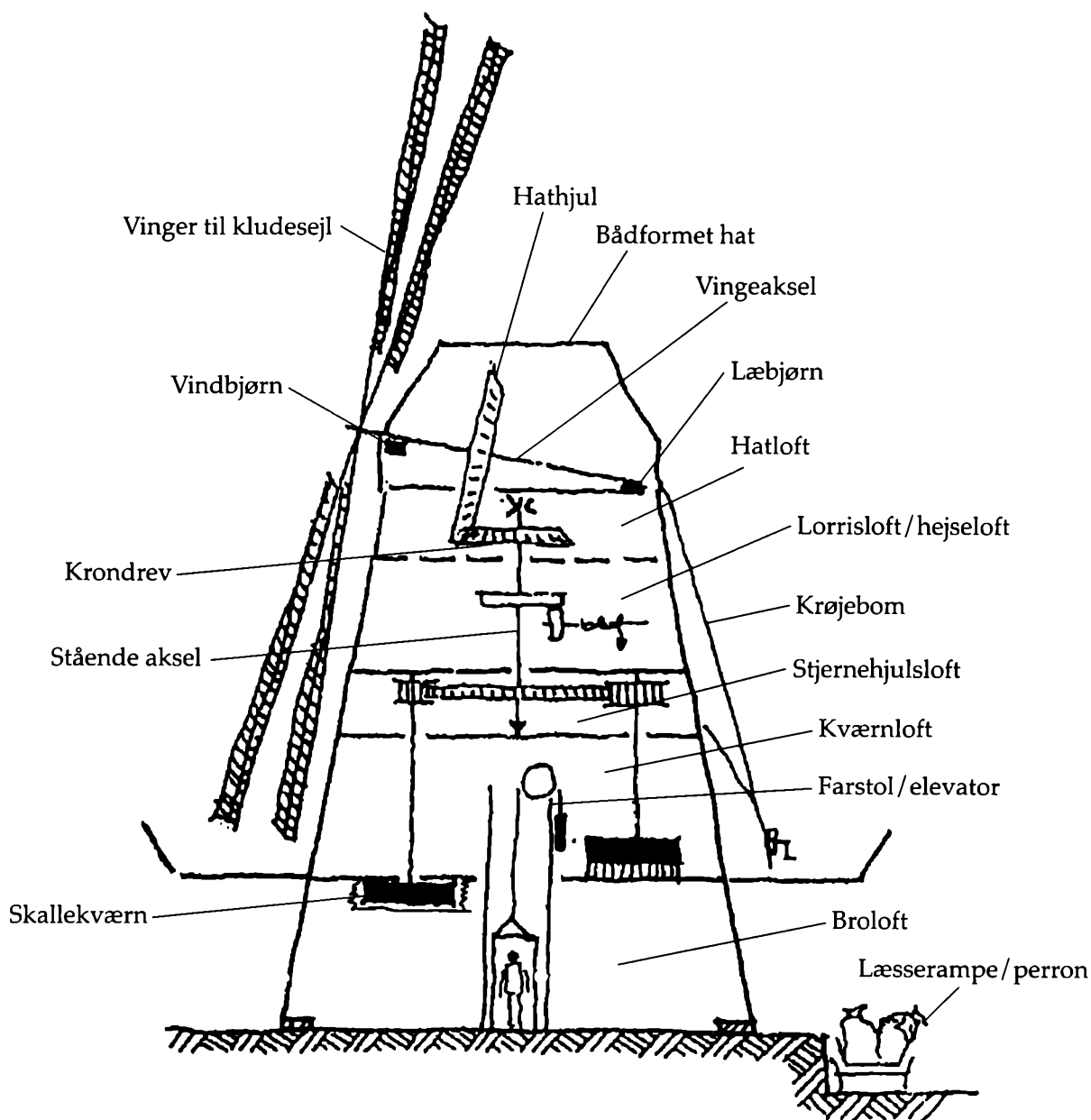
Hatten. Den ældste er bådformet. Den yngste er løgformet.

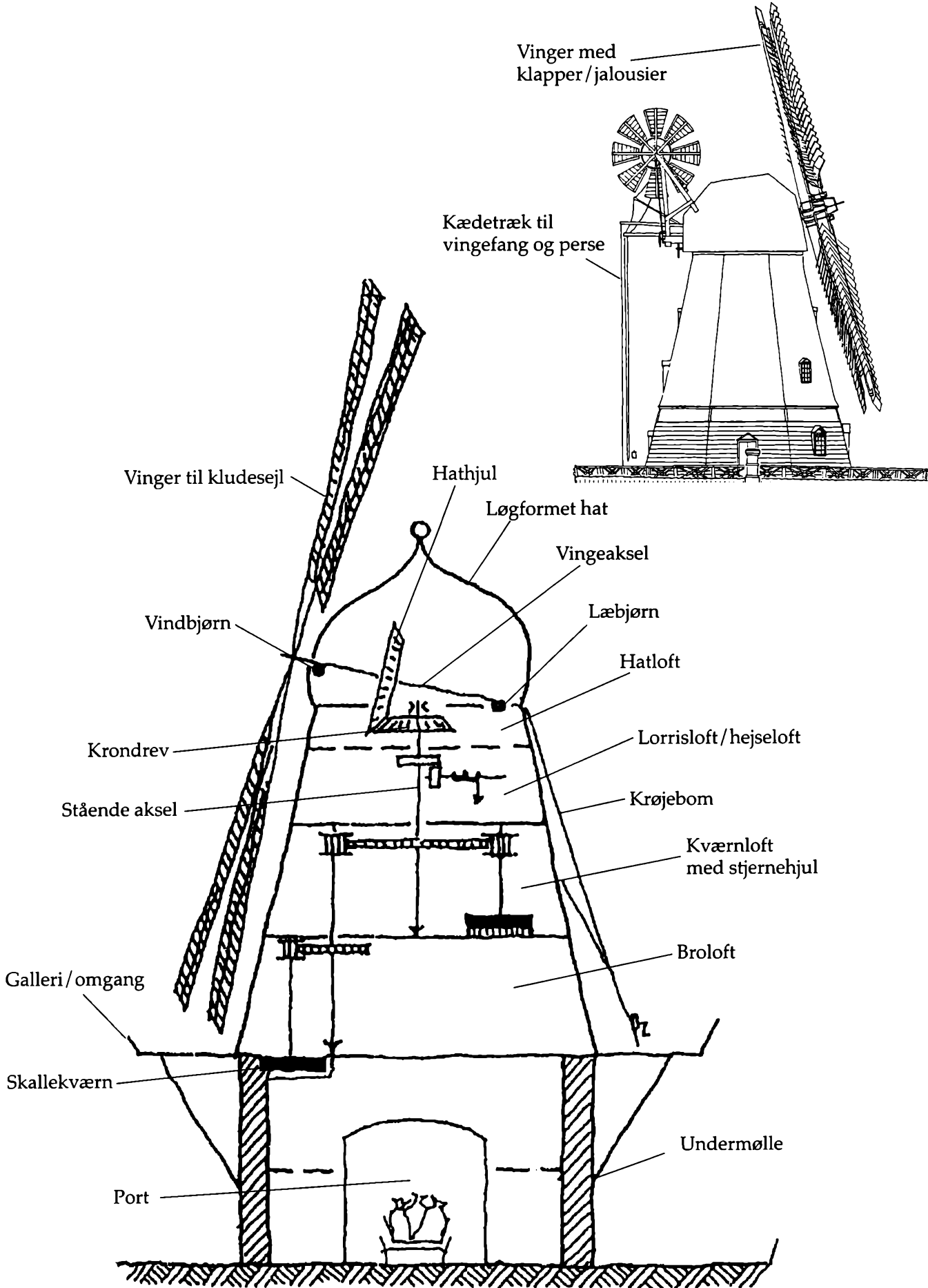
Typerne kan være sammenblandet, da nogle møller kun blev delvis moderniseret, og nogle af de fuldt moderniserede er ved restaureringen ført tilbage til vinger med kludesejl, men har beholdt vindrosen.

Den sidste hollandske vindmølle opførtes i 1915. Det var Låge Mølle (se bind 2, Uldum Mølle) i Sindbjerg Sogn, der blev genopført efter en brand. Den står endnu, og i 2006 er der planer fremme om at sætte den i stand.

Allerede da Låge Mølle blev genopført, havde de hollandske vindmøller fået konkurrence fra de store dampmøller og gårdenes egne kværne. Efter

Anden Verdenskrig havde de fleste vindmøller udspillet deres rolle – som forretningvirksomheder, men det store bevaringsarbejde, der er blevet udført i årene fra 1960, har bevaret dette stykke dansk industri- og kulturhistorie. Man er endda gået så vidt, at Baunhøj Mølle i Grenå, som nedbrændte i 2002, er blevet genopført næsten i sin gamle skikkelse.

Hatten er bådformet,
tækket med strå

Lorrisloft/hatloft med hejseværk

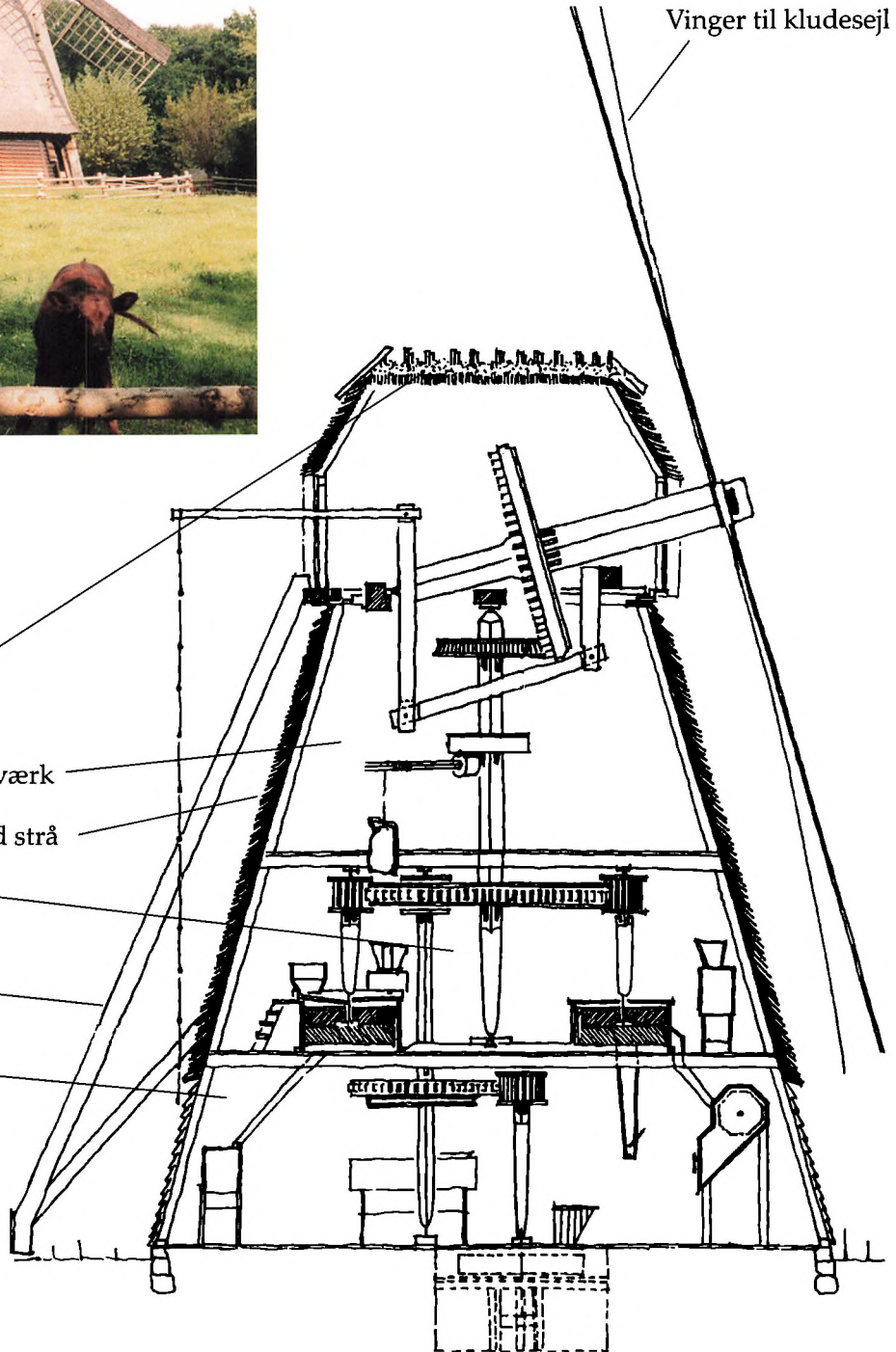
Møllekroppen er tækket med strå

Kværnloft med stjernejul

Møller krøjer
manuelt

Broloftet

Vinger til kludesejl

Tegning: Peter Steen Johansen

Jordhollænder med kælder. Havnbjerg Mølle

Hatloft

Lorrisloft

Stjernehjulsloft

Kværnloft

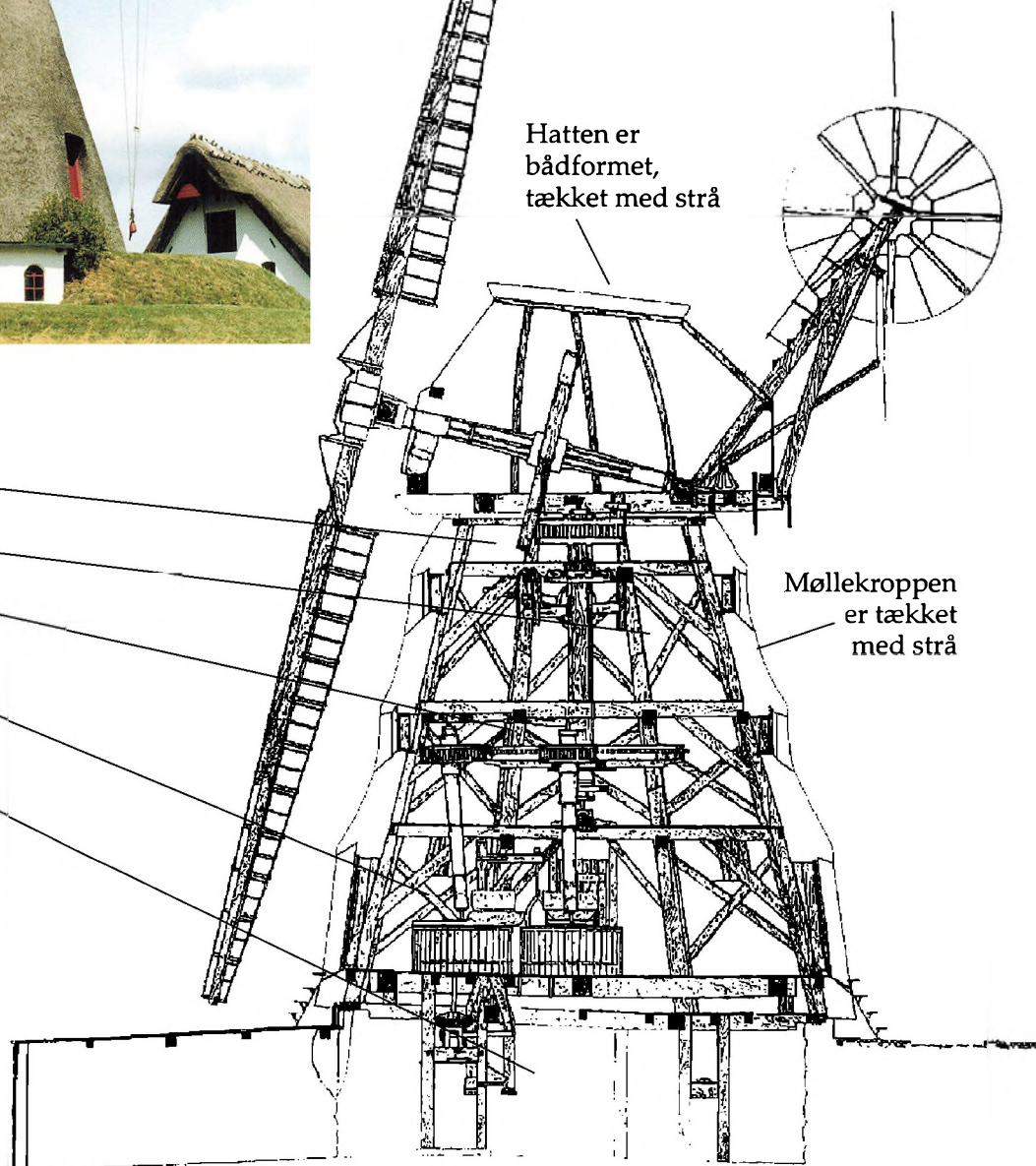
Kælder

Vinger til kludesejl

Vindrose
Møllen krøjer automatisk

Hatten er
bådformet,
tækket med strå

Møllekroppen
er tækket
med strå

Møllekroppen er beklædt med spåner

Lorrisloft/hatloft med hejseværk

Kværnloft med stjernehjul

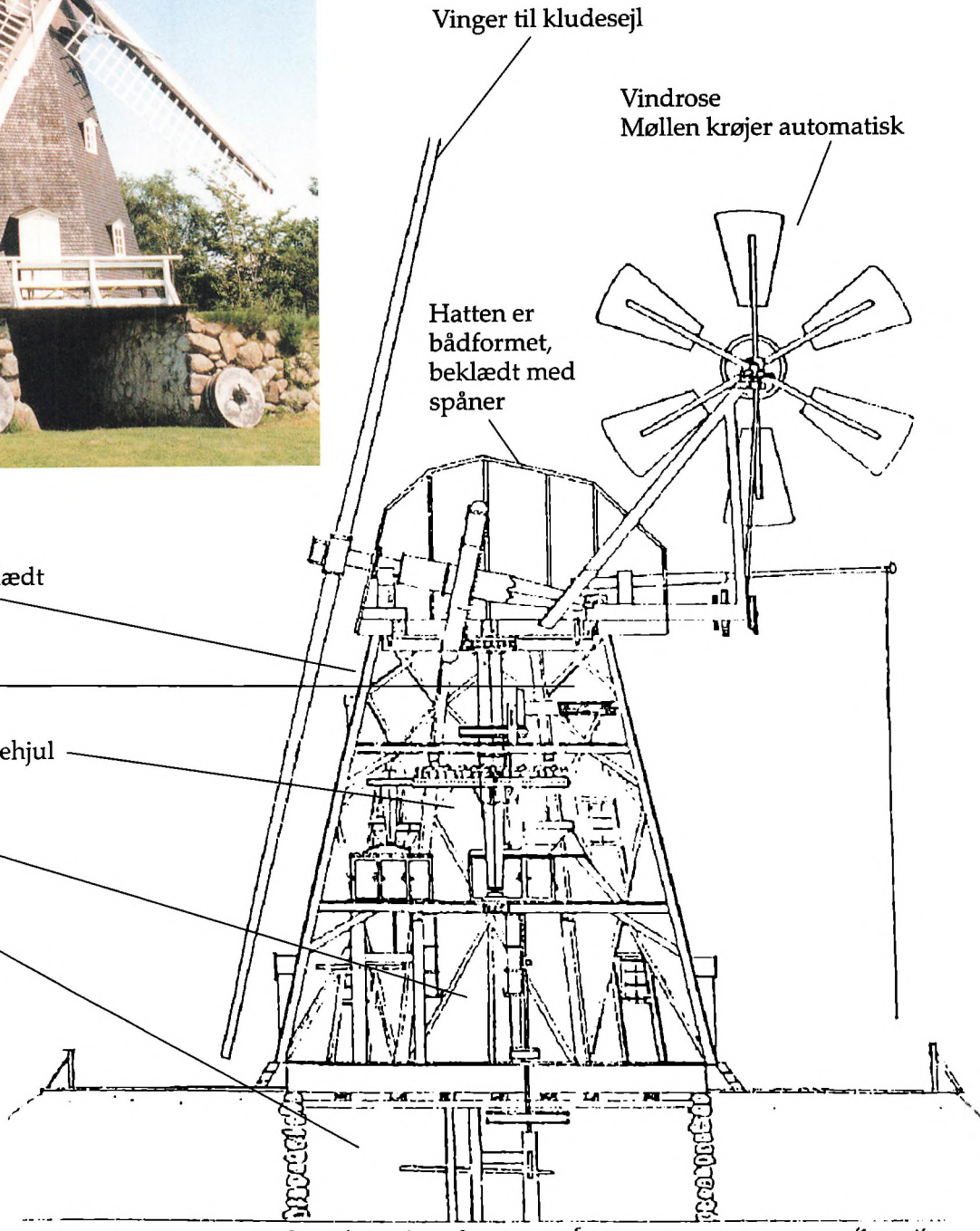
Broloft

Kælder

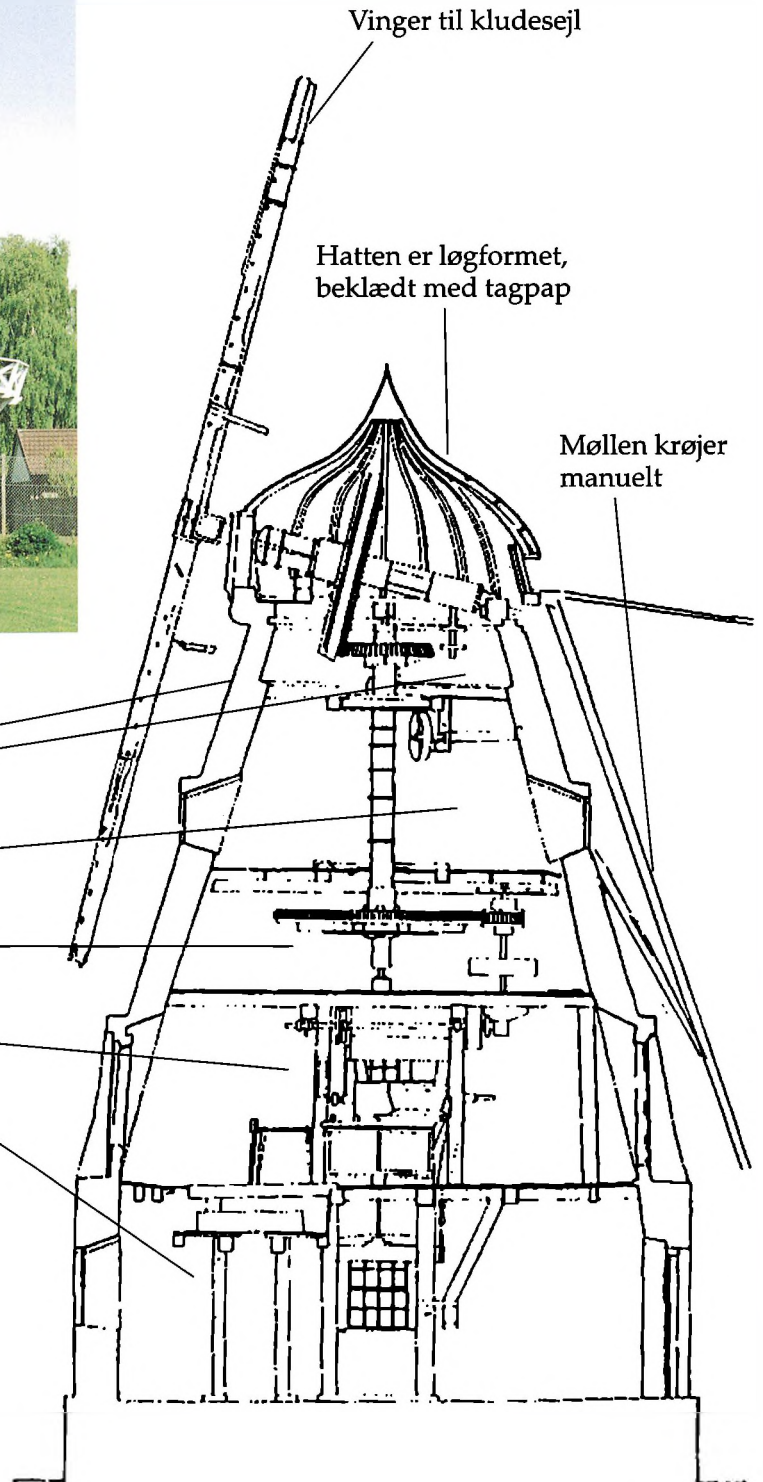
Vinger til kludesejl

Vindrose
Møllen krøjer automatisk

Hatten er bådformet, beklædt med spåner

Møllekroppen er opført i mur

Hatloft

Lorrisloft

Stjernehjulsloft

Kværnloft

Broloft m. skallekværn under loftet

Gallerihollænder. Kanehøj Mølle

Møllekroppen er beklædt med spåner

Hatloft

Lorrisloft

Kværnloft med stjernehjul

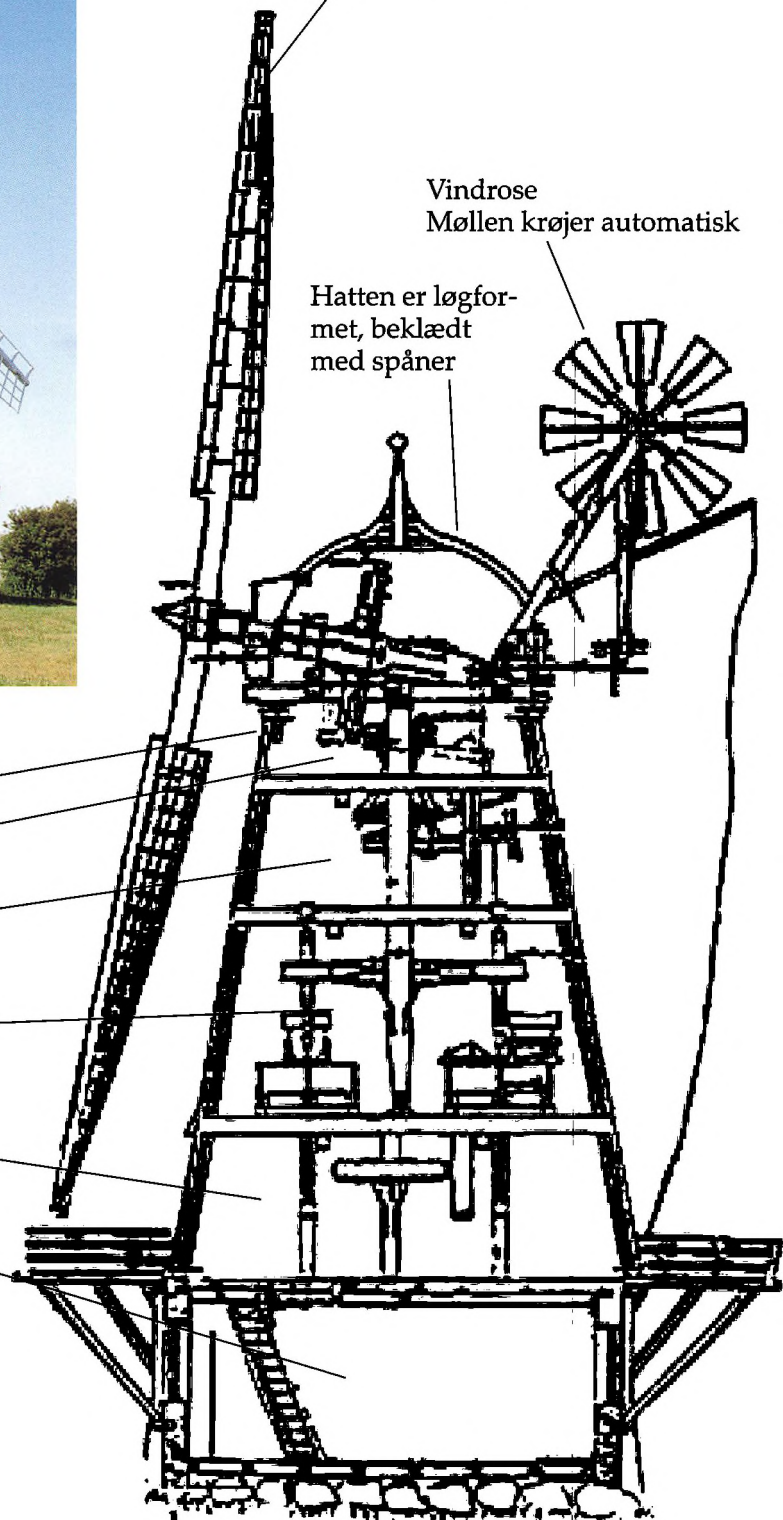
Broloft

Undermølle

Vinger til kludesejl

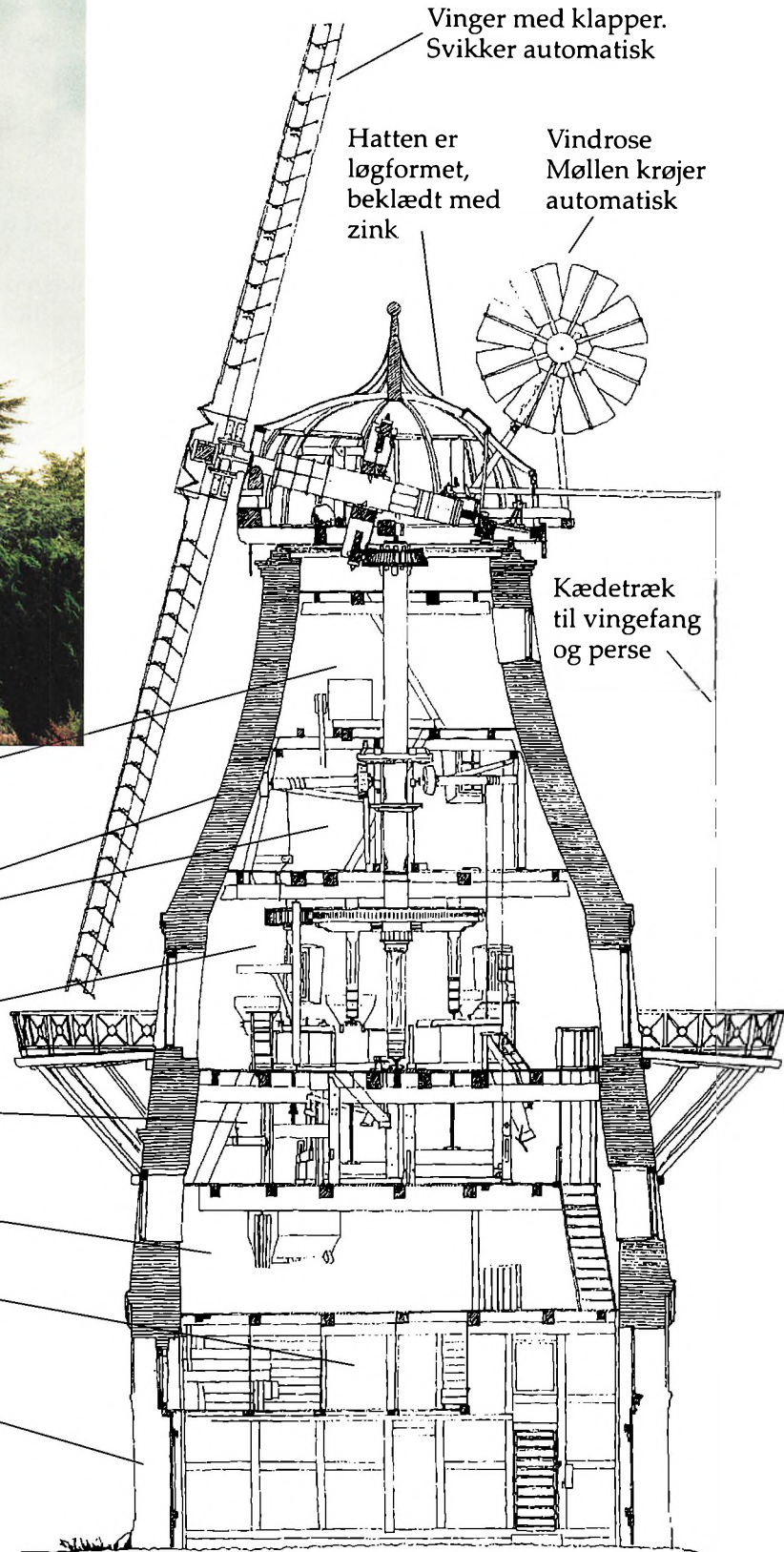
Vindrose
Møllen krøjer automatisk

Hatten er løgformet, beklædt med spåner

Gallerihollænder med port. Dyrehave Mølle

»Støvloft«

Møllekroppen er opført i mur

Lorrisloft

Kværnloft med stjernejul

Broloft (Det mørke loft)

Det lyse loft

Halvloft

Port

Tegning: Sylvest Hansen

Arreskov Mølle

Arreskovvej 27, Øster Hæsinge, 5600 Fåborg

Vandmølle, tidligere med 1 overfaldshjul, sidst turbine
Vandføringen er bevaret
Møledammen er Arreskov Sø
Anlagt i 1500-tallet, måske før.
Stuehuset fra 1752, resten af anlægget ældre
Driften ophørt 1966.
Fredet. Privat. Anvendelse: Bolig

Møllen i landskabet

Den fredede Arreskov Mølle ligger lidt fra vejen, som fører fra Øster Hæsinge til det imponerende Arreskov Slot, ved mølleåen, som forbinder Arreskov Sø med Odense Å, der udspringer her. Lige nord for den stejle banke, hvor det gamle Arreskov lå i Middelalderen, ses de smukke stråtækte bygninger i hvidkalket bindingsværk med sorte stolper lyse op midt i alt det grønne eller gråbrune, alt efter årstiden. Det nuværende Arreskov, egentlig det tredje i området, som møllen stadig tilhører, ligger blot nogle få hundrede meter borte. Møllen blev som det øvrige Arreskov en del af grevskabet Muckadell i 1784.

Møllens historie

Arreskov Mølle kendes langt tilbage i tiden, og da

biskop Jacob Madsen besøgte Øster Hæsinge Sogn den 3. juli 1589, fortæller han, at der ligger en skøn sø i sognet, Flening Sø, og at den gav vand til Arreskov Mølle, som havde én kværn. Møllen og dens fæstere findes især omtalt i Arreskovs skifte- og fæsteprotokoller. De første møllere, man kender, nævnes bl.a. i præstemandtalslisterne og i et par skifter under Egeskov. Jens Jensen omtales fra 1672 til 1692 og en datter Anna samt tre sønner, hvoraf Jens nævnes ved navn. Disse hjalp undertiden til i møllen. I 1688 betalte mølleren også skat af sin kone og op til tre tjenestefolk ligesom af to ildsteder. To år senere havde Jens Jensen på grund »af høj alder og skrøbelighed ligget længe på sin sotseng i armelig tilstand«, og næste år havde også hans kone »ligget svag i lang tid«. Først på året i 1692 finder man da også en ny møller Niels Jensen, muligvis en søn, i præstemandtallet med hustru, pige og nu kun ét ildsted. Han boede allerede i Arreskov Mølle ved skiftet den 10. december 1691 efter Apelone Laursdatter gift med Jens Jacobsen på Egneborg under Egeskov Gods, da han nævnes som værge for hendes datter Apelone. I 1696 var der igen kommet en ny mand i møllen. Simon Pedersen hed han, og han og hans hustru omtales i årene indtil 1711. Parret, som tilsyneladende kun havde ét barn, drev møllen uden tjenestefolk, men holdt heste. Simon Pedersen op-

Arreskov Mølle. Gammelt foto udlånt af Per Gliese

træder også i Egeskov Skifteprotokol. I 1698 var han således værge for sin søster Johanne Pedersdatters søn i Kværndrup, da hendes mand døde. Arreskovmøllerne må have haft en eller anden tilknytning til Egneborg, for Simon fik i 1714 også rollen som værge for datteren Anne Marie fra denne gård, da hendes anden mand døde.

Simon Pedersen drev Arreskov Mølle i omkring fyre år. Han døde i 1741, og det var nok en anden af hans søstre Sidsel Kirstine Pedersdatter Møller, der døde det følgende år, og ligesom han blev hun begravet på Øster Hæsing Kirkegård. Allerede i 1738 omtales en ny mølle i Arreskov Mølle, Jens Frandsen, som dette år blev viet til Kirsten Pedersdatter fra Åbylund, datter af fæstebonden Peder Hansen og hans kone Mette Jensdatter. Der eksisterer ikke noget fæstebrev, så datoen for Jens Frandsens overtagelse kendes ikke, men Jens Frandsen forlod Arreskov og Øster Hæsing Sogn i 1753. Fæstebrevet for hans efterfølger giver den præcise oplysning, at Jens Frandsen godvilligt afstod møllen den 12. marts dette år, og at den nye mølle skulle tiltræde den førstkommende maj.

Samme slægt i Arreskov Mølle i mere end hundrede år
Den nye fæstemølle hed Peder Frideriksen, om hvis oprindelse man kun ved, at han var søn af Friderik N.N. og Karen Pedersdatter, som døde

hos ham i 1774. Betingelserne ved indfæstningen var ret gunstige, da det drejede sig om et fæste på livstid, idet »han må have, nyde, bruge og bebo den sin livstid«, som det hedder i fæstebrevet. Det var dog ikke nogen livsforsikring, for Jens Frandsens fæste var af samme slags, og han forlod alligevel møllen, måske havde han ikke svaret den årlige afgift i rette tid.

Dette lægges der vægt på i Peder Frideriksens fæstebrev: I rette tid skulle han svare den årlige afgift på 18 rigsdaler, der var at betale med halvdelen af summen til maj, den anden halvdel til »martini«. Aftalen i fæstebrevet omfattede også to køer, der kunne græsse frit i Erik Skeel von Holsteins løkker hos dennes sikkert mange køer, foruden engen til græsning. På engen måtte mølleren også skære 30 læs tørv om året på et sted, som han fik anvist. Herremanden havde også forundt ham det stykke jord, som ligger langs med møllebækken imellem bækken og møllevejen. Det måtte han indhegne til sin toft og benytte, som han selv syntes bedst.

Møllens tilstand i 1753

Bygningen samt møllekværnen var i god stand, fordi Erik Skeel von Holstein lige havde ladet anlægget opbygge. Derfor var det Peder Frideriksens pligt altid at holde det i samme stand. Hvis

Arreskov Mølle

han skulle finde det godt at opsætte en ny kværn, ville ejeren give ham det fornødne egetømmer, ligesom Peder Frideriksen fik løfte om en ny mølleleaksel, når den, der sad i hjulet, gik i stykker. Til gengæld forpligtede mølleren sig til at male von Holsteins korn frit (dvs. gratis) foruden told. Hvis det blev nødvendigt, skulle »tjenere« fra Arreskov rense møllebækken efter møllerens anvisning. Som ved flere andre møller forbeholdt herremanden sig ret til selv at beholde fangsten i ålekisten. Den gødning, som mølleren samlede og ikke selv brugte, havde han at levere til herremanden, som så kunne udnytte den. Erik Skeel von Holstein havde ord for at være en af tidens værste bondeplagere, og man må sige, at han gik ned i detaljen. Selv om det ikke synes nødvendigt, tog han også højde for den situation, som ville indræffe, hvis vandet i søen skulle »borttørre, så han ikke kan male, har han sig målemærket at frasige, hvori- mod han bliver godtgjort i den årlige afgift 6 rigsdaler og må beholde huset mod det foran anførte tillæg for 12 rigsdaler, som han ligeledes udi tven- de terminer betaler«. Ellers skulle Peder Frideriksen rette sig efter hans kongelige majestæts love og forordninger, og hvis det behagede majestæten at pålægge møllen flere afgifter, blev det mølleren selv, der skulle betale dem. Summen, som Peder Frideriksen kom til at betale for alle disse herligheder, var 10 sletdaler. Fæstebrevet blev udstedt til begge parter, og med to bogstaver blev det underskrevet af mølleren og to vittighedervidner. Peder Frideriksen nåede at leve så længe, at han fik en bedre herre. Erik Skeel døde i 1772, og hans enke Birgitte Kirstine Juel Redz giftede sig med den senere greve Albrekt Kristoffer Schaffalitzky de Muckadell til Brobygaard og Ølstedgård, der var interesseret i at drive sine godser godt. Han udskiftede sine landsbyer af fællesskabet og lod opføre nye gårde og huse eller fik de gamle istandsat, af hvilke mange var faldefærdige.

Slægten på Arreskov Mølle

Greven kunne kun glæde sig over Arreskov Mølle, for det var en god mølle, da den aldrig manglede vand, selv om hans forgænger befrygtede det. Arreskov Sø var dens mølledam, og der kom kunder langvejs fra. I 1787 var husstanden meget stor, især var der mange hjemmeboende børn. Fjorten år senere var husstanden skrumpet ind til kun at omfatte den nu 76-årige møller og hans ni år yngre kone Anne Kathrine Rasmusdatter fra Søbjerggård i Øster Hæsinge, to børn, sønnen Hans og datteren Karen samt en tjenestekarl og en tjenestepige, så møllevirksomheden må have været besked- den, hvis ikke den gamle møller har arbejdet alt for meget i forhold til sin alder. Han døde i februar

det følgende år og blev begravet på Øster Hæsinge Kirkegård den 10. februar 1802. I skiftet knap en måned senere, hvor de myndige arvinger selv delte boet, oplyses alt om de efterladte, enken og de ti børn, hvoraf døtrene med to undtagelser alle var gift med gårdmænd i nabolaget. Erica, der var født i 1764, var i ægteskab med en husmand og snedker i Stenderup, Vester Hæsinge Sogn, og den yngste datter Karen, døbt den 14. december 1777, boede hjemme i møllen sammen med sin mand Hans Jensen skytte, som hun kun havde været gift med siden den 15. januar. Familien havde uden tvivl været klar over, at der skulle nye og yngre kræfter til for at drive Arreskov Mølle, men det blev således ikke til en søn, men en svigersøn, Anne Kathrine Rasmusdatter afstod fæstet den 24. maj 1803. Der var to sønner, som havde været en mulighed, men den 33-årige Erik Pedersen var åbenbart tilfreds med at være møllersvend hos sin bror Claus i Hattébæks Mølle, hvor han døde den 12. december 1854. Det samme gjaldt sønnen Hans på 29, der hjalp til i den fædrene mølle. Ud af den store børneflokk var tre andre sønner ligesom Claus selvstændige møllere i nabolaget og bofaste dér.

Møllerslægten breder sig

Niels Pedersen var fæstemøller i Dals Mølle under samme grevskab som Arreskov Mølle, men i Vantinge Sogn. Møllen standsede i 1956 på grund af dæmningsbrud, og i 2004 måtte de gamle hvidkalkede og stråttækte bindingsværksbygninger på Dalsmøllevej 17 vige for en moderne rødstensvilla, men naturen i svinget ved Sallinge Å er stadig betagende (se bind 1, Sønder Broby Mølle). Denne mølle stammede i hvert fald fra 1500-tallet, da den nævnes i Adkomster 1541. Ifølge biskop Jacob Madsens visitatsbog var den nyligt bygget i 1589, men han nævner ved selve visitatsen, at sognet havde én mølle, »Munkemølle, med to kværne, som løber af Finding Å, der løber ned i Elmoså, som også Hågerup Å«. Dals Mølle har hørt under forskellige godser og kronen for at ende under Arreskov. Matriklen fra 1688 oplyser, at den havde to kværne (dvs. to vandhjul, ét til hver kværn) og kunne male hele året, men den var øde, dvs. ude af brug. Møllefæsterne her kendes også langt tilbage i tiden, fx blev smeden i Vantinge, Jørgen Rasmussen, af slægten Bundesen i 1718 gift med møllerdatteren Maren Hansdatter, hvis forældre var Hans Laursen og Margrethe Jensdatter. Hans Laursen døde i 1725, og skiftet efter ham i Gelskov Skifteprotokol viser, at man igen har at gøre med en familie, hvor flere var beskæftiget ved mølleri- et, da enkens svoger var Christen Nielsen møller i Hedens Mølle, som vil blive omtalt nedenfor. Den nye fæster Laurs Henriksen kom fra Lundegårds

Mølle i Nørre Broby Sogn og blev gift med møller-datteren Kirsten.

Da Niels Pedersen blev døbt den 12. januar 1772 i Øster Hæsinge Kirke, havde han ligesom sine søskende fine faddere, om end de sikkert ikke alle har været til stede, men møllerparret må have været stolt, da højædle og højvelbårne konferensrådsinden bar barnet. Faddere var fx både højædle og højvelbårne hr. konferensråd Erik Skeel von Holstein på Arreskov, som jo havde fæstet møllen til barnets fader, og højædle og højvelbårne hr. gehejmeråd Rosenkranz foruden bondepigen Maren, datter af Rasmus Jensen, også af slægten Bundesen, i Åbylund. Hendes far var dog ikke en hr. hvem som helst, da hans fætre og kusiner i Jylland også var opvokset på herregårde.

Niels Pedersen fæstede Dals Mølle i 1798 efter madame Møller. Hendes navn var Anne Hedevig Stenstrup, og hendes mor, som døde i møllen i 1796, hed Cathrine Vissing. Hendes far var Søren Vissing i Gudme, men hun kom fra Svindinge og var enke efter sognedegnen Hans Hansen Stenstrup født i Vindum i nærheden af Bjerringbro. Her var hans far præst, men han stammede fra Stenstrup på Fyn og var søn af præsten Hans Pedersen Langeland. En Mette Stenstrup, som må have været en faster og var enke efter en person med det mærkelige navn Thussemii, havde også ophold i Dals Mølle, så det var mange personer, som skulle forsørges af møllens indtægter. En datter Birgitte Kirstine Møller fulgte familietraditionen og blev gift med præsten Andreas Ipsen i Nørre Broby, lige før Niels Pedersen overtog møllen, som madame Møllers mand Lars Henriksen havde drevet til sin død ti år tidligere. Der er ingen tvivl om, denne 'Møller'familie var højt placeret socialt, og Birgitte Kirstines to sønner blev begge præster. Der er tale om den kendte slægt Stenstrup, som har fostret mange højtbegavede mennesker.

Niels Pedersens kone hed Maren Larsdatter. Hun døde allerede i 1810 39 år gammel, og Niels Pedersen giftede sig anden gang med sin unge kusine Ane Katrine Clausdatter, datter af hans faster Kirsten Pedersdatter og gårdmand Claus Andersen i Sallinge, hvor hun blev født i 1788. Hun overlevede kun sin mand, som døde i 1822, i fem år. Det var trist nok, for foruden Erica af første ægteskab var der tre børn i det sidste, som alle var mindreårige, og Arreskovslægten forsvandt fra Dals Mølle.

I slutningen af 1830'erne dukkede atter nogle spændende personer op i møllen. Det drejer sig om slægterne Brandt og John. Jacob Brandt havde slægtsforbindelse til Kinderballe Mølle i Tryggevlev på Langeland, mens hans kone Juliane John,

som var født i Odense, var datter af papirfabrikant Kristian John fra København. Han var en tid papirfabrikant på Erikshåb, den tidligere Gelskov Mølle, men boede hos datter og svigersøn i Dals Mølle, 70 år gammel, i 1850.

Rasmus Pedersen i Gammel Stenderup Mølle

Rasmus drev Stenderup Mølle i Vester Hæsinge Sogn. Han var født i 1760, døbt den 11. maj i Øster Hæsinge Kirke, og fæstede møllen i nabosognet den 30. marts 1785. Halvandet år før var han blevet gift med den 25-årige Dorthe Hansdatter fra hjemsoget, og hendes forældre var Hans Peder Jørgensen Top og Margrethe Elisabeth Jørgensdatter. Trods mange børnefødsler overlevede møllerkonen sin mand, som døde i maj 1819, i næsten tolv år, da hun døde i marts 1831.

Folketællingen i 1787 viser os den lille familie bestående af Rasmus Pedersen på 28, Dorthe Hansdatter på 30 og en datter Anna Cathrine på 2. Husstanden omfattede desuden Margrethe Jørgensdatter og en tjenestekarl. Det var den 25-årige Falck Poulsen, et møllernavn, man kender fra Grubbe og Sønder Broby Møller (se bind 1 og 2). Selv blev han også møller i Sønder Broby, så Rasmus Pedersen har været forholdsvis godt hjulpet, selv om der også hørte en gård til møllen.

Også i dette pars ægteskab blev der født ni børn, men de første børn døde som spæde eller ganske små. En søn Hans, født i 1795, blev gift med datteren Anne Kirstine Larsdatter fra Hedens Mølle, en vandmølle, der uden tvivl er identisk med den mølle med én kværn, som biskop Jacob Madsen kalder Herns Mølle, da han beskrev den efter sit besøg i Svanninge i 1588. Hans nåede aldrig at blive møller, da det var Anne Kirstines bror, som overtog møllen, men parrets søn Rasmus Frederik Larsen blev bestyrer af møllegården. Hedens Møllers bygninger er bortset fra to hvidkalkede bygninger med røde stolper helt forsvundet. Den ophørte som vandmølle i slutningen af 1940'erne, vandmangel blev angivet som årsagen til lukningen. De to bygninger var tidligere kornmagasiner, men anvendes nu til beboelse, og har adressen Assensvej 384 og 386 i Faldsled.

Sønnen Peder, der blev født i 1791 forsatte som fæster i Gammel Stenderup Mølle efter sin far. Han blev gift som 38-årig med Karen Hansdatter, en ung pige på omkring tyve, datter af Hans Knudsen og Johanne Rasmusdatter i Heden. Hvordan ægteskabet har været, kan ingen vide, men der blev i løbet af tyve år, fra 1830 til 1850, født ti børn, der alle blev døbt med efternavnet Møller. Peder Rasmussen døde i 1865, hvorefter hans søn Jacob tog over. Slægten forsvandt fra Gammel Stenderup Mølle, da han døde barnløs i

Hedens Mølle. Magasinbygninger.

1912, og på det tidspunkt var mølleriet ophørt. Den smukke hvidkalkede bindingsværksmølle-gård findes stadig på adressen Gl. Stenderupvej 16, men kun tilstedeværelsen af åen, som længere nede ad løbet for mere end hundrede år siden satte Trente Møllens (se bind 1, Sønder Broby Mølle) hjul i gang, minder om, at her lå der engang en vandmølle.

Johan Frederik Pedersen i Sarup Mølle

Johan Frederik blev født i Arreskov Mølle i 1767 og døbt i Øster Hæsing Kirke den 8. november. Da hans far døde, havde han allerede i ti år siddet som selvejmøller i Sarup Mølle, Hårby Sogn. Det var sket ved, at han havde giftet sig med den 50-årige møllerenke Ane Hansdatter. Hun døde i december 1804, og allerede den 15. februar 1805 giftede hans sig i Gamtofte Kirke med Kirsten Larsdatter, som kun var atten år. Det må have været en mærkelig oplevelse at gå fra en tresårigs til en attenårigs seng, og det havde han endda gjort allerede inden Ane Hansdatters død, for der fødtes en søn, som blev døbt Peter den 19. april 1805. Endnu et par børn fulgte, det sidste barn var Lars Find Johansen, som blev født i 1817.

Sarup Mølle efter Johan Frederik Pedersen

Peter Johansen blev møller i Horne Mølle ved Horne Mølleå (nu Gl. Mølle, ligger ved den udtør-

rede mølledam ca. 400 meter fra åens udløb i Horne Krog på adressen Hornegyden 14) ved at gifte sig med den forrige ejers datter, og på samme måde gik det i Sarup Mølle. Efter Johan Frederik Pedersens død i maj 1844 fortsatte hans datter Karens mand Hans Pedersen fra Brylle mølleriet. Sarup Mølle blev anlagt engang i Middelalderen, og da biskop Jacob Madsen visiterede i 1589, havde den kun én kværn, men senere fik den to. Den kunne ikke male ved tørke om sommeren, ej heller om vinteren, når der indtraf stærk frost. Ejeren var godset Løgismose, indtil møllen blev selveje omkring midten af 1800-tallet. Herefter opstod der et ganske stort mølteri på stedet, også fordi det blev udvidet med en vindmølle med kludesejl og manuel krøjning, som anskaffedes fra Sønderjylland. Vandmøllen blev nedlagt i år 1900, og der eksisterer en granitoverligger, hvorpå der står: »Året 1900 købte Sarup Bymænd vandretten med 5 fods sænkning af daværende mølle for 9.000 kr.«.

I 1906 blev møllen solgt til et konsortium, der videresolgte den til Det Danske Ferskvandsfiskeri, som syd for møllegården anlagde en fiskeudklækningsanstalt med fjorten fiskedamme, en skæbne, som er overgået flere andre danske vandmøller. Vindmøllen fortsatte endnu nogle år på sin bakke ved det nuværende Nellemosevej 3. Her opførte møller Karl Madsen nye bygninger, da den imponerende vandmøllegård fra 1765 nedbrændte

under dramatiske omstændigheder i 1927. En søn af Karl Madsen fortæller, at han blev reddet ud og lagt på et tæppe længst oppe i haven, for at ilden ikke skulle få fat i ham. En lidt ældre bror havde gemt sig i tærskværket, hvor pladsen var så lille, at ingen voksen kunne presse sig ind. Det lykkedes imidlertid også at få denne dreng bragt i sikkerhed, men kun ved at hele tærskværket blev kørt ud.

Det nye møllekompleks stod færdigt i 1929, og nu blev vindmøllen erstattet af en lade, hvor der blev installeret det almindelige mølleinventar inklusive et stadig eksisterende hejseværk, og i stedet for vindkraft anvendte Karl Madsen en stor petroleumsmotor, der skulle startes ved hjælp af en blæselampe til megen moro for Sarups ungdom. Det varede dog ikke mange år, inden også den holdt op med at drive havrevalsen og gruttekværnen, der fremstillede dyrefoder af byg og havre. I modsætning til kværnen eksisterer havrevalsen stadig, dog står den ikke på sin oprindelige plads, men oppe på loftet. Petroleumsmotorens skæbne fortaber sig i det uvisse. To montører brød den ned, den blev kørt til Flemløse Station, læsset på en jernbanevogn og kørt bort. Dermed var alt mølleri i Sarup indstillet – efter i hvert fald omkring fire hundrede års forløb, og mølleren blev kartoffelavlter.

Sarup Mølle

På det gamle mølleanlægs plads, Kirkemarkvej 39, blev der også bygget nyt, og møllebækken løber uudnyttet gennem gårdens have, men naturen bærer tydeligt præg af at have været et vandmøllested. På vindmøllens plads står der nu en garage med kælder – den var jo allerede gravet ud til møllen.

Hygind Mølle

Lars Find Johansen fra Sarup Mølle giftede sig i 1843 med den jævnaldrende Kirsten Larsdatter fra Grønnemosegård i Sarup, og dette par blev året efter møllerfolk i Hygind Mølle under godset Wedellsborg i Husby Sogn. Hygind Mølle lå, ja, møllegården ligger der stadig, ved Hygind Bæk, som løber ud i Tybrind Vig og videre til Lillebælt. Møllekomplekset var omkring 130 år gammelt, da parret rykkede ind i det. Inskriptionen på en bjælke i møllen oplyste, at »Lavers Laver og Karen Andersdatter lod denne mølle og huse opføre i det år anno 1714. Er Gud med os, hvo kan da være imod os«. Imellem ordene står et symbol, som genfindes på møllerfamiliens gravsted på Husby Kirkegård.

Hygind Mølle var en stor mølle indtil 1910, mens den endnu formalede alt godsets korn. Den havde tre overfaldshjul, og gennem møllens kværne gik rug, byg og hvede, ligesom der blev valset havre, men i 1926 standsede Hans Jørgen Hansen hjulene. Hygind Mølle var nedslidt, og mølleriets blev demonteret to år senere. Anders Jespersen talte i 1946 med den gamle møller, og gammel var han, da han var født i 1869. Han boede stadig i møllegården, og endnu huskede han, hvordan han som lærling under møllersvenden Lars Nielsen måtte arbejde om natten, og at svenden for at holde ham vågen smed en lille håndfuld bygmel i øjnene på ham. Det var en ublid behandling ligesom styrkeprøven, der gik ud på, at lærlingen skulle ligge på maven, derefter blev en sæk med 100 kilo korn lagt på hans ryg, og så skulle han rejse sig op til stående stilling med sækken på skuldrene. Hans Jørgen Hansen accepterede denne prøve, da det var nødvendigt at have mange kræfter for at kunne arbejde i møllen, hvor alt korn skulle bæres fra vognene ind i møllen og de formalede produkter ud igen.

Hans Jørgen Hansen var allerede begyndt at arbejde i Hygind Mølle som fjortenårig og havde aldrig været borte fra møllen, og da dens virke ophørte, var også Hans Jørgen Hansens liv som møller forbi. Han skulle blive en af de sidste aktive møllere i slægten fra Arreskov Mølle, for han var en efterkommer af Peder Frideriksen i Arreskov Mølle og barn af Lars Find Johansens datter Kathrine Kirstine, der kom til verden i Hygind

Mølle den 2. oktober 1847 og 24 år senere blev gift med Mads Hansen fra nabosognet Tanderup, hvor han var født den 1. januar 1844. Mads Hansen var gårdmandssøn, men han stod alligevel under møllefamilien i stand – han var bl.a. hestepasser – og han blev først gift med mølledatteren efter hendes forældres død, selv om de havde barn sammen. Mads Hansen overtog fæstet af Hygind Mølle efter sin afdøde svigerfar i 1870 og afstod det til sønnen Hans Jørgen i 1899. Derefter flyttede parret ind i Nørregård i nærheden af møllen. Kathrine Kirstine døde den 15. december 1925, og han et halvt år senere i Svendborg hos en datter.

Hygind Møllegård, hvor meget lidt indikerer, at der fandtes en mølle på stedet, mølledammen er således ikke bevaret, er stadig i famliens eje. Efter Hans Jørgen Hansens død i 1947 blev den drevet af sønnen Marius, og nu drives den af dennes sønnesøn Anders Møllegaard Hansen. Hygind Møllegård ligger smukt i en dyb dal på adressen Hygindvej 54 i Hygind.

En anden endnu mere idyllisk beliggende møllegård er Hybæk Mølle ved Hybæk, ikke langt fra Hygind Mølle. Oprindeligt var den også en kornmølle under Wedellsborg, men blev ændret til savmølle i 1891 for at blive nedlagt i 1948, da dæmningen blev gennembrudt i stærk tø. Skaden blev

dog udbedret, og en stor mølledam findes endnu bagved møllegården, der er et smukt hvidkalket bindingsværksanlæg med røde stolper og tegtag. Stuehuset stammer fra 1832, udlængerne fra 1829 og 1834 ifølge inskriptioner på murene, som også bærer initialerne MJ (Mads Jørgensen) og SM. Selv i dag kan man fornemme, hvilket liv der har været her, da møllen og senere savværket var i funktion. Fra vejen har man et fint kik ind i møllens gård med de toppede brosten. Adressen er Fuglemosegyden 15-17. Indtil 1903 stod der et par hundrede meter nord for vandmøllen en vindmølle oppe på plateauet, og denne arbejdede sammen med Hygind Mølle. Hybæk Mølle ligger i Ørslev Sogn, hvor der tidligere virkede flere vandmøller, fx Lamose Mølle, der også ligger ved Hygind Bæk på adressen Assensvej 11.

Skytte bliver møller i Arreskov Mølle

Den nye møller i Arreskov var ikke mølleruddannet, men kom fra en stilling som skytte på Arreskov Gods. Hans far Jens Hansen var ligeledes skytte under grevskabet Muckadell på Arreskov, og ifølge Folketællingen 1787 bestod hans husstand da foruden ham selv af hans kone Kirsten Pedersdatter og sønnen Hans på sytten (døbt den 26. august 1770 i Øster Hæsing), der var skytte-

Hybæk Møllegård

dreng. Deres adresse var Arreskov Hovedgård, og her opføres Hans under tjenestefolk i 1801.

Hvordan livet er blevet levet i Arreskov Mølle de følgende år, hvor mølleren ikke var møllerlært, kan man kun gisne om. Kirkebøgerne fortæller jo kun om de mange børn, der blev født i møllen, indtil Hans Jensen døde den 1. juni 1828. Men Karen Pedersdatter var fuld af livskraft og overtog fæstet. Det var ikke usædvanligt, at dette skete, og Karen har som møllerdatter ganske sikkert været en meget selvstændig kvinde.

Da vi igen møder familien er det i Folketællingen 1834, og den så sådan ud:

Karen Pedersdatter, 56, enke, fæster af møllen
Peder Hansen, 32, snedker
Jens Hansen, 28, bestyrer møllen
Charlotte Amalie Hansen, 23, enkens datter
Johan Frederik Hansen, 21, behjælpelig ved møllen
Carl Hansen, 13, enkens søn
Christian Rasmussen, 20, snedkerdreng
Johanne Bendixdatter, 13, enkens plejedatter

Alle de fem førstnævnte betegnes som enkens børn, og de var ligesom de to sidstnævnte ugifte. At husstanden omfattede sønnen Peder, som var en meget dygtig snedker, og en snedkerdreng, kan måske skyldes, at der også blev drevet møllebyggervirksomhed fra Arreskov Mølle, for efter at Peder var død samme år som folketællingen, blev Johan Frederik også snedker, og da han kort før 1845 bosatte sig i Sallinge, Hillerslev Sogn, ernærede han sig som møllebygger. Charlotte Amalie, som var født i 1811, blev i 1838 gift med den tre år ældre gartner Jørgen Bentsen fra Sønder Broby. De kom til at bo i Øster Hæsing, og her fødte Charlotte Amalie to sønner, Hans Peter i 1841 og Carl Christian i 1844. Den sidste søn kostede hende livet, idet hun døde 17 dage efter hans fødsel. Drengenes far døde i 1853, længe før de var kommet til skelsår og alder, og det betød, at de begge voksede op hos slægtninge. Hans Peter fulgte traditionen i moderens familie og blev møller i Jordløse Mølle.

Den sidste af Friderikenslægten i Arreskov Mølle

Det varede ret længe, før Jens Hansen, som var født den 3. november 1806, giftede sig. Det skete i oktober 1846, umiddelbart før Karen Pedersdatter omsider afgav fæstet, og da var han 41 år gammel. Jens' kone hed Kathrine Pedersen og var født i 1822 som datter af gårdmand Peder Andersen i Åbylund i samme sogn. Ægteparret havde ved folketællingen i 1850 to små børn, sønnen Hans

Peter Møller på tre og datteren Caroline Charlotte Møller på to. Møllen og husholdningen blev drevet ved hjælp af en tjenestepige og en tjenestekarl, så mølleriet var ikke ret stort. Karen Pedersdatter tog sikkert stadig del i husarbejdet, for hun blev som de fleste mennesker dengang boende i sit gamle hjem sammen med næste generation. Ja, selv efter at Jens var død den 7. juni 1856 og Kathrine havde giftet sig igen, holdt hun stand i sit barndomshjem, hvor hun døde i en alder af 98 år og blev begravet den 24. marts 1875 på Øster Hæsing Kirkegård.

Slægten forlader møllen

Efter et års forløb giftede den 35-årige enke sig igen med den fem år yngre ungkarl Jens Jørgensen, en gårdmandssøn fra Andebølle i Vissenbjerg Sogn. Han var en god mand at få ind på møllen, for han kom fra en stilling som møllersvend i Sallingelunde Mølle (se bind 1, Sønder Broby Mølle). Ægteskabet var fuldt accepteret af den gamle svigerfamilie, for svogeren møllebygger Johan Frederik Hansen, der nu boede i Vantinge, var bryllupsvidne. Med Jens nåede Kathrine at få endnu tre børn, i alt fødte hun ti børn, det sidste i 1865 ni år før sin død i 1874. Det var et virkelig hårdt liv at være kvinde i de dage, og man var jo ikke bare hjemmegående, men hjemmearbejdende og medhjælpende hustru, når man var møllerkone. Det ældste af hendes børn, datteren Karoline Charlotte Jensen fik sit første barn Kathrine med Peter Christensen Søberg, fæster af Søjberggård, hjemme i Arreskov Mølle i 1876, hvor hun hjalp til efter moderens død. Karoline flyttede fra møllen, da hun blev gift, og hendes næste barn kom til verden fire år senere på Søjberggård.

Ingen af Jens Hansens børn blev møllere, men det gjorde hans kones søn Jens Christian Jensen, som kun kaldte sig Christian Møller. Inden han i 1895 som trediveårig og næsten nygift med Maren Sørensen Aagaard fra Åstrup Mølle (se bind 1, Rødkilde Mølle) købte den store, nu siden 1960'erne nedlagte Borreby Mølle ved Odense Å på Klemmeløkken 23 vest for Fangel, med både vandmølle, vindmølle, bageri og korn- og foderstofhandel, havde han været bestyrer af Arreskov Mølle, der uden tvivl ikke havde været udfordring nok. Da han forlod den, fik den en ny fæster, nu kaldt forpagter, selv om Jens Jørgensen levede til 1897.

Efterfølgeren i Arreskov Mølle var Peter Petersen fra Fredericia, hvor han fødtes den 23. september 1866. Hans tid i Arreskov Mølle blev kort, for i år 1900 flyttede han sammen med sin kone Johanne Berthine f. Christensen til Bullerup Mølle i Agedrup Sogn, hvor sønnen Ejler blev født i 1902.

I 1913 købte Peter Petersen den nu forsvundne Rynkeby Mølle ved Ringe. Det var en hollandsk vindmølle fra 1858 med et stort vingefang på 34 1/2 alen (knap 21,5 meter). I 1932 blev der installeret en dieselmotor på 20-24 hk fra Møller og Jochumsen, mens sønnen, som senere blev ejer af møllen, var forpagter.

Den sidste møllerslægt

Den gamle stabilitet vendte tilbage til Arreskov Mølle, da Jens Johan Jensen, en hjemvendt Amerikafarer, forpagtede møllen efter Peter Petersen. Der eksisterer intet fæstebrev, derimod en folketælling fra 1901, som oplyser, at han var flyttet til sognet i år 1900 fra Amerika med kone og to små døtre, Jenny og Thora, der begge var født i Iowa. De blev først døbt efter hjemkomsten, samme dag den 2. februar 1901, selv om Jenny var fire år gammel.

Jens Johan Jensen stammede fra Jylland og var født den 14. august 1865 på Oldrup Mark i Hundslund Sogn. Som søn af indsidder Peder Jensen, der døde, da Jens Johan var syv år gammel, havde han måske – ligesom sine fire søskende – en drøm om at finde lykken i Amerika. Det gjorde han på en måde også, for her fandt han sin kone. Hun hed Rasmine Anine Hansen og stammede fra Snøde på Langeland, hvor hun var født i 1872. Som tyveårig udvandrede hun til Amerika, fordi hun havde en bror derovre, blev gift i 1896 og fik de to piger, men alligevel længtes hun så meget hjem, at familien rejste tilbage til Danmark.

Herhjemme kom familien hurtigt godt i gang i Arreskov Mølle, der gav beskæftigelse til to tjenestekarle: en møllekusk, og en møllerlærling. Jens Johan Jensen var en meget driftig mand, der beskæftigede sig med andet end mølleri, fx oprettede han et savværk, der også blev drevet af åens vand, og han opkøbte vogne, som han satte sine børn til at male for at sælge dem videre med fortjeneste. I Øster Hæsing opstillede han et skur, hvorfra han solgte møllens produkter, og han kørte også ud til sine kunder én gang om ugen for at spare dem for at køre eller gå til mølle. Flere af hans kunder var så dårligt stillet, at de ikke ejede et hestespand.

Det var måske også hans fortjeneste, at det gamle underfaldshjul i 1918 blev erstattet af en turbine fra de Smithske Jernstøberier i Ålborg, hvorfra der én gang om året kom montører for at kontrollere, at turbinen fungerede korrekt. Den blev ikke blot brugt til formaling af korn, men forsynede også møllen, møllerboligen og herregården med elektricitet. Jens Johan Jensen døde i 1927, og to år senere blev forpagtningen overtaget af svigersønnen den trediveårige Johannes Steen Frederiksen

fra Tange i Karup Sogn. I 1920 var han blevet gift med møllerens ældste datter, og umiddelbart efter at de to kom til, blev der installeret en Deutz dieselmotor som hjælpemotor og hele det elektriske system blev lagt om. Efter Johannes Frederiksens død den 11. december 1952 overgik møllen den 1. april 1953 til Jennys godt tyve år yngre broder Frode Jensen født den 5. august 1917. Han drev Arreskov Mølle sammen med den store motormølle i Millinge, som han bestyrede fra 1958 og fra 1963 ejede. Lejen af Arreskov Mølle beløb sig til 50 kr. om måneden, men så skulle hele anlægget også vedligeholdes, og det var ikke billigt, selv om møllens folk selv kunne klare arbejdet i stille stunder. Desuden fik godset som altid formalet sit korn vederlagsfrit, men da det skete om lørdagen, skabte det ikke større problemer for mølleren. Det var dog en travl tid med mange ansatte i de to møller og meget hårdt arbejde, stadig væk også for møllerkonen, som hjalp til i møllen og samtidig måtte servere for møllegæsterne.

I 1955 ophørte elfremstillingen med turbinen, da Arreskov fik installeret en transformer, så elektriciteten fra nettet kunne omformes til jævnstrøm, den strømtype, som tidligere fremstilledes af møllen, og det blev nu fra nettet, Arreskov Gods fik elektricitet. Turbinen blev fortsat anvendt som drivkraft i mølleriet, der midt i 1950'erne blev udvidet med en slaglemølle (højhastighedsindustriemølle, som slår kornet itu) og et sædekornsrenseri. For at der kunne blive plads til slaglemøllen blev den ene kværn fjernet. Renseriets ophørte efter få år på grund af den tiltagende mængde flyvehavre, som det ikke kunne klare.

Ti år senere fik møllen installeret kraft, og turbinen blev med megen møje og stort besvær løftet op af sin grav, hvorefter den blev solgt for 175 kr., men i lighed med andre mindre møller var Arreskov Mølle ikke længere rentabel. Det blev Frode Jensen, hvis helbred var skrantende, der efter endnu en slægts møllerliv, måtte indstille driften den 1. november 1966. Millinge Mølle var allerede afhændet til kornfirmaet Elias B. Muus i Odense. Den 5. oktober 1967 døde den aktive møller, kun halvtreds år gammel. Hans mor var død fire år før i den høje alder af 91 år og har berettet om slægten og livet i Arreskov Mølle. Efter Frode Jensens død blev hans kone Marie, kaldt Musse, f. Jensen fra Gesten i Jylland, boende i møllerboligen endnu et par år, men flyttede til Korinth i 1969.

Arreskov Vandmølle i dag

Vandmøllen var oprindelig udelukkende en kornmølle, men fik som nævnt i 1900-tallet også andre funktioner, der betød et par ændringer. Turbinen blev anbragt lodret under gulvet i møllehuset, og

da dieselmotoren blev anskaffet i 1930, kom den til at stå i lille hus af træ, der blev tilbygget møllehuset, hen mod åen – og her står den stadig. Det var i øvrigt efterhånden ingen let sag at få motoren startet, og derfor blev den løbet i gang af en traktor ved hjælp af rem og remskive.

Tidligere var der en lille kvist på møllehuset, på hvis loft kornmagasinet fandtes. Et hejseværk førte kornsækkene herop, og de gled så via en sliske ned på hestevognene, sådan som gamle fotografier af møllen viser. Af mølleinventar er kun bevaret en stor gammel kværn, en kopelevator og remskiverne, men vandet fra Arresø løber lystigt gennem det bevarede turbinerør under møllehuset, som findes i den ene ende af stuehuset.

Hvor gamle bygningerne er, vides ikke præcist, men stuehuset brændte i 1750 og genopførtes umiddelbart før 1753, da Peder Frideriksen blev fæster af møllen, og resten af anlægget var på dette tidspunkt også ganske nyt ifølge hans fæstebrev. Anlægget blev noget ombygget omkring hundrede år senere, men var i en ikke særlig god forfatning, da Amerikafareren kom til. Der havde boet en familie Sørensen i stuehuset foruden den kommende Borrebymøller, alt var ret forfaldent, og Jens Johan Jensen måtte udføre store reparationsarbejder. Men det gamle møllekompleks blev bevaret, og det vil sige, at alle i de to slægter, der har betydet mest for Arreskov Mølle, og som møllen sikkert har betydet mest for, da den har givet dem deres gode udkomme, har færdedes i det nuværende gårdanlæg med mølle, stuehus og udbygninger. De har set de mange hestevogne læsset med korn køre ind gennem porten, som i den midterste længe, giver adgang til gårdspladsen, og set dem forlade stedet igen med det nymalede korn, møllens og møllerens værk. Denne oplevelse er ikke forundt vore dages mennesker. Nu anvendes møllekomplekset kun til beboelse. Tidligere skal der til møllen have hørt 4-5 tønder land, som lå i Åbylund, men i de senere år var jordtilliggendet kun på 1 tønde land. I dag bruges arealet bag ved møllen af godset, mens det lille jordstykke foran møllen ligger ubenyttet hen.

Arreskov Vindmølle

Mens Karen Pedersdatter var fæster, fik vandmøllen i 1844 som hjælp en spåntækt jordhollænder med bådformet hat, vinger til kludesejl og manu-

elt krøjeværk. Den stod lidt syd for vandmøllen i Blidstrup Hegn, et meget poetisk navn, måske udsprunget af de navne, som digteren Jens Baggesen sammen med grevinde Anna Sybille Rewentlow drog omkring og gav de nye gårde på Brahetrolleborg Gods i forbindelse med udskiftningen af gårdene. Møllen arbejdede som kornmølle til 1912.

Kilderne er noget uklare med hensyn til, om Arreskov Vindmølle deltog i den papirfabrikation, som i 1814 var startet på Erikshaab, en papirmølle, der i omkring fyrré år udnyttede vandkraften, hvor Sallinge Å løber ud i Odense Å. Tidligere drev vandet Gelskov Mølle, som omtales i 1588 af biskop Jacob Madsen, der fortæller, at den havde én kværn. Kornmøllen ophørte, da papirmøllen blev indrettet på stedet under det nye navn.

Arreskov Vindmølle forfaldt i tidens løb og mistede vingerne, men til sidst håbede man, at den kunne komme til ære og værdighed igen, da det var planen, at den skulle have været flyttet til en møllepark i Miami, Florida (se bind 1, Kaleko Mølle). I 1974 blev Arreskov Vindmølle derfor målt op, og ved den lejlighed fandt man en vandretliggende aksel, som kunne tyde på, at den havde leveret kraft til en eller flere maskiner (muligvis til papirmøllens stamper). Den blev taget ned og pakket i kasser, men alligevel mener man ikke, at møllen nogensinde kom af sted, og forespørgsler i Florida kan heller ikke bekræfte det. Erikshaab ligger stadig på sin oprindelige plads på adressen Assensvej 198, Hillerslev, og det gælder både møllebygningen og beboelsen, men alt inventar er fjernet.

Kilder: N. Rasmussen Søkilde: Gamle og nye Minder om Brahetrolleborg og Omegn 1870; N. Rasmussen Søkilde og S. Jørgensen (Kistrup): Hillerslev og Østerhæsing Sogne 1881; Erik Albrechtslund, Haarby Lokalhistoriske Arkiv; Inger Aaskov, Øster Hæsing Lokalhistoriske Forening; Gærup Skolemuseum: lærer Kaj Christensens optegnelser; baron Michael Schaffalitzky de Muckadell, Erikshaab; Musse T. Jensen, Korinth, tidligere Arreskov Mølle; Kurt Andersen, Arreskov Mølle; Efterkommere af Peder Frideriksen i Arreskov Mølle: Jørgen Hansen, Horsens; Torben Larsen, Krogsbølle; Anne Kehlet Nielsen, Smørum; Poul Madsen, søn af den sidste møller i Sarup, Sarup.

Aulum Mølle

Møllestrædet 2, 7490 Aulum

Vindmølle af hollandsk type med galleri

Hatten er løgformet

Opført 1908. Første mølle 1877

Driften ophørt først i 1950'erne

Restaureret 1999-2003. Kan fungere

Anvendelse: Museumsmølle med kulturelle arrangementer

Møllen i landskabet

Midt i Aulum, en stationsby, der ligger lidt øst for landevejen fra Herning til Holstebro, finder man Aulum Mølle. Møllen står på en lille bakke i det ellers flade hedelandskab, og den ses først rigtigt, når man kommer ret tæt på, da den er omgivet af en del moderne byggeri. Selv om møllerboligen er fjernet, ligger møllen ikke frit og åbent. Fra de to første lofter, broloftet med udgang til perronen, hvor kornet i sin tid blev indleveret og de færdige produkter udleveret, og fra kværnloftet med to døre, som fører ud til galleriet (omgangen) er der ikke så meget at se, men fra stjernehjulsoftet har man gennem de små vinduer den flotteste udsigt ud over byen og det omgivende landskab.

Der er dog store naturoplevelser at få ved et besøg på egnen, som er forholdsvis tyndt befolket, og den er præget af mange vandløb, hvor der kan ses flere anlæg, som enten udnytter eller har udnyttet vandets kraft. I Aulum Sogn arbejdede tidligere Skærbæk Mølle, lidt syd for Holstebro i Nr. Felding Sogn Vegen Mølle oprindelig under Tvis Kloster ved Vegen Å, et tilløb til Storåen, og i Holstebro ved en bæk, som også løber ud i Storåen, virkede Lægård Mølle i mange år. I den vestlige udkant af Holstebro blev der ved en opstemning af Storåen under Anden Verdenskrig opført et vandkraftværk (se bind 2, Vandkraftværker). Ved Tvis Å, et tilløb til Storåen, ligger den lille rekonstruerede Tvis Mølle (se bind 2, Borbjerg Mølle). Nybro Mølle med bevaret vandhjul finder man lidt sydøst for Holstebro på Nybro Møllevej 2, og den ligger ligesom Skærbæk Mølle ved Storåen.

Møllens historie

Den nuværende Aulum Mølle er ikke den første mølle i byen, for allerede i 1877 opførtes en mølle på den nuværende Østergårdsvej. Byherren var Knud Lysgaard, egentlig Knud Nielsen, født på gården Romvig i Ørre Sogn, som efter at have været præstegårdsforpagter i Ørre havde overtaget sin svigerfars ejendom Store Lysgaard i Vildbjerg Sogn. Knud kaldes gårdejer og møller i Folketællingen 1880, og hans mølle har ikke været helt lille, da han havde tre møllersvende i sit brød. Om ham fortælles da også, at han var en meget driftig mand,

der opdyrkede 200 tønder land hede med stude-spand. Blandt andet derfor anlagde han en vandmølle ved sin gård. Det var ikke noget let arbejde, og der var da også i en periode ansat tredive mand til at grave en grøft eller kanal på en fjerdingvej til Sønderå, et tilløb til Vorgod Å, som løber ud i Skjern Å. Da Knud Lysgaard ikke altid kunne bruge vandmøllen på grund af mangel på vand, opførte han også en vindmølle lidt syd for vandmøllen. En anden vindmølle, mener man på stedet, blev flyttet til Aulum, så det var måske en brugt mølle, som rejstes her i 1877. En bror til Knud Lysgaard boede i øvrigt på en gård i Jersild i Aulum Sogn, og det kan være, at Knud Lysgaard derved blev opmærksom på mølletrangen i Aulum.

Knud Lysgaards egne møller udførte et godt stykke arbejde for bønder så langt borte fra som Vorgod i syd, og han var en konkurrent til Vildbjerg Mølle, en vindmølle, der blev flyttet til Vildbjerg i 1863 fra Lundemølle. Der var problemer med at få lov til at benytte den, og den var ligefrem forsejlet en tid. Møllen kom dog i gang, men nedbrændte omkring 1880. Den genopførtes af Niels Mouritsen, som havde uoverensstemmelser med Knud Lysgaard, og de forløb ikke i ubemærketthed. De stridende møllere kom ligefrem i vit-tighedsbladet *Folket Nisse*, hvor man kunne se en tegning af Vildbjergmølleren Niels Mouritsen, som stod og græd ved sin vindmølle, fordi dens vinger ikke rørte sig, da der ikke var nogen vind. I det følgende nummer af bladet var der endnu en tegning. Den viste Knud Lysgaard, som stod og pustede på sin vindmølle samtidig med, at han lod sit vand på vandmøllen. Den mand var ikke uden ressourcer!

Men allerede i 1921 var det forbi – Knud Lysgaard var død elleve år tidligere. En samtidig skildring lyder således, og den kan gælde for mange danske vandmøller: »Møllehuset står endnu nordøst for gården tomt og øde med gabende vinduer, nu er der stille her, det er ikke sådan, som da der kom møllegæster helt ude fra Vorgod«, og den fortsætter: »Møllegrøften er til dels jævnet, men mølledam, møllehus og gamle møllesten m.m. fortæller om, at engang stævnedede folk hertil«. Da Anders Jespersen opsøgte stedet i 1952 var Store Lysgaard Vandmølle der stadig, men kun som ruin. Alt mølleinventaret var fjernet ligesom vandhullet, der havde været et brystfaldshjul.

Tilbage til Aulum

Omkring Aulum Kirke opstod der en bydel, som kom til at hedde Aulum Kirkeby. Her lå præstegården, skolen og fattighuset. Her opførtes også møllen, som Knud Lysgaard solgte efter to års forløb til den 25-årige mølleforpagter Niels Chr.

Pedersen Østergaard, Kirkebæk. Hans far, Peder Jensen, levede af sin jordlod i Kirkebæk, men han var gårdmandssøn fra Østergaard i Over Simmelkær i Ørre Sogn. Herfra stammer Niels Chr. Pedersens efternavn. Møllen bortforpagtedes nu til møllersvend Niels Nielsen fra Sunds. Fra 1895 og ti år frem var ejeren af Aulum Mølle Mikkel Peder Mikkelsen, en gårdmandssøn fra Varhede i sognet, men han kom til møllen fra Tvis. Han kunne ikke klare sig, møllen kom på tvangsauktion, og den forrige ejer, der var blevet gårdejer, tilbagekøbte møllen.

Niels Christian Østergaard havde åbenbart ikke selv lyst til at være møller eller mølle ejer, for i 1906 afhændede han Aulum Mølle til gårdejer Jeppe Pedersen på Gammel Lundegård, som derefter solgte den til møllebygger Christian Julius Nielsen i Holstebro. Møllen skulle nedrives – og genopføres i Holstebro – men på den betingelse, at Chr. Jul. Nielsen byggede en ny og tidssvarende mølle i Aulum på en højere liggende grund, ca. 100 meter fra den nedbrudte mølles plads. Grunden lå syd for den gamle og ikke blot højere, men ikke så tæt ved kirken, og det var måske i virkeligheden årsagen til flytningen. Beliggenheden ved kirken var ikke særlig heldig, da handel ikke var tilladt i kirkens nærhed. Men en mølle måtte Aulum have, da Aulum dengang som nu var en stationsby i vækst.

Byggeriet gik i gang i 1907 og blev afsluttet det følgende år. Bygherre var gårdejer Jeppe Pedersen. Den nye mølle blev opført som en ottekantet hollandsk vindmølle med galleri, hvis høje hvidkalkede undermølle står i grundmur. Møllekrop-

Aulum Mølle 1914

pen blev tækket med spåner og den løgformede hat med tagpap. Det skete ikke uden uheld, for da Chr. Jul. Nielsen kom med sin trækonstruktion og ville sætte den op på den murede undermølle, gik det så galt, at skroget faldt ned i undermøllen. Nielsen mente bestemt ikke, at det var ham, der havde målt forkert. Mureren blev så sat til at mure undermøllen skråt ind, hvorved den blev 2,5 meter højere, og passede skroget. Aulum Mølle er derfor en høj slank mølle, fra foden til møllehatten 21,6 meter høj, og hertil kommer så vingerne, der er monteret på mølleakslen ca. 3 meter fra toppen, så vingespidserne rager godt 28 meter op i luften.

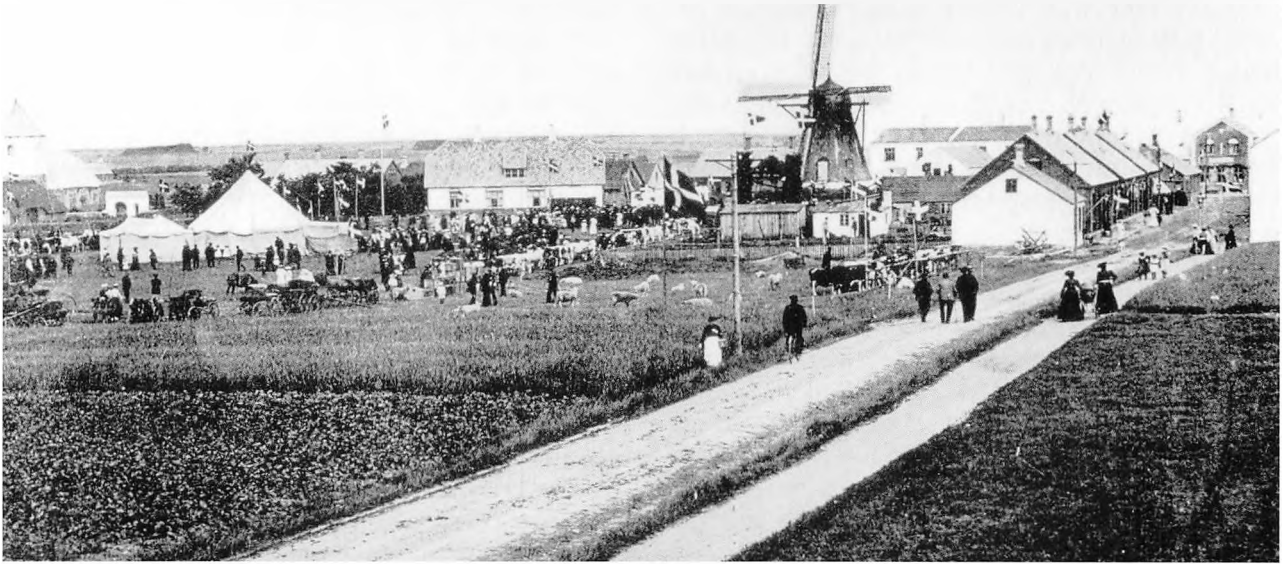
Som de fleste andre sene vindmøller blev Aulum Mølle forsynet med klapvinger (jalousier). Den blev i overensstemmelse hermed selvkrøgende, dvs. dens hat fik monteret en lille vindmølle, vindrosen, som sørgede for, at vingefanget altid stod op mod vinden. Allerede fra starten fik Jeppe Pedersen installeret motorkraft, en gasmotor med 12 hk, der ved første vurdering til forsikringen blev takseret til nyværdien 3.500 kr.

Taksationen giver i det hele taget en indgående beskrivelse af Aulum's nye mølle. Vingeakslen er 8 alen (5 meter) lang og udført i jern, vingefanget er på 31 alen (godt 19 meter) og i pitchpine. Det bemærkes ekstra, at vingefanget ikke er til sejl, men har dobbelte jalousier (klapper). Til hatten og omgangen er anvendt egetræ, mens kroppen er tækket med pitchpine, og de tre broværker består af samme materiale.

Tilsvarende var der tre kværne á 50 tommer (1 tomme = 2,6 centimeter) og af øvrigt inventar et knuseværk. En triør (rensemaskine) og en melsorterer ville blive installeret. Til at lette møllerens arbejde havde Jeppe Pedersen ladet møllen forsynes med to hejseværker og en kran, der skulle anvendes, når stenene blev vendt for at blive billedet. Møllen blev vurderet til i alt 20.460 kr. mere end tre gange så meget, som det kostede at bygge fx Jeppe Aakjærs Jenle. Angående belysning nævnes, at der findes gode petroleumslamper, men særlige slukningsforanstaltninger er ikke 'trufne', ligesom tobaksrygning ikke var forbudt. De to sidste mangler kan nok undre, og de blev ikke påtalt, blot konstateret.

Møllens ejere

Aulum Mølle er en af de yngste vindmøller i Danmark, og derfor var den allerede fra begyndelsen tænkt som en handelsmølle, dvs. en mølle, som opkøbte korn, formalede det og solgte det, især til menneskeføde. Gårdejer Jeppe Pedersen drev den da heller ikke selv, men bortforpagtede den straks til møller N.K. Nielsen, som stod for møllen, indtil han i 1914 købte en isenkram- og træskoforretning

Aulum Kirkeby. Billedet udlånt af Aulum-Haderup Lokalhistoriske Arkiv

i Kirkegade i Aulum. Møllen blev nu købt af Frederik Ferdinand Poulsen fra Jersild i Aulum sogn, der startede sin karriere som tjenestekarl på en møllegård i Kilde. Senere blev han forpagter af Klostermølle, Gudum, for i 1912 efter et par afstikere til Ølby og Ramten at købe Kærgårds Mølle, Kærgårdsmøllevej 5 i Ølby, der uheldigvis brændte året efter. Fra 1920 overlod han det til sin ældste søn Åge at være møller. Året før havde der fundet en ny taksation sted. Møllens værdi var steget med 17.000 kr. men der var også kommet meget nyt inventar til bl.a. en sigte med tilbehør, en skallemaskine, ligeledes med tilbehør. Den ene pitchpinevinge var skiftet ud med en af gran.

Åge Poulsen drev Aulum Mølle, indtil den i 1925 blev solgt til møller Martinus Svendsen i Vildbjerg Mølle, der havde efterfulgt den uheldige Niels Mouritsens svigersøn. Vildbjerg Mølle, som var en hollandsk vindmølle med både selvsvikker og selvkrøjer, var i møller Svendsens eje fra 1912 til 1924, men i nogle år forinden havde han også været forpagter af Klostermølle, Gudum. Efter sin tid som møller lykkedes det Martinus Svendsen at opbygge en stor korn- og foderstofhandel i Herning. Samtidig drev han vandmøllen Hørup Mølle i Kjellerup ved hjælp af en bestyrer. Denne mølle, som ligger på Østergade nr. 41-43, kan føres tilbage til omkring år 1500, og den hørte i flere hundrede år under godset Aunsbjerg. De nuværende bygninger stammer fra 1860, og underfaldshjulet blev fjernet i 1936 for at blive erstattet af en turbine. Møllen er for længst nedlagt, og i 1990

gav Kjellerup Kommune tilladelse til, at den blev indrettet til otte lejligheder. Først i 2000-tallet var der planer fremme om at genskabe møllesøen neden for Hørup Kirke, men de er foreløbig opgivet. Vildbjerg Mølle forsvandt i 1938, da den nedbrændte.

Svendsen drev heller ikke selv Aulum Mølle, men forpagtede den til sin møllersvend Niels Thomsen Mikkelsen, der var født i Barrit i 1898, og hvis søster var gift med møller Peter Møller i Vrigsted Mølle, en vindmølle, som blev nedrevet i midten af 1930'erne. De første år i Aulum var Niels Thomsen Mikkelsen ugift, men i 1928 giftede han sig med sin principals datter Olga og overtog møllen.

Aulum Mølle udvides

For det unge ægtepar i Aulum Mølle var det godt at have en erfaren møller i baghånden. Det var muligvis under Martinus Svendsens indflydelse, at der opførtes flere bygninger ved møllen, som var inde i en stabil periode trods Landbrugskrisen. Niels Thomsen Mikkelsen ikke blot moderniserede sin mølle i 1931, men han indså også nødvendigheden af at ændre produktionen. En 40 hk Deutz dieselmotor blev installeret i undermøllen, og den nævnes i taksationen den 27. september 1933 sammen med en riffelmaskine (valsemølleri) og en blandemaskine. Ved denne vurdering sattes møllen kun til 31.600 kr., endskønt dieselmotoren vurderedes til 7.650 kr. Niels Thomsen Mikkelsen gav sig nu til at fremstille havregryn, og da der

ikke længere var så mange penge i fremstilling af grutning (dyrefoder), fordi bønderne selv havde fået kværne, begyndte han også at fremstille kylling- og hønsefoder.

Midt under Anden Verdenskrig vurderedes Aulum Mølle igen, og for første gang nævnes det, at hatten er beklædt med tagpap. Hvad inventaret angik, var der nu yderligere installeret en havrevalse og en forknuser (knuseværk til knusning af foderkager), en melsorterer, en dobbelt Askania-sigte (med fast sigteramme i den ene side) en blandemaskine, et renseanlæg, to transportsnegle, to melelevatorer, en transportelevatør og en slaglemølle (højhastighedsindustrimølle, der slår kornet i stykker). Der var også kommet ekstra trækraft i form af en stor elektromotor på 25 hk og to små på 4 og 2½ hk. Møllen havde fået installeret både el og kraft og betegnedes som særdeles godt vedligeholdt. Den samme påtegning fik møllen to år senere, og inventaret var stort set det samme, men der var indkøbt to nye enkelte valsestole, og den mindste elektromotor eksisterede ikke længere. Vurderingen lød nu på 49.200 kr.

Aulum Mølle giver op

I 1946 afhændede Niels Thomsen Mikkelsen den stærkt udbyggede mølle til P. Chr. Lauridsen & C. Pedersen fra Bonnet, fordi hans svigerfar blev syg, og han blev leder af virksomheden i Herning. Da Niels Thomsen Mikkelsen døde i 1968, overtog hans søn posten som direktør, men i Aulum lakkede det mod enden med mølleri. I 1947 afhændedes Aulum Mølle til Aulum Foderstofforening, som havde hørt sammen med Brugsforeningen, men nu blev skilt ud fra den, og Peder Lindholt fra Brugsen flyttede med sin familie ind i møllerboligen for at drive virksomheden. Men trods alle moderniseringerne kunne Aulum Mølle som de fleste andre mindre kunde- og handelsmøller ikke klare sig i konkurrencen med de små gårdmøller og de store industrimøller. Allerede først i 1950'erne ophørte mølleri, men der blev stadig drevet handel med korn og foderstoffer, og i 1954 blev der ved siden af møllen opført en 26 meter høj kornsilo. Den ikke ligefrem pyntede, for den tog nærmet helt glansen af Aulum Mølle, der ellers stod som byens vartegn. Aulum Møllens eksistens var yderligere truet, for Aulum Foderstofforening havde, som Peder Lindholt udtrykte det, overhovedet ikke brug for møllen mere. Det var desuden en urentabel forretning at bekoste reparationer på møllen, men man kunne »på den anden side godt se møllens skønhedsværdi«. På en generalforsamling i 1956 var der kun ét medlem af bestyrelsen, der stemte imod, at møllehatten og vingerne blev fjernet. Kroppen var stadig solid ligesom under-

møllen. Den krævede dog vedligeholdelse, men resultatet af diskussionen blev alligevel, at over- og undermølle skulle bevares.

Til alt held havde tømmeren for travlt til tage møllehat og vinger ned, så Aulum Mølle blev stående uændret, og både sogneråd og *Aulum Borger- og Håndværkerforening* gik i aktion for at finde de 5.000 kr., som skulle bruges til en hovedreparation af vingerne og hatten, så møllen ikke kom til at ligne 'en stækket fugl' ifølge sadelmager P. Madsen, der var formand for Aulum Borger- og Håndværkerforening. Det lykkedes ved en indsamling at få de fleste af pengene skrabt sammen, og sognerådet spædede resten til. Aulum Foderstof- og Gødningsforenings bestyrelse indvilligede så i at lade møllen blive stående, hvis medlemmerne var enige. Der blev indkaldt til endnu en generalforsamling, den tredje, og resultatet blev, at foreningen modtog tilbuddet om istandsættelsen. Aulum Møllens vinger drejede igen til glæde for byen og hele egnen. Men i en storm i 1963 knækkede en vinge (det halve vingefang) af og faldt til jorden med et brag, der kunne høres over hele byen. Efter al sandsynlighed ville denne begivenhed have betydet møllens endeligt, hvis ikke Aulum Borger- og Håndværkerforening igen var trådt til, denne gang støttet af *Aulum Handelsstandsforening*. Vingefanget blev derefter taget helt ned, nye vinger opsat, og fra 1970 stod Aulum Mølle som et rigtigt vartegn for byen med en lyskæde på vingerne ved juletid, så den tydeligt kunne ses fra landevejen Herning-Holstebro.

Restaurering og nye skader

Peder Lindholt forlod i 1964 virksomheden for at blive selvstændig købmand i Aulum, og Thomas Hansen ansattes som foderstofforeningens uddeleger. I 1971 blev møllen med dens umiddelbare omgivelser overtaget af kommunen. Lions Club i Aulum var nu gået ind i restaureringsarbejdet på frivillig basis, og kommunen betalte materialerne. Den hensatte således 16.000 kr. med henblik på at sikre møllen, og hvert år blev der afsat yderligere 1.000 kr.

Der var forskellige planer fremme om, hvad møllen kunne bruges til, måske diskotek eller fritidscenter, men sognerådsformanden Johannes Danielsen og kæmner Jørgen Jørgensen fik den idé, at møllen kunne anvendes som atelier og til kunststillinger, selv om der er et omfattende inventar bevaret. Det lykkedes at få et kunstnerpar Finn Brandstrup og Anette Gundelach fra København til at flytte ind i møllerboligen. Aulum-Haderup Kunstforening blev også stiftet, og den afholder stadig kunststillinger i møllen, men parret fraflyttede møllen midt i 1980'erne.

Imidlertid gik Aulum Mølle som mølle mere og mere i forfald, og det blev ret hurtigt nødvendigt at gøre noget alvorligt, hvis Aulum ikke skulle miste sin mølle. Et tiltag til forskønnelse af møllens omgivelser skete, da sprængningseksperter i 1985 fik den høje kornsilo til at falde til jorden, så den kunne fjernes.

Det følgende år blev Aulum Mølle så endelig restaureret, og der blev ikke sparet på noget denne gang. De gamle spåner blev taget af, træværket rensed og behandlet, og derefter blev nye spåner af amerikansk tuja sat op. Samtidig blev der lavet nye kobberinddækninger til vinduerne, så det var intet under, at udgifterne lød på 230.000 kr. Alligevel var det galt igen i år 2000, efter knap femten års forløb, men nu var det andre ting, der trængte til restaurering. De godt trediveårige vinger var i dårlig stand, hatten var utæt, og galleriet råddent, hvilket forårsagede, at fugten begyndte at trænge ned i murværket. Det kunne man tydeligt se på de fugtskjolder, som bredte sig på de hvidkalkede vægge i møllen. En kreds af Aulumborgere med pensioneret lærer Erling Habekost i spidsen sluttede sig derfor sammen for at sætte en indsamling i gang, så byens vartegn, den højeste bygning på stedet, stadig kunne være der for kommende generationer.

Nyeste restaureringsarbejde sættes i gang

Endnu mens den fem mand store initiativgruppe med skoleinspektør Oscar Krogsgaard som formand var i gang med at fremskaffe økonomiske midler – kommunen mente ikke på det tidspunkt at kunne afse penge til hele projektet – blev møllen behandlet mod alger udvendig. Et lag skum blev sprøjtet ud over møllen, og denne behandling skulle have den effekt, at den grønne algedannelse, som både skæmmede og skadede træ- og murværket, efterhånden ville forsvinde. I december 2001 gik selve renoveringen i gang. Møllebygger John Jensen, Vig, havde forinden udarbejdet en rapport, som gav initiativgruppen ret i, at møllens tilstand var yderst kritisk, og han anslog, at en restaurering ville koste 1,2 millioner kr. Hattens utætheder havde betydet, at både loftet nedefter og væggene havde taget skade. Den 6. december løftede en kæmpekran derfor hat og vinger af med henblik på, at hatten i løbet af kort tid skulle fragtes over til møllebyggeren for at blive renoveret. Samtidig med fjernelsen af hatten blev der lagt et beskyttende dække over mølleskroget, så arbejdet med at sætte den i stand indvendig kunne begynde. Både lofter og vægge trængte, som man kan forstå, til reparation, og mølleinventaret, der havde stået stille så længe, blev også taget under behandling.

Hat og krøjeværk nedtaget for renovering

I øvrigt blev der lagt en handlingsplan for restaureringen af møllen. Vingerne var så rådne, at de ikke kunne reddes, så det var nødvendigt at anskaffe nye vinger, men af hvilken type, de skulle være, blev ikke bestemt i første omgang. Galleriet seks meter oppe måtte også fornyes, da det var livsfarligt at færdes dér.

De økonomiske midler skaffes til veje

Aulum-Haderup Kommune havde givet initiativgruppen eller mølleudvalget løfte om at bidrage med halvdelen af det beløb, som restaureringen ville komme til at koste, og på dette tidspunkt var det lykkedes mølleudvalget at indsamle 460.000 kr. bl.a. 100.000 kr. fra en anonym giver.

Nu manglede der kun ca. 100.000 kr., og det lykkedes det at få fremskaffet ret hurtigt. Midlerne kom dels fra private bidrag, herunder fonde, dels fra udgivelsen af en mølleavis og et lotteri. Desuden skænkede arvingerne efter Chr. Lymann, som havde udstillet i møllen i 2001, mølleudvalget en bronzeskulptur, der skulle sælges til højstbydende på en auktion. I maj 2002 udløste det indsamlede beløb på 550.000 kr. det samme beløb fra Ringkøbing Amtsråd, som tog af midler fra det EU program, som støtter udvikling af landdistrikterne. Og det betød, at der snart ville være omkring

1,6 millioner inklusive kommunens bidrag til stede. Så kunne renoveringen rigtig gå i gang.

I september blev træspånerne på møllekroppen overfladebehandlet, og man reparerede murværket, alt løst puds blev fjernet, og soklen sandblæst. Næsten samtidig påbegyndte den lokale tømrermester Niels Hansen arbejdet med at fremstille det nye galleri til montering i foråret 2003. Møllen fik også isat nye små vinduer.

Aulum Mølle får vinger til kludesejl

Forinden var der blevet taget stilling til, hvordan vingefanget skulle være. Beslutningen lød på vinger til sejl, og de kunne ikke fremstilles lokalt, da mølleudvalget ønskede, at de skulle kunne dreje rundt – møllevinger, der står stille, er ikke særlig interessante – så vingerne blev derfor fremstillet på Jens Jørgensens værksted i Fakse Ladeplads, hvortil møllehatten omsider var blevet kørt.

De nye vinger, som vejer 650 kg og er af samme længde som oprindeligt, blev fremstillet af dansk lærketræ ligesom galleriet. Det største projekt var dog renoveringen af hatten, som er 4 meter høj, 5,6 meter bred og 6 tons tung. Den består også af dansk lærketræ, som blev beklædt med 8.000 småspåner i samme materiale. Selv om småspåner ikke var den oprindelige beklædning, anvendtes træ – mange synes, at det er en mere gedigen og smuk tækning end tagpap.

Selv om møllebygger Jens Jørgensen også måtte forny nedslidte aksler og lejer, kunne man i marts måned 2003 se, at renoveringen skred så godt frem, at møllebyggeren ville have både møllehat og vinger færdige til opsætning i løbet af et par måneder, og i den periode ville møllerboligen, »Møllehuset«, blive fjernet, selv om hensigten oprindeligt var at bevare den. Det kom til at koste knap 60.000 kr., men kommunalbestyrelsen mente ikke, at der var brug for flere lokaler til kulturelle arrangementer i Aulum.

Nedrivningen af møllerboligen skete mod mange Aulumborgeres vilje, men der indkom ingen skriftlige indsigelser mod kommunalbestyrelsens beslutning, og mølleudvalget accepterede den. Huset blev revet ned, og til gengæld afgav kommunen løfte om, at den ville sørge for, at møllen som tidligere ville stå som et lysende vartegn for Aulum.

Møllelauget dannes

Spørgsmålet var nu, hvem der skulle tage sig af møllen, når den var færdigrestaureret. Det var tanken at overlade den til et møllelauget, som skulle afløse støttegruppen. Derfor blev der den 18. marts 2003 afholdt en stiftende generalforsamling i *Aulum Møllelauget*, hvor der blev valgt fem be-

styrelsesmedlemmer, og blandt dem valgtes Oscar Krogsgaard til formand. Laugets formål er at »bevare Aulum Mølle, som et kulturhistorisk element samt at fremme interessen for møllen og andre lokalhistoriske forhold«, og laugets første opgave blev at indgå en kommunal aftale om et driftsbudget. Aftalen, som foreløbig skulle vare til den 31. december 2005, trådte i kraft den 1. juli 2003, den dato, da driften af møllen overgik til lauget.

Møllehatten vender tilbage

Møllehatten kom tilbage den 4. juli efter en ni timer lang transport fra Fakse Ladeplads. Turen til Aulum foretog den brede hat med Dansk Specialtransport og ledsaget af to følgebiler midt om natten med ankomst klokken fire. Efter at transportholdet havde fået et par timers hvile, blev hatten løftet ned på asfalten. Den nye vindrose kom også sikkert ned og blev påmonteret hatten, og nu stod begge dele ved siden af møllen, så de kunne tages i øjesyn af de efterhånden mange, som var blevet interesseret i restaureringen af Aulum Mølle. Vingehjælpningen og opsætningen af hatten skete ved hjælp af en kran fra firmaet Klose i Holstebro kl. 7 den 6. august 2003. Dette projekt var allerede færdigt ved kaffetid, som Bjarne Nielsen fra Teknisk Forvaltning fortæller. Derefter påbegyndte Jens Jørgensen samlearbejdet af hat og vinger, og det varede i tre dage, så der var nok at se på både for Aulum borgere og for turisterne.

Aulum Mølle genåbnes

Selve genindvielsen eller, som man kaldte det på stedet, genåbningen af Aulum Mølle fandt sted den 19. september 2003, og det blev en stor begivenhed i den lille by. Festen varede i tre dage med taler af borgmester Chr. Dam Larsen og Oskar Krogsgaard, der blev sunget af forskellige kor, Aulum Folkedansforening gav opvisning, kunstforeningen stod for en udstilling inde i møllen, og der lød fællessang og musik i et telt foran møllen. Denne succes håber man, at der vil være mulighed for at følge op.

Aulum Mølle står nu sammen med Skjern Mølle (se bind 1, Bundsbæk Mølle) og Uhr Mølle (se bind 2) som den tredje af Ringkøbing Amts bevarede vindmøller. De er alle smukke, men forskellige eksempler på hollandske møller. Skjern og Aulum er begge høje spåntækte møller med galleri og vindrose, men Skjern Mølle har en bådformet hat, der stadig er beklædt med tagpap, og vinger med klapper. Uhr Mølle er tækket med strå overalt, også på den bådformede hat, og er en lav manuelt krøjtende mølle med jordomgang, men ligesom Aulum Mølle har den vinger til kludesejl.

Aulum Mølle i fremtiden

Den udvendige vedligeholdelse, som også omfatter arealet, der omgiver møllen, vil Aulum-Haderup Kommune tage sig af, mens Aulum Møllelaug står for driften og den indvendige istandsættelse og vedligeholdelse samt forbrug af lys og varme. Hertil får lauget 50.000 kr. om året fra kommunen. Hvordan vedligeholdelsestilstanden bliver i fremtiden, afhænger i høj grad af, hvor store økonomiske midler der er til stede, og det afhænger igen af, hvor mange medlemmer støtteforeningen får. Man håber på, at antallet vil nå op på omkring hundrede, og med et årligt medlemskontingent på 100 kr. vil det skæppe godt i kassen.

Aulum Mølle skal ikke stå til pynt, men udnyttes på forskellig måde. Aulum-Haderup Kunstforening bruger som nævnt stadig møllen, men de fem bestyrelsesmedlemmer af møllelaug har lavet en tænketank for at finde anden anvendelse af Aulumsmukke, men dyre vartegn. Den specielle atmosfære i den gamle bygning burde kunne trække flere folk til. Sangaftener og koncerter vil være en god mulighed ligesom biografforestillinger og vinsmagning. Som i andre møller tænkes afholdt 'Jul i Møllen'.

Problemer med møllens udseende

I foråret 2004 blev undermøllen kalket, hvilket gjorde den istandsatte mølle helt perfekt. Desværre trængte den allerede til at blive kalket på ny i efteråret samme år, muligvis fordi kobberinddækningen 5 centimeter over galleriet ikke var tilstrækkelig eroderet. For at undgå kobberaflejringer, når murværket bliver vådt, blev kobberinddækningen flyttet længere ud af den lokale blikkenslagermester Finn Rud Nielsen, og undermøllen blev kalket det følgende forår.

Møllens omgivelser

Området omkring møllen blev i løbet af efteråret 2004 og foråret 2005 anlagt efter tegninger af arkitektstuderende Martin Olesen. Tre ellipser blev opbygget af murermester Martin Holm, Aulum, og entreprenør Finn Bach ligeledes fra Aulum sørgede for, at arealet fik forskellig pigstens- og flisebelægning, som forbinder mølleområdet med byen. Åbningen af den nye mølleplads skete ved indvielsen af torvet i Aulum Midtby den 21. maj 2005.

Den planlagte oplysning af møllen med lys på vingerne var endnu ikke ført ud i livet. Møllelaugets bestyrelse havde til generalforsamlingen i februar 2004 indhentet tilbud på både belysning af møllen og lys i møllevingerne. Da den billige løsning, belysningen, ville løbe op i 50.000 kr. og lys i vingerne ville koste det dobbelte, opgav man i før-

ste omgang sagen, men stor var glæden alligevel, da planen på en måde blev realiseret, ikke med lys i møllevingerne som tidligere, men med indirekte belysning af møllen nedefra ved hjælp af tolv projektører, der er lagt ned i belægningen rundt om møllen. Det er et smukt syn, når de rammer den hvide undermølle og lyset stråler op mod den sorte møllekrop og vingerne, som forsvinder i den mørke aftenhimmel.

Projektørerne blev tændt første gang klokken 19 den 1. december 2004, hvor møllelauget også afholdt en sang- og viseaften og indledte den nye sæson med den meget passende overskrift 'Lys og liv i den gamle mølle'.

Aulum Møllens liv varer forhåbentlig længe, i hvert fald vil der gå mange år, inden møllen og dens omgivelser igen skal have en gennemgribende renovering til omkring 1,5 millioner kr. – den spånbeklædte møllehat holder meget længere end den tagpapbeklædte. Men både møllelauget og byen så nu gerne, at der trods tilfredsheden med projektørerne engang blev råd til lys i møllens vinger. Først da vil Aulum igen rigtig komme på landkortet, når byens mølle kan ses af forbigående ude fra landevejen. Og Aulum Mølle er et besøg værd. Den fungerer ikke, men kunne gøre det, det eneste, der mangler er sejl til vingerne. Den gamle, men funktionsdygtige dieselmotor går måske også i gang en dag, da der er blevet indlagt et rør, så udstødningsgassen kan fjernes ad den vej.

Møllelaugets opgaver i fremtiden

Aulum Møllelaug ligger dog ikke på den lade side, selv om dets mølle nu er i fin stand, efter at broloftets vægge er blevet malet og repareret, så det er blevet et indbydende møde- og udstillingslokale. Selv om to gamle mure bliver stående, indrettes der i underetagen et nyt køkken og et depotrum samt to toiletter. Når denne ombygning er gennemført, vil Aulum Mølle kunne udlejes til fx familiefester, receptioner og forretningsmøder. Da Aulum Mølle ikke er fredet, kan sådanne ændringer lade sig gøre, men det er begrænset, hvilke ændringer der kan ske, da der som nævnt er bevaret ret meget af inventaret. På broloftet findes grynmølleriet, en kageknuser og hejseværket op til kværnloftet, hvor der bl.a. står en valsemaskine, kværne og en sigte.

Kilder: Konrad Understrup: Vildbjerg Sogn 1921; Esben Graugaard: Vegen Mølle, Holstebro Museums Årsskrift 1998; avisartikler; Erling Habekost, tidl. Aulum Møllelaug; Oskar Krogsgaard, Aulum Møllelaug; Aulum Møllens hjemmeside; Fie Olsen, tidl. Aulum Lokalhistoriske Arkiv; Elly Larsen f. Thomsen, den sidste mølleejers datter, Aulum.

Bruunshaab Gl. Papfabrik

Vinkelvej 97, Asmild, 8800 Viborg

Vandmølle med 1-2 underfaldshjul, 1872 turbine

Vandføring og stigning (ude af drift) er bevaret

Mølledammen er bevaret

Anlagt som kornmølle i 1500-tallet

Driften ophørt 1818

Stampemølle 1810. Klædefabrik 1821-1919.

Derefter papfabrik

Fabriksbygningerne opført efter brand i 1909.

Udvidelser i 1940'erne

Renoveret løbende efter 1987

Fredet. Anvendelse: Arbejdende papfabrik med museum

Møllen i landskabet

I det naturskønne landskab i Asmild lidt sydøst for Viborg, ser man, efter at man har passeret Asmild Klosterkirke, en høj fabrikskorsten rase op. Landskabet er altså ikke bare natur, men bærer præg af menneskers liv på stedet i mange århundreder. Allerede omkring 1170 byggedes ved Asmild Kirke et nonnekloster, der tilhørte Augustinerordenen. Det blev nedlagt ved Reformationen i 1536, men kirken, der i sin nuværende skikkelse stammer fra omkring år 1300, dog med et senere tårn og våbenhus, fortæller om det åndelige liv, der har været levet her tæt ved bredden af Viborg Søundersø. Dog trækkes der en linje tilbage i tiden, da Asmild Klosterhave, som blev anlagt i 1998, i sine fire afdelinger kan fremvise planter, der var kendt og anvendt i Danmark, mens klostret endnu eksisterede.

På dette tidspunkt var Søundersø og Nørresø blevet til én stor sø, fordi Erik Menved, da han i 1313 byggede borgen Borgvold, lod vandet opstemme og vandstanden derved steg med omtrent to meter. Det betød, at al færdsel til Asmild fra Viborg og omvendt kun kunne ske ved at benytte søvejen. Der blev først oprettet en permanent færgeforbindelse i 1805, da Niels Schou på Randrup i Vinkel Sogn, der på det tidspunkt også ejede Aale Mølle, fik tilladelse til at etablere en færgeforbindelse. I 1812 lod Bertel Bruun på Bruunshaab bygge en dæmning og en bro over Viborg Sø, der var i brug, indtil den nuværende Randers Landevej i 1855 blev anlagt tværs over søen.

Den høje skorsten tilhører Bruunshaab Fabrik, som var et resultat af den tekniske udvikling i 1800-1900-tallet, og den betød den gamle Aale Møllens endeligt. Den samme udvikling lukkede også Bruunshaab Fabrik, men den genopstod, da folk på egnen forstod, at det, vi er i dag, er et resultat af mange generationers liv og virke.

Et par kilometer længere nede ad Mølleåen, der kommer fra Søundersø, ligger Søndermølle, som er

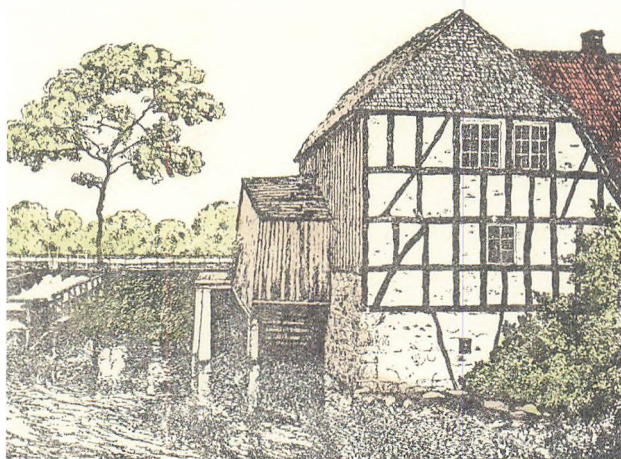
endnu et monument over fortidens mølle- og industrivirksomhed, men har fået nyt liv som kulturcenter.

Møllens historie

Aale Mølle tilhørte før Reformationen Viborg bispesæde og nævnes i Halds Lensregnskab i 1541 under dette, men efter Reformationen overgik Asmild Kloster med tilhørende gods dvs. også Aale Mølle, til Anders Skeel på Jungetgård. Allerede i 1543 blev den berygtede tidligere biskop i Børglum Stygge Krumpen ejermanden, og han opholdt sig i Asmild Kloster til sin død otte år senere. Samme år fik landsdommer Axel Juul til Villestrup forleningsbrev på Asmild Kloster. Derefter var Asmild Kloster i de næste to hundrede år i forskellige adelsfamiliers eje, og Aale Mølle var en kornformalende vandmølle med kværn og underfaldshjul, dog omtales i Markbogen 1683 til Matriklen 1688 også en stampemølle, hvoraf der betaltes en afgift på 3 mark. Stampen betød dog ikke nogen større indtjening, for Aale Mølle manglede søgning til den, da de to nærliggende møller Non og Most inden for de seneste tre år også havde fået bygget stamper til at bearbejde det vævede uldstof, så det blev tæt og slidstærkt.

Matriklen 1688 oplyser, at Aale Mølle intet kunne male uden ved det vand, der kom fra Søndermølle, som havde »hovedstrømmen«. Det skabte dog ikke de samme problemer her som ved mange andre møller, da møllerne det meste af deres tid havde samme ejer, nemlig ejeren af Asmild Kloster, og efter at Aale Mølle havde fået mølledam, kunne den altid selv opstemme vandet til senere brug.

Fæsternes navne kendes tilbage til omkring år 1600. I Matriklen 1664 hed mølleren Mourits Clausen, og mølleskylden var 14-0-0-0. Efter ham fulgte Morten Pallesen og hans enke, som allerede i

Non Mølle ved Viborg

Bruunshaab Gl. Papfabrik

Matriklen 1688 var afløst af Peder Jensen. Her beskrives Aale Mølle som en mølle med ét underfaldshjul og tilsvarende én kværnsten. Mølleskyllden var mere end halveret, da den var sat til 6-6-0-0.

Møllens fæstere i 1700-tallet

I 1700-tallet er det sparsomt med oplysninger om Aale Mølle, men i Asmild Kirkebog og folketællingerne finder man dog optegnelser om de mennesker, der havde deres liv og arbejde i møllen. Asmild Kirkebog, der begynder i 1687, omtaler en Kirsten møllers barn, som blev begravet i 1690, og fire år senere blev Anders Pedersen og Kirsten Christensdatter i Aale Mølle gift, men mølleren var på det tidspunkt Poul møller, og hans kone hed Mette. Hun levede til den høje alder af 84 år og døde i 1731, mens han døde i 1708, 63 år gammel. Parret fik en søn døbt i 1687, ganske kort tid efter, at Poul havde overtaget møllefæstet, og et par døtre fødtes i 1690'erne. Der var således børn i ægteskabet, men det ser ikke ud til, at det blev nogen fra familien, som afløste Poul møller. Sandsynligvis førte Mette møllen videre, indtil Bent Olufsen, som i 1718 blev gift med Maren Nielsdatter, kom til at drive møllen.

Denne Bent i Aale Mølle døde i november 1736, og den nye møller Morten Lassen havde indgået ægteskab i oktober samme år med Mette Marie

Sørensdaughter. To år fik han med Aale Mølle, for han døde i 1738 kun 37 år gammel og efterlod en lille datter og en gravid kone. Omkring to måneder senere fødte Mette Marie en søn, som blev døbt den 19. januar 1739 og fik navnet Morten, opkaldt, som han blev, efter den far, han aldrig lærte at kende. Hans mor giftede sig i november samme år med Jens Larsen eller Lassen, som kunne være hendes svoger, men der er ingen optegnelser om det i kirkebogen, og det ville der nok have været, hvis de to ægtemænd havde været så nært beslægtede. Jens overtog møllefæstet efter sin formand, og han og Mette Marie fik en datter Anna, som i 1765 blev gift med mølleren Niels Jensen i Kærsholm Mølle, der lå i Thorning Sogn. Forlovere var hr. Notlev i Humle Mølle, der ligger lidt nordvest for Kjellerup, og Christen Salling, degnen i Levring. Barthomæus Notlev var møller i Humle Mølle i mere end tredive år, og møllen med mølledam og vandføring ligger der stadig, ganske vist i nyere bygninger og ikke funktionsdygtig. Kærsholm Mølle, som lå vest for gården Kærsholm har så godt som ikke efterladt sig spor af en vandmølle, efter at opstemningsretten blev solgt i 1946. Disse to møller fik begge deres vand fra Tange Å, Humle Mølle på Humlemøllevej 2-4 og Kærsholm Mølle på Kærsholm Møllevej 6-8.

Ejeren griber ind i møllefæsternes liv

Jens Lassen blev længe ved i Aale Mølle, så længe, at han kunne give hvervet som møller videre til stedsønnen Morten Mortensen, der i 1775 giftede sig med Anna Pedersdatter. Hun døde efter kun fem års ægteskab, og samme år døde også Jens møller, 69 år gammel. I skiftet efter ham får man meget at vide om møllens stuehus og inventaret her.

Da den første folketælling fandt sted i 1787, var Morten Mortensen stadig enkemand. Der havde ikke været levendefødte børn i hans ægteskab, og hans 21-årige søsterdatter Anne Nielsdatter stod sandsynligvis for den store husholdning, som foruden fæstemølleren og de to tjenestepiger omfattede én gift tjenestekarl og fem ugifte. De må have arbejdet med i mølleriet, da Morten Mortensen ikke har kunnet klare det alene, men der var desuden nok at gøre i stald og på mark.

Morten Mortensen blev efter ti år som enkemand den 15. oktober 1790 gift med Maren Laursdatter Aaby, og en af forloverne var kancelliråd Schou på Randrup, møllens ejer. Brud og brudgom var begge omkring halvtreds år gamle, og der er ikke tvivl om, at det var Schou, der i 1787 havde købt Asmild Kloster med tilhørende møller Aale Mølle og Søndermølle, som har syntes, at dette ægteskab ville være en god idé. Maren Laursdatter Aaby er sikkert identisk med den Maren Laursdatter, der i 1787 som 47-årig var tjenestepige hos Johan Braem på Asmild Kloster. Kort efter købte Schou godset, og han har vel tænkt, det ville være en god forsøgelse for Maren,

hvis hun blev møllerkone. Det skulle vise sig, at hun ikke bare blev kone i Aale Mølle, men også fæster af den, for da Morten Mortensen døde i 1795, overtog hun fæstet.

I den næste folketælling fra 1801 omtales hun direkte som »fæster af mølleri og en gård tillige«. Maren var økonomisk velfunderet, for hun havde givet ophold til sin fem år yngre søster Mariane, der omtales som ugift, men hun havde alligevel sønnen Laurs Michelsen, som var nitten år gammel. Foruden disse familiemedlemmer optræder i folketællingen en møllersvend Carsten Jensen på 35, den eneste møller af profession i husstanden, og det skulle blive ham, som blev den næste møller.

Af øvrige tjenende ånder var der en tjenestekarl Peder Jensen, som var smed, altid en god hjælper at have i en mølle, tre ugifte tjenestekarle og to tjenestedrenge. I huset boede også en enke, som var svagelig og »nød hospital«. Maren Aaby Laurdatter nævnes også som fæster i brandtaksationen to år senere, da mølleriet med én kværn og ét underfaldshjul blev vurderet til 330 rigsdaler. At et sådant værk var meget kostbart ses af, at stue- og møllehus, der ellers var på i alt 17 fag, kun blev sat til 220 rigsdaler. Hele komplekset var meget stort og bestod af seks huse mere, der blev anvendt til endnu en beboelse, til bager- og bryggershus med indmuret kobberkedel til brændevinsbrænding, til fæ- og fårehus, til lade og tærskelo, og der var 9 fag til karlekammer og værksteder. Øst for møllen stod et smedehus på 3 fag, hvor det måske var Peder Jensen, der stod og smedede. Hele anlægget

A/S Smiths Papfabrik i Bruunshaab spejler sig i møllesøen. Foto: Frits Madsen ca. 1930 fra »Madsens billeder 1915-37«

blev da også vurderet til 1700 rigsdaler, og mølleskylden var 6-3-0-0.

Få år senere fik møllen ny ejer, da Schou solgte Asmild Kloster i 1806 med skøde af 13. august 1807 til pastor H. Chr. Zartmann og kammerråd Jacob Tetens, der straks solgte videre til landsdommer H. Muhle Hoff. Selv om denne frasolgte det meste af godset, må han have overvurderet sin økonomiske formåen, han gik fallit og var nødt til at afhænde godset med de to møller. Men inden da var Schous datter Nicoline blevet gift med møllersvenden Carsten Jensen, der dog samtidig var sognefoged. Socialt var ægteskabet alligevel en deroute for Nicoline, men han blev hævet næsten op til hendes stode, for han omtales som hr. eller seigneur. Det fremgår allerede af kirkebogsindførslen i Asmild Kirkebog, da parret blev gift. Den 5. marts 1808 fandt brylluppet sted uden forudgående lysning fra prædikestolen, og kongen havde givet sin bevilling kun et par dage i forvejen. Sr. Carsten Jensen af Aale Mølle og velædle jomfru Nicoline Schou af Randrupgaard hedder det, og forloverne var højvelbårne hr. kammerråd Sehested i Viborg, som var Schous ven, og hr. Isager på Bøgild (i Thorning Sogn), Nicolines stedmors bror Andreas Nikolaj Isager, der en tid drev Skaber, senere kaldt Rindsholm, Mølle. Her er nu dambrug på adressen Rindsholmvej 106.

De sidste år som Aale Mølle

Carsten Jensen var blot en bondesøn fra Gammel Asmild, i hvis kirke han blev døbt den 6. november 1766, og i 1787 opføres han som nationalsoldat

hjemme hos sine forældre, bonde og gårdbeboer Jens Carstensen og Dorthea Jensdatter. Gården var i 1801 fæstet af Carsten Jensens to år yngre bror, og hans forældre nød ophold af gården, men den gamle far sad ikke uvirksomt hen og lod sig forsørge, for han arbejdede som hjulmand. Carsten må på en eller anden måde have indyndet sig hos enken i Aale Mølle, hvor han blev en slags møllebestyrer, og samme år, som han giftede sig med Nicoline, købte han en af de to gårde i Holmgaard og lagde dens jord sammen med møllens jordtiliggende. Han begyndte også at forbedre møllen, som om den var hans, måske ikke ejendom, men dog hans fæste. Han gjorde således, hvad han kunne for at skabe et godt grundlag for ægteskabet, som man må tro var et kærlighedsparti. Uligheden mellem de to understreges yderligere af den store aldersforskel, han var 42, hun 20. Megen tid havde de imidlertid ikke til hinanden, for de var stedse omgivet af mange mennesker. Maren Aaby og hendes søster boede stadig i møllen, og der var ansat en del tjenestefolk.

Forholdene i Aale Mølle ændrede sig imidlertid drastisk i løbet af de følgende to år. Asmild Kloster fik ny ejer i 1809, og det skabte problemer for Carsten Jensen og hans kone. Den 8. juli 1810 skrev ejeren, Bertel Bruun, til kongens foged i Viborg for at få ham til at sætte Carsten Jensen ud af Aale Mølle. Ifølge Bruun havde han bemærget sig møllen, efter at mølleren var død, og enken, som sandsynligvis billigede Carsten Jensens handle måde, sad alene tilbage. Bertel Bruun anførte som begrundelse for den hårdhændede behandling, at

Arbejdsholdet på papfabrikken. Værkføreren i midten med stråhat og slips. Foto: Frits Madsen fra »Madsens billeder 1915-37«

Aale Mølle var »en hovedårsag for mit samlede køb, er aldeles nødvendig for mig for at kunne realisere min idé om et klædefabriksanlæg i Viborg og opfyldte de forpligtelser, jeg i denne henseende skylder min konge«. Carsten Jensen havde ikke i sinde at forlade møllen, som han uden tvivl havde tænkt skulle være hans levevej i mange år fremover. Sagen endte med, at der blev indgået et forlig i juli 1810. Carsten Jensen skulle sælge Holmgård til Bertel Bruun for 1.000 rigsdaler, det samme beløb fik han for sine forbedringer af møllen, og for afståelsen af den skulle han have udbetalt 180 rigsdaler. Forbedringerne af møllen må have været ganske store, for i 1813 blev Aale Mølle vurderet til 2.720 rigsdaler. Denne vurdering nåede Carsten Jensen ikke at se, for han døde 44 år gammel i 1810, lige før det nye års begyndelse, i Aale Mølle, hvor han allernådigst ved provst Zartmanns mellemkomst havde fået tilladelse til at forlænge sit ophold. 1810 var i det hele taget et hårdt år i Aale Mølle, døden var en hyppig gæst, og alle de 'gamle' forsvandt – faktisk til den nye ejers fordel. Det begyndte med Mariane Laursdatter, der døde i begyndelsen af februar, fortsatte med Maren Laursdatter Aaby i slutningen af februar, den gamle tjenestekarl Laurits Mortensen fulgte efter, og til sidst kom så Carsten Jensen. Nicoline forlod møllen i løbet af sommeren 1811 og flyttede sikkert tilbage til Randrup. Her døde hendes far kort efter, og hun giftede sig igen med en bogholder Grøn, som hun blev separeret fra. I 1834 boede hun hos sin søster Marie Anne i Viborg. Denne havde været frue i Randrup Mølle i nogle år, men i 1845 blev hun forsørget af sin svigersøn, en skræddermester i Viborg, mens Nicoline forsørgede sig selv ved håndgerning og husflid – en sand social nedtur for de to, der havde været vant til herregårdslivet, og hvis farfar var Peder Schou på Bustrup.

Aale Mølle bliver til Bruunshaab.

Den nye ejer af hovedgården Asmild Kloster på 230 tønder land med tiende, Søndermølle, færgehuset og Aale Mølle var 42 år. Han var en succesrig købmand, fabrikant, skibsreder og søn af borgmester og justitsråd Johannes Ivar Bruun i Fredericia, hvor det Bruunske Pakhus, der nu er et kulturelt mødested, stadig minder om slægten. Købsprisen for Asmild Kloster var 37.000 rigsdaler – men hvorfor købte Bertel Bruun overhovedet et gods, når han under indtryk af merkantilismen og Napoleonskrigene i forvejen havde så mange aktiviteter i gang? Incitamentet var, som det fremgår af ovenstående brev, de to vandmøller. Deres vandkraft kunne han udnytte i den klædefabrikation, han allerede havde iværksat i Fredericia,

hvor der ikke var vandkraft til rådighed. Og han var oven i købet blevet opfordret til at oprette et militært klædemanufaktur i Viborg af 'kongen'. Allerede i december 1809 fik Bertel Bruun og kammeråd Tetens kongelig bevilling til et anlæg, men det blev dog ikke som planlagt et manufaktur ved Aale eller Søndermølle, men til et i Viborg Tugthus, hvor fangerne skulle udgøre arbejdsstyrken. Derfor blev de eneste ændringer, der umiddelbart skete ved Aale Mølle, at der oprettedes et valkeri, en stampemølle, hvor det klæde, som blev fremstillet i tugthuset, behandledes.

Men Asmild Kloster i sig selv var en stor opgave, bygningerne var forsømte og ved at forfalde, så der blev fremstillet sten på gårdens eget teglværk til forbedringer, og der blev plantet i Hoffss haveanlæg, som han ikke havde nået af få færdigt. Bertel Bruun sørgede også for gode samfærdselsforhold, og foruden at gøre det muligt at køre til Viborg østfra ved at anlægge den omtalte dæmning og vej virkede han for, at det blev muligt at sejle i pramme fra Asmild Kloster til Randers.

Klædefabrikationen i tugthuset forsøgte han i de følgende år at få lov til at opgive, da han mente, at kvaliteten af stoffet var for ringe, og desuden kom der efter Napoleonskrigene og Statsbankerotten forøget konkurrence fra udlandet. Bertel Bruun mente, at det var bedre at koncentrere sig om den produktion, der omsider kom i gang i Aale Mølle. Det lykkedes ham at afslutte forbindelsen med Viborg Tugthus i 1824, tre år efter at et nyt fabriksanlæg var taget i brug ved Aale Mølle. Den var ophørt som kornmølle i 1818, og ved kongelig tilladelse skiftede Aale Mølle sammen med Holmgaard navn til Bruunshaab i 1822. Hartkorn ager og eng var da 4 skæpper og mølleskylden 2 tønder, 3 fjerdingkar, mens bondegården Holmgaard stod til hartkorn ager og eng 3 tønder, 2 skæpper, 3 fjerdingkar, 2½ album. Avlsgården blev forøget ved købet af den anden Holmgaard med samme hartkorn mere end et kvart århundrede senere.

Johannes Ivar Bruun

Bertel Bruun havde udset en af sine mange sønner, den tredjeældste ved navn Johannes Ivar Bruun, som var født i 1795, til at være klædefabrikant, så han fik en uddannelse, der gjorde ham velegnet dertil. Som 15-årig blev han sendt til København, hvor han i tre år studerede kemi, fysik, maskinbygning, bogholderi og andre relevante fag, og derefter blev han sat ind i klædefabrikation på fabrikkerne i Fredericia og Viborg. Endelig tog han i sommeren 1819 til Tyskland og Bøhmen for at studere klædefabrikation, og her blev han begejstret for nogle nye spindemaskiner, de Cocke-

rillske, som var langt bedre end dem, der anvendtes i Danmark. Maskinerne blev indkøbt i Berlin og installeret i det nye fabriksanlæg, der bestod af en treetages fabriksbygning på 13 fag, et farveri og et udvidet valkeri med otte hamre (stamper), som stod færdigt i juli 1820. Vandhjulene, hvoraf det ene trak maskinerne i fabriksbygningen, det andet stamperne i valkeriet, blev sat i gang den 27. juli 1821. Den første egentlige fabrik på denne egn var skabt, mens fabrikken i Fredericia var ophørt og maskinerne flyttet til Aale Mølle, hvor Johannes Ivar Bruun fik generalfuldmagt den 18. september samme år til at bestyre alle faderens etableringer på Viborgegnen.

Fabriksanlægget med møllehuset stod ikke alene. På området lå også et herskabeligt stuehus og møllegårdens avlsbygninger (et flyttet våningshus, en stald og en lade, som klædefabrikken regnskabsbog skriver i 1824), og der blev opført boliger til håndværkermestrene, pakhuse, magasiner, tørvehus, uldvaskeri, en smedje og et snedkerværksted. Det hele havde kostet Bertel Bruun omkring 85.000 rigsdaler, en enorm sum penge, der endda skulle lægges til de 37.000 rigsdaler, han allerede havde betalt for Asmild Kloster, men Statsbankerotten 1813 var uden tvivl skyld i den høje pris. Men Bruunshaab var noget, som man kunne vise frem, selv for kongen, som det i 1824 »behagede at tage over Asmild Kloster og bese klædefabrikken på Bruunshaab, der tilhørte justitsråd, ridder Bruun«. Kongen var Frederik den Sjette, der besøgte Viborgegnen for første gang i 22 år.

De første år med klædefabrikken

Johannes Ivar Bruun ansatte mestre udefra, fx fra Holsten og Fredericia, hvor han kunne finde folk, der havde erfaring med klædefabrikation. Til det almindelige fabriksarbejde forsøgte han at skaffe lokale folk, men de, der var bønder, landarbejdere og håndværkere, var ikke lige indstillet på at sidde ved en maskine på en fabrik. I første omgang måtte han rekruttere arbejdere fra fristaden Fredericia. Mange af dem var jøder eller franske huguenotter, der havde fundet et fristed her, og nogle af dem var villige til at flytte til Bruunshaab. Andre tilflyttere meget længere borte fra var tyskere fra en lille fabriksby i Züllichau i Østpreussen, men til trods for, at de fik rejsen betalt, at de kunne flytte ind i nye boliger, og at de kunne høre præsten prædike på tysk én gang om måneden, led de så meget af hjemve, at de lagde Bruunshaab og Danmark bag sig efter ret kort tid. Selv i 1830'erne, mens de endnu arbejdede på fabrikken, var gode råd dyre, for fabrikken manglede stadig væk arbejdskraft, da den havde stor fremgang i konkurrencen med klædefabrikkerne i Grejs og i Bre-

de. Johannes Ivar Bruun fandt så på at lokke danske arbejdere til ved at opføre boliger, hvoraf tre er bevaret, med et tilhørende jordstykke, hvor de kunne holde et par husdyr. Men det var egentlig ikke de voksne, der skulle arbejde på fabrikken, det var børnene. Fædrene kunne være daglejere og mødrene arbejde hjemme ved fabrikken væve. Også på Vibæk Mølle, en lille filialfabrik i Tapdrup Sogn, som Johannes Ivar Bruun opførte på et areal tilhørende hans lille herregård Skovsgård, var børnearbejdere almindelige. Vibæk Mølle kom også til at spille en rolle i forbindelse med transport til og fra fabrikkerne, idet Johannes Ivar Bruun anlagde en lille ladeplads neden for Vibæk. Transportforholdene på den afsides egn var vanskelige, hvilket hans far åbenbart ikke rigtig havde taget i betragtning, da han købte Aale Mølle, men Johannes Ivar fik realiseret faderens planer om pramdrift til Randers.

Problemer for familien og Bruunshaab

I 1827, da Bertel Bruun netop kunne se sit værk lykkes, døde han. Hans bo blev opgjort tre år senere, selv om hans kone Magdalene Barbara Brøchner, en præstedatter fra Spentrup, endnu levede, og boet beløb sig til 124.000 rigsdaler. Da Magdalene Barbara døde året efter, blev der nedsat en skiftekommission, men den endelige skiftesamling fandt først sted i 1835, og arven blev fordelt mellem parrets elleve børn (to var døde). Søndermølle og Bruunshaab Klædefabrik, som Johannes Ivar Bruun i mellemtiden havde forbedret med nye vandhjul – fabrikken og valkeriet havde ét hver – og udvidet med et nyt farveri og et stoftrykkeri, solgtes til ham for henholdsvis 16.000 og 9.000 rigsdaler, mens han betalte 800 for inventaret. Asmild Kloster blev overtaget af hans bror landsoverretsen senere højesteretsassessor Peter Daniel Bruun, der havde opholdt sig her siden 1820. De to brødre havde allerede længe været naboer, da Johannes Ivar havde boet i stuehuset til Bruunshaab, først alene, men siden 1826 med sin kone gårdmandsdatteren Maren (Marie) Jacobsdatter (Hansen) fra Vejrum. Det var ikke rigtig en kone efter hans families hoved, men heller ikke efter hendes forældres. En industrimand var noget ganske ukendt og fremmed på disse kanter, og hans verden så forskellig fra deres. Deres datter var stort set tabt for dem.

Men Johannes Ivar og Maren ville mod al fornuft have hinanden, og det fik de i denne Romantikens tidsalder, dog først efter at hun var blevet sendt til opdragelse hos Bertel Bruuns farbror præsten Niels Bruun i Spentrup. Her blev Maren og Johannes Ivar viet af Steen Steensen Blicher, da Niels Bruun i mellemtiden var afgået ved døden.

Lykken varede dog kun kort. Ti år efter brylluppet og to efter at de var flyttet ind i den gamle ladebygning, som var ombygget til et fint stuehus, mens fabriksforvalteren overtog det gamle, blev Johannes Ivar syg og døde. Han nåede ikke at få at vide, at den norske regering havde givet ham tilbuddet om at overtage en ledig fabrik ved Kongsberg. Hvis han havde levet, ville han have forladt Danmark, og hans yngste bror Mads Pagh Bruun, født i 1809, skulle så have videreført Bruunshaab. Det kom han nu til, for virksomheden fortsatte som et interessentskab »Johs. I. Bruun« ejet af ham og Maren Bruun. Mads Pagh Bruun var en vidtberejst og inden for handel veluddannet mand, der siden 1835 havde været medejer af fabrikken. Maren tog ikke del i virksomhedens drift. Efter sin mands død flyttede hun med sine fem børn til København, og Mads Pagh måtte klare sig alene igennem en ildebrand den 10. juli 1842, som ødelagde den ældste fabriksbygning og et sidehus, der tjente til bolig for nogle af fabrikkens folk. Produktionen i Bruunshaab vanskeliggjordes også af den voksende konkurrence fra specielt Holsten og de nye fabrikker i Danmark, der kunne anlægges hvor som helst, da man begyndte at anvende dampkraft. Det gjaldt bl.a. Brandts Klædefabrik i Odense, der nu kendes som museum.

Forsøg på at følge med udviklingen

For at øge vandkraften og derved produktionen lod Mads Pagh Bruun i 1839 dæmningen forhøje, han opførte en ny fabriksfløj og moderniserede maskinparken. Men selv om den nye fløj undgik flammerne i 1842 og forsikringen var i orden, betød branden indtægtstab. I 1839 ville han gerne have købt Silkeborggård med mølle, en idé, Johannes Ivar Bruun allerede havde udkastet, og i et brev til sin bror Peter Daniel den 11. oktober dette år skrev han, at »jeg til en forbedret, om ikke udvidet drift, behøver mere kraft og et større og bedre lokale, og begge dele kan jeg have billigere i Silkeborg, hvor bygningsmateriale må være langt billigere end her ...«. Men efter lang tids trækken i langdrag blev Silkeborg solgt til Drewsens på Strandmøllen (se bind 1). Derfor købte Mads Pagh i 1845 Sejlgård i Funder vest for Silkeborg for at udnytte Funder Ås vandkraft, men dæmningen, som han fik anlagt, blev gennembrudt og flød bort.

Det betød et stort økonomisk tab, så et fabriksanlæg her blev opgivet. Ja, Mads Pagh opgav helt at udnytte vandkraften et nyt sted. Han solgte Vibæk Mølle til Søren Wistoft, forpagteren af Søndermølle, og i stedet købte han på interessentskabets vegne Jærgården ved Århus, hvor han i 1852 anlagde Ny Bruunshaab, en filialfabrik, som

Møllemand. Har tilhørt Mathilde Ørsted, datter af H.C. Ørsted. H.C. Andersens papirklip i Det kongelige Bibliotek, Portmans samling.

blev drevet ved dampkraft. Her foregik vævning og færdigbehandling af det garn, som var blevet kartet, spundet og farvet på Bruunshaab. Det kunne meget vel tænkes, at Mads Pags egentlige plan var at nedlægge Bruunshaab Klædefabrik og flytte hele produktionen til Århus, men han gjorde regning uden Bruunfamilien. Den ville bevare Bertel Bruuns Bruunshaab, og da Ny Bruunshaab lukkede efter fire års forløb, flyttedes ikke engang dampmaskinen til Bruunshaab. Samme år blev ledelsen af fabrikken overdraget til de to fætre Bertel Bruun, en søn af Johannes Ivar Bruun, som et par år havde været inspektør på Århusfabrikken, og Frederik Plum Bruun, en søn af Bertel Bruuns ældste søn Hans Brøchner Bruun i Assens. Frederik, der var gift med Bertel Bruuns søster Christiane, kom ikke til at betyde meget for driften af Bruunshaab, for han døde allerede i 1863, hvorefter Bertel Bruun blev enejer. I forbindelse med de to fætres overtagelse af interessentskabet blev Søndermølle solgt til Peter Daniel Bruun på Asmild Kloster.

Mads Pagh Bruun i Århus

Mads Pagh Bruun trådte ud af firmaet og købte i 1857 selv Jærgården for 28.000 rigsdaler, og her boede han og hans kone Magdalene, som også var hans niece, til hans død i 1884. Jærgården var en smuk empirebygning og lignede en lille herregård. Ligesom broderen Peter Daniel på Asmild Kloster var Mads Pagh Bruun politisk engageret i den nationalliberale bevægelse. Begge var medlemmer af den grundlovgivende rigsforsamling og blev medlemmer af Landstinget, hvis første formænd de var, den ene efter den anden.

Til Mads Pagh Bruuns omgangskreds hørte Thorkild Dahl på Moesgård, der ejede Moesgård Skovmølle (se bind 1) og stammede fra Århus Mølle. Enrico Dalgas var også gæst i hjemmet, intet under, da nevøen på Asmild Kloster Gottlieb Bruun var medstifter af Hedeselskabet. Forfatteren Carl Ploug hørte ligeledes til blandt vennerne. Jærgården eksisterer ikke længere, da Mads Pagh Bruun forærede grunden til opførelse af Skt.

Pouls Kirke, men både M.P. Bruuns Gade og Bruunsbro er opkaldt efter ham. I allernyeste tid har han givet navn til det store forretningscenter Bruuns Galleri, som ligger i forlængelse af Århus Banegård.

Det drejede sig ikke blot om penge

Det var ikke blot Mads Pagh Bruun, der plejede omgang med tidens kulturpersonligheder, det gjaldt også flere af familiens andre medlemmer, der kendte malere som J.Th. Lumbye og C. Constantin-Hansen. Familiens politiske interesser indvirkede også på omgangskredsen, og selvfølgelig aflagde H.C. Andersen besøg på Asmild Kloster på sin Jyllandsrejse i 1859. Han læste op af sine eventyr, som han plejede, og han klippede figurer til familiens yngste, Peter Daniel Bruuns 3½ årige barnebarn af samme navn. Figurerne var »bl.a. en vindmølle, der tillige forestillede selve mølleren«, som han, der som voksen blev forfatteren Daniel Bruun, mange år senere fortæller i *Slægts- og Barndomsminder fra Viborg-Egnen*.

Ny Bertel Bruun

Det havde hele tiden været hensigten, at den unge Bertel Bruun skulle overtage Bruunshaab, og derfor havde han uddannet sig i branchen, bl.a. ved ophold på klædefabrikkerne i Verviers i Belgien. Han løb imidlertid hurtigt ind i vanskeligheder. Ikke blot konkurrencen fra de andre klædefabrikker, men også den store forsørgelsesbyrde – han skulle forsørge både sin mor og Frederik Plum Bruuns enke og børn – skabte økonomiske problemer for ham, selv om han overtog fabrikken kort efter Treårskrigen 1848-1850, som havde betydet store leverancer til hæren. Arbejdernes antal var i løbet af 1820'erne og 1830'erne vokset fra ca. halvtreds til ca. to hundrede. Lige før Treårskrigens udbrud var der på fabrikken, ifølge O.J. Rawert: *Kongeriget Danmarks industrielle Forhold*, ansat 134 arbejdere og 16 daglønnere. Men både Krimkrigen 1854-1856 og senere Krigen 1864 betød dårlige tider for branchen, og der var ingen penge til investering i nye maskiner.

Bertel Bruun var i mellemtiden blevet gift med sin kusine Engel, datter af hans farbror på Asmild Kloster, og havde selv stiftet familie. Noget måtte gøres for at vende den negative udvikling, og Bertel Bruun iværksatte en modernisering af fabrikken, for lånte penge. Fra 1872 udnyttedes vandkraften ved hjælp af en turbine, og i 1877 installerede han en dampmaskine med 6 hk. Desuden indkøbte han nye valke- karte- og spindemaskiner, og selv om der nu kun var ansat omkring halvtreds arbejdere, kunne der produceres det samme som med de næsten fire gange så mange,

der var ansat omkring 1840.

Bruunshaab Klædefabriks sidste årtier

Det gik således ganske godt for fabrikken i de sidste årtier af 1800-tallet, og da Bertel Bruun i 1897 overdrog Bruunshaab Klædefabrik til sin eneste søn Johannes Ivar Bruun (gift i 1894 med Camilla Kinch i Gentofte), anede han måske ikke, at tiden inden længe ville rinde ud for slægtens fornemste frembringelse.

Der kendes en beskrivelse af fabrikken, som den så ud på denne tid fra en inspektionsberetning i juli 1902 foretaget af Dansk Tarifforening, der var blevet oprettet af nogle brandforsikringsselskaber i 1896. De fleste af bygningerne beskrives som værende halvferds år gamle, og som drivkraft var der installeret to dampkedler. Der fyredes med kul, og i fyrrummet stod en dampmaskine med 12 hk. Vandkraften udnyttedes stadigt, og den var på 20 hk. Fabrikationen bestod af garn og klæde, og foruden kartemaskiner, spindemaskiner og væve, de egentlige produktionsmaskiner, forefandtes et farveri og som »hjælpebedrifter« et smedje- og maskinværksted. Antallet af arbejdere blev opgivet til 65, hvoraf flere var kvinder. Virksomheden var i god vedligeholdelsesstand.

Ligesom sin far havde Johannes Ivar Bruun en god uddannelse i tekstilbranchen bag sig, men alligevel blev det på grund af dårlige konjunkturer nødvendigt at omdanne virksomheden til et aktieselskab i 1904, dog med Johannes Ivar Bruun som direktør. Meget hjalp det ikke, og da det meste af fabrikken brændte den 21.maj 1909, var det en katastrofe.

Klædefabrikkens endeligt

Bruunshaab Klædefabrik brændte på grund af en varmløben aksel i tørrestuen i selve klædefabrikken, og den blev først opdaget efter arbejdstids ophør kl. 6 aften. Ikke blot bygningerne blev ødelagt, men alle maskinerne gik med i købet. Der måtte handles hurtigt, så produktionen kunne genoptages, og allerede den 28. april det følgende år kunne de nye imponerende bygninger, som var

Janus Smiths vandmærke med faderens initialer.

tegnet af arkitekt Søren Vig-Nielsen (senere Gudenåcentralens arkitekt) inspiceres af tarifforeningen. Rapporten giver et detaljeret billede af produktionsapparatet og fortæller, at der var installeret en dampkedel med 100 pund damtryk i maskinhallen, men den blev kun anvendt til opvarmning og tørring, maskinerne blev fortsat drevet af det »forbiløbende vandløb, der var uddybet for at skaffe større faldhøjde. Der brugtes lodret turbine med udvendigt tilløb (system Mahler, Vejle). Faldhøjden er 12 fod (1 fod = 0,314 meter), og turbinen er på 33 hk«.

Selv om Bruunshaab kun stod stille i omkring et år, betød det alligevel, at nogle af aftagerne svigtede, og da fabrikkens økonomiske forhold i forvejen ikke var for gode, endte det med, at den gik i betalingsstandsning i 1911, og to år senere kom både klædefabrikken og avlsgården på tvangsauktion – Bruunshaab blev afhændet på samme måde, som den var blevet erhvervet. Den 29. juli 1913, to dage efter auktionen, døde Bertel Bruun, og hans søn, slægtens sidste klædefabrikant på Bruunshaab, Johan Ivar Bruun, blev direktør for A/S Ryesgades Fabrikker i Nørresundby.

Bruunshaab Klædefabrik bliver til papfabrik

Proprietær Søren Andersen fra Batum overtog komplekset for 113.500 kr. og frasolgte straks avlsgården med tilhørende parceller. Bygningerne blev dels forpagtet bort, dels udlejet, hvilket gjaldt de gode nye fabrikslokaler og maskiner, som blev udlejet til et firma i Silkeborg, men så meldte der sig en køber. Det var Janus Smith fra J. Smiths Papfabrik på Clasonsborg i Skarrild syd for Herning. Dette sted lå endnu mere afsides end Bruunshaab, og selv om Janus Smith omdannede firmaet til et aktieselskab og prøvede at følge med udviklingen, solgte han sine aktier og så sig om efter et mere egnet sted til papfabrikation, til et sted, hvor der var rigeligt med vand, da store mængder vand er nødvendige for at producere pap. Janus Smith dannede så aktieselskabet A/S J. Smiths Papfabrik, og det overtog Bruunshaab Klædefabrik med bygninger og maskiner for 42.000 kr. i december 1916. Hovedbygningen blev først købt i 1938.

J. Smiths Papfabrik på Clasonsborg var egentlig fortsættelsen af en papirfabrik, som i 1807 var blevet anlagt ved Ny Mølle i Sdr. Lem sydøst for Ringkøbing. Da en moderne fabrik, der var opført efter en brand i 1874, nedbrændte knap tyve år senere, flyttedes fabrikken til Clasonsborg, mens Ny Mølles vandhjul og senere en turbine fortsatte med at udnytte vandkraften indtil slutningen af 1940'erne. På Clasonsborg ændredes papirfabrikens produktion til fremstilling af pap. Herfra gik det så videre til Bruunshåb Klædefabrik, hvis pro-

duktion ikke umiddelbart kunne ændres på grund af Verdenskrigen, da maskinerne skulle skaffes fra Tyskland. Derfor fortsatte klædefabrikationen i endnu nogen tid ved fabrikant Pedersen på Søndermølle, men i begyndelsen af december 1919 kunne Dansk Tarifforening foretage en inspektion af fabrikken, der nu var indrettet til papfabrikation bl.a. med maskiner fra det likviderede A/S Søborghus. Drivkraften kom fra bækkens vand, og en Francisturbine på 27 hk drev maskinerne, mens en mindre, ligeledes en Francisturbine, på 4 hk drev dynamoen til lys. Der var ingen reservekraft, da der skulle være tilstrækkelig med vand til enhver tid, som inspektøren indberetter. I nogle af bygningerne fandtes ingen belysning, og den ovennævnte dynamo leverede til de øvrige, også til direktørboligen. Der var ingen forbindelse til andre »lyscentraler«, ingen akkumulator og ingen reservebelysning – man stode ubetinget på vandkraften.

Da Janus Smith døde i 1926, overtog sønnen Oscar Smith ledelsen. Han havde fået en alsidig uddannelse og var aktiv på flere fronter, bl.a. var han i nogle år økonomisk medarbejder ved dagbladet Børsen. Det var da heller ikke ham, der havde den daglige ledelse, men han skød penge i virksomheden og var en fortrinlig leder. Han døde allerede i 1941, men efterlod en fabrik i god gænge. Efter hans død skete der i årenes løb forskellige ændringer i ledelsen, og papfabrikken var længe en blomstrende virksomhed. I 1942 blev der indlagt elektricitet, og der skete herefter flere om- og tilbygninger. Da inspektøren fra Dansk Tarifforening synede papfabrikken i 1949, skrev han i sin rapport, at vandkraften fra bækken stadig udnyttedes ved hjælp af de to turbiner, dog som reserve. Den vigtigste drivkraft kom fra dampmaskinen, der blev installeret i 1943, da også skorstenen på 42 meter blev opført, og fra elektromotorerne, som Gudenåcentralen (se bind 2, Vandkraftværker) leverede strøm til. Da Gudenåcentralen er et vandkraftværk, var det således fortsat vandet, som til dels drev fabrikkens maskiner.

Anlægget så i 1949 ud som i dag bortset fra, at fløjen nord for åen blev nedrevet i 1965. I 1966 opførtes en moderne produktionshal på den modsatte side af vejen i et forsøg på at tage kampen op med udlandet, hvorfra konkurrencen var stor i årene efter Anden Verdenskrig. Uheldigvis blev privatbanen fra Viborg til Mariager, som fabrikken havde nydt godt af siden dens anlæggelse i 1927, nedlagt samme år. Det betød, at transportforholdene blev mere besværlige. Papfabrikken var nu kommet i samme situation som i sin tid klædefabrikken, den klarede sig dårligere og dårligere, også fordi plast vandt frem på bekostning af pap.

Aktiemajoriteten bevarede dog af familien Smith indtil 1976, men siden skriftede fabrikken ejer et par gange.

Kan Bruunshaab bevares

Da man kunne se, at det bar hen mod en lukning af A/S J. Smiths Papfabrik, blev der allerede i 1979 efter forskellige tiltag dannet en forening til Bruunshaabs bevarelse: *Bruunshaabs Venner*. Foreningen forsøgte at rejse midler til køb af fabrikken, men det var for stor en opgave, og i 1985 blev den overtaget af produktfirmaet Uniscrap A/S, som solgte maskinerne i den nye fabrik til Ægypten og ellers havde planer om at indrette fabrikken til lejligheder. Det blev dog et par Bruunshåb-beboere for meget, de ønskede at bevare fabrikken som et arbejdende fabriksmuseum. Knud Tanggaard Andersen var hovedinitiativtageren, men Finn Staugård og Arne Skjødt Regild var også særdeles aktive deltagere i projektet. Resultatet af deres anstrengelser lod ikke vente længe på sig, og deres plan for fabrikkens fremtid blev hurtigt realiseret. Den 1. oktober 1986 indstilledes produktionen, staten overtog arealet med mølledam, bygninger og de ældste maskiner for 1,5 millioner kr., mens en selvejende institution, senere omdannet til et fond, overtog de nyere maskiner, varelageret og andet, der var nødvendigt, hvis produktionen skulle genoptages. Og det blev den. To af arbejderne fra før lukningen, Egon Kjærsgaard og Karl Balle, der havde arbejdet på papfabrikken siden 1970'erne, genoptog arbejdet efter nytår 1987, og den 5. januar 1987 indviedes det arbejdende museum med fremstilling af genbrugspap under navnet Bruunshaab Gl. Papfabrik. Fabrikken blev fredet i 1999, og den er den sidste, der fremstiller pap ved knusning af genbrugspap og -papir i en kollergang. Denne drives af et remtræk fra turbinen og er en maskine, der består af to store lodretstående granitsten, som kører rundt i en beholder af metal. Heri kommer det gamle pap og papir, der tilsættes noget vand og evt. lim og farve, hvis man ønsker stærkt eller farvet pap, mens stenene kører rundt. Herved bliver materialet i beholderen knust og kværnet, sådan at fibrene trækkes fra hinanden og bevarer længden. Efter ca. to timer er findelingen bragt til ende, og resultatet er nogle fiberklumper, der ligner savsmuld. Moderne fabrikker anvender maskiner med roterende knive, der skærer materialets fibre ud i småstumper, og pappet bliver derfor ikke så sejt, som når fibrene bevares.

Klædefabrikken har kun efterladt spor i bygningerne, men hele papfabrikkens produktionsapparat er intakt med maskiner, der for størstedelens vedkommende stammer fra før 1950. Enkelte er

nyere, og de erstatter de gamle af samme type, som enten står i fabrikshallen eller i museet, der findes på første sal i den tilbyggede fløj fra 1946. Den største af turbinerne brugtes en tid som drivkraft i produktionen, og uden for arbejdstid leverede den strøm til nettet, men nu produceres kun strøm til nettet. Fabrikken arbejder hele året rundt, men er kun åben for offentligheden fra maj til oktober.

Omgivelserne

Asmild Klosters hovedgård blev i 1901 solgt til Christian D. Lüttichau på Tjele, der afhændede den i 1905, og i 1906 kom den til Viborg Kommune. Året efter nedbrændte gården, så der findes ingen minder om Bruunslægten dér, men på kirkegården ligger de næsten alle begravet i et kønt familiegravsted. Nogle af familiens medlemmer skal man til Vejlbj Kirke nord for Fredericia for at finde, bl.a. den første og den sidste klædefabrikant. Mads Pagh Bruuns grav findes også her.

Den tidligere arbejderlandsby Brunshaab er nu et eftertragtet beboelsesområde, der med sit foreningsliv er mere end en soveby. Byen ligger utrolig smukt, og Dalstrøget er fredet. Landskabet med enge, sumpområder og bakker, der er bevokset med egekrat og lyng, er et yndet udflugtsmål, og der findes afmærkede ture for både gående og cyklister øst og nord for Mølleåen, hvor man frit kan færdes i den meget afvekslende natur. Både ved Bruunshaab Gl. Papfabrik og ved Søndermølle blev der i 1994 anlagt faunapassager, der sammen med anlægget af andre passager betyder, at fisk fra Kattegat uhindret kan gå op i Viborgsøerne og derfra op i åer og bække. Omløbet har betydet, at papfabrikkens elproduktion er blevet mindre, da vandkraften er aftaget, men naturen har vundet derved.

Kilder: Daniel Bruun: Slægts- og Barndoms minder fra Viborg-Egnen 1925; Bruunshaab Papfabrik, Viborg Stiftstidende 1925; Jørgen Swane: De Fredericia-Bruun'er, Vejle Amts Årbog 1951; Henning Heilesen: Slægten Bruun på Asmild Kloster, Viborg Stift Folkeblad 1954; Folmer Larsen: Papfabrikken i Bruunshaab blev startet af kræmmerens søn, Viborg Stifts Folkeblad 1957; Hans H. Worsøe: Træk af Bruunshaabs Historie, Fra Viborg Amt 1972; Kristian Vestergaard: Vandmøller i Viborg Amt 1975; A/S J. Smiths Papfabrik Bruunshåb, udg. af Arkitektskolen Århus 1978; Jørgen Hammer: Det gulnede fotografi var levende historie, Fagbladet 5. september 1987; Hans Krongaard Kristensen: Middelalderbyen Viborg 1987; Henning Ringgaard Lauridsen: Viborgs Industrihistorie 1742-1990; Jens Vellev: Bruunshaab gamle Papfabrik 1994; Henning Ringgaard Lauridsen: Bruunshåb – en by og dens indbyggere i 175 år, Fra Viborg Amt 1997; Jon Høgh: Gamle Vestjyske Møller Ny Mølle Bind III 1998; Viborgs historie 1-2, 1999; Erik Pedersen, Museet Bruunshaab Gl. Papfabrik.

Bullerup Mølle

Brolandsvej 9, Bullerup, 6320 Agedrup

Vandmølle, tidligere med brystfaldshjul, sidst turbine
Vandføringen er ikke bevaret
Mølledammen er ikke bevaret
Anlagt omkring 1400, måske ældre
Nuværende bygninger opført efter en brand i 1924
Driften ophørt med turbine 1968,
med elmotor omkring 1980
Privat. Anvendelse: Andelsboliger

Møllen i landskabet

Bullerup Mølle ligger i Agedrup Sogn lidt øst for Odense, og den er derfor i tidens løb kommet til at ligge i et større bebygget område, der har udvisket landskabets oprindelige udseende, men nord for den oprindelige landsby ligger store vådområder, hvortil det sikkert aldrig vil være muligt, heldigvis, at Odense kan brede sig. Bullerup ejerlav strækker sig nemlig helt ud til Odense Fjord, ikke så langt fra Fynsværket, og områdets moræneøer når aldrig en højde af mere end tre meter over havets overflade.

Møllen ligger ved Vejrup Å, et af de mange smeltevandsløb, som istidsafsmeltingen har efterladt i det nordfynske område, og Bullerup er anlagt på en af moræneøerne. Vejrup Å udspringer lidt sydøst for Davinde, passerer Sanderumgård og Vejrupgård, hvor den tidligere også drev møller, og har sit udløb i Odense Fjord. Den er kun en bæk i sammenligning med den langt større Odense Å, hvor munkene i 1100-tallet anlagde deres egen mølle Munkemølle, der som virksomhed stadig eksisterer og konkurrerer med Drabæks Mølle ved Lunderskov om at være den ældste stadig igangværende virksomhed i Danmark. Begge møller er ejet af samme firma, det svenske Cerealia, nu Lantmännen Mills A/S.

Møllens historie

Hvor gammel Bullerup Mølle er, vides ikke, men en hovedgård Bullerupgård kan dateres til 1383 ifølge et skifte efter ejeren Absalon Jakobsen Ulfeldt. Dengang bestod den af 1 brydegård og 8 landbogårde. Muligvis eksisterede Bullerup Mølle allerede dengang, idet der er usikkerhed med hensyn til, om en pantsætning af Bullerupgård med mølle til Erland Hansen fandt sted før 1383 eller i 1419, men det er mest sandsynligt, at det var en slægting af Ulfeldt, som pantsatte godset til Erland Hansen sidstnævnte år. Umiddelbart efter blev panteretten afstået til rigsråd Steen Basse til Tybjerggård på Sjælland, som i 1423 købte ejendommen, samme år, som han blev lensmand på Nyborg Slot. Allerede i 1441, syv år før sin død,

overdrog han sit fynske gods til Antvorskov Kloster. Det drejede sig blandt andet om Bullerup Hovedgård, Lykkesholm og Jersore. Bullerup Mølle er uden tvivl anlagt i forbindelse med hovedgården i Bullerup, og den har i hvert fald eksisteret fra begyndelsen af 1400-tallet.

Ved Reformationen blev Bullerupgård kronens ejendom ligesom de andre katolske besiddelser, og omkring 150 år senere, i 1683, fik ved et mageskifte kancelliråd og amtsforvalter Nicolaus von Brüggmann til Ulriksholm og Østergård (dengang som førstnævnte også i Kølstrup Sogn) Bullerupgård med mølle, så det ikke længere var kongelig majestæt, der ejede den. Hvor hovedgården lå, kan ikke længere ses i terrænet, men der er fundet tilspidsede egestolper tværs over åløbet og rester af munkesten i nærheden af vandmøllen. Derimod eksisterer de andre hovedgårde endnu. Ulriksholm har stadig sin gamle hovedbygning fra Christian den Fjerdes tid, mens Østergårds nuværende hovedbygning stammer fra 1741.

Tidlige beskrivelser af Bullerup Mølle

Biskop Jacob Madsen omtaler Bullerup Mølle i sin visitatsbog, da han besøgte Agedrup Kirke den 25. marts 1590, og da oplevede han den som en mølle med to kværne, dvs. med to vandhjul, der var lige så god som de fire andre vandmøller i herredet (Bjerge) tilsammen. Det drejer sig om to, som han da også benævner kvakmøller ved herregårdene Lundsgård i Revninge Sogn og Skovsbo i Rynkeby Sogn, en »liden« mølle, Vejrup Mølle til Vejrupgård med én kværn i Marslev Sogn samt den lille Hvilholm Mølle ved Geels Å i Birkende Sogn. Den tilhørte dengang Oluf Daa på Fraugdegård og var ligeledes en kvakmølle, som »går af en mose om vinteren«. Endvidere nævner biskoppen et par dage senere to møller til en bondegård (senere hovedgården Sanderumgård) i Davinde Sogn, Åsum Herred, som havde to møller hver med én kværn, som fik vand fra en bæk.

I 1689, da møllerne blev skyldsats, skete det ikke for Lundsgårds Mølle, da den ikke var til nogen hjælp. Vejrup Mølle havde nu fået to kværne, men den ene var »ganske brøstfældig«, og møllen kunne kun male om foråret og efter høst. Møllen ved Skovsbo var »ganske uduelig og udygtig«, men kunne dog male lidt i våde vintre. Bullerup Mølle havde stadig to kværne, som var overfaldskværne, dvs. drevet af overfaldshjul, og den takseredes til 2-4-0 tønne mølleskyldshartkorn mod de to foregående, som kun blev sat til henholdsvis 1-6-0 og 0-4-0 tønne. Foruden Hvilholm Mølle med én kværn, som nu ejedes af Vejrupgård, omtales ved Geels Å Brabæk Mølle under Sjelleberg i Birkende Sogn, som blev sat til 1 tønne mølleskyldshart-

korn. Mere end hundrede år senere, til Bygnings-skatten 1802, blev kun tre møller opmålt. Det var Hvilholm Mølle, der nu tilhørte Sjellebjerg, Vejrup Mølle og Bullerup Mølle, hvor Bullerup Mølle blev vurderet til 840 rigsdaler, hvilket var lidt mere end den første og lidt mindre end den sidste. Selv om Bullerup Mølle var en god mølle, siges det dog, at den ikke kunne male i tørke og stærk frost, og i tidens løb har der været problemer med bagflod på grund af tidevandsforskellene i Odense Fjord. Disse problemer kæmpede Bullerups Møllers fæstere med, og de skulle endda male uden betaling for herskabet på Østergård. Helt op til vore dage eksisterede problemet. Den næstsidste møllers søn fortæller, at når vinden var i nordvest og det var højvande, kunne vandet gå op i turbinhuset eller i stuehusets kælder, så øltønden blev oversvømmet.

Fæsterne kendes tilbage til 1664

Matriklen 1664 oplyser, at Bullerup Møllens fæster under Østergård hed Laurits Rasmussen, og i gårdens fæsteprotokol fra den 5. januar 1699 er der indført et fæste, hvor Peter Laursen møller afløser sin afdøde far Laurits Rasmussen. Skifteprotokol- len begynder i 1719, og den første møller i Bulle-

Bullerup Mølle 1917

rup Mølle, der nævnes her, er netop Peder Laur- sen, som døde i 1736, hvorfor der blev afholdt skifte efter ham. Det fandt sted den 21. april, og det fortæller om mølleafståelse og en aftægtskon- trakt med enken Karen Nielsdatter. Parrets ugifte søn Laurs Pedersen, som havde overtaget møllen i 1734 og forpligtet sig til at holde møllen med møl- leskyld på 1 tønne og 3 skæpper i forsvarlig stand, døde et par uger senere. Tragisk nok var der den- ne gang ikke nogen søn, der kunne afløse ham, så møllefæstet gik over på fremmede hænder.

Bullerup Mølle

Den nye møller hed Mads Madsen Lund eller Lunne, og han drev møllen i mere end tredive år indtil sin død den 2. november 1769, hvilket også skifteprotokollen fortæller, da der var skifteforretning efter hans kone Ide Malene Andersdatter den 6. januar 1777 i Bullerup Mølle. Man får her et lille indblik i, hvordan møllerparret og deres fem børn havde boet. Møblementet var sparsomt, både i dagligstuen, i den »dybe« stue og i en »liden« kælder. I bryggerset stod en kobberbryggerkedel. Værdien sattes til godt 13 rigsdaler. Det yngste barn var kun ni år, og værge var børnenes morbror gårdmand Vilhelm Madsen i Birkende. En datter var gift med Casper Andersen, som siden blev husmand og skytte i Dræby, Munkebo Sogn, og måske var det slet ikke så let for de yngste børn at miste både deres mor og deres far, for den næst yngste Ide Sofie, der var fjorten år, da moderen døde, betegnes i folketællingen som vanvittig. Hun opholdt sig hos Vilhelmine, men fik »hjælp af hospitalet«.

Den næste fæster tiltrådte først i 1780. Han hed Anders Mathiasen og var født i Odense. Landgilden var 10 tønder rug, og så skulle han desuden formale Østergårds korn uden at tolde. Jordtilliggendet til møllen var lille, så i 1794 fæstede Anders Mathiasen 6 skæpper jord i Åsum. Forinden havde han mistet sin kone Marie Kirstine Michelsdatter, som han var blevet gift med i 1781. Hun var datter af en skipper Michel Andersen i Hauge i Stige, Lumby Sogn, og i 1775, da hun var 21 år gammel, havde hun fået et barn med en gift mand, der tjente hos hendes mor, som var enke. Ligesom Ide Sofie havde Marie Kirstine det svært med sig selv, og selv om hun fødte to børn, Anders og Sidsel Marie, i sit ægteskab, hjalp det hende ikke, måske forværrede det ligefrem hendes situation. Hun flyttede åbenbart hjem til sin mor i Stige, hvor hun døde i 1783. Præsten skriver om hende, at hun »havde været på 3. år i ægteskab med Anders Mathiasen af Bullerup Mølle«, og fortæller, at de havde en søn og en datter sammen, men hun havde lidt i »2nde år med sygdom af tungsind og døde i sin alders 29. år«. Ved folketællingen i 1787 bestod Anders Mathiasens husstand af de to børn, og han havde giftet sig igen med Marie Nielsdatter, som var 32 år gammel, ti år yngre end han.

Folketællingen viser endvidere, at Bullerup Mølle ikke blev ved med at være en stor mølle. Anders Mathiasen betegnes som møller og husmand, og den eneste medhjælp i møllerhjemmet var Maren Tagesdatter på fjorten, som kaldes tjenestebud og pige i huset. Næste folketælling fra 1801 viser en næsten uforandret situation. Husstandens medlemmer var blot blevet de fjorten år ældre. Datteren var dog borte, men der var ansat

en voksen tjenestepige og en ugift karl på firs år, der næppe har kunnet være til megen nytte. Lidt usædvanligt er det, at mølle- og jordskyld angives. Det drejer sig om 20 skæpper mølleskyld og 3 skæpper jordskyld.

Mølleriet i Bullerup Mølle blev dog ligesom mange andre møller omkring år 1800 udvidet med en skallekværn (grubbe- eller pillekværn), så møl- leren nu også kunne tage sig af fremstillingen af byggryn. De hjælpende hænders antal blev ikke større af den grund, men Mathias blev hjemme, som traditionen bød dengang, og forsatte i fade- rens erhverv.

Både Anders Mathiasen og hans anden kone døde i 1822, og Mathias overtog så fæstet den 9. september dette år. Mølleskylden var uforandret hartkorn 2 tønder, 4 skæpper, og hartkorn ager og eng var på 3 skæpper. På dette tidspunkt var det Johannes Schmidt, der var ejer af Østergård, og det var ikke så lidt, der forlangtes af Mathias, selv om hans far havde tjent herskabet i over fyrrer år. Han skulle fx i afgift yde naturalier til præsten, skoleholderen og kirkesangeren og betale brandforsikringen. Til Østergård skulle han i landgilde foruden de 10 tønder, som hans far betalte, levere 2 tønder godt rugmel og naturligvis formale godsets korn uden betaling. Fiskeriet i mølledammen forbeholdt herskabet sig ret til, og i indfæstning skulle han betale 500 rigsbankdaler.

Samme år blev Mathias Andersen, der nu havde nået den modne alder af fyrrer år, gift med den kun et par år yngre Anne Cathrine Nielsdatter, der var datter af bonden Niels Larsen og hans kone Anne Jørgensdatter i Kølstrup Sogn øst for Bullerup. Ved folketællingen i 1834 boede Mathias og hans kone alene i møllerboligen, der var ingen børn, og tjenestefolkene antal var ikke steget. Det samme billede tegnes i den følgende folketælling, som fandt sted i 1840, men året efter skete der det, at Mathias døde den 2. juli. Dermed forsvandt slægten næsten fra Bullerup Mølle, og hvor ufatteligt det end lyder, hans 57-årige enke giftede sig igen anden juledag samme år med en tjenestekarl Anders Andersen på 35, som tjente på Kildegård i Frue Sogn, men som stammede fra Langsted i Ver- ninge Sogn og var søn af gårdfolkene Anders Hansen og Anne Olesdatter. En ny møller havde holdt sit indtog i Bullerup Mølle. Måske ville han gerne være møller, da hans søster Anne Marie alle- rede i seksten år havde været møllerkone i Lunde- gårds Mølle i Nørre Broby Sogn.

Vindmøllen opføres

Folketællingen 1845 fortæller om den store alders- forskel mellem det nye ægtepar i møllen, og Anne Cathrine kunne ikke længere klare husholdningen

så let som tidligere, for der var nu ansat to tjenestepiger. Anders Andersen måtte derimod klare sig med en tjenestekarl som eneste medhjælp.

Anders Andersen har selvfølgelig set sin fordel i at gifte sig med den aldrende enke, og han havde også planer med møllen, for den 1. august 1846 fik han tilladelse til at opføre en vindmølle tæt ved vandmøllen, skønt mølleprivilegiet endnu ikke var ophævet og beslutningen derom end ikke taget. Det skete først i 1852 med ikrafttræden ti år senere, og da blev der opført vindmøller i nabobyerne Marslev og Hundsløv ved Kølstrup. Kun Østergårds Mølle, som lå ved Dræby, var af langt ældre dato, da en mølle på stedet blev ødelagt af svenskerne i slutningen af 1650'erne. Der blev givet tilladelse til opførelse af en erstatning for denne mølle to gange, sidste gang i 1740, men kun på den betingelse, at Bullerup Mølle blev holdt skadesløs. Hvornår den nye Østergårds vindmølle blev opført, vides ikke, men der er skifte efter Lars Larsen i Østergårds vejmølle i 1753, og mølleren Peder Jensen fik tilladelse til at installere en skallekværn i 1788. Ingen af disse vindmøller eksisterer mere. Sidstnævnte, som blev genopført efter en brand i 1872, nedbrændte igen i 1946, de andre standsede i midten af 1900-tallet, og kun undermøllen, der bærer årstallet 1858, og første etage af overmøllen af Marslev Mølle (også benævnt Rosengårds Mølle) findes endnu på adressen Mejerivej 7.

Bevillingen til vindmøllen, som er i den sidste møllerfamilies eje, lyder således:

»Vi Christian den Ottende gør vitteligt, at vi efter ansøgning har bevilget og tilladt i overensstemmelse med forordning af 3. juni 1825, samt resolution af 19. marts 1826, at tillade fæsteren af Bullerup Vandmølle under Østergaard i Agedrup Sogn, Anders Andersen, i en afstand af 150 meter fra bemeldte mølle og i vejforordning af 13. december 1793 befalet afstand fra nærmeste vej, at opføre en vejmølle og deri indlægge og bruge den ene af de i sin mølle værende melkværne og desforuden en skallekværn, en brækkekværn (grynbrækker) til grynmaling alene på vilkår 1. at det på vindmøllen hvilende mølleskyldshartkorn indtil videre kan vedblive at hvile under ét på begge møllerne, men bliver derimod, hvis disse skulle erholde forskellige ejere, eller det atter måtte forlanges, i overensstemmelse med forberørte forordning af 3. juni 1825, at fordele på vandmøllen og vejmøllen, og 2. at der svares efter 6 måneders forløb fra denne bevillings datum at regne i årlig afgift 71 rigsbankdaler«. Man var, som det ses, trods det, at tilladelsen gives, fra officielt hold forsigtig med at slække for meget på de stramme regler for anlæggelsen af nye møller.

Bullerup Mølle efter vindmøllen

Trods opførelsen af vindmøllen blev der ikke ansat flere i møllen. Livet har sikkert gået sin vante gang, og den 6. juni 1857 købte Anders Andersen Bullerup Vand- og Vejmølle til selveje af kammerråd A.C. Grønbech til Eskær i Jylland, der også ejede Østergård. Købet gjaldt gård og mølle med hartkorn 7 skæpper, 2 fjerdingkar, $\frac{1}{4}$ album (gamelt hartkorn 2 tønder, 5 fjerdingkar) og mølleskyld 2 tønder og 4 skæpper. Indbefattet var gårdens besætning, mølleinventaret og avlsredskaberne. Købesummen lød på 4.000 rigsdaler, hvoraf 1.000 rigsdaler skulle erlægges ved underskrivelsen af købekontrakten, og resten uden renter den 11. december samme år. Desuden skulle Anders Andersen betale alle skyldige afgifter inden årets udgang. De løb op i godt 1200 rigsdaler, så det var en ganske stor sum penge, Anders Andersen skulle af med – betaling for jagtretten kunne han ikke engang få, da ejerne af Østergård forbeholdt sig den.

Anne Cathrine Nielsdatter døde 81 år gammel den 21. marts 1865, og så fik Anders Andersen chancen for at få en ung kone. Der var blot den hage ved det, at han nu selv var ved at blive en gammel mand, men den nye kone var der i skikkelse af en tjenestepige i møllen, den 25-årige Anne Margrethe Kirstine Andreasen. Hun var en gårdmandsdatter fra Vester Kærby i Agedrup Sogn, og hun blev gift med sin husbond i sognekirken den 18. december 1868. Godt fire år fik han med hende, for han døde 67 år gammel den 1. marts 1873. Og Anne Cathrine gjorde som næsten alle unge enker, hun giftede sig hurtigt igen, og manden, som hun nok selv har valgt, var den fyrrårig skrædder Niels Hansen, søn af en skrædder og hørsvinger i Dalby Sogn på Hindsholm. Selv om han fik skøde på møllen med samme hartkorn og mølleskyld som tidligere, blev han mod sædvane ikke møller, da han indgik ægteskabet med møllerenken. De nygifte flyttede fra møllen og overtog et bolsted, hvor deres første barn kom til verden det følgende år og meget smukt blev opkaldt efter sin mors første mand: Anders Møller Hansen. Og Anders Andersen blev ikke glemt, for da parret få år senere flyttede til Aasum Mark og blev gårdfolk dér, kaldte de deres gård *Møllersminde*.

Møllebyggersøn bliver møller

Parret fik mange børn, men i Bullerup Mølle kom der først børn i huset med den næste møller. Han hed Anders Christian Knudsen, var født i Fangel i 1842 som søn af Knud Larsen og hans kone Anne Kirstine Andersdatter, en søster til den afdøde møller. Det var således Anders Andersen nevø,

der blev hans efterfølger, men allerede forinden havde Anders Christian Knudsens søster Karen Kirstine opholdt sig nogen tid i Bullerup Mølle som tjenestepige. Deres far stammede fra Køng Sogn og Anne Kirstine var hans anden kone. Knud Larsen var oprindelig møllebygger i Verninge, endda med en ung mand i møllebyggerlære, men flyttede herfra til Fangel, hvor han i folketællingerne fra 1845 og fremefter betegnes som gårdmand eller bolsmand. Men mon det ikke alligevel var ham, der opførte vindmøllen i Bullerup for Anders Andersen?

Det var også helt naturligt, at Knud Larsens søn Anders Christian blev møller i Bullerup, da han i forvejen havde kendskab til mølleri. Allerede i 1870 drev han med kun én medhjælper Davinde Mølle, som han havde forpagtet af mølleren Ole Jensen Daugaard, der stammede fra Fredericia og var blevet møller ved at gifte sig med møllerenken. Efter at Anders Christian havde forladt ham, solgte Daugaard møllen, og den var på skiftende hænder, indtil den i 1942 blev flyttet til Den Fynske Landsby i Odense, hvor den ligger smukt restaureret med de hvidkalkede og stråtækte bindingsværksbygninger. Den er funktionsdygtig, og dens store overfaldshjul, som tidligere blev drevet af Bybækken i Davinde, får nu sit vand fra en kunstigt anlagt mølledam, og vandet løber videre ud i Odense Å.

Folketællingen i 1880 omtaler Anders Christian Knudsen som mølleeejer i Bullerup, han havde købt møllen ved skøde af 9. januar 1875, og stillingsbetegnelsen på de ansatte i mølleri viser, at mølleruddannelsen var blevet formaliseret. Hans Knudsen fra Vejlbj i Odense Amt var møllersvend, og den lokale Peder Kristian Pedersen var i gang med en uddannelse til møller som lærling. Den unge møllerkone hed Karen Marie Pedersen, og hende havde Anders Christian lært at kende, mens han drev møllen i Davinde, for hun var datter af gårdejerparret Hans Pedersen og Karen Knudsdatter i denne landsby. Hun måtte klare sig med én tjenestepige, men endnu var der også kun to små børn at tage vare på. Selv om der i løbet af de følgende år kom et par børn mere, fik Karen Marie dog ikke mere hjælp. I 1890 var møllerlærlingen blevet udlært, og mølleren og hans svend var alene om mølleri. I slutningen af 1901 købtes Bullerup Mølle af den tidligere fæstemøller i Arreskov Mølle Peter Petersen, men allerede i 1907 solgte han møllen, og i 1913 finder man ham som ejer af Rynkeby Mølle ved Ringe. Først i begyndelsen af 1920'erne kom der igen mere stabile forhold i Bullerup Mølle, da Julius G. Hansen, som kun havde ejet møllen et halvt år, afhændede den til Niels Christian Andersen.

Niels Christian Andersen og hans sønner

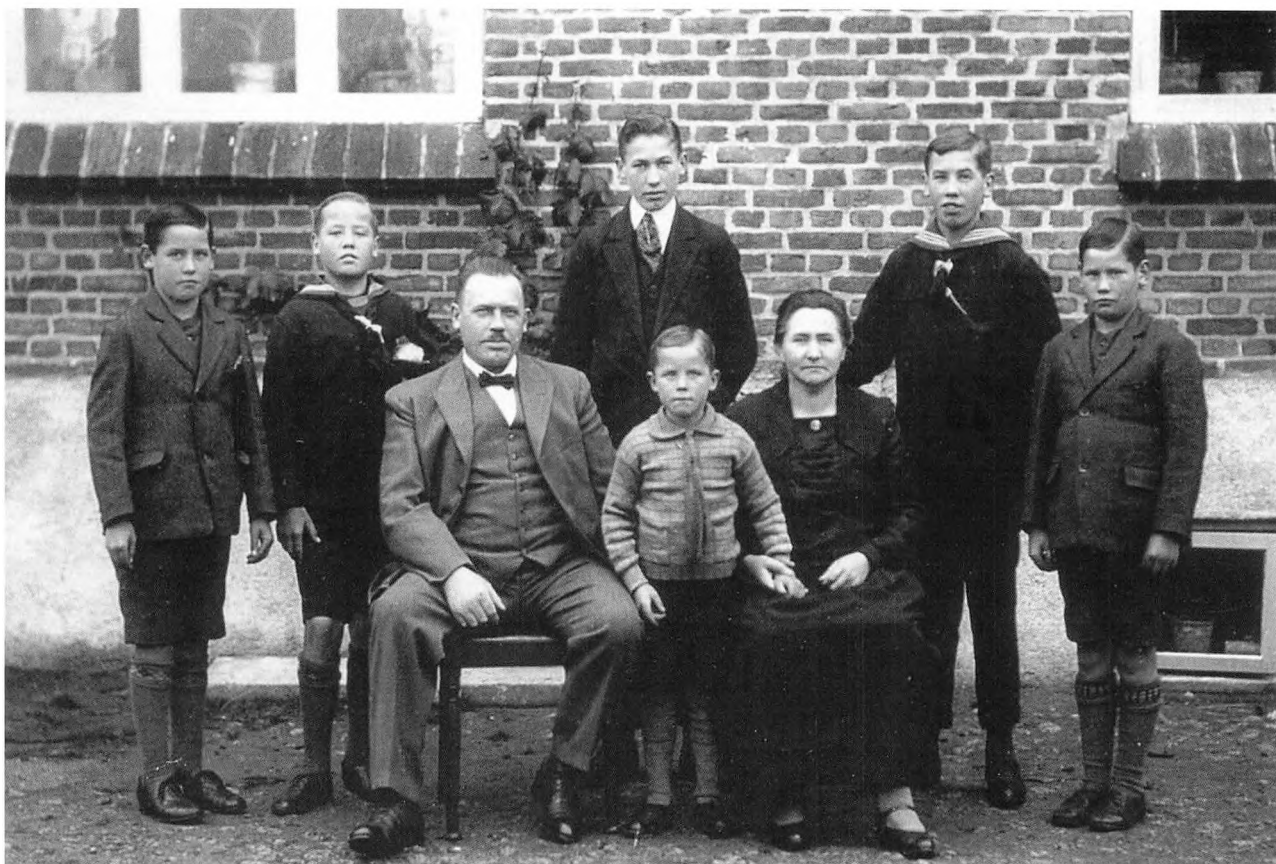
Denne slægts medlemmer nåede på grund af den tekniske udvikling kun at være møllere i to generationer, men de satte deres præg på mølleri i store dele af Fyn, og det er også grunden til, at Bullerup Møllens historie behandles, selv om bygningen ikke længere bærer meget præg af at have været mølle.

Slægten stammer fra landsbyen Poulstrup i Vrejlev Sogn i Vendsyssel, hvor Niels Christian Andersens far Jens Christian Andersen kom til verden. Han og hans kone Trine boede i Brønderslev, da deres søn Niels Christian blev født den 30. december 1886. Denne flyttede som ungt menneske til Fyn, hvor han blev møllerlærling på vandmøllen Blangstedgårds Mølle på Blangstedgårds Allé 92 ved Odense, som allerede nævnes af biskop Jacob Madsen i 1590, og han endte på Måre Mølle i Herrested Sogn på Østfyn. Denne mølle var egentlig Mortensens Mølle (se bind 2, Sønderho Mølle), som blev flyttet til Fyn fra Nordby på Fanø i 1923, da den oprindelige vindmølle i Måre fra 1866 brændte ned. Her arbejdede også en ung pige Christine Nielsen som tjenestepige, og hun blev N.C. Andersens kone i 1910. Som nygifte flyttede parret til Svendborg, hvor han forpagtede Vestergades Mølle.

I 1912 overtog N.C. Andersen forpagtningen af Roerslev Mølle, hvor møllegården stadig eksisterer på Timsyden ved den gamle hovedvej til Odense ca. 10 kilometer øst for Middelfart. Men der skulle åbenbart ske noget, så parret købte Bullerup Mølle den 8. december 1915. Den blev familiens blivende sted, dog ejede N.C. Andersen i årene fra 1918 til 1921 ikke Bullerup Mølle.

Først blev det igen til en kort afstikker omkring Vestergades Mølle, som han ejede fra 1917 til 1918. Møllen var en stor mølle, der var genopført efter en brand i 1858, og mange år senere fik den et dramatisk endeligt. Et par år efter krigsafslutningen i 1945 fløj en ung Svendborgenser et lille privatfly hen over byen. For at hilse på sine venner vippede han med vingerne. Under denne manøvre ramte han Vestergades Mølle og kom ulykkeligt af dage. Møllen blev delvis ødelagt, og da det ikke kunne betale sig at reparere den, blev den revet ned.

Møllens ejer var Theodor Petersen, grundlæggeren af Svendborg Boghvede og Havremølle, der stadig kan ses på havnen i Svendborg. SBH tog senere binavnet Foskamøllen og blev i 1963 solgt til Kellogg's A/S. Denne virksomhed lukkede fabrikationen i Svendborg den 1. januar 1997, og det eneste, der er tilbage på stedet, er en fabrikation af »Møllerenes gule ærter«, som civilingeniør og tidligere formand for den danske afdeling af TIMS Agnar Moltke opfandt processen til, da han

Christine og Niels Christian Andersen og deres seks sønner

var ansat på SBH, og en beskeden havregrynsproces. Det sker i det gamle firmanavn Svendborg Boghvede og Havremølle. De store bygninger anvendes ellers til helt andre formål, fx bowlingbaner.

De følgende fire år drev møller Andersen Egen-se Mølle (en murmølle fra slutningen af 1800-tallet, nedrevet til undermøllen efter midten af 1900-tallet) lidt vest for Svendborg, og så slog familien sig endelig ned i Bullerup Mølle, som blev et næsten livslangt projekt for N.C. Andersen og to af hans sønner.

Bullerup Mølle brænder

N.C. Andersens skøde på Bullerup Mølle blev tinglyst den 8. september 1921, og da bestod møllekomplekset af gamle, men kønne bindingsværksbygninger med stråtag, og møllen blev drevet af et brystfaldshjul, hvor vandet rammer hjulet lidt højere oppe end ved et underfaldshjul. Hjulet var beskyttet af et lille højt skur, der som de øvrige bygninger var tækket med strå. Måske netop på grund af denne tagdækning skulle alt hurtigt ændre sig. Natten mellem den 15. og 16. juni 1924 udbrød der brand i de gamle bygninger, og de stod ikke til at redde. En pyroman havde angiveligt været på spil, og en stor del af landsbyen nedbrændte.

Vindmøllen blev dog ikke udsat for flammerne, og nu blev der rigtig brug for dens arbejde, indtil et nyt mølle- og gårdanlæg var blevet opført. Dette kom til at stå i røde mursten med tegltag, et meget solidt byggeri, som kan opleves den dag i dag, og set udefra står det næsten uforandret. I mølleriet skete der den ændring, at der i stedet for vandhjulet blev indlagt en turbine på 25 hk af mærket Møller og Jochumsen, da en turbine har meget større kapacitet end et vandhjul. Det blev vindmøllens endeligt, idet driften med den blev indstillet i 1926, da den nye mølle stod færdig. Vindmøllen blev taget ned to år senere af Peter 'tømrer', en begivenhed, som den yngste af N.C. Andersens sønner, Ejner, der da var syv år, huskede hele sit liv.

To sønner forpagter Bullerup Mølle

Elleve år senere bortforpagtede Niels Christian Andersen, der stadig var en mand i sin bedste alder, mølleriet og korn- og foderstofhandlen til sine to ældste sønner, Karl, født i Måre den 19. marts 1911, og Victor, født i Roerslev den 7. december 1913. Selv forpagtede han nabogården og realiserede dermed den drøm, som mangen en møller har næret, at blive landmand og komme til at dyrke de produkter, som han tidligere havde formålet.

N.C. Andersen og hans kone blev dog boende i møllen, og de kunne følge med i, hvordan det gik deres sønner, som havde fremgang i årene omkring Anden Verdenskrig. Møller Verner Nielsen, en møllersøn fra Stenbjerg Mølle, en nogenlunde bevaret vindmølle i Tommerup, der ligger på adressen Skovstrupvej 24, og senere ejer af Ulbølle Mølle (se bind 1, Rødkilde Mølle), kom til Bullerup Mølle som svend i 1945, og han kan berette om den gamle møllers tilværelse i hans sidste leveår. Forpagtningen af gården var netop holdt op, og N.C. Andersen gav sig nu kun af med at passe møllens lille jordtilliggende på omkring 6 tønder land, som lå i møllens umiddelbare nærhed ved åen og mølledammen. Han havde også en besætning af køer, der gik på græs, og nogle svin. Denne tilværelse nød han, fordi han, måske for første gang i sit liv, havde tid til at gå op i de samfundsproblemer, som vedrørte ham, blandt andet de sociale forskelle, som stadig var store, fortæller Verner Nielsen.

Drivkraften i møllriet var først og fremmest turbinen, hvis ene forlagsaksel drev tre kværne og skallekværnen. Via et remtræk overførtes kraften til den anden forlagsaksel, som drev en valse, en grynbrækker, hvor grynene blev knækket, og en grynsorterer. Den første aksel fortsatte til en dieselmotor, som trådte til, når vandmængden var ringe. Den første dieselmotor var af mærket Møller og Jochumsen, men den blev senere erstattet af en Bukh dieselmotor. Endvidere var der indlagt en elmotor, som drev slaglemøllen (højhastighedsindustriemølle, som slår kornet i stykker) og en rensemaskine.

Vandføringen fratages

Den gamle møller Andersen var en betydelig personlighed, hvilket billeder af ham også viser, og han måtte desværre opleve, at hans livsværk var ved at blive indhentet af udviklingen, inden han døde den 8. juni 1958 og blev begravet fra Vrejlev Kirke på kirkegården hjemme i Vendsyssel. Næsten tyve år senere, i 1976, døde Christine, hans trofaste medhjælp i de mange år, hvor virksomheden blev bygget op, og mor til parrets seks sønner, hvis opdragelse hun hovedsagelig havde taget sig af. Hun havde oplevet, at vandet blev taget fra møllen i 1968, da kommunen overtog vandvindingsretten til Vejrup Å og ændrede dens løb. Åens vand er nu ført uden om Bullerup Mølle. Selv om det var med turbine, møllen havde arbejdet i mange år, var det et farvel til den drivkraft, der havde været benyttet af bønderne på stedet fra »arilds tid«, som Christian den Fjerde udtrykte det i sin *Forordning om Møller at søge af 1617*. Møllriet kunne imidlertid fortsætte med diesel og elmotor.

Efter salget af bygningerne blev, så vidt vides, det meste af inventaret skrottet, men sigten blev solgt til en økologisk fabrikant i Rynkeby, hvor den er i funktion, og Grubbe Mølle (se bind 2) overtog stenkranen, som også stadig bruges. Kværnstene står ved indkørslen og minder om dengang, Bullerup Mølle var en mølle.

Møllersønnerne

Alle seks sønner gik i faderens fodspor, nævnt er allerede de to førstefødte, som drev Bullerup Mølle til 1986, dog var den de sidste seks år forpagtet ud til KFK, der mest brugte den som lager. Karl Andersen nåede at få nogle flere arbejdsår som kommunekasserer i Agedrup Kommune, senere som fuldmægtig i Odense Kommune. Han døde i Seden den 1. juli 2002. Victor holdt op med at arbejde, da det statelige mølleanlæg blev solgt og indrettet til boliger. Han blev boende i Bullerup og døde den 25. januar 1994.

Da den tredjeældste søn blev født den 2. marts 1915, boede familien stadig i Roerslev Mølle. Han hed Aage Vendelbo Andersen og var ligesom de andre brødre først møller hjemme i Bullerup. Senere kom han til Jordløse Mølle (fra omkring 1870, der indstillede driften i midten af 1900-tallet og blev nedrevet i 1984), men som andre møllere kunne han ikke tåle det hårde arbejde med at stå ved kværnene og løbe op og ned ad de mange trapper, så han forlod erhvervet og uddannede sig til tandtekniker i København. Han døde i Nærum den 5. juli 2000.

Den fjerdeældste søn Johannes, som var født i Bullerup Mølle den 18. juli 1917, blev møller i Måre Mølle, hvor hans far og mor havde mødt hinanden ligesom senere også hans bror Ejner og dennes tilkommende Ellen Jensen. Efter en tid som svend i Måre, som dengang havde masser af kundeformaling: rugmel, hvedemel og grahamsmel til bagerne, kom han til Dampmøllen Victoria A/S, Odense, en stor handelsmølle på Odense Havn, der egentlig var en afløser af den gamle Eiby Mølle ved Odense Å, på Ejby Møllevej 22. Direktør A. Hansen i dampmøllen ønskede på et tidspunkt at udstationere sit grynmølleri for at få plads til et melpakkeri, og da Johannes hørte om disse planer, fortalte han direktøren, at hans gamle husbond muligvis gerne ville installere det i sin mølle, der var ved at forfalde. Måremølleren siden 1927, der hed Aage Hansen, og Victoriadirektøren blev enige om en kontrakt, og al indmad med undtagelse af en kværn blev pillet ud af Måre Mølle, så grynmøllriet kunne komme ind. Vingerne blev taget ned i 1956, og møllen fungerede derefter med motor. I 1961 blev Johannes Andersen selv ejer af Måre Mølle. Der havde ikke været

rift om den, da den inden da forgæves var blevet averteret til salg i aviser på Fyn og i Jylland. På grund af bekendtskabet med ejeren blev Johannes bedt om at tage sig af sin gamle arbejdsplads, og han sagde ja til tilbuddet, selv om det måske ikke var det klogeste, han kunne gøre. Grunden til, at han ikke afslog, var bl.a., at Aage Hansen døde ganske pludselig, og Johannes ville gerne hjælpe sin madmor gennem ti år, fra 1933 til 1943, ud af hendes håbløse situation.

De første mange år indtil 1976 var der nok at gøre for Johannes og hans kone Mary. Egentligt kundemølleri var der ikke meget af, men det voksede dog i deres tid. Den vigtigste produktion var grynene. Ca. 500 tons byg gik igennem mølleri om året, og Johannes måtte opføre flere bygninger og foretage installationer af flere maskiner. Rense-riet var der allerede, men der anskaffedes også en plansilo, en brovægt, en slaglemølle og en ny valse for slet ikke at tale om en ny hal.

I 1982 ophørte produktionen af gryn, og møllen blev efter nogle vanskeligheder flyttet til Marokko for kong Hassan den Anden, hvor den blev genopført i 1982, (se bind 2, Dyrehave Mølle). Johannes Andersen, som solgte møllen for 38.000 kr., havde ingen skruper i den anledning, for hvis han ikke havde overtaget Måre Mølle tyve år tidligere, havde der slet ikke været en mølle i Måre så længe.

Da Johannes ophørte med mølleri den 1. juni 1984, blev Måre Mølle overtaget af møller Henning Danielsen, som drev den i tre år. På grunden står endnu stuehuset og en lagerbygning. Derudover er der udstykket to grunde, og det eneste, som er tilbage af Måre Mølle, er en kværnsten, der fungerer som trappe foran møllerboligen. Måre Mølle fejrede sit 125 års jubilæum i 1991, og i den anledning beskrev Johannes Andersen sit liv med Måre Mølle i tidsskriftet *Møllen*. »Den gamle møller på Skrænten 4« (hans sidste adresse i Måre), som han kaldte sig, døde den 4. maj 1998.

Kristian Børge Andersen blev født den 4. juli 1919, mens familien boede i Egense Mølle, og da han blev gammel nok, kom også han til at arbejde i Bullerup Mølle, hvor han var fra 1933 til 1937, indtil de to brødre forpagtede møllen. Så flyttede han til Sønder Nærå Mølle, (opført 1859, lukket omkring hundrede år senere og nu nedrevet), en vindmølle, der på det tidspunkt ejedes af møller Niels J. Gregersen, der var aktiv i Dansk Møllerforening og formand fra 1947 til 1962. Han ejede først den også forsvundne vindmølle Bolbro Mølle, men han stammede fra den stadig eksisterende Bjerreby Mølle på Langeland (se bind 1, Tranekær Slotsmølle). Fra Sønder Nærå kom Kr. Børge Andersen efter et års forløb til Victoriamøllen. Her var der skæve arbejdstider, så han opgav arbejdet i

selve mølleri og kørte i fjorten år meltankvogn, indtil han holdt op med at arbejde i 1984. Han boede da i Bullerup, ganske tæt ved sit gamle hjem, men selv om han i 80-årsalderen stadig havde sine kræfter i behold, døde han den 27. januar 2001, knap 82 år gammel. Nu bor hans enke i en af lejlighederne i Bullerup Mølle.

Den sidste af brødrene var Ejner Vendelbo Andersen, som blev født den 5. juli 1921, mens familien endnu opholdt sig i Egense. Ligesom sine brødre blev han oplært i den hjemlige mølle i tre år, men han arbejdede også på sin fars forpagtergård. Fra 1936 og tyve år frem udnyttede han sin uddannelse som møller på flere møller i det fynske. Han arbejdede fra 1938 til 1939 på Snave Mølle, der dengang var en hollandsk vindmølle i mur, opført i 1868 (nedrevet 1964), og i 1940 kom han til Måre Mølle. Også han forlod sit egentlige erhverv og blev chauffør, fra 1970 til 1986 salgschauffør for Ørbæk Bryggerier. I sit otium hjalp han til på Måre Mølle hos møller Danielsen, hvor han kørte mølletur og bar sække på 50 kilo. Han har også været mange af de nye møllepassere behjælpelig, ligesom han arbejdede som frivillig møller i Grubbe Mølle, og her kunne han bruge sin barndoms mølles kran, når kværnstenene skulle bildes (rillerne hugges op).

Inden sin død den 28. april 2006 nåede han at bidrage til denne bog ved at berette om livet i Bullerup Mølle og mølleri i en tid, hvor der var opgang for nogle af de danske møller, men som endte med, at alle de mindre møller gav op.

Sanderumgårds Mølle

Lidt nord for Davinde på Sanderumgårdsvej 150 ligger Sanderumgård, hvis vandmølle som de forannævnte senere kom til at ligge ved Vejrup Å, men den indstillede allerede driften i 1878. Dens bygninger i rødkalket bindingsværk med sorte stolper er senere ombygget, men i møllehuset ser det ud til, at nogle af bjælkerne stammer fra 1700-tallet. Der er intet af mølleinventaret bevaret, da det blev flyttet op på herregården. Stedet, som er meget smukt, ligger i umiddelbar nærhed af Sanderumgård.

Kilder: Ole Jeppesen: Godssamling og Klosterdonationer ms 1987; Johannes Andersen: Måre Mølle, *Møllen* maj-juni 1993; Bullerup Mølle, *Møllen* maj-juni 1999 ved brødrene Andersen og stud.mag. Ole Jeppesen; Bent Østergård: Søren Jensen på Sanderumgårds Mølle, *Møllen* januar-februar 2001; Verner Andersen, tidligere formand for Dansk Møllerforening, Ulbølle; Otto Rasmussen, tidligere redaktør af *Møllen*, Odense; Ejner Vendelbo Andersen, møllersøn fra Bullerup Mølle, Måre.

Elstrup Mølle

Fynshavvej 12, Elstrup, 6430 Nordborg

Hollandsk vindmølle af galleritypen

Hatten er bådformet

Opført i Elstrup 1888. Oprindeligt opført i Notmark 1884

Restaureret i flere omgange efter 1943

Driften ophørt 1969, med motor 1981

Fredet. Anvendelse: Møllemuseum

Møllen i landskabet

I Elstrup lidt sydøst for Nordborg i Egen Sogn og helt ud til landevejen til Fynshav ligger Elstrup Mølle. Lidt nordligere findes en anden seværdighed, fabrikant Mads Clausens fødegård i Elsmark, hvor han udførte sine første eksperimenter, og hvor der nu er indrettet et museum for ham og den virksomhed, han opbyggede, Danfoss.

Elstrup er en landsby med mange gårde, så det var ikke mærkeligt, at der måtte en stor mølle til for at bestride arbejdet med formalingen af gårdenes korn, men umiddelbart synes beliggenheden ikke særlig velegnet. Ganske vist var møllevejen kort for mange af dens kunder, men møllen ligger ikke specielt højt og sammen med sit magasin og møllerboligen kun frit mod øst og syd. Men placeringen var på opførelsestidspunktet lidt mere gunstig, selv om der i Elstrup kun er bygget enkelte huse siden da.

Møllens historie

I 1859 blev der opført en hollandsk vindmølle med galleri (omgang) på grænsen mellem Egen og Notmark Sogn, ved Østerholm, som erstatning for en stubmølle, der omtales i 1634, da Østerholm endnu var en hovedgård og brugt som enkesæde af de nordborgske hertuger, men møllen var sandsynligvis ældre. Den kaldtes Nørremølle eller Egebjerg Mølle, og stubmøllens store fundamentsten i kamp kan stadig ses på bakken, hvor den stod. Stedet er uforandret siden nedtagelsen, da området er kendt bevaringsværdigt.

Alle Nørremøllens fæstere, som oprindeligt var arvefæstere eller arveforpagtere under Nordborg, kendes fra ovenstående år, og en af dem huskes endnu, da en gravsten over ham og hans kone er indmuret i Notmark Kirkes våbenhus: »Hans Hansen, møller på Østerholm, født 14. juni 1778, død 27. marts 1826 og hustru Cathrine Kirstine Hansen, født Mindelberg, født 1. august 1792 ved Fynshav, død 19. marts 1871 på Østerholm Mølle«. Møllerkonen var en skipperdatter fra Notmarkskov, der er sammenbygget med Fynshav, så oplysningen er korrekt. Efter sin mands død levede hun som enke i mange år og boede sammen med sin søn Jørgen i et hus i Helleved (Helved),

hvorunder Nørremølle også anføres. Her finder man hendes anden søn Christian Hansen i 1845 sammen med sin kone Dorothea og flere tjenestefolk, blandt dem en møllersvend. Christian Hansen blev ikke gammel; han døde fire år senere som 39-årig, og enken nåede at gifte sig endnu to gange.

Med den første mand møller Lars Kjeldsen Eriksen fra Jetsmark i Vendsyssel, som hun lærte at kende under Treårskrigen, mens han lå i kvarter på egnen, fik hun i 1855 sønnen Christian. Samme år døde Lars Kjeldsen, og fire år senere giftede hun sig med den langt yngre møllersvend Jørgen Berg, søn af møllejer Christen Berg i Brandslev Mølle i Havnbjerg Sogn. Selv om denne under Treårskrigen gæstfrit modtog danske soldater til indkvartering, kom han ud i en dyb depression på grund af krigen, og han tog sig selv af dage i foråret 1849. Denne oplevelse må have gjort et uudslætteligt indtryk på Jørgen, som dengang kun var fjorten år gammel. Alligevel ser det ud til, at han havde mod på tilværelsen, for han startede som møller i Nørremølle i 1859, det år, hvor den umoderne stubmølle blev afløst af den hollandske vindmølle. Det fortælles, at det skete, fordi skallekværnen (grubbe- eller pillekværn) i hård blæst løb løbsk og sprængtes i mange stumper, som røg ud gennem møllehusets trævægge og mange meter ned ad bakken. Det er måske rigtigt, for der ligger endnu et stort stykke kværnsten i nærheden af stubmøllens tomt.

Den nye mølle, der ikke blev opført på stubmøllens sted, var meget flot, og fra dens galleri var der en enestående udsigt over Nørreskoven og videre ud over Lillebælt til Fyn. Jørgen Berg fik dog ikke lov til drive den ret længe, for han døde i 1864, og møllen, ja, den skulle ikke få lov til at blive stående. I 1883 nedbrændte den, og forinden havde mølleren, der nu var Christian Eriksen, endda foretaget moderniseringer.

Brandforsikringssummen lød på 5.831 Mark (summen var i tysk mønt, da Als efter Krigen 1864 var tabt for Danmark indtil Genforeningen i 1920 efter Første Verdenskrig), og året efter branden stod der en ny imponerende hollandsk vindmølle på samme sted. Den var dog ikke så moderne, at den havde selvsvikkende vinger og vindrose, men inventaret var fornemt. Der var indlagt en stor skallekværn, grynmølleri, en stor rhinsk kværn på 1,50 meter, en fransk kværn og en tromlesigte. Vingefanget, der var til kludesejl, var tilsvarende stort, 38 alen (knap 24 meter), og krøjningen foregik manuelt ved hjælp af svans. Møllekroppen var ottekantet, og som noget helt usædvanligt bestod hele møllen af træ, dvs. også undermøllen, der normalt er opført i grundmur. Møllen stod her på

Elstrup Mølle. Foto 1993 udlånt af Ernst Linow

betonsokler, ca. $\frac{1}{2}$ meter høje, en for hver af de lodretstående bjælker, højbenene. Den bådformede hat blev muligvis beklædt med pap, mens både undermølle og krop var spåntækt. Nu er alt beklædt med galvaniseret blik, og undermøllen er malet rød.

Nørremølle bliver til Elstrup Mølle

Denne mølle blev i noget ændret skikkelse i 1888 til Elstrup Mølle. Flytningen blev foretaget af møllebygger Frederik Schnell fra Guderup, og han udførte arbejdet for møller Christian Jacobsen fra Skovby.

Imidlertid var opførelsen af en mølle i Elstrup ikke uproblematisk, for i landsbyen var folk ikke begejstret for at få en mølle bygget så tæt ved gårde og huse – møllen ved Østerholm var næsten lige nedbrændt, og man kunne jo aldrig vide, om det samme kunne ske i Elstrup. Desuden var bøndernes heste bange for de drejende møllevinger, hvilket der dog var taget højde for i en lov, der forbød opførelse af en vindmølle mindre end 70 meter fra alfarvej. Imidlertid hjalp landsbybeboernes protester intet, loven blev endda fraveget, og Elstrup Mølle blev opført på et stykke jord, som det lykkedes Christian Jacobsen at købe af Hans Moos, hvis gård lå på den anden side af vejen.

I efteråret 1888 stod Nørremølle nu, sandsynligvis med et selvsvikkende vingefang (klap- eller jalousivinger, der næsten automatisk åbner og lukker sig efter vindstyrken), på sin plads for som Elstrup Mølle klar til at betjene de kunder, som måtte komme. Og de kom trods deres oprindelige uvilje mod møllen. Jacobsen var også en driftig møller og forretningsmand. Foruden et magasin lod han i 1890 bygge et bageri, og han kørte rugmel ind til bagerne i Sønderborg to gange om ugen. Jordstykket, som han havde opført mølleanlægget på, var kun på 1 tønde land, så han måtte leje 6 tønder, hvor han kunne have de to heste gående, som han spændte for møllevognen, når han skulle til Sønderborg. En benzinmotor fabrikeret af Heinrich Callesen i Aabenraa efter 1904 med 10 hk blev installeret i sit eget hus, og selv om den ikke altid fungerede efter ønske, ydede den dog ekstra kraft til mølleriet. Christian Jacobsen købte også vindmøllen i Kær i Ulkebøl Sogn, som hans stedsøn drev til 1912. Derefter blev møllen revet ned og flyttet til Øster Sottrup på Sundevad, hvor den blev genopbygget og fungerede i omkring fyrre år.

Christian Jacobsen drev Elstrup Mølle til sin død, og han efterlod kun stedsønnen, som ikke kunne drive den. Han gik fallit, og den 1. august

1913 kom møllen på tvangsauktion. Den blev købt for 17.000 Mark af møller Ernst Linow, og da kom møllen i gode hænder.

Slægten Linow kommer til Als

Dengang i slutningen af 1800-tallet var arbejdskraftens bevægelighed langt større, end vi forestiller os, for Ernst Linow stammede fra Mecklenburg, hvor hans forfædre havde været møllere i tre generationer. Han blev født den 17. juni 1870 i Uelitz, hvor hans far Friederich var møllermester. Ikke blot Ernst blev møller, også hans to brødre gik ind i faderens erhverv, den ældste bror blev møllermester i Rastow, og den næstældste overtog faderens mølle i Uelitz. Her fik Ernst også sin uddannelse til møller, og derefter arbejdede han på forskellige møller i Mecklenburg, bl.a. i Barnekow, hvor møllen stadig eksisterer, dog kun som restaurant, og på en vind- og vandmølle i nærheden af hjembyen. Møllerens søn Heinrich Müller var jævnaldrende med Ernst, og han var på dette tidspunkt ansat på en dampmølle i Itzehoe. Her, fortalte Heinrich, arbejdede man kun 12 timer daglig og kun om dagen, da man ikke var afhængig af naturens kraftkilder. Det lød ikke så dårligt, og Ernst blev overtalt til at tage med til Holsten. Efter et lille års tid blev Heinrich og Ernst enige om at drage til Slesvig (Sønderjylland), de havde hørt, at her skulle både piger og møller være meget flotte. De to kammerater gik så på valsen, som mange andre håndværkssvende gjorde dengang for at lære noget om deres håndværk andre steder. Ernst var desuden i næsten bogstavelig forstand nødt til at søge nye græsgange, for hans bror havde allerede overtaget den fædrene mølle. Han kom ganske vist længere og længere hjemmefra, men det var ikke til udlandet, han drog, Tyskland strakte sig helt op til Kongeåen.

På vandringen fra Itzehoe til Sønderjylland arbejdede Ernst og Heinrich på møllerne undervejs for at tjene til dagen og vejen. De rejste let, for deres få ejendele havde de bundet fast på ryggen i et klæde, kaldt en 'Berliner'. Der var bestemte regler for, hvordan en vandrende møllersvend skulle opføre sig, når han kom til en ny mølle. Han gik hen til trappen og holdt sin vandrestok på andet trin, og samtalen indledtes på denne måde: Svend: »Glück zu!« Mester: »Wilkommen Gesell!« Svend: »Schön Gruss vom letzten Meister und Gesell.«

Ernst og Heinrich nåede efter nogen tid frem til Sønderborg, men da de kom til pontonbroen over til Als, var de så fattige, at de ikke havde de 10 Pfennig, de skulle betale i bropenge, men brovagten var en flink mand, som vendte ryggen til og lod dem gå over broen uden at betale. På Allsiden stod der to herrer, som havde overværet episoden,

og de spurgte de to vandrende svende, hvor de kom fra og forærede dem 1 Mark hver. Ankommet til Sønderborg besøgte de to byens otte møller, men selv om der var så mange, var der intet arbejde at få. Imidlertid fik de at vide, at der var mangel på svende ude på øen, så de fortsatte til Midtals, og fra Ketting kunne de se både Elstrup og Hundslev Møller. De gik først til Elstrup Mølle, hvor møller Jacobsen godt kunne bruge en svend. Det blev Ernst, som blev ansat, mens Heinrich blev sendt videre til Hundslev, hvor mølleren også manglede en svend.

Det var nok Ernst Linows held, at han blev i Elstrup, for her mødte han sin tilkommende. Det var Kirsten Moos, en datter af manden, som havde solgt jordstykket, hvorpå Elstrup Mølle blev opført. Hans Moos' kone hed også Kirsten, og da de to Kirsten'er den dag i 1895 så Ernst og Heinrich komme vandrende, gik de lidt væk, for man vidste jo aldrig, det kunne godt være et par berusede landstrygere. Kirsten var på dette tidspunkt kun nitten år, men seks år senere blev hun gift med den ene 'landstryger', og det nygifte par flyttede til Kettinghav.

Livet i Kettinghav Mølle og Margrethemøllen

Her var Ernst Linow blevet ansat af et konsortium, der ejede Kettinghav Mølle, en vindmølle, der primært fungerede som pumpemølle ved det inddæmmede fjordanlæg ved Kettingnor (Kettinghav). Hans arbejde bestod i at holde kanalen fri for tilløbende overfladevand, holde en passende vandstand og fodre fiskeynglen, som var udsat i inderfjorden, der var adskilt ved en dæmning. Formaling af korn for de omkringboende bønder udførte Ernst Linow også, når der var tid til det. I 1906 afhændede konsortiet anlægget med møllen, og Linow købte så Margrethemøllen i Sønderborg af sin ven Heinrich Müller. Denne havde kun ejet møllen i kort tid og kunne ikke rigtig få forretningen til at hænge sammen økonomisk. For at kunne fremvise et godt regnskab fremstillede han nogle falske regnskaber, der viste stor omsætning hos bl.a. byens bagere, og Ernst Linow købte møllen for 42.000 Mark. Margrethemøllen, der også blev kaldt Kongemøllen, var en stor og flot mølle, ligesom Elstrup Mølle opført helt i træ. Margrethemøllen var dog langt større end Elstrup Mølle. Inventaret var omfattende, der var flere kværne og valsestole, centrifugalsigter med triør (rensemaskine) og pudsemaskine, som fremstillede rug og hvedemel. Men det hjalp ikke Ernst Linow, der gik fallit efter fire års forløb, han havde købt møllen alt for dyrt. Det var en køn vennetjeneste, Heinrich havde ydet ham. Familien, der var forøget med to børn, født i Kettinghav, måtte nu flyt-

Kettingnor Mølle. Gammelt foto udlånt af Ernst Linow

te i lejlighed, og Ernst Linow ernærede sig ved hjælp af et arbejdsanvisningskontor, indtil han i 1913 kunne købe Elstrup Mølle. Samme år nedbrændte Margrethemøllen i en voldsom snestorm.

Linows første år i Elstrup Mølle

Tilsyneladende skete overtagelsen af Elstrup Mølle på et ret uheldigt tidspunkt, lige før udbruddet af Første Verdenskrig, og Linow blev da også indkaldt til den tyske hær. Han nåede dog ikke længere end til Husum, hvor han kun lå som soldat i en måned. Han fik betegnelsen 'unabkömmlich' – uundværlig – på grund af sit erhverv, og derhjemme var problemerne også mange. Benzinmotoren fungerede dårligt allerede ved købet af møllen, og i marts 1914 var den ene vinge blæst ned på vejen – dog uden at forårsage større skade.

Men mølleriet gik godt under krigen, og i 1917 blev der opsat en vindrose, så møllen blev selvsvikkende. Det var en stor lettelse, især da der måtte arbejdes både nat og dag, når der var vind, for at følge med. Linow skulle nu ikke længere holde øje med, om vinden skiftede, så han skulle ud på galleriet og manuelt dreje vingerne op mod vinden. Samtidig blev en ny vinge sat op, og der blev installeret en elevator, en farstol, der blev drevet fra stjernehjulet. Det var ikke en egentlig personelevator, men mølleren kunne tage én eller to sække med på den, og hvis han var træt, tog han den også uden sække. Den genstridige motor blev

i 1918 udskiftet med en 15 hk Deutz benzin/benzolmotor med svinghjul, men den viste sig at være dyr i drift, så den blev i 1929 erstattet af en 30 hk Benz-Mannheim benzin/benzolmotor. Det var dog ikke nogen særlig god erstatning, da den var vanskelig at starte, hvilket skete med et håndsving, og denne motor var også dyr i drift.

Møllens inventar

Da Ernst Linow overtog møllen, bestod mølleinventaret af to gruttekværne på 1,40 meter, en franskkværn ligeledes på 1,40 meter og en lille grynkværn til grynbrækning på 0,90 meter. Desuden var der skallekværnen, en ældre sekskantsigte og en blandemaskine med træsnegl. Det var et ganske omfattende inventar, men efter krigen blev der alligevel anskaffet en hvedemelssigte, som sammen med franskkværnen fremstillede hvedemel. Grynproduktionen var aftagende, folk var blevet trætte af at spise byggrød evig og altid, nu efterspurgte de hvedemel til franskbrød, pandekager og andre varme retter.

I mellemkrigsårene skete der en del fornyelser i møllen. I 1928 var der lige ved at ske en større ulykke, da træakselhovedet, hvor vingerne var stukket igennem, skulle skiftes ud med et af jern, som er mere holdbart. Det nye jernhoved var meget tungt, det vejede ca. 3.000 kilo, og mens det var ved at blive hejst op i hatten indvendig fra, brast kæden i taljen, da det var kommet op på andet loft. Resultatet var, at akselhovedet faldt ned i undermøllen og på sin vej slog lofter og bjælker i stumper og stykker. Det er helt ufatteligt, at skaderne kun var materielle. De blev alle udbedret, og møllen kunne atter køre.

Yderligere ændringer skete, endda i de vanskelige tider i 1930'erne. Benz-Mannheimmotoren blev i 1933 udskiftet med en 25 hk benzolmotor, der blev ombygget til en mellemtryksmotor, så den kunne gå på råolie (dieselolie). Motoren ydede derefter kun 15 hk, men den var billigere i drift end den foregående. Dog var den ligesom de andre motorer vanskelig at starte. Alligevel var den gamle møller modstander af at installere en elektromotor, og han sagde ofte: »Så længe jeg lever, skal der ikke en elektromotor ind.« I 1939 bøjede hans sig alligevel og lod sønnen Hans, som havde overtaget møllen i 1935, installere en elektromotor. Den kunne yde 25 hk ved 900 omdrejninger, så vingerne havde virkelig fået en hjælper – men Ernst Linow havde indset, at elektromotoren var en fare for den form for mølleri, han drev. En elektromotor kunne installeres alle vegne, og da bønderne på gårdene efterhånden selv anskaffede sig disse motorer, var det ude med de gamle vind- og vandmøller.

Frem til midten af 1930'erne var der ud over de to gruttekværne installeret en foderblandemaskine og et kornrensingsanlæg samt et fladmølleri til mel. Det vil sige en kombineret pudse- og skalmaskine, en fransk kværn og en melsigte. Desuden var der et grynmølleri bestående af en glatvalsestol, en grynbrækker og en grynsorterer. Skallekværnen blev fjernet, da man ikke brugte den mere.

Sidst i 1930'erne begyndte Hans at anskaffe gode brugte maskiner til en moderne hvedemelsproduktion. Der blev købt tre valsestole, to dobbelte og en enkelt, i alt fem valsepar. Valseparret på den sidste har porcelænsvalsekapper og er ifølge Kulturarvsstyrelsen den eneste bevarede stol i Danmark, hvor valsekapperne er lavet af porcelæn. Desuden blev der indlagt to nye plansigter, en melblandemaskine og de dertil hørende kopelevatorer til korn og mel.

Hans Linow havde lært mølleri i Tandslet Mølle, og samme år, som møllen blev hans ejendom, var han i en alder af 33 år blevet gift med Anni Rasmussen fra Ladegårdskov ved Gråsten, og de nygifte flyttede ind i stuehuset, mens Ernst og Kirsten Linow flyttede ind i den tilbygning, hvor bageriet havde haft til huse. Det var blevet nedlagt i 1928, da bageren, der havde forpagtet bageriet, købte en forretningsbygning med hokeri

inde i Elstrup og flyttede bageriet dertil efter at have købt goodwill af Ernst Linow.

Endnu gik det godt for Elstrup Mølle, der også drev korn- og foderstofhandel. Møllen producerede bl.a. æglægningsfoder til høns og et utal af foderblandinger, hvori der indgik kalk, soja, melasse, kød og benmel, fiskemel og skalmel af strandskaller.

Elstrup Mølle restaureres første gang

Under Anden Verdenskrig var der stadig meget arbejde til møllen, som i 1943 gennemgik en omfattende restaurering, der ændrede dens udseende til det nuværende. Hele møllen blev 'klædt af', som Ernst Linow II udtrykker det. Årsagen til afklædningen var, at træspånerne, der havde stået hvide i mere end tyve år, efterhånden var ved at være utætte, og på den øverste del af møllen blev de udskiftet med kvadratiske zinkplader, der var genbrug og kom fra ovennævnte Hundslev Mølle, som netop var blevet brudt ned. Undermøllen blev beklædt med pandeplader (galvaniserede blikplader) af god gammeldags kvalitet. Også de kom fra en nedbrudt mølle, fra Svenstrup Bymølle, der var blevet taget ned i 1940. Den oprindelige spånbeklædning kan stadig ses under pladerne på kværnloftet. Samtidig med udskiftningen af beklædningen blev der også isat nye vinduer, der

Kværnloftet på Elstrup Mølle. Foto udlånt af Ernst Linow

blev opsat et nyt vingefang på 34 alen (godt 21 meter) samt et nyt galleri, alt sammen tegn på, at det gik godt i Elstrup Mølle. Der var da også ansat op til fire i virksomheden, hvoraf de to var møllere. Der arbejdedes døgnet rundt – om natten fremstilledes hvedemel! Alt dette nåede den gamle naver fra Mecklenburg at opleve, inden han døde i 1945. I hans tid var der aldrig ansat mere end sønnen og undertiden en medhjælper.

Flere bygninger opføres, møllen bortforpagtes

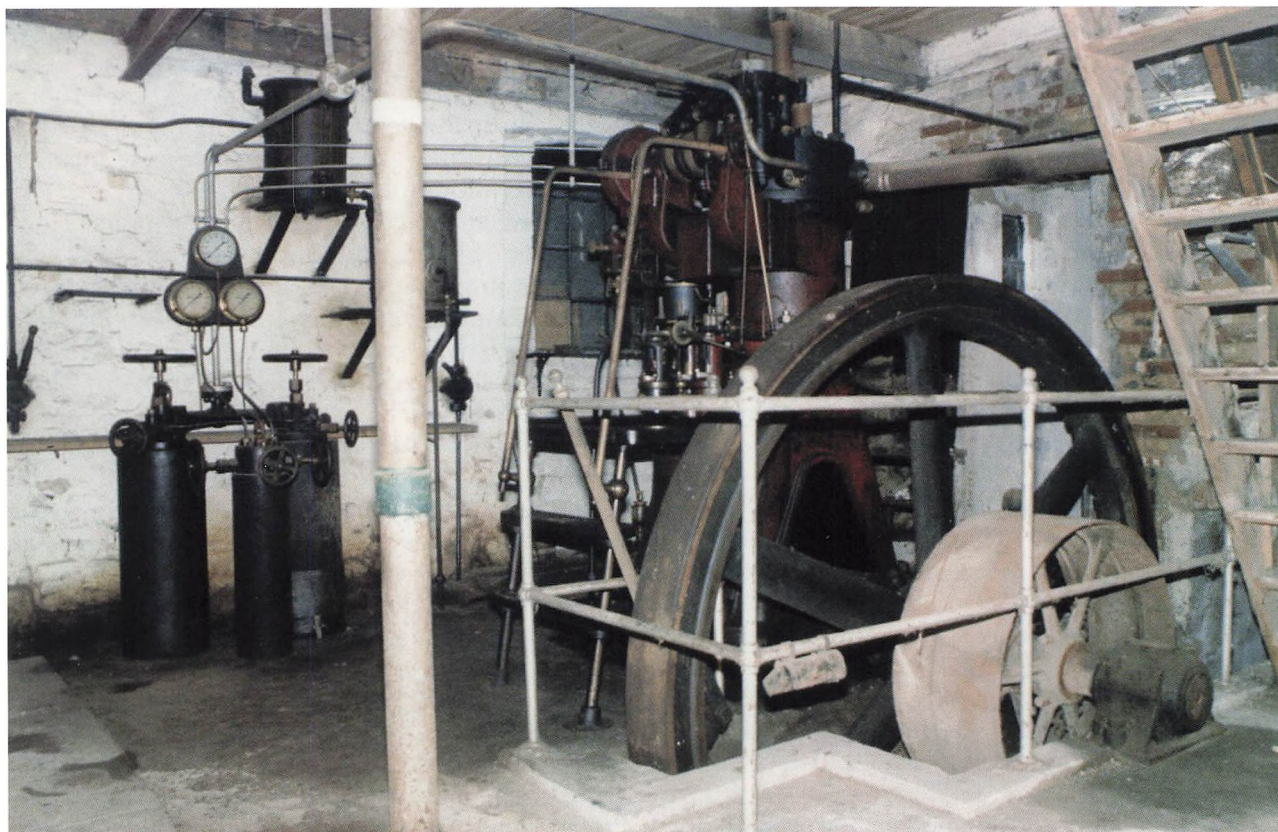
Ligesom flere andre møllere vovede Hans Linow at lave 'sort' hvedemel af rationeret korn, endog i store mængder. Han blev opdaget af myndighederne flere gange og blev også dømt, men anklagereren, dvs. politimesteren, følte sig ikke godt tilpas under retsmøderne, for han havde selv været i Elstrup for at købe mel. Imidlertid tjente Hans Linow så godt under krigen, at han i årene 1944-1945 kunne opføre en ny møllerbolig og derpå indrette den gamle til grynsmølleri og kornrenseri. I 1945 blev det tidligere bageri, senere aftægtsboligen, samt en svinstald revet ned, og i 1948 byggedes der en moderne svinstald. Men Hans Linow arbejdede som de andre vindmøllere i efterkrigsårene med alle odds imod sig, da den tekniske udvikling gjorde selv de største og mest velfungerende af de gamle vind- og vandmøller overflødige. Det medførte, at Elstrup

Mølle blev bortforpagtet til en korn- og foderstofhandler den 1. december 1954 med Hans Linow som ansat foruden en chauffør.

Hans Linow og Mads Clausen

I 1956 knækkede en vinge på Elstrup Mølle, og Hans Linow havde ikke økonomiske forudsætninger for at gennemføre en reparation, men da der samtidig var et stort restaureringsarbejde i gang på Vibæk vandmølle (se bind 1), som fabrikant Mads Clausen, Danfoss, betalte, besluttede han, fortæller hans søn Ernst, »derfor en tidlig formiddag at cykle til Danfoss for at få en snak med Mads Clausen. Mads sad som oftest 'hjemme' på loftet på sin fødegård i Elsmark.

Hans blev vel modtaget af Mads, der tog sig god tid til at snakke (i øvrigt på en udpræget gammelalsisk dialekt) med Hans. Mads var meget interesseret i det gamle alsiske og især i de gamle møller. Da middagstiden nærmede sig, blev Hans inviteret med hjem i villaen til middag. Eftermiddagen fortsatte med snak om møller og gamle dage, og da det blev aften, havde Hans tilsagn om at få møllen restaureret. Ud over at vingen skulle fornyes, var en reparation af hatbeklædningen bydende nødvendig. Mads mente, at en kobberbeklædning ville være rigtig, men Hans ville være meget glad, hvis der kunne komme blik på, og

Elstrup Møllens B&W motor. Foto udlånt af Ernst Linow

sådan blev det. (Beklædningen af kvadratiske plader i galvaniseret blik var måske ikke det rigtige valg, da kvaliteten ikke var så god som undermøllens beklædning, og hatten er meget udsat for rustangreb). Herefter blev cyklen lagt i bagagerummet på den store Cadillac, og Hans blev kørt hjem til Elstrup.

I 1960 knækkede den anden vinge, så Hans måtte igen på cyklen til Danfoss. Dagen gik stort set på samme måde med snak, middag og tilsagn om hjælp. Sådan gik det flere gange siden, bl.a. da *Møller på Als* skulle trykkes, hvor snakken gik, men pludselig sagde Mads, at hvis der skulle laves en check i dag, så skulle de kontakte kontoret nu, inden folkene gik hjem«. Ernst Linow sluttede: »Er det ikke bare en rigtig god historie?«

Nye forpagtere

Kornhandlerens forpagtning ophørte i 1961, og de næste tre år forpagtede Kornimporten i Augustenborg Elstrup Mølle. Virksomheden brugte møllen som lager, men fremstillede også specielle foderblandinger. Derefter kørte Hans Linow selv lidt med møllen, og den 1. marts 1969 flyttede han til Sønderborg. Han havde endnu engang fundet en forpagter af virksomheden, og denne lejede også beboelsen. Forpagteren handlede med korn- og foderstoffer, men anvendte ikke vindkraften, og han måtte opgive efter to års forløb. Fra den 1. marts 1972 til den 1. juni 1981 forpagtede en tidligere ansat medarbejder fra Kornimporten møllen og svinestalden til 70 fedesvin. Han ernærede sig ud over ved svineopdræt ved at reparere jutesække, rense korn til sæd og grutte lidt, specielt til sine egne grise. Desuden fremstillede han specielle foderblandinger. Vindkraften benyttede han en gang imellem, men det var elmotoren, der udførte arbejdet, da den var meget lettere at have med at gøre.

Den 1. juli, en måned efter at forpagteren havde forladt Elstrup Mølle, blev elmotoren sat ud af funktion, og elmåleren i møllen fjernet for at spare udgiften til elselskabet.

Møllen efter lukningen

Efter indstillingen af driften forfaldt møllen desværre udvendig, især vingefanget og vindrosen gik det hårdt ud over, men Fabrikant Mads Clausens Fond ydede i 1980 120.000 kr. i støtte til en ny vinge og en ny vindrose, da fonden virker i den afdøde fabrikants ånd – den ejer oven i købet Havnbjerg Mølle (se bind 1). Imidlertid er vejrliget hårdt ved vindmøller, så møllens tilstand var i slutningen af 1900-tallet igen dårlig.

Indvendig derimod er møllen helt intakt med de gamle kværne, de mere moderne valsestole,

rensemaskinen og sækelevatoren. I 1983 blev kornrensingsanlægget solgt, og grynsorteren taget ned og flyttet til museumsudstillingen. Lokalet, hvor mølleren og hans familie boede fra starten, bliver nu igen anvendt af mennesker, da det blev indrettet til café og møllestue. Magasinbygningerne fik Ernst Linow II lavet om til en omfattende udstilling af mølleriredskaber, møllesten m.m. samt forskellige modelmøller, der viser vindmøllens udvikling – fra stubmøllen, som man så den ved Nørremølle over dens afløser den hollandske mølle med vinger til kludesejl og manuel krøning til det sidste skud på stammen Elstrup Mølle med selvsvikkende vinger og selvkrøjer.

I 1985 blev samlingen forøget med en B&W dieselmotor (encylindret opretstående 20 hk ved 125 omdrejninger) fra Sanderum Mølle ved Odense. Den 8 tons tunge motor blev nedtaget og flyttet til Elstrup. Den er et virkeligt klenodie, det er den ældste bevarede motor fra B&W bortset fra den fra 1904, som oplevelsescentret DieselHouse på H.C. Ørstedes Værket selv ejer. Motoren, der har nummer 65, er bygget i 1906 og leveret af B&W til Stensbygård ved Præstø. I 1935 blev den solgt til Sanderum Mølle.

Motoren er dog endnu ikke sat op i Elstrup Mølle. Elstrup Møllens egne motorer er fjernet med undtagelse af elmotoren.

En anden seværdighed er tilgængelig udefra. Den står i haven ved møllen og er en 3 meter høj model af Elstrup Mølle, som den så ud i 1896. Modellen er skabt af dr. med. J. Krey i Sønderborg, hvilket viser, at allerede mens de hollandske vindmøller var i fuld gang, var der interesse for dem som udtryk for kultur og teknik.

Samlingen er i øvrigt opbygget af møller Hans Linow og sønnen Ernst Linow. Hans Linow var særdeles interesseret i den danske møllesag og udgav sammen med Jens Lampe *Møller på Als* i 1966, da Elstrup Mølle stadig var i drift som den eneste alsiske vindmølle. Selv fik han lov til at arbejde med mølleri indtil tre år før sin død den 8. oktober 1985, da han var 83 år gammel, for da han var en af de få aktive møllere, der var tilbage på egnen, arbejdede han flere gange om ugen på Havnbjerg Mølle. Arbejdet bestod i at male korn til turister og andre besøgende samt rense korn for de omkringboende landmænd. Havnbjerg Mølle var en virkelig attraktion, da Hans Linow var en ægte møller, der kunne levendegøre mølleri i en perfekt restaureret mølle.

Elstrup Mølle fredes

Tredje generation Linow

Efter at forpagteren havde forladt møllerboligen i 1971, stod den tom, indtil Ernst Linow II og hans

kone Alice flyttede til Elstrup Mølle den 15. september 1973. Købet af møllen fandt sted den 1. januar 1976, og Ernst Linow bor stadig i møllerboligen og hæger om møllen. Da det er umuligt for en privatperson at vedligeholde en mølle, arbejdede han i flere år hårdt på at få Elstrup Mølle fredet. Da der ikke skete noget i fredningssagen, ansøgte han i 1996 Nordborg Kommune om tilladelse til at rive møllen ned, men det var kommunen ikke umiddelbart villig til, da møllen med sin omfattende samling af mølleting er en stor turistattraktion og af Skov- og Naturstyrelsen, nu Kulturarvsstyrelsen, var kendt yderst bevaringsværdig. Ernst Linows hensigt var da heller ikke at skrotte møllen, men at lade den nedbryde, for at den kunne opføres et andet sted, og han vidste allerede, at en vestjysk kommune var interesseret i at genopføre den.

Om det var ansøgningen til Nordborg Kommune, der var årsagen, vides ikke, men i hvert fald lykkedes det at få fredningen gennemført i 1998, og den kom til at omfatte vindmøllen med motorhus, magasinbygning og en staldbygning fra 1948. Fredningen skulle betyde, at staten betaler omkring halvdelen af udgifterne ved restaurering, men der er her næsten ti år efter fredningen ikke sket den udskiftning af vingerne, der er nødvendig for at gøre møllen funktionsdygtig. Den udvendige restaurering vil i alt sikkert løbe op i 2 millioner kr., da det er meget dyrere at vedligeholde en træmølle end en murmølle som fx Dybbøl Mølle (se bind 1), selv om det også koster mange penge.

Fredningen har indtil nu således ikke medført tilskud fra det offentlige, men en reparation i efteråret 2004 til foråret 2005 blev nødvendig på grund af vandindtrængning, især hvor galleriet forbindes med undermøllens trækonstruktion og mellem de to sidebygninger og møllen. Galleriet fra 1943 blev taget ned, og der blev opsat et nyt, ligesom tag, tømmer og beklædning blev repareret eller udskiftet, hvor det var nødvendigt. Reparationen kostede ejeren 270.000 kr., og derfor ser Ernst Linow gerne, at der dannes et møllelaug. Der er mange, som er interesseret i bevarelsen af Elstrup Mølle, men det skorter som altid på både tid og penge. Hvis et møllelaug bliver en realitet, skulle Elstrup Mølle i lighed med fx Sindal og Vodskov Møller omdannes til en selvejende institution.

Mølleverset i Elstrup Mølle

I Elstrup Mølle hænger et vers, som man genfinder på en marmortavle på Lundby Mølle (se bind 2) på Fyn. Om verset ved Ernst Linow II, at det var hans far, som fik en maler til at kalligrafere verset,

men ingen ved, hvorfra det stammer. Imidlertid udtrykker det i få ord livet i og med en mølle:

I Guds varetægt du stå,
Mølle tryk din vinge ile,
Kværnen løbe, grubben gå,
Liden ro og silden hvile
Maleværk og svende faa.
Giv, o Gud, vort virke held,
Hvermand her sker ret og skel!

Andre møller på egnen

I Egen og de omliggende sogne har ligget mange møller bl.a. ovennævnte Kettinghav Mølle, men de øvrige var udelukkende kornmøller. En af dem var vindmøllen Nymølle, som indtil slutningen af 1900-tallet eksisterede som kro på Nymøllevej ud til Nordborgvej i Dyntved. Egen Mølle på Nordborgvej 120, havde, selv om den aldrig manglede vand, også en vindmølle, men den blev flyttet til Lebølgård. Den smukke gamle stråttækte vandmølle nedbrændte i 1914, men blev genopbygget i ny skikkelse og findes stadig på sin gamle plads ved den store mølledam. Møllen er imidlertid ikke funktionsdygtig, og mølledammen er nu en 2,5 meter dyb put and take sø på 2 tønder land, hvor der kan fanges ørreder og aborrer. Der kan lejes fiskeudstyr på stedet og købes agn. Egen Mølle er stadig en korn- og foderstofforretning, hvor der sælges hønse- og kaninfoder samt korn.

I den nye mølle var der installeret en 34 hk turbine og desuden en 16 hk dieselmotor, og med disse fungerede Egen Mølle de sidste år af sin tilværelse. Da havde den eksisteret i langt over fire hundrede år, hvor den i de fleste år fungerede med to overfaldshjul. Faldet var på 4,5 meter, og der var altid rigeligt med vand. Møllebækken har mange tilløb, så Egen Mølle var den største vandmølle på Als. I mange år drev mølleren også kro, bryggeri, brændevinsbrænderi og bageri. Kroholdet blev dog tidligt skilt fra møllen, men alligevel inviterede kromanden omkring midten af 1800-tallet til gilde mortensaften for at fejre møllernes helgen.

Selv om meget er forandret, kan man stadig fornemme atmosfæren fra dengang, der levedes et aktivt møllerliv i Egen Mølle, når man kommer ned til den store mølledam, som man da også på stedet kalder en sø.

Kilder: Hans Linow og Jens Lampe: Møller på Als 1966; Svend Aage Faaborg: Aabenraa Motorfabrik, Heinrich Callesen A/S 1989; folder om møllen ved Ernst Linow; Ernst Linow, Elstrup Mølle.

Fiskebækgårds Mølle

Stationsvej 24, Brandelev, 4700 Næstved

Vandmølle med 1 overfaldshjul

Vandføring er bevaret, stibord

og malekarm er genetableret

Mølledammen er bevaret

Anlagt 1872

Driften ophørt 1893

Restaureret 1978, herefter løbende vedligeholdt

Privat. Anvendelse: Museumsmølle

Møllen i landskabet

Denne lille gårdmølle, den eneste stadig eksisterende på Sjælland, ligger og putter sig langt fra den lille vej, som går fra landsbyen Toksværd på Næstved-Rønnedevejen sydpå gennem Nørre Tvede til Brandelev i Næstelsø Sogn. Fiskebækgård ses først, efter at man er kommet et godt stykke ned ad markvejen, som fører til møllen. Et skilt viser vej, og kort før den lavtliggende firlængede gård viser endnu et skilt til vandmøllen, som ligger ved en bæk, ganske tæt ved gårdens udbygninger. Fiskebækgårds Mølle er omgivet af flere store træer, og en mægtig eg står lige foran det lille møllehus.

Vandløbet, som møllen ligger ved, hedder slet ikke Fiskebækken, men Tjørnebækken. Den har sit udspring i den for længst tørlagte Grønholte Sø mellem Krømlinge Storskov og Dysted, hvor den danner sognegrænse mellem Everdrup og Toksværd Sogne. Lidt nord for Fiskebækgårds Mølle kan man stadig se konturerne af den gamle Tjørnebæks Mølle, som nævnes så tidligt som i 1567. Det var ifølge Sjællands Stifts Landebog »en liden vandmølle«, der hørte under Næstelsø Kirke, som ejedes af kronen og blev administreret fra Vordingborg Slot.

Møllen nævnes også i Matriklen 1688, men da hedder det: »Et øde møllested udi bemeldte sogn (Næstelsø), Tjørnebæks Mølle kaldet, tilhørende Vordingborg Slot og Næstelsø Kirke, hvortil findes lidt engbund. Ansat til 2 album«. Hvor længe møllen har været øde, dvs. ødelagt eller uden fæster, ved man ikke, men det skete sikkert under Svenskekrigen i slutningen af 1650'erne. Ifølge den mundtlige overlevering på egnen havde de svenske tropper deres lejr ved møllen, og den kom aldrig i funktion igen.

Efter at Tjørnebækken har passeret det gamle møllested og Fiskebækgårds Mølle, fortsætter den ud i Fladså, der løber i en smuk bred dal, som man kører ned i på vej til Brandelev, hvor igennem Næstved-Præstø-Mern banen engang løb. Fiskebækgårds adresse hentyder til Brandelevs status som stationsby. Fladså har sit udløb i Karrebæk

Fjord for til sidst at ende i Smålandshavet. Terrænet, hvor gård og vandmølle ligger, er et ualmindeligt smukt morænelandskab, der når en højde af 77 meter lidt nordøst for Fiskebækgård, et landskab, som er dannet, da de enorme ismasser smeltede efter sidste Istid. I Næstelsø Sogn findes flere moser, og Fiskebækgårds Mølle får vand fra en lille mose på 0,5 hektar. Syd for Brandelev kunne man i gamle dage opleve Mogenstrup Ås' imponerende højder, de er nu ødelagt af grusgravning, men landskabet ved Fiskebækgård kan man stadig nyde.

Fiskebækgårds historie

Før Brandelev bys udskiftning i 1797 lå gården, der blev til Fiskebækgård, på Lille Tvedevej 2. Den hørte under godset Holmegård, hvis hovedbygning siden blev hovedsæde for det verdensberømte glasværk. Bygningen, som stammer fra 1635, er den eneste sjællandske herregård i bindingsværk, og i udmuringerne i bindingsværket findes bl.a. en stubmølle med vinger på nordgavlens karnap.

Ved udskiftningen flyttedes gården i Brandelev ud på dens tildelte jordlod. Selv om den fik jord på begge sider af sognevejen til Nørre Tvede, blev de nye bygninger opført i det fjerneste og lavest liggende hjørne af gårdens jordtilliggende mod sydøst, 700 meter fra sognevejen. Om man allerede da tænkte på at udnytte vandkraften med en vandmølle, er muligt, da folk på egnen kender til den gamle vandmølles eksistens, men også på anden vis var beliggenheden ideel trods den besværlige tilkørselsvej. Vandet i bækken, der aldrig gik tør, blev brugt til vanding af dyrene og fandt anvendelse i husholdningen, til vask og rengøring, og det var også det eneste drikkevand, man havde til op omkring midten af 1940'erne. Da blev der gravet en brønd til vandforsyning af husholdningen, men først i 1965 blev der etableret en vandboring til forsyning af både dyr og mennesker. I dag kommer gårdens vand fra det lokale vandværk. Ja, tiderne skifter, siger Inge Høst Pedersen, den nuværende kone på gården, hvis mand har gjort hele udviklingen med fra dengang, da man drak direkte af den lille bæks klare vand.

Det ville have været naturligt, om gården ved Tjørnebækken havde fået navn efter denne, men det skete altså ikke. I stedet for Tjørnebækgård kom gården til at hedde Fiskebækgård, hvorfor ved man ikke i dag.

Gården bliver købt til selveje

I 1797 hed gårdens fæster 'unge' Jens Jørgensen, selv om han var 53 år gammel. Han var gift med Maren Hansdatter, datter af Hans Larsen, og Jens Jørgensen overtog fæstet efter sin svigerfar. Da

Fiskebækgårds Mølle

Brandelevs gårde blev solgt til selveje i 1803, købte han sin gård af Christian Conrad greve Danne-skiold-Samsøe på Holmegård for 2.074 rigsdaler og $64\frac{3}{4}$ skilling.

I 1808 overdrog han gården til sønnen den 22-årige Peder Jensen, der blev gift med hans navnefælle gårdmanden 'gammel' Jens Jørgensens datter Karen. De fik tolv børn, men kun de tre ældste nåede at blive voksne. Den ældste datter Ane blev gift med Jørgen Larsen, som stammede fra Gambakkegaard, Nørre Tvede i nabosognet Toksværd. Jørgens bror, Jens Larsen, var bestyrer af denne gård for sin mor Marie Jensdatter, der sad på gården som enke til sin død i 1829. Det blev imidlertid ikke Jens, men lillebror Jørgen, der overtog fødegården.

Ny slægt på gården

Jens Larsen købte derimod i 1830 sin brors svigerforældres gård, Fiskebækgård i Brandelev, for 2.146 rigsdaler 53 skilling i sølv og 200 rigsdaler i sedler. Desuden fik Peder Jensen og Karen en aftægtsydelse i form af brugen af 6 tønder land, 2 å 3 skæpper tørvejord og andre småydelse eller i stedet for disse 20 rigsdaler i sedler årlig. Jens Larsen var på dette tidspunkt 26 år gammel, og sam-

me år som handlen blev tinglyst, giftede han sig med den fire år yngre Johanne Cathrine Hansdatter, en datter af Hans Nielsen og Sophie Jensdatter, som havde nabogården i Nørre Tvede, Tvedegård. Da folketællingen i 1834 fandt sted, var der ingen børn i familien, men datteren Sophie blev født kort efter. Flere børn kom til, men fire børn døde som små, og tilbage var kun de tre piger, Sophie, Karen Marie og Ane Margrethe. Det barn, der er af interesse i Fiskebækgårds Møllens sammenhæng, er den sidstnævnte, 'Grethe' kaldet, som blev født den 19. marts 1847. Fra hende nedstammer den nuværende ejer af Fiskebækgård og Fiskebækgårds Mølle.

I 1845 var der på gården ansat to tjenestekarle og én pige. Også én til to gifte husmænd hjalp til, men gårdfolkene sad derfor ikke med hænderne i skødet, da jordtilliggendet var på 110 tønder land.

Møllen opføres

Eventuelle planer om anlæggelsen af en mølle i nærheden af den gamle Tjørnebæks Møllens sted blev først realiseret ti år efter mølleprivilegiets endelige afskaffelse i 1862. Grethe Jensdatter blev i 1870 gift med den to år ældre Jørgen Pedersen, søn af gårdejer Peder Jørgensen, Tvedebringsgården i

Fiskebækgårds Møllens vandhjul

Brandelev, og en købekontrakt til ham på Fiskebækgård blev tinglyst to år senere. I 1873 fik han skøde på ejendommen, og købsprisen lød på 21.000. Møntfoden er ikke angivet, men var sikkert kroner. Allerede inden da var møllebyggeriet gået i gang. Jens Pedersen fandt det uden tvivl praktisk at have sin egen kornmølle, så gårdens folk slap for at køre den noget besværlige vej til møllen i Brandelev, som var en hollandsk vindmølle med galleri (omgang) og løgformet hat, der var opført en halv snes år tidligere. Den krøjede med svans, dvs. vingerne skulle drejes op mod vinden manuelt, og den havde vinger til kludesejl. Den ophørte i første halvdel af 1900-tallet og eksisterer i modsætning til Fiskebækgårds Mølle ikke mere. Den nye ejer og Fiskebækgårds Møllens ophavsmand var ung, kun 27 år, og energisk, så der blev taget fat på arbejdet. Først blev der lavet en opstemning, så der opstod en lille mølledam, derefter blev der bygget en malekarm af træ, et lille hus i to etager blev opført, og det nødvendige vandhjul, et overfaldshjul, blev fremstillet. Det fandt plads dybt nede i den østlige side af møllehuset ligesom i Lejre Mølle (se bind 1, Tadre Mølle). For at beskytte hjulet mod det lunefulde danske vejr opsatte man en bræddevæg mod syd

modsat mølledammen. Den blev ikke genopsat ved restaureringen, – egentlig et held, da besøgende derfor altid kan opleve synet at møllehjulet.

I undermøllen findes det lodrette gravhjul, som driver et vandret kamhjul, der via en lodretstående aksel sender kraften videre til stjernehjulet i overmøllen, dvs. at der er overtræk. Med møllens ringe størrelse kunne man have forventet undertræk, og man kan også undre sig over, at der findes stjernehjul i møllen, da der kun er én kværn (skrå- eller gruttekværn), til fremstilling af dyrefoder tilsluttet stjernehjulet, men det driver dog også et hejseværk. Ved siden af kværnen går en lang lodret stok igennem gulvet. Ved at sætte denne i et hak kunne man regulere afstanden mellem de to kværnsten, liggeren og løberen, via letteværket, så kornet kunne males mere eller mindre groft.

I det hele taget er der tænkt på at gøre arbejdet lettere for dem, der arbejdede i Fiskebækgårds Mølle, idet der foruden hejseværket findes en indvendig trappe op til overmøllen med kværnen. Måske var gårdejeren selv møller, men det mener familien nu ikke var tilfældet, da en 'stor' gårdejer næppe arbejdede meget med sine hænder i slutningen af 1800-tallet. Den nuværende ejer, som er Jørgen Pedersens oldebarn, mener endvidere, at gårdens egne folk hjalp til ved opførelsen af møllen. Træet til maleværket, malekarmen og selve huset, som er tækket med spån, var for hånden ligesom kampestenene, der blev brugt stort set overalt. De blev endda brugt i bindingsværket, hvori facaden væk fra mølledammen er opført. Den anden facade står i rå kamp ligesom gavlene, mens gavltrekanterne er spåntækte.

Fiskebækgårds Mølle kan udefra godt ligne de bornholmske gårdvandmøller (se bind 1, Kuremølle og Årsdale Mølle), men den adskiller sig fra dem ved at have 2 trins overtræk til kværnen. De bornholmske møller har ligesom Kaleko Mølle ved Fåborg (se bind 1), Vibæk Mølle på Als (se bind 1) og Ventepose Mølle på Tåsinge (se bind 2) ikke stjernehjul.

Driften ophører

Selv om både vandhjulet og vandstuen (underetagen) blev hævet den 7. april 1891 ifølge en efterhånden ret ulæselig blyantsindskrift på en bjælke i møllens underetage, lukkede Jørgen Pedersen sin fine lille mølle to år senere. Årsagen var efter familiens oplysninger, at sønnen, der plejede at passe møllen, flyttede hjemmefra, da han blev gift, og hans far kunne ikke uden videre ansætte en anden til at arbejde i møllen, da man, hvis der anvendtes fremmed arbejdskraft i møllen, skulle løse næringsbrev og betale afgift. Denne afgift havde Jør-

gen Pedersen åbenbart ikke lyst til at betale, og selv ville han ikke formale kornet. Da der ikke var andre i familien, som kunne eller ville køre møllen, blev det Fiskebækgårds Møllens foreløbige endeligt, men slægten fortsatte sit liv i gården. Lars Anders Pedersen, som var sønnen, der rejste hjemmefra i 1893, overtog Fiskebækgård i 1907, i begyndelsen af 1940'erne kom Jens Kristoffer Pedersen til, og i 1963 fulgte (Jens) Børge Høst Pedersen, gift med Inger Margrethe Lyngby f. Nielsen. Disse mennesker har set, hvordan interessen for gårdens sjældne vandmølle voksede frem i løbet af deres ejertid, allerede bygherrens søn og hans kone Anna Sofie f. Jensen nåede at opleve det.

Steen Bøcher og Anders Jespersen opdager møllen

Midt i 1930'erne kom Steen Bøcher, der var meget interesseret i vandkraftens udnyttelse i Danmark, til Fiskebækgårds Mølle, og senere fulgte mølleeksperten ingeniør Anders Jespersen. Han besøgte møllen nogle år senere samtidig med, at han også var blevet opmærksom på Blåbækmøllerne (se bind 1), som kun ligger ca. 25 kilometer fra Fiskebækgård.

Kværnloftet havde da fundet anden anvendelse og fungerede som tørreloft, når vejret var dårligt og tøjet ikke kunne tørres udendørs. Børge Høst Pedersens mor, Anna Marie Christiane f. Høst, havde i den forbindelse en ubehagelig oplevelse, fordi gårdens får stod tøjet på græsmarken omkring møllen. En efterårsdag gik hun op i møllen for at hænge vasketøj til tørre, og da hun var færdig og ville gå ned fra kværnloftet, havde en vædder revet sig løs. Den var særdeles aggressiv, da fårene var i brunst. Hun turde ikke gå ned og råbte om hjælp. Ingen af gårdens folk opholdt sig i nærheden, så ingen kunne høre hendes råb. Men da hun ikke var kommet tilbage efter mere end en times fravær, begyndte man at undre sig over, hvor hun blev af. Folkene gav sig til at lede og fandt hende i god behold på kværnloftet. Siden den dag var hun ikke tryk, når vædderen var i nærheden. Måske var det derfor, at loftet ikke længere blev brugt som tørreloft, men som opbevaringsrum for gamle maskiner og redskaber.

Restaureringen iværksættes

På initiativ af *Selskabet Danske Møllers Venner* og Nationalmuseets Mølleudvalg ved Anders Jespersen blev Fiskebækgårds Mølle omsider restaureret mere end hundrede år efter, at den var blevet opført, og 85 år efter, at mølleriet var standset. Taget havde været holdt tæt, og da der blev ryddet op på kværnloftet, viste det sig, at mølleinventaret bl.a. kværnen stort set var til stede i ret velbevaret stand, selv om man med undtagelse af stjernehu-

let ikke umiddelbart kunne se det. Taget blev restaureret, stigbord og malekarm rekonstrueredes, og en spunsvæg blev sat ned foran møllehuset, fordi der trængte vand fra dammen ind i det. Da denne foranstaltning ikke var tilstrækkelig, blev bræddevæggen fjernet, og en betonvæg støbt i stedet, hvilket hjalp, så man undgik vand i møllen.

Inden da var det gamle vandhjul, som havde haft sin plads bag lukkede vægge, blevet erstattet af et nyt. Arbejdet blev udført af Nationalmuseets møllebygger Frede Dahl og hans ansatte Jens Jørgensen med hjælp fra lokale folk i et beskæftigelsesprojekt, og det afsluttedes to dage før genindvielsen af Fiskebækgårds Mølle den 10. november, mortensaftensdag, 1978. Da blev der for første gang i 1900-tallet formalet korn i kværnen, en stor oplevelse for egnen og for Børge Høst Pedersen med familie.

Det er værdifuldt, at Fiskebækgårds Mølle blev bevaret for eftertiden, for den er ganske enestående i sin art. Kun enkelte gårdvandmøller, når ses bort fra herregårdene, er bevaret i Danmark. Det er bl.a. den siden 1959 fredede Solevad Mølle ved Holmehave Bæk, et tilløb til Odense Å, på adressen Solevadvej 44, Verringe på Midtjylland, som dog

Kværnen på Fiskebækgårds Mølle

Solevad Mølle

af Anders Jespersen betegnedes som et 'hjulskur' i sammenligning med Fiskebækgårds Mølle. Som denne mølle blev Solevad Mølle opført efter mølleprivilegiets ophævelse, og den arbejdede med sit underfaldshjul i en årrække for to nabogårde og fremstillede grisefoder. Efter to restaureringer, den første med genindvielse i 1963, den anden med genindvielse den 12. november 1988 på Selskabet Danske Møllers Venners 25 års jubilæumstur, er det blevet en køn lille bygning, men tidens tand gnaver også her.

Fiskepassage anlægges

I 1992 skrev Anders Jespersen i en artikel om Fiskebækgårds Mølle, at han var meget utilfreds med en faunapassage, som Storstrøms Amt havde planer om at anlægge ved møllen, da den efter hans mening totalt ville ødelægge møllen og dens omgivelser. Han gjorde indsigelser, men omløbet blev realiseret i år 2000, og det har på ingen måde skadet naturoplevelsen ved Fiskebækgårds Mølle. Imidlertid var Anders Jespersen af den opfattelse, at man skulle have ladet stedet være i fred. Tidligere var der omkring tre hundrede vandmøllesteder på Sjælland, og i 1992 var der otte tilbage eller mindre end tre procent. Alle opstemninger på øen var stor set forsvundet, så det kunne ikke genere

lystfiskerne, mente han, hvis der ikke blev lavet omløb ved Fiskebækgårds Mølle. Det var dog en stor lettelse for ejerne, at fiskepassagen blev etableret, da de derved undgår at skulle lægge et åle-pas ud om foråret og tage det ind om efteråret. Især i de første år var det en belastning, da passet bestod af en 6-7 meter lang halmpølse omvundet med ståltråd. Denne kunne kun holde en enkelt sæson, så måtte der laves en ny pølse. Senere, da der blev fremstillet pas af plast i mindre sektioner, som kunne genbruges, blev det lettere, men tingene skulle være i orden, da der hvert år var kontrol af, om passet var udlagt.

Fiskebækgårds Mølle omkring årtusindskiftet

Omkring årtusindskiftet fik møllen nyt stråtag, og mølledammen er blevet udgravet i forbindelse med anlæggelsen af omløbet, så nu kan der komme mere vand til hjulet. Desværre betød gravearbejdet, at hjulet måtte stå stille, mens det varede, og det bevirkede, at akslen fra møllehjulet til gravhjulet knækkede. Men med en ny aksel, som blev fremstillet på møllebygger Jens Jørgensens værksted i Fakse Ladeplads og monteret i 2005, kan vandet, selv om der stadig ikke er så meget af det, atter få møllehjulet til at dreje, men korn vil der ikke blive formalet.

Fiskebækgårds Mølle er desværre ikke egentlig fredet trods det, at Anders Jespersen stillede forslag om det omkring 1960. Fredningen er kun sket ved en særlig deklaration, der betyder, at ejerne har nogle bevaringsmæssige forpligtelser, men de kan ikke som ejere af fredede møller søge om støtte til restaurering. Danske Møllers Venner tager imidlertid stadig hånd om møllen og søger at få støtte fra fonde. Der kommer også hjælp fra andre sider. Amtet har udgravet mølledammen, og kommunen har anlagt en lille parkeringsplads oppe ved Stationsvej, for Fiskebækgårds private vej kan ikke tage megen trafik. I særtillælde tillades kørsel ned til møllen.

Andre 'møller' ved Fiskebækgård

Fiskebækgård var oprindeligt et stort landbrug, og ikke blot vandmøllen var en god hjælp. Den hentedede man også hos hestene, som trak to hestegange. En mindre til én hest drev en hakkelsesmaskine, og en større til fire heste fik tærskværket til at køre, så gården benyttede sig virkelig af mølleteknikken. Begge hestegange er dog forsvundet, men brolægningen (stensætningen) til den mindste kan stadig ses ved den ene gavl af stuehuset, hvor den grænser op til den gamle hestestald og hønsehuset.

Møller i området

Fiskebækgårds Mølle er ret ene om at repræsentere tidligere tiders mølledrift i området, hvor Tjørnebæks Mølle som nævnt allerede var øde efter midten af 1600-tallet. Egnen er ikke længere rig på møller, selv om der tidligere fandtes en del. Bevaret er til dels Askov Huse Mølle, Askovvej 47 i Askov, som erstattede den ene af to vandmøller. Det er en overalt spåntækt hollandsk mølle med jordomgang og bådformet hat fra 1824, som lukkede omkring 1950. Den er ikke funktionsdygtig og er indrettet til beboelse. Vingerne til kludesejl og det manuelle krøjeværk er fjernet ligesom mølleinventaret. Af en anden vindmølle, Nørre Tvede Mølle fra 1912, Nørre Tvedevej 26 A i Nørre Tvede, som man passerer på vejen til Fiskebækgårds Mølle, er kun den grundmurede kvadratiske undermølle tilbage. Den første mølle på stedet byggedes i 1864, men brændte i 1912, hvorefter den nuværende hollandske mølle blev opført. Den havde galleri, løgformet hat og var forsynet med klap- eller jalousivinger, der næsten automatisk åbner og lukker sig, ligesom den var selvkrøjende med vindrose, dvs. møllevingerne drejedes automatisk op mod vinden. Møllen fungerede med en MAN dieselmotor til 1978 ca. ti år efter, at hatten var blæst ned.

Nedre Brødebæks Mølle. Foto: Per Gliese

Brødebæks Vandmølle. Gammelt postkort udlånt af Per Gliese

(Nedre) Brødebæks Mølle, nu Brødebæksgård med hovedbygning fra omkring 1880, er en tidligere vandmølle, som ligger på adressen Ny Næstvedvej 35, Rønnede, 1 kilometer vest for Næstved-Fakse landevejen mellem Borup og Rønnede. Møllen kendes fra første halvdel af 1500-tallet, hvor den hørte under Gisselfeld. Man taler stadig om Brødebæks Møller, fordi der har ligget tre møller ved vandløbet: Øvre, Nedre og Nederste Brødebæks Mølle. Det meste af deres vand fik møllerne fra en sø ved Denderup Vænge, og bækken herfra løber igennem en dyb skovbevokset dal, som nogle mener, er en af de smukkeste på Sjælland. Nederste Brødebæks Mølle lå omkring 200 meter nord for landevejen, og da den brændte så langt tilbage som omkring 1640, blev den aldrig genopført. Øvre Brødebæks Mølle længere oppe ad løbet blev nedlagt i 1797, hvorefter mølleskylden fra den og et par andre møller blev overført til Rønnede Mølle, og en vindmølle blev opført det følgende år i Borup ved Rønnede (nedbrændt i 1805 og flyttet til Rønnede, men eksisterer ikke mere). Den eneste bevarede mølle er den midterste af Brødebæks Møller, Nedre Brødebæks Mølle, der i nogle bygningsafsnit er en mølle, som man ville opleve den på Christian den Fjerdes tid, som

den står i hvidkalket bindingsværk med røde stolper og stråtag. Møllehuset eksisterer stadig, men er tomt for inventar. Helt op til begyndelsen af 1900-tallet blev mølleriet drevet af et overfaldshjul, der dog nåede at blive erstattet af en turbine, inden møllen holdt op med at fungere. Ved turbiniens hjælp ikke blot formalede korn, men vandkraften forsynede gård og mølle med el til både maskiner og belysning indtil efteråret 1931. Mølle-dammen er nu tilgroet, dæmningen ved at falde sammen, men mindet om dette sceneri eksisterer endnu, for maleren P.C. Skovgaard forevige det i sit maleri *Efterårsaften, Dammen ved Brødebæk Vandmølle*.

Kilder: Anders Jespersen: Solevad Mølle, Den danske Mølle november-december 1988; samme: Fiskebækgårds Mølle, Den danske Mølle januar-februar 1992; Jens Søndergaard: Brødebæks Møller – Susåen, Møllen november-december 1994, her citeres godsforvalter D.F.C. Rasmussen: Optegnelser om Gisselfeld 1868; Villy Petersen: Brødebæks vandmølle, Tidsskrift for Dansk Slægtsgaardsforening august-september 2004, her gengives en artikel fra Dagbladet Sydvestjylland den 2. oktober 1931 af Anders Peitersen, Kongsted; Ole Krogh Jensen, Fladså Arkiv; familien Høst Pedersen, Fiskebækgård.

Gl. Rye Mølle

Møllestien 5, 8680 Ry

Vindmølle af hollandsk type med galleri

Hatten er løgformet

Opført 1872

Driften indstillet 1949 med vindkraft,

med motor først i 1970'erne

Restaureret 1987 og følgende år. Funktionsdygtig 1995

Anvendelse: Museumsmølle,

egnsmuseum med træsko- og glasmuseum

Møllen i landskabet

I det historisk set spændende landskab med Himmelbjerget, Gudenå Museet, som rummer mange fund fra Stenalderen, og resterne af Øm Kloster, grundlagt i 1172, står den hvidmalede Gl. Rye Mølle midt i Gl. Rye by. Her ligger også i byens udkant de tre gårde Kongsgården, Slotsgården og Jærgergården. Navnene hentyder til de danske kongers forbindelse til Gammel Rye, hvor Frederik den Anden ved sin oprettelse af den jyske vildtbane lod bygge en jagtgård eller et jagthus omkring 1570, men endnu tidligere sprang Skt. Søren's kilde i Rye Sønderskov i tunneldalen Jammerdalen.

Kildens vand mente man var helbredende, og der kom mange mennesker til den for at blive raske, og det blev begyndelsen til Ryes storhedstid. Pilgrimmene gav store gaver til kirken, der dengang var en lille romansk kirke opført i kampsten og granitkvadre. Den katolske kirke fik tilført flere og flere midler, så den gamle beskedne kirke blev revet ned, og der opførtes en ny stor korskirke med syv fag hvælvinger, der naturligvis blev indviet til Skt. Søren. Efter Reformationen forfaldt kirken, da valfarterne holdt op. Der var ikke længere brug for den store kirke i det tyndt befolkede område. Allerede i 1660 faldt en del af tårnet ned efter en brand, og resten blev nedrevet. Først i 1912 kom kirken atter til penge, skænket af en velhavende gårdejer og træskohandler på Bakkegården, og det store tårn blev genopført i gammel stil og på det oprindelige tårns plads, men det betyder, at det er adskilt fra kirken, da kun fire af de oprindelige hvælvingfag står endnu.

Den store kirke husede den 4. juli 1534 den forsamling af jyske rigsråder og udsendinge fra den fynske adel, som valgte hertug Christian til konge som Christian den Tredje, det valg, som førte til Reformationen – og byens tilbagegang samt kirkens forfald.

Går man fra kirken ned mod byen, kommer man til en vej, som fører op til møllen, der ligger på en bakketop i byens udkant. Derfra kan man gå videre op til Galgebakken, som er godt 100 meter høj. Galgen hørte til Rye Birk, som efter at være

nedlagt fra 1560 til 1573 eksisterede fra før 1442 til 1687. Ved udgravninger i 1944 fandtes på stedet rester af galgens stolper og et kvindeskelet, som en kulstof 14 analyse med 80%´s sikkerhed siger stammer fra dette tidsrum. I Gl. Rye Mølle kan man se Petrine, som udgravningslederen kaldte hende, i en glasmontre. Folk på egnen fortæller, at før hun blev begravet levende – ikke hængt, det kunne man anstændigvis ikke gøre, når det drejede sig om en kvinde – fik hun en spand over hovedet, for at hun ikke skulle få sand i øjnene, hvilket må siges at have været meget hensynsfuldt.

Gl. Rye og glas

I møllen findes også en glassamling fra det nærliggende Glarbo (glasbo) og fra Stenhule. Produktionen af glas var stor i denne skovrige egn. Det var Frederik den Anden, som startede produktionen i 1582, da han ønskede at finde anvendelse for de store mængder vindfældede træer, der var i området. De blev brændt til trækul, som brugtes i smeltehytterne, hvor glasfremstillingen fandt sted. Efter Frederik den Andens død i 1588 blev hans søn Christian den Fjerde som tiårig udnævnt til konge, og til festlighederne i anledning af hans kroning leverede glashytterne i Glarbo ikke færre end 26.000 glas.

Der gik meget træ med til en så enorm produktion, og det kom nok ikke alt sammen fra vindfælderne. Det gjorde slet ikke de store mængder træ, som Christian den Fjerde lod fælde i de følgende år for at opbygge en ny og større flåde. Følgen af træhugsten blev, at glashytterne blev nedlagt, da en stor produktion ikke længere kunne opretholdes. Råstoffet var sluppet op kun ti år efter Christian den Fjerdes kroning.

Gl. Rye og træskoene

Men træ var trods alt til stede, og det førte til en omfattende produktion af en mere prosaisk art. Årsagen til, at Gl. Rye består af syv store gårde og mange småhuse er, at sognet fra slutningen af 1700-tallet indtil omkring år 1900 var hovedsæde for en omfattende tilvirkning af træsko. I 1791 blev den sat i system, da nogle gårdmænd på egnen opkøbte en del af Rye Sønderskov og ansatte træskomagere. Det fortælles, at en enkelt gårdejer havde ikke færre end firs træskokarle i sit brød. Gårdejerne, som indkasserede halvdelen af salgsprisen, blev rige, og arbejderne, som skulle kunne snitte fem par træsko, men gerne op til otte på en arbejdsdag fra 5 morgen til 10 aften med en middagspause, tjente rigeligt, syntes de selv, dobbelt så meget som en almindelig tjenestekarl eller daglejer.

Træskomageriet var således et attraktivt arbejde, og der var flere hundrede træskomænd be-

Gl. Rye Mølle

skæftiget på egnen. Efter at kromanden Peter Laursen havde organiseret afsætningen i midten af 1800-tallet, blev der i de bedste år sendt 500 læs eller omkring 175.000 par træsko til de store byer som for eksempel København og Ålborg, og så sent som i 1901 var der stadig 124 træskomænd i arbejde i Gl. Rye. Tre år tidligere var der blevet opført en træskofabrik i tilknytning til Ry Mølle, men efterhånden ebbede produktionen, både af de håndlavede og de fabriksfremstillede træsko, ud, for der var færre, som gik i træsko, og desuden var skoven blevet forhugget, da det var bøg, som blev brugt til træskofremstillingen. En del af området var allerede blevet til slette omkring år 1900, Sletten, FDF's lejrområde siden 1927, og her kan man flere steder se de dybe grave, skovhugsthullerne, hvor skovhuggerne i flere hundrede år, har stået og savet de fældede træer i mindre stykker.

Møllens historie

Det var, mens produktionen var på sit højeste, at den smukke mølle med et lille jordtilliggende på 6 tønder land, blev opført af kromanden Jens Petersen for ca. 7.000 kr. på bakken ved siden af Galgebjerget. Her ligger den som dengang, i 1872, stadig næsten kun omgivet af bakkede marker. Kromanden havde da sammen med gårdejer Rasmus Jen-

sen i Gammel Rye et års tid ejet Klostermølle i Voerladegård Sogn, men allerede afhændet den igen, og kromanden havde ikke planer om at drive mølle selv, så han bortforpagtede Gl. Rye Mølle det følgende år til Jens Jensen. Den eneste Jens Jensen, som findes i Gl. Rye ved folketællingen i 1880, er en trediveårig tjenestekarl hos kromanden, som er født i Sønder Vissing, og den eneste Jens Jensen her er en søn af Mariane Nielsen, en husmandsenke, som levede af sin jordlod i 1850, da Jens var ét år gammel. Han havde forladt Gl. Rye i 1890, og der anføres ingen møller dette år.

Den første kendte møller er Jens Evert Jørgensen. Han blev født i Ousted Sogn den 21. august i 1868, og hans forældre var bager Erik Jørgensen og hustruen Christine Jensen i Riis. Efter at han i 1895 var blevet gift med den et par år yngre Karen Jensen, hvis mor var Kirstine Marie Sørensen på Østbirk Mark, overtog han forpagtningen af Gl. Rye Mølle i 1896. Syv år senere blev den hans. I 1922 installerede han en petroleumsmotor som ekstra drivkraft, og den var helt uundværlig, da han i 1924 øst for møllen opførte et savværk, blot bestående af et halvtag, der er lukket på de tre sider, så stammerne kunne komme ind på savbordet til rundsaven fra den åbne side. Der kunne godt være brug for et savværk, selv om der kort

forinden var anlagt et meget stort værk ved Ry Mølle, for Ry Savmølle, var nedbrændt flere år tidligere og blev aldrig genopført. Men ellers var Gl. Rye Mølle en kornmølle med to kværne foruden, ifølge Meyn: *Den Danske Mølle* fra 1934, to valseværker, en sigte og en skallekværn (grubbe- eller pillekværn), som siden er forsvundet. Møllen fremstillede mel og gryn til landsbyens beboere samt gruttede og valsede havre til landsbyens husdyrhold, og der blev også drevet handel med korn og foderstoffer fra møllen.

Der krævedes stadig mere arbejde af vingerne og motoren, så i 1931 blev petroleumsmotoren erstattet af en 20 hk dieselmotor af mærket Mias fra Maskinfabrikken Møller og Jochumsen i Horsens. Samtidig skete der en del bygningsmæssige udvidelser, idet et kornmagasin opførtes på sydsiden af møllen, som kom til at inddrage motorhuset, og desuden blev der bygget en hestestald til møllegæsterne. Disse ændringer havde den sidste møller, Thorvald Jensen, været med til, da han blev ansat på Gl. Rye Mølle i 1927 som svend, og i 1940 blev han forpagter, da hans husbond blev slået ihjel af et par løbske heste.

Rye Flyveplads og Flygtningelejr

Under Anden Verdenskrig kom Gl. Rye Mølle til at spille en rolle i forbindelse med Gl. Rye Flyveplads. Den var civil flyveplads med navnet Silkeborg Flyveplads fra 1938 til 1940, for allerede den 9. april 1940 besatte tyske tropper pladsen, og den blev hurtigt indrettet til en militær flyvebase. Efterhånden som RAF's overflyvninger med henblik på nedkastning af våben til frihedskæmperne blev flere og flere, forstærkede tyskerne basen bl.a. ved at opføre en kanonstilling, som lå blot 300 meter fra møllen. Besætningen her kunne ikke undgå at lægge mærke til, at Thorvald Jensen lod møllen arbejde om natten, og soldaterne blev nervøse, når månen og stjernerne forårsagede, at sejlene på de drejende møllevinger udsendte hvide blink. Mon mølleren sendte morsesignaler til de fjendtlige maskiner? Thorvald Jensen undgik ikke at blive hentet til afhøring, men han kunne åbenbart svare for sig, for han blev løsladt samme dag. Hvad han fortalte, var, at han ikke kunne skaffe olie til dieselmotoren, så han var nødt til at udnytte vinden, når den var der, også selv om det var nat. For grisene skulle have deres foder, hvilket værnemagten godt kunne forstå, da den aftog ikke så få af dem.

Allerede før krigsafslutningen blev der oprettet en flygtningelejr på samme område, og her opholdt op til 12.000 tyske flygtninge. Også i forbindelse med lejren var Thorvald Jensen ved at komme i konflikt med øvrigheden, denne gang

den danske, på grund af, at han forbrød sig mod fraterniseringsforbuddet. En gammel kone fra lejren bad ham så inderligt om noget mel, så hun kunne bage kager til sine børn og børnebørn, der også var i lejren. Hun kunne godt betale for det. Denne bøn kunne mølleren ikke stå for – hun fik melet, og han brød loven. De 5 Reichsmark, som hun købte melet for, findes i dag i udstillingen om de tyske flygtninge i møllen. Thorvald Jensen må have brudt loven mindst én gang mere, for fjorten dage før sin død den 21. juli 1990 modtog han en tegning af Gl. Rye Mølle. På bagsiden stod der: »Gewidmet zum Dank für alle Freundlichkeit«. Rye, den 30/6/1947, Georg Glaubig. Flygtningene blev nogle år i Ry, men så måtte de hjem til de sønderskudte byer og deltage i genopbygningsarbejdet – tiden i Ry glemte de ikke, som Georg Glaubigs brev fortæller.

Han har endog bidraget til Gl. Rye Mølles historie, for tegningen viser, at Gl. Rye Mølle i 1947 havde uens vingefang, hybridvinger. Den ene vinge var den oprindelige til kludesejl, den anden var selvsvikkende, dvs. havde klapper eller jalousier, hvor åbningsgraden reguleres næsten automatisk.

Forpagter bliver ejer

Efter turbulensen under krigen købte Thorvald Jensen i 1948 Gl. Rye Mølle. Året før var vingefanget og den stående aksel blevet beskadiget af et såkaldt koldt lyn. Møllen kunne derefter kun fungere som motormølle, og vingefanget blev taget ned i 1949. Men mølleriets gik stadig godt, og en gammel mandskabsbarak blev i 1952 flyttet fra Rye Flyveplads til møllen som kornlager. Da Anders Jespersen i 1960 besøgte Gl. Rye Mølle, var inventaret knap så omfattende som 25 år tidligere. Han registrerede en kværn, en havrevalse og en blandemaskine til hønsefoder. Savværket eksisterede stadig, men grubben satte han spørgsmålstegn ved i sine notater.

Det følgende år, i 1961, viste der sig stor interesse i lokalbefolkningen for at bevare Gl. Rye Mølle og i hvert fald i det ydre gøre den til en rigtig mølle. Der blev indsamlet 25.000 kr. bl.a. til opsætning af et nyt vingefang til kludesejl. Vingefanget blev 18 meter langt og fremstilledes af douglasgran fra Linå Vesterskov. Ved samme lejlighed blev spåntækningen dækket af et lag tagpap, og møllekroppen blev malet hvid, da den skulle ligne Dybbøl Mølle. Denne istandsættelse blev møllens redning. *Ry Borgerforening* gik også ind for bevarelse af møllen, selv om dens form for mølledrift ikke længere var tidssvarende og mange andre af de gamle møller allerede var blevet lukket. Thorvald Jensen opgav heller ikke så let, for så sent som i 1965 opførte han kornsiloer og korntørreri, og efterhånden

den var møllen helt omgivet af de mange tilbygninger. Virksomheden var trods tidernes ugunst blevet ret omfattende, og da Thorvald Jensen var ved at komme op i årene, solgte han i 1980 forretningen til grovvarefirmaet Peder P. Hedegaard i Nr. Sundby, og bygningerne blev lejet ud. To år senere opkøbte Superfos firmaet Peder P. Hedegaard og lukkede i 1984 forretningen på Gl. Rye Mølle.

Driften ophører, møllelauget opstår

Da Thorvald Jensen solgte sin foderstofforretning, blev bygningerne lejet ud, og forskellige muligheder for at bevare møllen blev drøftet. Museumsinspektør Christian Fischer fra Silkeborg Museum, der er meget mølleinteresseret, mente, at Gl. Rye Mølle var en stor seværdighed i Midtjylland, og han talte varmt for, at den skulle bevares. Tanken var, at den kunne blive en selvejende institution, drevet af et møllelaug.

I 1989 skete så det, som mange andre byers borgere bitterligt har fortrudt, at de ikke fik gjort i tide, at en kreds af byens borgere dannede *Gl. Rye Møllelaug*. Det tog et år, inden Ry Kommune bevilligede laugget 300.000 kr., så det kunne købe byens vartegn med alt mølleinventaret og alle magasinbygningerne af møller Thorvald Jensen. Det var hele møllerfamiliens indstilling, at eftertiden ikke skulle gå glip af dette kulturminde, og restaureringen gik straks i gang. Familien havde allerede i 1987 sørget for, at møllekroppen var blevet tækket med nye spåner af lærk, der som tagpappet blev malet med hvid farve. Galleriet og vinduerne blev også fornyet, og det var en stor hjælp i det videre restaureringsarbejde. Gl. Rye Møllelaug fik Ungdomsskolen i Ry med i møllere restaureringen, og i samarbejde med Mellemfolkeligt Samvirke arrangeredes en arbejdslejr. Der var tyve deltagere fra ni lande, som brugte fjorten dage på at renovere det gamle savværk, der sidst havde været brugt i 1970'erne, da en af møller Jør-

Ry Mølle

gensens sønner brugte den til at save træ op til sit nye hus. Det blev derfor et meget omfattende arbejde, men da alle overflader vinduer, vægge og tag på savværket skulle fornyes, kunne saven gøre stor nytte. Petroleumsmotoren er ikke bevaret, men trækket til den fungerer som træk til savværket. En senere installeret jævnstrømsmotor har ikke efterladt spor, men der er installeret en vekselstrømsmotor, der nu som før anvendes som drivkraft til kværnene, da de kan kobles over til motorkraft, hvis vinden svigter.

Mias dieselmotoren

Dieselmotoren, som var skilt ad i flere dele, sikkert med henblik på reparation, blev fundet under oprydning i møllen, efter at møllelauget var blevet dannet. Et par af museets frivillige prøvede at samle delene, og det viste sig, at der kom en næsten hel motor ud af arbejdet. Der manglede dog stemplet, plejlstangen og smøreanordningen til motoren, som man senere fandt i bedste stand i en trækasse. Motoren blev anbragt på sin plads i kornmagasinet, men den var ikke funktionsdygtig, så i 2003 gik man i gang med at ansøge om midler til renovering af den. Det skete bl.a. med den begrundelse, at museet ville blive endnu mere levende, når det kunne fremvise et originalt arbejdende savværk, det eneste bevarede i Ry og omegn, hvor der tidligere lå så mange af slagsen. Endvidere er Mias motoren ret speciel, da den ikke er fremstillet i mange eksemplarer, og sandsynligvis er Gl. Rye Mølles den sidste af denne type, som er bevaret. Historisk værdi har motoren endvidere ved, at den viser vindmøllernes udvikling – fra at være drevet af naturen til at være afhængige af teknikken.

Det lykkedes at fremskaffe de nødvendige midler, og efter at den var blevet gennemrenoveret for 80.000 kr. på Steffen Steffensens værksted, Dansk Motor - og Maskinsamling, Grenaa, kom den tilbage til Gl. Rye Mølle, så den kunne køre på Gl. Rye Mølle- og Træskomuseums officielle åbningsdag for sæsonen 2006 den 7. maj. Den står nu på et nyt fundament, og det er også planen, at der vil blive støbt et vandkar, når der kan skaffes arbejdskraft. For at kunne udføre dette arbejde har man brudt betongulvet i kornmagasinet op, hvor der lå rester af den oprindelige konstruktion. Indtil videre klarer man sig med en udendørs vandtank til motorens kølevand. I øvrigt venter der store udgifter forude, da vingefanget trænger til fornyelse.

Møllen bliver funktionsdygtig og egnsmuseum

Allerede den 5. maj 1990 blev Gl. Rye Mølle museum åbnet for besøgende, selv om møllen ikke

var funktionsdygtig, men det blev den. I 1994 blev møllens beskadigede stående aksel fornyet, hvilket betød en udgift på 25.000 kr., og derefter var møllen rigtig køreklar, hvis den fik nye sejl til vingerne. De nåede lige at blive færdigsyet til Mølle dagen den 18. juni 1995, så vingerne nu igen kunne drive kværnen og formale korn som før lynnedslaget i 1949.

Men ikke nok med, at møllen blev bevaret og gjort funktionsdygtig, der blev også opbygget et fint egnsmuseum i magasinbygningerne. Museumsforeningen var flere år tidligere kommet ind i billedet, og i 1992 blev denne og møllelauget slået sammen til én forening *Gl. Rye Møllelaug og Museumsforening*.

Forinden havde Ry Kommune bevilliget 100.000 kr. til indretningen af et lokale i møllen, der i fremtiden skulle huse *Museet for Træskohåndværk* fra 1984, der lå på Jægersgårdvej. Efter en stor arbejdsindsats fra mange frivillige stod lokalet klart til indflytning i foråret 1991. Her kan besøgende foruden alt, der hører under fremstillingen af træsko, se et træskoværksted og gammelt originalt værktøj. På plancher vises, hvordan træskoene i sin tid blev fremstillet. En udløber af træsko produktionen er de lokalt fremstillede Himmelbjergsouvenirs i træ, som også er repræsenteret på museet i møllen.

Museet kan vise historiske film – bl.a. om opsætningen af vingerne i 1961, om træskofremstilling og Rye Flyveplads – foruden nyproducerede film om Ryegnens interessante natur- og kulturhistorie. Den nyeste udstilling er indrettet i flygtningebarakken, og den viser udviklingen fra Istiden til industrialiseringen.

Fremstillingen af, hvordan livet som møller var, er dog ikke glemt, og desuden er der blevet opført en udendørs bageovn, så møllegæsterne kan se, hvad det formalede korn blev brugt til. Inventaret omfatter stort set det, som Anders Jespersen beskrev i 1960. Der er to kværne, men kun gruttekværnen er funktionsdygtig og arbejder ved vindkraft. En valsestol til havre og en blandemaskine til hønsefoder eksisterer også stadig ligesom to hejseværker. I møllebygningen findes en kopelevator, som tidligere blev brugt til at 'føde' gruttekværnen, valsestolen og en moderne slaglekværn (en højhastighedskværn) af mærket Skjold. Endnu en kopelevator er installeret i renserirummet, der sendte kornet til rensemaskinen, som har påmonteret en bejdsemaskine, som fjernede svampe og bakterier fra såsæd. Der er rigtig meget at studere i Gl. Rye Mølle, hvis besøgstal ligger på 5.000-6.000 gæster i de fem måneder fra 1. maj til 1. oktober, møllen er åben. Museet har i øvrigt haft en historiker som fast leder siden 15. februar 2006.

Møller i omegnen

I Ry Stationsby står endnu en vindmølle, Ry Nymølle på Møllevej 5. Den blev opført i 1881 som afløser for den gamle vandmølle. Den er tækket med spåner på krop og hat, mens undermøllen er opført i grundmur. I modsætning til møllen i Gl. Rye krøjer den automatisk ved hjælp af vindrose. Ligesom Gl. Rye Mølle fungerede den også som savmølle, endda fra 1904, og drev også handel med korn og foderstoffer. En Mias dieselmotor fik den to år før Gl. Rye Mølle, og den var på 36 hk. Alligevel ophørte driften allerede i 1943, men korn og foderstoffer blev der handlet med til op i 1970'erne. Møl-

Ry Mølle 2005

Ry Nymølle

len, der i en periode fra før 1951 var tækket med tagpap og stod uden vinger, købtes i 1976 af et arkitektfirma, der istandsatte den med dele fra Eriknaer Mølle ved Horsens og indrettede den til kontorlokaler. Fra 2005 benyttes den til beboelse.

Fra omkring 1865 til 1913, da den brændte, havde Ry som nævnt endnu en mølle, men den fungerede udelukkende som savmølle. Den havde otte vinger og blev bygget af den kendte møllebygger Christian Sørensen fra Skanderborg, som en tid arbejdede sammen med Poul la Cour på Askov (se bind 1, De moderne vindmøller). Fra 1908 hed ejeren Søren Simon Sørensen, og han drev samtidig tømrer- og møllerbyggervirksomhed fra savmøllen. Sønnen, den senere møller Adolf Sørensen i Røde Mølle i Glostrup, var kun ni år (f. 1904), da møllen nedbrændte. Da var den kort før solgt til anden side, men han huskede endnu 94 år gammel, at han sad på en trappesten til nabohuset og så det hele: »Det var et sørgeligt, men et flot syn.«

Vandmøllen Ry Mølle med adressen Rodelundvej 2 er den ældste mølle i Ry, og om dens historie blev der produceret en film i 1998, der også kan ses i Gammel Rye Mølle. Den blev anlagt som kornmølle allerede i Middelalderen. Opstemningen af vandet i Gudenåen betød, at den vigtige færdsselsåre over dalen måtte flyttes ved Faldgår-

de, selv om den havde eksisteret i århundreder. En anden virkning af åens opstemning er muligvis, at Gudenåens store indlandsdelta ved indløbet til Mossø og udløbet fra søen mod nord er blevet yderligere tilsandet. Landskabet blev således ændret betydeligt i forbindelse med møllebyggeriet, men det er også sket andre steder, fx opstod de store søer ved Sorø, da munkene omkring år 1200 ved anlæg af dæmninger og kanaler opnåede tilstrækkeligt fald til at anlægge en mølle ved Sorø Kloster (se bind 1, Kongskilde). I 1700- og 1800-tallet var der slægtsforbindelser mellem Rye Mølle og Klostermølle i Voerladegård Sogn.

I 1764 var Ry Mølle udsat for brand, og hovedbygningen fra dengang, der blev opført i bindingsværk, eksisterer stadig. Den nuværende hovedbygning stammer fra 1840'erne, men er senere ændret og ombygget. I 1881 blev produktionen lagt om, så møllen blev en industrimølle, der fungerede som træsliberi. Møllen gik samtidig over til turbinedrift, og der ligger to turbiner af mærket F.L. Smith i turbinehuset fra 1881. Det var H. van Deurs, der stod for denne ændring, og i 1898 anlagde han også træskofabrikken i tilknytning til Ry Mølle, som han kaldte Glentholm Mølle. I 1917 blev Aktieselskabet Ry Møllers Fabriker dannet, og det købte Rye Mølle med henblik på at videreføre virksomheden med landbrug, ålefiskeri, træsko-fabrikation og elektricitetsværk. Desuden ville det anlægge et savværk, en imprægneringsfabrik, en træuldsfabrik og drive handel. Nye bygninger var nødvendige, og allerede i 1918 stod et nyt stort fabriksanlæg færdigt på bakken oven for møllen. Men i 1926 var efterspørgslen efter træsko aftaget så meget, at træsko-fabrikken måtte lukke. I 1933 købtes bygningerne af Einar Faber på Rye Nørreskov, og i dem indrettede han konfektionsfabrikken Webmore. Denne virkede fra 1936 til 1994, men havde på det tidspunkt ikke længere brug for møllens 3.000 kvadratmeter. Der måtte nu handles hurtigt, der blev investeret i en ombygning og modernisering, og allerede halvandet år efter, at Webmore havde forladt stedet, var alt igen udlejet, ikke til ét, men til fem firmaer. Desuden er der blevet indrettet en del boliger i den oprindelige møllerbolig. En avis skrev i 1996 »Hjulene snurrer igen på Ry Mølle«, og det er ikke helt forkert, heller ikke i bogstavelig betydning, for turbinerne fremstiller stadig el.

Kilder: Bent Østergaard: Ane Poulsdatter, Peder Bloch, Østjysk Hjemstavn 1993; Kjeld Dalsgaard Larsen: Træsko-mageriet i Midtjylland, Århus Stifts Årbøger 1995-1996; Thomas Johansen: Turen går til Sletten, FDF 1998; Møllens hjemmeside; avisartikler; Ann Kirstin Heide, Egnarkivet for Ry Kommune; Poul Nielsen, Gl. Rye Møllelaug

Halkær Mølle

Hedegårdsvej 1, Bislev, 9240 Nibe

Vandmølle med 1 overfaldshjul, fra 1947 turbine
Vandhjulet retableret 2000
Vandføring, stigbord og malekarm er bevaret
Mølledammen er bevaret
Anlagt før 1533 (Tornbæks Mølle)
Flyttet ca. 1664. Beboelse fra 1872
Driften ophørt 1974
Restaureret 1999-2000
Anvendelse: Museumsmølle og egnsudstilling. Naturskole

Møllen i landskabet

Halkær Mølle ligger utrolig smukt ved en bæk i den brede Halkær Ådal, en tunneldal, som strækker sig ca. 20 kilometer fra Års i syd til Sebbesund i nord. Jernbanen fra Ålborg over Nibe til Hvalpsund kom til at gå lige forbi Halkær Mølle, og det må have været en stor fordel for driften af møllen. Jernbanestrækningen fra Ålborg til Års blev indviet i 1899, og resten af jernbanen blev åbnet i 1910, så der også blev forbindelse endnu længere væk, ja, helt til Sundsøre på Salling, da færgefarten her blev indviet i 1925.

Nu er jernbanen nedlagt siden 1962, men alle kan stadig færdes i den smukke dal, der udgår fra

Halkær Bredning, Sebbesunds fortsættelse, da en del af naturstien fra Nibe til Hvalpsund i lange forløb følger jernbanen.

Møllens historie

I Vegger i Skivum Sogn nævnes en mølle allerede i kong Valdemars Jordebog fra 1231. Nyere, i hvert fald af omtale, er Halkær Mølle, som kendes fra registreringen af adkomster, hvor den omtales første gang i 1533, men da hed den Tornbæks Mølle, og den lå lidt østligere end den nuværende mølle. Tornbæks Mølle nævnes i 1543 under Halkær, en hovedgård i Ejdrup Sogn, som fra Viborgbispen var kommet til kronen ved Reformationen. Allerede i 1544 havde Halkær fået ny ejer. Det var Niels Axelsen Rosenkrantz, og herefter fulgte flere adelige ejere. Det var meget fornemme folk, men de har sikkert aldrig sat deres ben i Tornbæks Mølle. Stedet, hvor den lå ved vestenden af sin mølledam, kan trods de mange år, der er gået, siden Halkær Mølle var Tornbæks Mølle, stadig skimtes i terrænet.

I 1664, mens Jørgen Due ejede Halkær, fandt Tornbæks Mølle sin blivende plads ca. 100 meter herfra, da den blev revet ned og genopført dette år. Ligesom Vibæk Mølle på Als og Gammelby Mølle (se bind 1) mellem Fredericia og Vejle blev

Halkær Mølle

Halkær Mølle opført med genanvendelse af den gamle mølles tømmer, men det blev som de andre steder nødvendigt at anlægge en ny mølledam. Det stråtaktede møllehus er til dels opført i hvidkalket bindingsværk med sorte stolper på en sokkel af kampesten, et materiale, som den ene hvidkalkede mur også er opført i. Ind mod møllehjulet, som er anbragt under den udbyggede loftsetages gavl, er muren beklædt med træ ligesom gavlen. De tilhørende avlsbygninger stammer fra 1700-tallet og er udelukkende opført i bindingsværk. Som møllehuset er de tækket med strå. Man mener, at de ældste af disse bygninger er kohuset og østen den af laden. I 1912 blev møllehuset gjort 1½ fag kortere, da nordenden, der havde været indrettet til beboelse, blev kortet af.

Stuehuset er en statelig bygning i pudset hvidkalket grundmur med tegltag, som man kender den præcise alder på, da årstallet 1882 står på vestgavlen.

Halkær Møllens beboere bliver selvejere

I første halvdel af 1700-tallet hed mølleren Søren Andersen og hans kone Anne Rasmusdatter. Det fremgår af et skifte afholdt efter Anne Nielsdatter i Linå i 1731. Der er langt fra Linå mellem Århus og Silkeborg til Halkær i Himmerland, men andre medlemmer af denne familie kom også langt omkring. Anne Nielsdatters arving var Christen Lauridsen i København, men han var død ugift, og i stedet trådte andre familiemedlemmer og deres børn, bl.a. Anne Rasmusdatter, som var en af hans fastre. En afdød fasters børn tog også arv, og en af hendes døtre boede også på Sjælland, mens en anden var bosat på Norddjursland, hvor hun var gift med gartneren på godset Hevringholm.

Senere i århundredet var det Christen Rasmussen, som drev Halkær Mølle. Ved folketællingen i 1787 var han 79 år gammel, så han har uden tvivl været møller i mange år. Der var ingen børn i husstanden, som i øvrigt bestod af hans kone den 56-årige Inger Nielsdatter, en tjenestekarl, en tjenestepige og en ukonfirmeret tjenestedreng. Tre år senere døde Christen Rasmussen, som efter kirkebogens oplysning var ældre end folketællingens – 84 år gammel. Herefter kom der en ny ung møller til, og folketællingen i 1801 angiver, at Christen Jensen på 38 var selvejer, møller og jordbruger. Konen Kirsten Pedersdatter var fem år yngre og havde bragt sin far Peder Nielsen Mølgård med til møllen. Der var ingen fremmed hjælp, og husstandens eneste andet medlem var den lille etårige datter Johanne Marie. Peder Nielsen finder man i Folketællingen 1787 på gården Mølgaard i Øster Hornum Sogn. Hans kone hed Inger Nielsdatter, og familien bestod desuden af seks børn, hvoraf den

kommende møllerkone var nitten og den ældste af flokken. Christen Jensens oprindelse er det ikke lykkedes at finde.

Halkær Mølle blev også en tid stampemølle, og fra året 1814 findes der ophængt en plakat i møllehuset, hvor mølleren C.J. Møller søger kunder til sit nyoprettede stampeværk: »Da jeg undertegnede i min ejendomsmølle har anlagt et stampeværk 17/9, hvorpå kan stemples såvel klæder som vadmestøjer, der er farvet, vitriolfarver undtagen, så ville de, som attrår noget stampet, behages henvende dem enten til mig selv i Halkær Mølle eller og i Aalborg hos hr. Holm boende uden for Vesterport, forhen møller i Støvring Mølle, og i Ribe hos hr. Lyngby, konditionerende hos hr. N. Nielsen Færck«.

Slægten Johannes Christensen

I 1834 hed mølleren Johannes Christensen. Han var ikke født i Bislev Sogn, hvor Halkær Mølle ligger, men kom fra nabosognet Ejdrup, hvor man finder ham i Folketællingen 1787 som fireårig boende på en gård sammen med sin mor Mette Mikkelsdatter og sine søskende, mens faderen Christen Jensen opholdt sig på Halkær Hovedgård, hvor han arbejdede som ladefoged. Det gjorde han også fire år tidligere, da Johannes blev fremstillet i Ejdrup Kirke efter at være blevet døbt hjemme. Men Mette Mikkelsdatter led ingen nød, da hun havde en tjenestekarl og tre tjenestepiger i sit brød.

Faderen manglede heller ikke selskab, for Halkærs ejer kammerråd Diderik Andreas Coldings husstand var meget omfattende, ikke fordi familien var så stor, men antallet af ansatte var imponerende – hvilket viser noget om de oplevelser, Johannes kan have haft som barn, når han besøgte sin far. Han kom mere eller mindre i forbindelse med alle disse mennesker (se øverst side 79).

Selv blev Johannes sikkert først ansat som tjenestekarl på en anden gård i Ejdrup, Kærsgård, hvor man finder en Johannes Christensen som attenårig i 1801, men møller blev han. Ret sent giftede han sig med den fjorten år yngre Ane Marie Nielsdatter, datter af selvejergårdmand i Sjøstrup, Års Sogn, Niels Larsen og hans kone Karen Marie Christensdatter, og møllerparret var i 1834 rige på små børn, i alt seks, i alderen tre til elleve. Mølleri- et gik sikkert godt, da der var råd til at holde to tjenestefolk, en karl og en pige.

I 1845 kaldes Halkær Mølle atter engang ved sit gamle navn: Tornbæks Mølle (og gård). De fem ældste børn kunne hjælpe til, og hvem ved, de to på ni og seks var måske også med i arbejdet, for der var ingen fremmed hjælp.

Efterkommerne af Johannes Christensen og Ane Marie Nielsdatter sad i Halkær Mølle i endnu to

Didrich Andreas Colding, 53, enkemand, husbonde, kammerråd og ejer af Halkærgaard og gods
 Mariane Colding, 24, ugift, datter af 1. ægteskab
 Ove Christian Colding, 13, ugift, søn af 2. ægteskab
 Anne Hegelund, 53, enke, opholdende, lever af sine midler
 Just Roested, 26, ugift, opholdende, nærer sig af hestehandel
 Anders Møller, 23, ugift, conditionerende, informator på gården
 Mathias Hviid, 29, ugift, conditionerende, forvalter ved godset
 Christen Jensen, 45, gift, tjenestefolk, ladefoged
 Niels Christensen, 16, ugift, tjenestefolk, tjener
 Peder Andersen, 28, ugift, tjenestefolk, kusk
 Søren Poulsen, 22, ugift, tjenestefolk, smed
 Niels Andersen, 29, ugift, tjenestefolk, fisker
 Peder Nielsen, 28, ugift, tjenestefolk, fodermester
 Jens Poulsen, 32, gift, tjenestefolk, røgter
 Anders Poulsen, 14, ugift, tjenestefolk, hyrdedreng
 Søren Andersen, 13, ugift, tjenestefolk, hyrdedreng
 Niels Jensen, 10, ugift, tjenestefolk, hyrdedreng
 Mette Christensdatter, 18, ugift, tjenestefolk, stuepige
 Maren Sørens datter, 27, ugift, tjenestefolk, kokkepige
 Anne Larsdatter, 25, ugift, tjenestefolk, bryggerpige
 Helvig Jensdatter, 38, ugift, tjenestefolk, mejerske
 Maren Christensdatter, 23, ugift, tjenestefolk, malkepige
 Anne Kirstine Hansdatter, 9, ugift, et fader- og moderløst barn, nyder fri underholdning

generationer. I 1900-tallets begyndelse var det deres sønnesøn, der var møller. Hans husstand beskrives således i 1901:

Johannes Johansen, 25/3-1866, gift, husfader, agerdyrker, født i Bislev sogn, Aalborg Amt. Martine Pedersen, 22/8-1866, gift, husmoder, husgerning, født i Bislev sogn, Aalborg Amt. Elise Johansen, 22/10-1893, ugift, barn, født i Bislev sogn, Aalborg Amt. Som medhjælper var der ansat en møllerslærling på 21, en arbejdskarl på 19 og et tyende, som udøvede 'pigegerning'. Men fremgangen for det danske landbrug ser ud til stort set at være gået Halkær Mølle forbi.

Den sidste møllerslægt

I 1911 blev Halkær Mølle overtaget af Jensine Marie og Niels Peter Lauridsen, og denne familie var lige så vedholdende som den foregående, selv om mølledriften nogle gange i stormvejr blev generet af bagvand fra Sebbersund. Niels Peter var en stabil og energisk mand, der blev ved sin mølle til sin død i 1940, og hans kone og børn fortsatte i mere end tredive år herefter. Jensine Marie var med til 1948, da også hun døde, men de fem ugifte børn Rudolf, Kirstine, Dagmar, Alfred og Elmer drev møllen videre.

Der skete en ændring i mølledriften, lige før deres mor døde. I maj-juni 1947 blev vandhjulet, som efterhånden var slidt op af at drive maleværket, en kværn med undertræk og en skallekværn

(grubbe- eller pillekværn) ifølge Anders Jespersens optegnelser fjernet, og en turbine fra De Smithske Fabrikker i Ålborg installeredes i stedet. På en planche i møllehuset beskrives installationen og driften således:

Turbinens historie

»I 1948 (1947) var det gamle vandhjul og vandslisen så opslidte og utætte, at det ikke kunne bruges mere. Så familien Lauridsen besluttede at købe en vandturbine.

Jernstøberiet De Smidtske i Aalborg lavede denne turbine, som familien i Halkær Mølle ville købe.

Der blev anlagt en cementrørledning fra mølledammen til bunden af en turbinebrønd, som blev støbt i selve møllehuset.

Turbinen var støbt fast i turbinebrønden foroven, foroven i brønden lå der 2 jernbjælker, som bar turbinen. På jernbjælkerne sad der et trykleje, foroven et styreleje, længst nede ved turbinen sad der også et styreleje. Dette styreleje var et sjældent leje. Det var vandsmurt, da det altid var omgivet af vand. Det var lavet af jern, men indvendig sad 3 stykker træ, træstykkerne var af pokkenholt, som stammer fra kerneved af guajaktræ, som gror i Melleamerika, meget hårdt og tungt træ.

Under turbinen var der 40 cm ned til vandspejlet. Der sad en rund jernplade, som bevirkede, at der blev et sug igennem turbinen.

Når turbinebrønden var fuld af vand, startede Alfred, som var møllersvend, den ved at dreje på et hjul, som så fik nogle lameller i turbinehuset til at åbne sig. Vandet sprøjtede ind mod selve turbinehjulet, som så gav sig til at dreje rundt.

Turbinen var støjsvag. Når turbinen havde kørt 2-3 år, begyndte den at ryste. Så kravlede Alfred ned til pokkenholtlet og skruede 3 skruer ca. 2-3 mm ind, derefter rystede turbinen ikke mere.

Værre var det, når noget åleskind fra store ål havde sat sig fast i lamellerne eller i turbinehjulet, det var ikke nemt for Alfred at få ud. Der var nemlig næsten ingen plads i turbinebrønden. Alfred var heldigvis lille og gesvindt.

Turbinen var stærkere end det gamle vandhjul – det var også nødvendigt. Den skulle trække kværnen, tærskværket i laden, malkemaskinen samt dynamoen til belysning. Turbinen kunne ikke tåle sten og træstykker i vandet, det havde vandhjulet ikke haft problemer med.

I mange år var familien Lauridsen godt tilfreds med turbinen, men da der blev mindre at lave for turbinen og familien var blevet ældre, ville de gerne have et vandhjul igen. De snakkede meget om et nyt vandhjul, men det blev ved snakken.

Halkær Mølle lukkes, men restaureres efter 25 år forløb
Selv om de fem søskende ikke ligefrem gjorde Halkær Mølle til en kro, som det er sket ved flere andre møller, fortælles det, at de var meget gæstfrie og bl.a. holdt ålegilder for egnens beboere. Dem gik der ry af. I beboelsen i møllehuset indrettede de også en stue, som den må have set ud på landet i 1600-tallet. Den viste de gerne frem for besøgende, men da der er meget lavt til loftet, advarede alle, som var mere en 1,75 meter høje, når de trådte ind.

Mølleriet standsede, da Dagmar, Kirstine, Alfred og Elmer (Rudolf var død) i 1974 solgte ejendommen med et jordtilliggende på 34,5 ha, der består af forskellige naturtyper, foruden mølledam af å, bæk, rørskov, overdrev og skov, til Kulturministeriet for 225.000 kr., men de forbeholdt sig ret til at blive boende i stuehuset, så længe de levede. Elmer døde som den sidste i 1995, og allerede da var alt mølleinventaret undtagen turbinen borte. Denne havde dog stået stille i omkring fem år, efter at nogle spejdere havde lukket for meget vand ind i den. Grus og grene havde sat sig fast i den, og den kom aldrig til at fungere mere. *Møllegruppen* prøvede at få turbinen til at virke ved hjælp af rustløser og svejsevarme, men der var intet at gøre. Den var ødelagt.

I de allersidste år af det andet årtusind og næsten 500 år efter, at Tornbæks Mølle blev anlagt, gik et omfattende restaureringsarbejde i gang.

Hele området fik herved sit gamle udseende tilbage, møllebygningen blev dog ombygget, så det rekonstruerede vandhjul ligger frit under et halvtag. Det var let at fremstille hjulet, for det gamle vandhjul var ikke blevet skrottet, men stod opmagasineret i laden.

Da det nye flotte vandhjul naturligvis skulle fungere, blev hele mølledammen gravet op og rensat. Arbejdet var stort set færdigt i år 2000, og det fine anlæg i de smukke omgivelser er virkelig blevet et besøg værd. Det har også Miljøministeriet, der nu står som ejer af Halkær Mølle, indset, for den 10. september 2003 indviede daværende miljøminister Hans Christian Schmidt Halkær Mølle som naturcenter. I sin tale fremhævede han det gode samarbejde, Miljøministeriet havde haft med amt, kommune, og de mange frivillige, der havde gjort det muligt at oprette centret. Han bemærkede også, at »engagerede borgere har nedsat en møllegruppe, der både vil køre med vandmøllen og fortælle om livet herude, dengang møllen var i drift«. Halkær Mølle skulle også drives som et naturcenter, og ministeren oplyste, at staten nu driver mere end fyrre naturskoler over hele landet, der bliver besøgt af mere end 175.000 børn om året. Til slut erklærede han Halkær Mølle Naturcenter for åbnet og overdrog ansvaret for driften til borgmester Jens Østergaard Madsen.

Naturcenter Halkær Mølle

Naturcentret drives af Nibe Kommune, og der er ansat en naturskolelærer. Der arrangeres rundvisninger i bygningerne og den omgivende natur et par gange om ugen mod betaling. Der er blevet indrettet en åben plancheudstilling i laden om Halkær Ådal og arbejdsliv i gamle dage. Her står desuden gamle landbrugsredskaber og af mølleinventar en kværn og en rensemaskine. Også de gamle stalde med bl.a. tjenestekarlens seng og hans store tunge træskostøvler kan beses. Selve møllehuset rummer en udstilling om vandmøllers historie i almindelighed og om Halkær Møllens i særdeleshed. De fem søskendes mindestue er bevaret. Men vigtigst af alt, Halkær Mølle skal ikke blot være et museum, det er hensigten, at vandkraften skal udnyttes. Allerede nu kan man opleve, hvordan vandhjulet belastes, når det fremstiller strøm ved hjælp af en generator. Ved at tænde og slukke for tre grupper pærer med henholdsvis 600 W, 200 W og 150 W kan man både se og høre det. Turbinen er bevaret, men er ikke blevet repareret.

Halkær Ådals genopretning

Den 18. september 2005 var der fest i Halkær Mølle Naturcenter. Halkær Aadal Folkeforening fejrede den kommende genopretning af ådalen, der vil

betyde, at den føres tilbage, som den var, før opførelsen af den gamle middelalderborg, Hedeberg, hvis konturer stadig kan ses i engen. Disse er markeret med fire betonpæle, så borgen vil kunne genfindes, selv om den forsvinder i rørskov ved naturgenopretningen. I denne sammenhæng blev Halkær Hovedgård, hvorunder Halkær Mølle i flere hundrede år var fæstemølle, revet ned i vinteren 2005-2006, og en primitiv lejrplads anlagt på dens grund. Det gamle voldsted, der er samtidig med Hedeberg og ligger i haven øst for hovedbygningens plads, er blevet renoveret, træer og krat er ryddet, og voldgraven renses op. Ud over våde enge og en stor sø omfatter genopretningsprojektet bygning af diger og etablering af fugletårne, bl.a. et ved Halkær Mølle. Til alt held berøres møllen ikke af genopretningen. Både lejrpladsen og Halkær Mølle hører under Buderupholm Statskovdistrikt.

Andre vandmøller i området

Området ved Nibe, både i syd, vest og øst, er på grund af de store vandløb ganske rigt på vandmøller, hvoraf en del er bevaret, i hvert fald ligger bygningerne der stadig.

Kører man fra Halkær Mølle mod nord ad Halkærvej, kommer man efter herregården Lundbæk, hvor hovedbygningen udgør en del af en land-

brugsskole, ned til Lundbæk Mølle, Halkærvej 1, hvor Lundbæk, kort efter at den har passeret møllen, løber ud Nibe Bredning.

De nuværende bygninger stammer fra 1857, men herregårdens mølle har ligget på dette sted i århundreder. Her kendes flere møllere, og i 1845 var mølleren også møllebygger og sogneforstander. Bygningen består af to længer, hvoraf den ene stadig er indrettet til beboelse. Tidligere var det smeden, som boede her, og han udnyttede også vandkraften. I den anden længe findes nemlig en smedje med esse foruden et rum, hvor der er installeret et overfaldshjul, og en mindre bolig, som var møllerens. Det oprindelige vandhjul blev erstattet af en 14 hk Francisturbine, men forstanderen på landbrugsskolen fik anskaffet et vandhjul i 1983, som med en generator leverede strøm til skolen. Denne generator gik i stykker for nogle år siden, men det er planen, når der er skaffet penge til veje – det drejer sig om ca. 30.000 kr. – at den skal repareres, så produktionen af el atter kan komme i gang, for som lederen af boligen N.C. Andersen siger: »Den laver jo strøm for 10.000 kr. om året.« Hvornår elproduktionen kan komme i gang er uvist, men vandhjulet står ikke stille af den grund. Hjulet har bedst af at være i gang hele tiden, og det er en meget speciel oplevelse at stå i det mørke og fugtige 'hjulrum'.

Lundbæk Mølle

Ved den gamle Nibe-Ålborg landevej finder man Store Restrup Mølle, der tidligere hørte under hovedgården Store Restrup, på Nibevej 427. Den er fra begyndelsen af forrige århundrede, opført i 1914 efter en gammel vandmølle, som nedbrændte i 1906. Kornmøllen fik i 1919 installeret en Mahler turbine, men mølledriften er forlængst ophørt. Der blev anlagt dambrug på stedet, men mølledammen blev retableret omkring 1990, og selv om møllen fra vejen ser ret ubetydelig ud, er anlægget ved mølledammen bag ved den et ganske flot syn. Hasseris Å er i en kanal ført op på dalsiden og er her opstemmet i en mølledam.

Lidt øst for Store Restrup Mølle kommer man til en lille vej, som fører til Godthåb. Det er en bebyggelse, der er opstået omkring en papirmølle, anlagt ved Guldbækken i 1797. Den lukkede i 1854, da konkurrencen fra Michael Drewsens papirproduktion i Silkeborg var blevet for stor (se bind 1, Strandmøllen). Allerede siden Middelalderen havde der ca. 700 meter længere oppe ad bækken ligget en kornmølle ved navn Ridemandsmølle (Ridemandsmøllevej 4), men den nuværende bygning er fra 1886 og bærer navnet Zinck. Familien Zinck kom til Godthåb i 1858 fra Sejflod, hvor smeden Christian Zinck i 1845 havde bygget et lille hammerværk, efter at han havde set Grejsdals Hammerværk. Bækken i Sejflod kunne dog ikke

skaffe tilstrækkelig vandkraft til hammeren, så den initiativrige smed flyttede til Godthåb og lejede i første omgang den nedlagte papirmølle for fem år med forkøbsret og med ret til at ombygge den til et hammerværk. Hammerværket blev købt, og i 1868 overtog Christian Zinck også den gamle vandmølle for bedre at kunne udnytte vandkraften. Hammerværket, Zinckvej 1 fremstillede landbrugsredskaber, og det var først i 1960'erne, at værket, der nu ejedes af femte generation Zinck, rigtig begyndte at fremstille de kendte haveredskaber. I 1980'erne fusionerede Zinck med Lysbro ved Silkeborg og i 1987 med den finske fabrik Fiskars. Alt smedearbejde standsede på Zinckvej, og nu fremstilles der kun skafter til haveredskaber på virksomheden.

Da fabrikken lukkede, var det egentlig meningen, at nogle af bygningerne skulle have været revet ned, men bl.a. tidligere lærer Peter Jørgensen gik ind for at bevare og restaurere dem, så de kunne indrettes til et arbejdende museum, der ville være det eneste i sin art i Danmark. Så stadig drejer de store hjul og drivremme ved vandets kraft i hammermøllen, der blev fredet i 2006, og der fremstilles knive i den gamle smedje.

Fra Godthåb kan man køre ud til landevejen fra Ålborg til Hobro og i Suldrup dreje fra til Hyldal Vandmølle i Tøttrup. Den ligger et par kilometer

Ridemandsmølle

vest for Suldrup på adressen Hyldal Møllevej 25. Møllen ligger naturskønt i den dybe Sønderup Ådal ved en stor velbevaret mølledam omkranset af høje gamle træer, der dog har lidt skade i de sidste års orkaner. Det nuværende møllehus, hvor der foruden kornmølle også blev drevet et uldspinderi omkring år 1900, stammer fra omkring 1860. Møllen lå indtil da nede ad en sidevej, men den daværende ejer flyttede den af praktiske grunde ud til vejen, så møllegæsterne slap for at køre ad den private vej ned til møllen. På den modsatte side af privatvejen, lige over for møllen, ligger det store hvidkalkede beboelseshus.

Som mølle betragtet er der måske ikke så meget at se, men foruden mølledammen er bevaret både stemmeværk og turbinehus, hvori turbinen fra De Smitske Fabrikker i Ålborg stadig ligger. Desuden sidder der et ret usædvanligt vandhjul på det gamle overfaldshjuls plads, men som anden generation af slægten Rasmussen siger: »Det var nu bare noget jeg og min bror lavede for sjov.«

Harald Rasmussen og hans kone Dagmar søgte i øvrigt i 1999 om at få tilladelse til at ombygge møllehuset til aftægtsbolig, men der blev givet afslag. Nu er huset oplagsrum for alt muligt, men også flere mølleværker vedkommende dele, bl.a. to kværne findes bevaret, hvor den ene står på sin oprindelige plads på øverste loft, der her er

kværnloftet, da møllen som de fleste vandmøller nord for en linje fra Horsens Fjord til lidt syd for Struer havde undertræk. 'Pillestokken' ses også stadig, det var den, der sørgede for, at skallekværnen (grubbe- eller pillekværnen) kunne dreje rundt. Denne kværn eksisterer ikke mere, da den blev solgt til Godthåb Hammerværk, som anvendte dens sten til slibesten. Harald Rasmussens far købte møllen i 1910, nedlagde spinderiet og renoverede møllen. Han malede hovedsagelig til eget forbrug, men kom der en nabo forbi, blev også han hjulpet.

I 1916 påbegyndtes en elfremstilling, der fortsatte, også efter at turbinen var blevet installeret, helt til 1957. Nu er det uklart, hvilken fremtid møllen har, men tredje generation Hans Flyger Rasmussen er meget interesseret i økologi, og hvem ved, måske bliver vandmøllen en dag sat i stand.

Den gamle møllehjulsaksel kan i dag ses et ganske uventet sted, som søjlen, hvorpå prædikestolen i Suldrup Kirke står. Det udtrykker ganske symbolsk, at mennesket ikke lever af brød alene, og ligesom i et bygningsværks grundsten er der i et hulrum i akslen nedlagt navnene på de håndværkere, som medvirkede, da kirken blev restaureret og forlænget i 1944. I hulrummet blev også anbragt nogle mønter fra 1944 og aviser fra Anden Verdenskrig.

Hyldal Mølle

Tustrup Mølle. I baggrunden hovedgården Tustrup

Rebstrup Uldspinderi, der lå lidt sydligere, i Sønderup Sogn, er flyttet til Mølleåen nord for København, hvor Stampen (se bind 1, Strandmøllen) tidligere lå. Efter genopførelsen var det hensigten, at spinderiet skulle fungere som et arbejdende museum under Nationalmuseet, da maskinerne er i orden og overfaldshjulet fungerer, men planen er endnu ikke realiseret.

Møller ved Lindenberg Ås tilløb

Alle disse møller ligger på vestsiden af landevejen fra Hobro til Ålborg, men på den anden side af vejen har der ligget flere vandmøller, således findes der endnu bygningerne af Teglsgårds Mølle på en idyllisk skovvej Buderupholmvej 52 ved et lille tilløb til Lindenberg Å, lige over for godset Buderupholm. En lille mølledam, der får vand fra en kilde, eksisterer stadig tæt på dalsiden i det smukke skovrige landskab, hvor en vandresti fører forbi møllen. Ved Buderupholm er møllen, der også lå ved et lille tilløb til Lindenberg Å på Buderupholmvej 48, erstattet af et stort dambrug, men mølledammen er bevaret. Nordvest for Fræer, som man når ved at fortsætte til Gl. Skørping, ligger endnu en gårdmølle. Det er Tustrup Mølle, Fræervej 16, ved Tustrup Bæk, som også har forbindelse til Lindenberg Å. Møllen nævnes i 1519 som hovedgården Tustrups Mølle, og den har

altid hørt under Tustrup. Den eksisterende møllebygning, der er en del af en længe, som også rummer beboelsen, stammer fra 1860. Den kørte i de sidste år ved hjælp af en turbine, og efter at den var ophørt som kornmølle, blev den ved med at producere el i nogle år. Møllehuset rummer stadig meget mølleinventar, stighbordet og vandføringen er bevaret. Vandet fra den store mølledam ledes dog stort set uden om møllen, og der er anlagt en smuk fisketrappe. Selv om møllen ikke fungerer, kan man godt få et indtryk af, hvordan livet levedes her før i tiden i tæt tilknytning til hovedgården, og selv om vore dages mennesker har set flotte vandpantomimer og springvand rundt om i verden, kan dette lille 'vådområde' ikke undgå at gøre indtryk.

Flamsted Mølle, ligeledes ved et tilløb til Lindenberg Å, bestod i en periode af både vandmølle og vindmølle, men vindmøllen blev flyttet til Vodskov. I øvrigt findes anlægget stadig ved den store mølledam på adressen Flamstedvej 203.

Kilder: Viggo Petersen: Vandmøller og landskab i Nordjylland u.å. (1991): N.C. Andersen, Lundbæk Mølle; Harald Rasmussen, Hyldal Mølle; udstilling i Halkær Mølle; naturvejleder Ole Henriksen, Halkær Mølle.

Hattebæks Mølle

Hattebæksvej 5, Jordløse, 5683 Haarby

Vandmølle med 1 overfaldshjul
Vandføring, stigbord og malekarm er bevaret
eller genetableret
Mølledammen er delvis bevaret
Anlagt i 1500-tallet, måske tidligere
Nuværende bygninger fra 1916
Driften ophørt i 1940'erne.
Privat. Anvendelse: Elproduktion siden 1978

Møllen i landskabet

Ved Hattebækken, et par kilometer fra bækkenes udløb i Helnæs Bugt, ligger Hattebæks Mølle, godt skjult for enden af en blind vej, der i tidligere tid forløb over mølledæmningen til Falsled, så møllegæsterne også kunne komme til møllen syd-fra. De mennesker, der vil besøge møllen i dag, skal lidt syd for landsbyen Jordløse med den genopbyggede smukke hvidkalkede og stråttækte præstegård, i hvis oprindelige bygninger præstehistorikeren S.V. Wiberg residerede, forlade landevejen til Fåborg og dreje til venstre ad Møllergyden, og kort efter kommer man til en grusvej til højre. Det er Hattebæksvej, den blinde vej, hvor man først ser den parklignende have og lidt længere fremme den statelige gulkalkede møllerbolig med 333 små ruder. Den er opført i grundmur med tag af betonsten, og ganske tæt ved ligger det næsten kvadratiske møllehus på 42 m² i samme materialer. Hele anlægget stod færdigt i 1916 efter en voldsom brand, der lagde alle de gamle bygninger i ruiner.

Der omtales møllevirksomhed ved Hattebækken langt tilbage i tiden, og tidligere lå der flere vandmøller ved den kun 6 kilometer lange bæk, som udspringer ved Håstrup, så dens vand, der i dag hovedsagelig kommer fra enge og moser i området, har haft nok at gøre med at drive en mølle pr. omkring 2 kilometer. Nu er der kun Hattebæks Mølle tilbage, men den udnytter atter vandets kraft.

Møllens historie

Hattebæks Mølle kendes med sikkerhed fra 1548, og da biskop Jacob Madsen visiterede Jordløse i 1589, var den ejet af Eiler Brockenhuus til Damsbo. Den hørte i mange år herefter, også ifølge matriklerne fra 1664 og 1688, under samme gods, der senere indgik i grevskabet Brahesminde. I matriklerne nævnes også møllefæsterne, men ellers kendes de mest fra godsets fæsteprotokoller og skifteprotokoller. Her dukker der også enkelte oplysninger op om møllerne. I Matriklen 1664 nævnes et hartkorn på 12-4-0-0 og en skovskylde

på 0-1-2-2. Hartkornet ændredes i næste matrikel i 1688 ligesom ved de andre møller til mølleskyld. Den blev på 5 tønder hartkorn, og jordtilliggendet var ret lille, 1 tønde og 6 skæpper ager og eng.

Hattebæks Mølles første fæstere

Den første møller, der nævnes i Hattebæks Mølle, er Jens Frederiksen i et hartkornsregister fra 1662. I Matriklen 1664 omtales Mads Jørgensen, som havde en svend og en pige ansat, senere kom der yderligere to svende til. Mads Jørgensen blev afløst af Hans (Lauridsen) møller, der betalte skat af sin kone og en pige i 1684. Der var ifølge skatte-mandtallene i 1690'erne flere hjemmeboende børn, men ingen af disse blev fæster af møllen. En datter Anna blev dog møllerkone, da hun i 1687 blev gift med møller Anders Madsen i Horne Mølle. Hendes fars skæbne blev meget sørgelig. Da han 75 år gammel døde i nabosognet Håstrup i 1714, boede han i eller ved annekspæstegården, hvor han levede i armod og elendighed, efter at han havde mistet sin næring. Hans kone Karen Christensdatter opnåede den høje alder af 97 år og døde 31 år senere i samme landsby.

Hattebæks Mølle, Haarby og Grubbe Møller

Den nye fæster, som kom til Hattebæks Mølle omkring 1707, var Hans (Nielsen) møller, hvis farbror Laurits Jørgensen var fæster af Haarby Mølle i sognet af samme navn i mere end en menneskealder til sin død i 1707. Hans Nielsen havde tjent i Haarby Mølle, og enken og de øvrige arvinger tilskødede nevøen, der nu var møller i Hattebæks Mølle, halvdelen af Mosegården i Haarby Sogn, som Laurits Jørgensen ejede. Det var ikke en ganske almindelig almuemand, denne Hans Nielsen, han underskrev skødet med »egen hånd«, og han havde sin egen signet, men gårdejer var han nu ikke længe.

Møllerboligen ved Hattebæks Mølle. Foto Strødvedt Nielsen

Hans Nielsen møller var søn af Niels Jørgensen i Sønderballe, Haarby Sogn, og blev den 5. februar 1708 gift med Margrethe Pedersdatter, som må være datter af Peder Thomassen, der døde i Hattebæks Mølle, og som blev begravet på Jordløse Kirkegård den 17. juni 1726, 88 år gammel. Margrethe selv var død om sommeren året før og blev begravet den 27. juli samme dag som en datter på seksten år. Som vanligt var, giftede hendes efterladte mand sig igen – næsten omgående – den 9. december 1725. Den nye kone, der var omtrent tyve år yngre end han, hed Gertrud Nielsdatter og var fra Jordløse. Dette par fik flere børn, bl.a. sønnen Peder. Han blev også møller, men ikke i den fædrene mølle, da det ikke skulle vise sig muligt. Derimod fik han fæste på Grubbe Mølle ved Svanninge (se bind 2) ved at gifte sig til det. Og det blev Peders efterkommere, som kom til at drive Grubbe Mølle efter ham i to generationer: sønnen Niels Hansen og sønnesønnen Peter Christian Hansen.

Hattebæks Mølle får ny fæster

For Hattebæksønnerne faldt det sig så uheldigt, at deres far døde før deres mor. Da Hans Nielsen døde som 61-årig i 1740, blev han afløst af Christen Jørgensen, en gårdmandssøn fra Sallinge, der blev gift med Hans Nielsens enke godt et halvt år efter hendes mands død. Christen Jørgensens forældre var Jørgen Pedersen og Mette Christensdatter, som efter sin første mands død blev gift med gårdmand Hans Ibsen på gården Egneborg i Brahetrolleborg Sogn. Gården i Sallinge overtog Christen Jørgensens bror Peder, som var gift ind i Bundesenslægten fra Åbylund i Øster Hæsing.

Gertrud Nielsdatter nåede at være gift med Christen Jørgensen i otte år og døde 51 år gammel den 16. juni 1748, hvorefter der blev afholdt skifteforretning i møllen. Værdien af boet var lidt ringere, end da Hans Nielsen døde, og på grund af forskellige brøstfældigheder blev der intet at arve. Af værdier var der Gertrud Nielsdatters gangklæder og sengetøj foruden forskelligt indbo og husgeråd. Selv om jordtilliggendet var så lille, fandtes der markredskaber og husdyr, endda efter den tids forhold ganske mange: 5 bæster (heste), 8 stykker kvæg, 24 får og 1 vædder, mens der var 7 åringsvin og 6 små grise.

Der blev også slynget honning i husholdningen, da der var 7 bistader. Mod, hvad man kunne have forventet, repræsenterede møllehuset ingen værdi, tværtom, da ejendommen var en fæstemølle. Huset var brøstfældigt, så det var nødvendigt med en reparation, der ville beløbe sig til 20 rigsdaler. Vandrenden var ligeledes brøstfældig, malekarmen og en mølleaksel skulle repareres, og der manglede en møllesten, som ikke kunne indkøbes

for mindre end 24 rigsdaler. Der stod faktisk et minusbeløb på bundlinjen.

Christen Jørgensens datters skæbne

Men Christen Jørgensen drev dog møllen i mange år, og med sin næste kone, Kirsten Nielsdatter, som han blev gift med i Svanninge Kirke kun halvanden måned efter, at han var blevet enke-mand, fik han mange børn, der alle kom godt i vej. Det viser noget om hans succes som møller, og det var måske også årsagen til, at Kirsten Nielsdatter efter hans død i april 1777 fik bevilling til at sidde i uskiftet bo. Sandsynligvis skete der ikke meget i mølleriet efter hans død, for Folketællingen 1787 viser en stærkt formindsket husstand i Hattebæks Mølle. Her boede kun møllerenken på 62 sammen med sin søn den 20-årige Peder, som drev møllen for sin mor, og en fem år ældre datter Johanne. Johanne blev ganske kort tid efter gift med bygmester Claus Pedersen, som ifølge fæsteprotokollen stammede fra Arreskov Mølle, hvorfra han havde fået fripas. Han var født i marts 1754 som søn af mølleren Peder Frideriksen og Anne Kathrine Rasmusdatter, datter af Rasmus Larsen Bonde og Maren Rasmusdatter i Øster Hæsing. Ægteparret i Arreskov Mølle fostrede endnu tre sønner, der blev selvstændige møllere i nabolaget.

Fæstebrevet fortæller også, at Claus Pedersen ægtede møllerenkens datter og fæstede Hattebæks og den underliggende Rørbæks Mølle. Brevet blev udstedt den 21. oktober 1788, og allerede tre uger senere, den 14. november, blev ægteskabet indgået i Jordløse Kirke, og så gik det, som – fristes man til at sige – det plejede at gå. Johanne blev gravid, fødte en søn, som blev kaldt Christen efter hendes afdøde far, og kort efter, den 15. januar 1790, lå hun 26 år gammel, død og kold i sin kiste på Jordløse Kirkegård. Stor sorg var der i huset, og værre blev det, da hendes mor døde i november samme år.

Kirsten Nielsdatter dør

Skiftet efter Johanne var hurtigt overstået, og Claus fandt støtte hos sin far, som var til stede, og erklærede sig tilfreds med udfaldet på sin lille sønnesøns vegne. Næste gang var det værre, for da stod Claus Pedersen med den lille dreng, alene over for hele Johannes familie, og det var virkelig en familie. Med undtagelsen af Peder, der stadig væk gik til hånd hjemme, var alle Johannes brødre velaflagte mænd, som brugte efternavnet Møller. Der var den 38-årige Henrik på Uggerslevgård under Gyldensteen, den to år yngre Niels, som var selvejer i Næsby, Jørgen på 33 var forpagter på Ravnholt og havde forinden været forvalter på Hofmannsgave. De to søstre var også kommet

godt i vej. Mette Marie Møller, som tidligere havde været frøkenpige hos familien Sehested på godset Broholm, var gift med forpagter Henrik Buus på Harritslevgård, og Gertrud var i ægteskab med forpagter Christoffer Berg på Hofmannsgave, som hun havde holdt bryllup med, kort før Johanne og Claus Pedersen var blevet gift. Der afholdtes flere skiftesamlinger efter Kirsten Nielsdatter, og da skiftet afsluttedes, var Niels blevet møller i Bierne Mølle (se bind 2, Dyrehave Mølle), og Henrik Buus havde købt sædegården Phønixborg i Ågård, Øster Starup Sogn i Jylland, som han i øvrigt afhændede i 1811.

Der var en hel del aktiver i møllerenkens bo, og de velstående svogre og svigerinder gav ikke afkald på deres del af arven til fordel for Claus Pedersen og deres lille nevø. Han fik kun en fjerdedel af de næsten 600 rigsdaler, som hans morbrødre tog, da hans mor kun skulle have det halve af en broderlod, og hans far fik den anden halve søsterlod.

Claus Pedersens liv i Hattébæks Mølle

Alligevel klarede Claus Pedersen driften af Hattébæks Mølle, måske også fordi han var bygmester, en benævnelse, der oftest bruges om ham kirkebøgerne, og han blev efter Johannes død gift med præstedatteren Karen Høst, der kan have bragt penge med ind i ægteskabet. Den nye møllerkone, som var ganske højt til års, da hun blev gift med mølleren, var af rigtig fin familie, datter af præsten Ude Jensen Høst, og hun kom fra Skeby. Her boede hun så sent som ved folketællingen i 1787 hos sin 75-årige far, der stadig var sognepræst, mens hendes bror Peder Udesen Høst var »kapellan pro persona med succession«. Søkendeparets mor Judithe Cathrine Trads var død fjorten år tidligere, og deres far havde giftet sig igen med Karen Andersdatter Hyllerup, enke efter præsten i Hårslev H.P. Melhoff. Skeby er nabosogn til Norup, hvor Hoffmansgave ligger, så det er sikkert gennem forbindelsen hertil, at Claus Pedersen har lært præstedatteren at kende.

Til hjælp i virksomheden og husholdningen var der nu ansat mange mennesker, næsten som i præstegården, hvor man holdt tre mandlige, tre kvindelige tjenestefolk og en røgter. I møllen arbejdede der foruden Erik Pedersen Møller, som ifølge senere folketællinger var født i Arreskov Mølle, fire mandlige og tre kvindelige tjenestefolk.

Fra denne tid, mens præstedatteren stod for husførelsen, kendes en beskrivelse af møllerboligens indretning til ildstedsskatten i 1812, og Karen Høst har haft et ganske stort hus at regere i. Der var både dagligstue, storstue og møllestue foruden køkken, bryggers og et aflukke på størrelse

med køkkenet. Hvad det har været brugt til, er uklart, men et lidt mindre aflukke havde også Rørbæks Mølle, og heri fandtes »et lidet ildsted under en liden indmuret kedel, hvori varmes lud til stampeværket herudi«, og der fortsættes: »Herfra går en liden skorsten, som ved en liden tud, er ledet ud igennem en væg. I øvrigt er ingen værelser i denne mølle, da den ikke er beboet«.

Claus Pedersen mistede sin anden kone i december 1822, og et testamente, som parret oprettede i 1819, oplyser, at deres tre (egentlig fire, men to opføres i kirkebogen som dødfødte) fælles børn da længst var døde. Det var således af hensyn til Christen, som arbejdede hos faderen i møllen, at møllerparret fik skrevet et testamente, der indeholdt den bestemmelse, at Christen »uden regulering og vurdering« skulle overtage fæstet efter sin far. Der kunne nok være problemer omkring arven efter Karen Høst, da hun havde mange niecer og nevøer, børn af hendes to brødre. De fleste sad i gode stillinger i Norge, der netop var blevet skilt fra Danmark som følge af vores uheldige engagement i Napoleonskrigene, men to var kun kontorister i Odense. Broderbørnene var i testamentet betænkt med 125 rigsdaler til deling, og dem fik de tildelt, da der også dukkede en repræsentant op for den norske familie. Ved Claus Pedersens død den 12. marts 1825 overgik Hattébæks Mølle så til Christen sammen med Rørbæks Mølle, der til Bygningsskatten 1802 var vurderet til 613 rigsdaler som både stampemølle og grynmølle (bevilling til grubbeværk i 1790), ved fæstebrev af 26. december samme år.

Johannes søn overtager fæstet

Christen arbejdede udelukkende som møller og har sikkert lagt hele sin sjæl i dette arbejde. Han giftede sig først i 1825 som 35-årig med sin næsten femten år yngre kusine Anne Kirstine Hansdatter fra Arreskov Mølle, der var datter af hans fars søster Karen og Hans Jensen skytte og født den 6. februar 1804. Der kom et barn, datteren Karen Johanne, tre år senere i 1828, men hun blev kun et år gammel. I 1834 fortæller folketællingen, at der ikke var født flere børn i møllen, men den var stadig en stor virksomhed med tre betjente, to ugifte mandlige tjenestefolk og to tjenestepiger. To af betjentene var familie: Anne Kirstines bror Erik Hansen Møller på 24 og onkelen Erik Pedersen Møller på 62. I 1845 var der kommet en datter til, Klausine, som var syv år gammel.

Få år senere havde Christen Clausen stadig ansat tre betjente og som før også to mandlige tjenestefolk og to kvindelige. Den nu 12-årige Klausine havde fået egen lærerinde, Grete Hansen fra Fåborg, som kun var fire år ældre end sin elev. Der

var ikke kommet flere børn, men stadig arbejdede den 80-årige Erik Pedersen i møllen, hjulpet af to betjente, mens der kun var en ganske ung tjenestedreng ansat til det øvrige arbejde sammen med to tjenestepiger. Huslærerinden kan have været med i arbejdet, for hun har næppe kunnet bruge al sin tid på Klausine, som ikke var en normalt begavet lille pige, der ubarmhertigt i en senere folketællinger betegnes som »idiot«.

Den 12. december 1854 døde Erik Pedersen, 84 år gammel, der, som kirkebogen fortæller, havde været betjent ved møllen, men nu »havde ophold« og blev begravet nogle dage før jul. Det kan have været endnu et slag for familien, da forbindelsen til den første generation af slægten i Hattebæks Mølle kappedes over.

Måske på grund af de triste forhold tog møllerfamilien en plejesøn Hans Peter Bentsen i huset omkring denne tid. Han var født i Øster Hæsingø i 1841 som søn af gartner Jørgen Bentsen og Claus Pedersens søster Charlotte Amalie, som døde, efter at hun havde født endnu en søn Carl Kristian, der også en tid fandt et hjem hos møllerens. Husstanden blev i det hele taget større og større og omfattede i 1860 også en husjomfru. Christen var ved at komme op i årene, og han mistede sin kone i 1868. Men han fortsatte som møllefæster, og mølleriet indskrænkedes ikke. I 1870 havde han til hjælp tre møllersvende, blandt andre den gifte 35-årige Peter Hansen, og som noget nyt var der også kommet en møllekusk til. Husjomfruen var nu udskiftet med en husholderske, som blev bistået af to tjenestepiger. Fire år senere døde Christen, og dermed var en lang møllertilværelse slut, ikke blot for Christen selv, men for de to generationer, far og søn, som sammenlagt havde drevet Hattebæks Mølle i næsten hundrede år.

Ny slægt i Hattebæks Mølle

Samme år som Christen Clausen blev enkemand, fortæller en liste over sognebåndsløserne i Sallinge Herred, at Hattebæks Mølle havde en bestyrer. Det var netop Hans Peter Bentsen, men da Hattebæks Mølle blev købt til selveje fem år senere, blev det ikke af ham, men af mølleforpagteren fra Grubbe Mølle ved navn Ole Hansen. Købesummen var 12.500 rigsdaler, og købekontrakten er underskrevet på Hvedholm den 17. juli 1873 af Ole Hansen og sælgeren H. Bille Brahe, der besad grevskabet Brahesminde. Salget omfattede møllens bygninger »med deri og derved værende mølleværk med tilbehør« samt ager og eng på 2 tønder, 4 skæpper, 1 fjerdingkar og 2 ¼ album samt en mindre jordlod ager og eng i Håstrup Sogn på 3 skæpper, 1 fjerdingkar og 1 ½ album. Desuden solgtes lidt mosejord, Christen Clausens

besætning og »inventarium« ifølge en synsforretning i august 1825. De ham udleverede brandredskaber medfulgte også.

Det mest interessante ved kontrakten og det senere skøde er måske de oplysninger, det giver, om Rørbæks Mølle skæbne. Den blev drevet af samme vand som Hattebæks Mølle og lå lidt længere oppe ad bækkens løb, og i dag som dengang krydser Møllergyden bækken på den tidligere mølledæmning. Lige syd for vejen var mølledammen, som nu er ganske tilgroet, og kun ganske få murbrokker viser, hvor den lille mølle lå. Den nævnes i Matriklen 1688 under Damsbo og fik en levetid på mindst to hundrede år, men i købekontrakten måtte selvejeremølleren love at nedlægge »Hattebæks bimølle«, som på grund af vandets opstemning var til stor skade på de omkringliggende jorder. Malekarmen skulle være optaget og vandet have frit løb senest den 1. maj 1874, og det udtrykkes helt klart, at vandet aldrig i fremtiden måtte opstemmes og anvendes til møllebrug. Det blev ikke Ole Hansen, der foretog nedbrydningen, idet han solgte møllehuset til »arbejdsmand ved agerbruget« Peter Henningsen, Jordløse, der udførte arbejdet, hvorefter han kørte materialerne ud til landevejen, hvor han byggede et hus, der stadig ligger her.

Samme slægt i næsten hundrede år

Ole Hansen stammede fra Vindinge ved Nyborg, hvor han blev født den 12. marts 1836 som søn af husmand Hans Pedersen og Dorthe Marie Olsen, men han havde været ansat på Grubbe Mølle i mange år, og han blev gift med en pige fra Svaninge, gårdmandsdatteren Ane Kathrine Hansdatter, den 22. december 1859. Det første barn, en søn, fødtes den 12. september 1860, og det var ham, der senere skulle blive ejer af Hattebæks Mølle. Ole Hansen var en driftig mand, og han havde ansat en gift mølleforpagter Peder Pedersen fra omkring 1880. Søgningen til Hattebæks Mølle må dog have været i aftagende på dette tidspunkt, da Jordløse Vejmølle allerede havde eksisteret i flere år og de store industrimøller også var kommet i gang.

Sønnen Niels Peder arbejdede det meste af tiden hjemme og blev den 9. januar 1886 viet til Maren Kirstine Hansen, som også opholdt sig »i Hattebæk Mølle« og var en husmandsdatter fra Jordløse. De boede i flere år på Jordløse Mark, men Niels Peder arbejdede stadig i møllen, hvortil familien flyttede omkring 1895. Kort før faderens død i 1897 blev Niels Peder bestyrer af møllen, men Niels Peders mor afhændede ikke møllen til ham. Først efter hendes død i 1902 blev han mølle ejer.

Niels Peder og Maren Kirstine fik ti børn, og det kan nok have skabt problemer med hensyn til det

daglige udkomme, selv om det lille jordtilliggende var blevet forøget noget, efter sigende fordi Niels Peder vandt jorden i kortspil. De mange børn repræsenterede også en arbejdskraft. Fire af dem var døtre, og det blev en af dem, Sofie Margrethe, født i 1894, der fortsatte slægtens liv i møllen efter hendes mors død i 1921 og hendes fars i 1923. Det var dog ikke det gamle møllekompleks, hun og hendes mand overtog, da hele det kønne gamle stråttækte bindingsværksanlæg i 1914 blev ramt af lynet og nedbrændte, men det, man ser i dag bortset fra, at de fleste udbygninger er revet ned.

Mølleriet kom i gang to år senere, men selv denne nyopførte mølle kunne ikke klare sig i længden. Sofie Margrethes mand, den tidligere savskærer og tømmer Karl Marius Petersen, som var født i 1883 i Jordløse, blev først forpagter af Hattébæks Mølle og efter svigerforældrenes død ejer af den. Karl Marius kunne som tømmer reparere meget af inventaret, når det var tiltrængt, og han havde en lille båndsav installeret i møllehuset bl.a. til det formål. Der var ikke indlagt kraft, så foruden saven drev vandhjulet via en aksel, der gik under den stenbrolagte gårdsplads, et tærskværk i laden. Af egentligt mølleinventar stod der i overmøllen en stor kværn, en havrevalse, en hakkesmaskine og et hejseværk.

Under Anden Verdenskrig blev der stadig malet for fremmede, omkring 20 tons om året, bl.a. kom godsejeren på Damsbo af og til med noget hvede, han skulle have formålet, selv om herregården havde sin egen lille mølle med overfaldshjul, der af Anders Jespersen i 1944 dog blev beskrevet som værende ude af brug, intakt, men ikke funktionsdygtig.

Driften indstilles

Men tiden var løbet fra Hattébæks Mølle som fra alle de mindre danske møller, og i efterkrigsårene fremstillede familien kun mel og grutning til eget forbrug. I 1950 var dette også slut, og mølleværket blev demonteret i 1957. Fra 1946 hjalp en datter Ellen og svigersønnen Henning Andersen til på ejendommen, som de overtog i 1952, mens Karl Marius begyndte at udøve sit gamle håndværk igen og arbejdede som tømmer til sin død i 1962.

Ellen mistede sin mor i 1960, og Ole Hansens slægt skulle snart helt forlade møllen. Ejendommen blev nu udelukkende drevet som landbrug, og det kunne ikke længere kaste nok af sig. Jordtilliggendet var på 28 tønder land, og deraf var kun de 20 under plov, da resten var gårdsplads, have, mølledam og en sumpet eng, hvor møllens anden dam havde ligget. Et areal havde tidligere været udlagt til humlehave, og humlen blev brugt til ølbrygning af Maren Kirstine Hansen.

Familien forlod møllen den 1. juli 1971. Atter havde en slægt boet og virket på stedet i næsten hundrede år. Men tiderne var nu helt forandrede, jorden og møllen blev solgt til to forskellige personer, jorden til en gårdejer i Håstrup, og møllekomplekset til sociologen Unni Bille-Brahe.

Nye planer for Hattébæks Mølle

Da Unni Bille-Brahe overtog møllen, var der ikke meget tilbage af Hattébæks Mølle, intet inventar, intet møllehjul, kun vandet, der løb igennem en lille tilgroet sump forbi møllehuset, fortalte om, at her havde der været levet et driftigt møllerliv igennem århundreder. I de første syv år som møllelejer arbejdede fru Bille-Brahe på at få møllerboligen istandsat, men da hun var færdig med det, kom turen til selve møllen. I første omgang henvendte hun sig til Sven Ganneskov fra miljøgruppen Økora, som kendte til ingeniør Jørgen Krogsgaard, der var ansat på Risø og arbejdede med udnyttelsen af vindkraft til elfremstilling (se bind 1, De moderne vindmøller), men også havde arbejdet med udnyttelsen af vandkraft (se bind 2, Holme Mølle, Vandkraftværker). Jørgen Krogsgaard foreslog fru Bille-Brahe at anvende vandkraften til fremstilling af elektricitet, så hun kunne blive selvforsynende. I et interview i *Møllen* fra 1979 redegjorde Jørgen Krogsgaard levende for projektet, som var det første i en række af flere, hvor han var drivkraften i arbejdet med at gøre gamle møller, der tidligere var primært kornmøller, funktionsdygtige, så de kunne producere strøm. Som tidligere skulle vandkraften i Hattébæks Møllens tilfælde udnyttes ved hjælp af et vandhjul, da den aldrig nåede at få turbine som andre møller i det sydfynske.

Den elfremstillende mølle

En mølledam var det heldigvis ikke påkrævet at retablere, da der til elfremstilling kun kræves en jævnt strømmende vandtilførsel til hjulet og ikke en opsamling af vandet som ved de kornproducerende møller. Men det var nødvendigt at grave det lille vandløb ud af dyndet og skabe en mindre opstemning. Da der på daværende tidspunkt ikke længere blev fremstillet mange vandhjul, var gode råd dyre.

Nationalmuseets mølleekspert Anders Jespersen fremskaffede tegninger fra museets arkiv af det gamle hjul, og bådebygger Niels Erik Milling Hansen i Dyreborg gik i gang med arbejdet under vejledning af en gammel møllebygger. Det lykkedes ham at fremstille det 3,5 meter høje overfaldshjul i eg og douglasgran, der vejede 2,5 tons, heraf egetræsakslen alene 1 ton, på sit værksted i løbet af fjorten dage. De gamle møllebyggere lavede

normalt de enkelte dele hjemme, hvorefter de blev sat sammen ved møllen, men i dette tilfælde skete alt arbejdet på bådebyggerens værksted, så hjulet blev med stort besvær transporteret de sytten kilometer via Horne til Hattebæks Mølle. Det blev sat i gang den 31. januar 1978 og fungerede perfekt. Oven i købet blev vandet i Hattebækken renere, når hjulet piskede vandet op og iltningen derved øgedes.

Flere år senere udsatte Fyns Amt 1.000 stykker ørredyngel neden for møllen og etablerede et åle-pas.

Elfremstillingen

Elproduktionen foregik ved, at mølleakslen blev tilsluttet en generator, men da akslen ved vandets kraft kun drejede tolv gange i minuttet, var det nødvendigt med en opgearning i flere omgange, så generatoren, en 3-faset asynkron motor, drejer 1050 omdrejninger i minuttet, hvilket svarer til 5,5 kW. Vandtilførslen blev reguleret ved hjælp af en sluse, som indstilledes efter et ampèremeter, der viste produktionen.

Anlægget blev indrettet sådan, at elektriciteten dels brugtes til el i boligen, dels forvarmede vandet til centralfyret, idet en varmepumpe blev koblet til i 1979. Når det ikke var for koldt i vejret, kunne fru Bille-Brahe sælge strøm til nettet, der dengang var Fåborg Elforsyning. Proceduren var den samme som ved vindkraftanlæg. I meget tørre somre var det bedst helt at lukke for vandet og derved standse møllehjulet, men omvendt, når der var meget vand, fx i tøjbrudstider, skulle man sørge for at lukke vandet ud gennem bagslusen for ikke at overbelaste anlægget.

Efter installationen af varmepumpen sparede ca. 12.000 kroner om året, og udgifterne til møllen løb op i ca. 85.000 kroner, så møllen havde tjent sig ind i løbet af få år. Selv med overisning kunne der opnås en produktion på 5,5 kW i døgnet.

For møllemiljøets skyld ville fru Bille-Brahe også gerne have udgravet dammen, og det lykkedes hende også at få den gjort mindre sumpet, men en egentlig retablering fandt ikke sted.

Nye ejere

Efter tyve års forløb blev Hattebæks Mølle atter sat til salg, og ved et mærkeligt sammentræf blev det den tidligere lods Preben Bækkel Petersen og hans kone Birgit fra Helsingør, som blev de nye ejere. På vej hjem fra Mors, hvor de egentlig havde været for at finde et hus, som de ville tilbringe deres otium i, var de kørt en omvej til det sydfynske. Her besøgte de Haarby, og i en ejendoms-handlers vindue så de, at Hattebæks Mølle var til salg – og så var de solgt.

Efter overtagelsen fortsatte de med at lade møllen fremstille el og varme til huset, dog brugte de mest kraften til opvarmning af boligen, da elværket, hvis der var overskydende elektricitet, ikke betalte meget for den. Et system med freon skabte varmen, og der kunne opnås en temperatur på 20°.

Vandhjulet var i 1995 blevet så gammelt, at Bækkel Petersen ikke kørte med det hver dag, da han ville skåne det. Han førte ophyggeagtigt logbog over, hvad møllen kunne præstere. Den sidste dag, det ses, at han kørte med møllen, var den 7. november 1997.

På grund af ejernes alder blev Hattebæks Mølle da igen sat til salg, og i tre år ejede arkitektparret Alice Nøer og Henning Boisen møllen, men hjulet fungerede ikke i denne periode. Derimod blev møllehuset sat i stand, og overmøllen blev indrettet til tegnestue. Denne benyttes også af de nye ejere IT firmaet Jørgen Strøtvedt Nielsen og Else-Marie Oldenborg Steffensen fra Dragør, der så på huse i området, og ligesom Bækkel Petersens ti år tidligere faldt de for ejendommen, fordi det var en mølle. Straks de overtog den, satte de derfor vandhjulet i gang. Først var det dog nødvendigt med en genopretning, da det ved overtagelsen ikke var i bedste stand, dels var det nu tredive år gammelt og havde nået grænsen for vandhjuls levedygtighed, dels havde det taget skade af ikke at have været brugt så længe.

Møllehjul af stål

Der gik dog ikke mere end to år, så knækkede mølleakslen, vandhjulet blev demonteret, og det viste sig så, at muren i møllehuset, hvor vandhjulet sad, var beskadiget, og i 2002-2003 blev den repareret ligesom sluserne. Sidstnævnte år blev fremstillingen af et nyt vandhjul sat i værk hos H.C. Nielsens Bygge- og Restaureringsfirma i Brydegård. H.C. Nielsens søn ingeniør Claus Nielsen fremstillede et fint stålhjul efter det gamle træhjul. Et hjul af stål vil kunne holde i op mod 85 år, men ingen vil dog kunne se, at vandhjulet ikke er et gammeldags hjul, da det er beklædt med sibirisk lærk, og skovlene er naturligvis også fremstillet af træ. Akslen, der også for holdbarhedens skyld er i stål, er dog ikke omgivet af træ. Omkostningerne beløber sig til ca. 250.000 kr., men ejerne håber, at hjulet kan blive monteret i slutningen af 2006, ganske vist af firmaet Faaborg Jern, som har overtaget projektet, og så vil der igen blive fremstillet elektricitet i Hattebæks Mølle. Da hjulet via generatoren stadig kan fremstille el for omkring 20.000 kr. om året, vil vandhjul og aksel indtjene sig selv på ti til tolv år.

Mølledammen er stadig ikke retableret, da der ikke kom noget ud af Bækkel Petersens ansøgning

Vandhjulet fra 1978 ved Hattebæks Mølle

til Fyns Amt herom, umiddelbart før han afhændede møllen, men drømmen om en blank mølledam lever hos de nuværende ejere, selv om den vil koste omtrent det samme som det nye vandhjul.

To vindmøller i Jordløse

Endnu minder den stejle Jordløse Møllevej om vindmøllen, der stod her på den høje banke, hvorfra der er den smukkeste udsigt til Det Sydfynske Øhav og Svanninge Bakker. Der findes rester af dens fundament, og møllerboligen er bevaret på adressen Jordløse Møllevej 18. Den blev opført i 1860'erne, og den første møller hed Hans Andersen. Kirkebogen omtaler ham flere gange, og det er karakteristisk, at præsten i begyndelsen skriver »i« eller blot »Hattebæks Mølle« ved de mennesker, som boede her, mens han, når han omtaler mennesker med tilknytning til vindmøller skriver fx Hans Andersens barn »i våningshuset i Jordløse Vejrmølle«. Man kunne godt bo i en vandmølle, selv om møllehuset ikke var sammenbygget med boligen, men i en vindmølle, nej, det var en umulighed.

Hans Andersens afløser i vindmøllen blev plejebarnet, nevøen fra Hattebæks Mølle Hans Peter

Bentsen, som i 1874 opføres som møllejer i kirkebogen. Han var ivrig grundtvigianer, og det gav sig udslag i, at han løste sognebånd til pastor Birkedal i Ryslinge, og at han lod sin datter døbe i Håstrup af valgmenighedspræst Karl Poulsen. Menneskekærlig har han sikkert været, for hos ham døde den åndssvage Klausine fra Hattebæks Mølle den 22. oktober 1894 i en alder af 55 år. Han gjorde på denne måde gengæld for den godhed, som hendes forældre havde vist ham. Familiesammenholdet var stort i Arreskov-Hattebækmøller-slægten, for i Folketællingen 1880 opholdt Klausine sig så langt borte som i Jyderup på Sjælland hos sin fætter skovrider Carl Hansen Møller.

Hans Peter Bentsens børn blev døbt med efternavnet Højkilde, og en søn med det gammelnordiske navn Frode blev hans afløser kort efter år 1900. Denne kom fra en stilling som møller i Lammehave Mølle (Lammehavegårds Mølle), Lammehavevej 13, Ringe. Møllerboligen er der stadig, mølledammen kan kun anes, og åløbet er borte. I november 1923 solgte Frode Højkilde Jordløse Mølle til Rasmus Mortensen Rasmussen, som fik nok at se til, da vingefanget blæste ned julenat 1923. Den gammeldags mølle, der krøjede manuelt med svans, blev nu gjort selvkrøjende med vindrose. Vingerne blev som tidligere klapvinger (jalousivinger). Moderniseringen fortsatte, da Rasmussen i 1928 indsatte en 25 hk dieselmotor fra B&W, og i 1932 indrettedes et komplet sædekornsrenseri. Fra møllen blev der som efterhånden de fleste steder drevet handel med korn og foderstoffer. Alt i alt var det en driftig virksomhed, der nok kunne være en konkurrent til den gamle vandmølle. Jordløse Mølle med den løgformede hat, der var opført med kælder og havde jordomgang, blev nedlagt midt i 1950'erne og nedrevet i 1984.

Endnu en vindmølle var i nogle år med til at præge landskabet i Jordløse. Det var en savmølle, som stod højt oppe til venstre for landevejen, hvor Jordløse Savværk stadig ligger på nummer 81-83. Møllen nævnes her i 1916, men stod tidligere i Regnemose, hvor den formalede korn. Driften indstilledes først i 1940'erne, og den endte sine dage i 1945.

Kilder: Rasmussen Søkilde og Jørgensen Kistrup: Hillerslev og Østerhæsing Sogne 1881; Jens Ledgaard: Små vandmøller løber rundt, Ingeniøren 1979; interview med Jørgen Krogsgaard, Møllen 1979; Bent Skougaard-Jørgensen: Gammel Vandmølle, Elnyt 1980; De malede brød, 1981; Henning Andersen, Jordløse, tidligere Hattebæks Mølle; materiale udlånt af familien Petersen, Holme Mølle; familien Strøtvedt Nielsen og Oldenborg Steffensen, Hattebæks Mølle.

Havnø Mølle

Havnøvej 40, Havnø, Visby, 9560 Hadsund

Vindmølle af hollandsk type med jordomgang
Hatten er løgformet
Opført 1842
Driften ophørt omkring 1927
Restaureret 1995-2001. Funktionsdygtig
Fredet. Anvendelse: Museumsmølle

Møllen i landskabet

Tager man i Visborg vejen mod nord i retning af Visborggård, kommer man til et lille anlæg med mindstenen over den hvide hest, hvorpå Christiaan den Tiende red over den dansk-tyske grænse ved Genforeningen med Nordslesvig efter Første Verdenskrig. Følger man derimod vejen mod syd forbi Visborg Kirke, kommer man til godset Havnø, hvis hovedbygning og avlsbygninger ligger lige ud til vejen. Havnø nævnes tilbage i 1500-tallet, men de nuværende bygninger er langt nyere, således blev hovedbygningen opført i slutningen af 1840'erne.

Fortsætter man ikke ad den asfalterede vej, men tager grusvejen sydpå lige efter broen over Korup Å, står herregårdens mølle et par hundrede meter længere fremme på en bakke i det flade landskab. I Oldtiden var bakken en ø, midt i havet, som nu er strandeng. Vejen fortsætter fra møllen ud til det gamle Havnø færge- og udskibningssted ved Mariager Fjord. Forbi dette sejlede de norske skibe, som fragtede træ til byerne ved fjorden, og når de sejlede tilbage, var de ofte i ballast. Det samme gjaldt fiskekutterne, som havde losset deres last i havnen inde i fjorden, og disse forhold mente godsejer Kristen Juul Kjeldsen på Havnø, at han kunne udnytte, hvis han fik rejst en mølle i nærheden.

Møllens historie

Hans plan gik ud på, at denne mølle skulle fremstille gryn, der kunne udskibes til nogle af de norske skibe, som sejlede tomme tilbage, og derved kunne han opnå en indtægt ved eksport til Norge. Desuden ville en mølle også være gavnlige for godset, som på denne tid var en gård med mellem 230 og 250 stude foruden 150 får og lam, mens der af køer kun var omkring 50. Endvidere var der mange munde at mætte på godset. Afstanden til en eventuel ny mølle ville blive ganske kort, og Havnøs hestevogne ville slippe for at køre helt til Korup Mølle, en mils vej borte, for at få godsets korn formålet. Korup Mølle, Ålborgvej 114, Hadsund, forsvandt som mølle for mere end hundrede år siden, men bestod både af en vandmølle fra før år 1500 og en vindmølle, som blev opført nogle år

før Havnø Mølle. Der var altså mindst tre gode grunde for ejeren af Havnø til at lade en mølle opføre.

Godsejer Kjeldsen bygger mølle

Godsets mølle blev opført på Lundebakken, højt oppe på 'øen', hvorfra der er den herligste udsigt ud over fjorden. På sydsiden skimtes herregården Overgård og mod vest ses broen over Mariager Fjord, der fører til den lille købstadlignende Hadsund handelsplads. Men den smukke natur havde de travle bønderkarle, der kørte kornsække op ad bakken for at slæbe dem ind i møllen, vist ikke øje for.

Kristen Juul Kjeldsen lod Havnø Mølle opføre af egetræ – til hatten anvendtes fyr – fra hans egen skov Vester Lovnær, der ligger øst for møllen. Denne blev en hollandsk vindmølle med jordomgang og kælder, som er opført i kampesten og grundmur. En meget dyb kampestensat kælderhals fører ind i møllen. Den ottekantede krop eller overmølle tækkedes med strå ligesom den løgformede hat. Vingerne var til kludesejl og krøjede med svans, som næsten alle møller i Danmark gjorde på det tidspunkt. Da man endvidere endnu ikke var begyndt at krøje, dvs. dreje vingerne op mod vinden ved hjælp af et krøjespil (gangspil), må Havnø Mølle være blevet krøjet ved hjælp af en gangvogn ligesom stubmøllerne, og møllebygger Michael Jensen kunne konstatere dette under sine undersøgelser af møllen. Dens inventar kom til at bestå af en brækkekværn med rhinske sten foruden en skallekværn (grubbe- eller pillekværn), hvis sten var en engelsk sandsten. Det øvrige inventar bestod af en sigte og en hånddrevet grynsorterer med messingvist. Sidstnævnte eksisterer stadig, og det gør sigten for så vidt også, men den er rekonstrueret.

Møllen blev ikke nogen stor mølle, men den var i stand til at udføre det arbejde, som godsejer Kjeldsen forlangte af den: at formale byg og rug til dyre- og menneskeføde. Dog fik han ikke tilladelse fra Rentekammeret (den tids skatte- og finansministerium) til at gøre møllen til en kundemølle for omegnens beboere, der også gerne ville slippe for den lange vej til Korup. Især Korupmølleren kom med flere protester, og Rentekammeret gav afslag med den begrundelse, at der ikke var mølletrang.

Kristen Juul Kjeldsen

Kristen Juul Kjeldsen var af god familie, født som han var på Himmestrup, en hovedgård i Lee Sogn, hvor hans far var forpagter, og navnet Juul, som Kjeldsen aldrig selv brugte, stammer fra slægten, der ejede hovedgården. Faderen var Jens Kjeldsen,

Havne Mølle

hvis far hed Kjeld Jensen, og familien boede på Gundestrupgård i Glenstrup Sogn. Fra ham nedstammer ejerne af flere jyske godser. Selv købte Jens Kjeldsen Volstrup med mølle (senere elektricitetsværk) i Rørbæk Sogn, som han dog ikke fik nogen glæde af, da det blev hans enke, der skrev skødet under. Senere kom hans svigersøn Christen Dinesen fra Rørbæk Hovgård i samme sogn til at eje Volstrup. Han var således svoger til Kristen, men også fætter, da hans mor var en søster til Jens Kjeldsen. Da både Kristens far og mor døde tidligt, kom Kristen til at vokse op hos Dinesens, kun afbrudt af et skoleophold i Ålborg, og i 1815, da han var 24 år, forpagtede han Havnø Gods. Det følgende år købte han og svogeren Havnø i fællesskab. Det var i tiden lige efter Statsbankerotten, og Havnø havde i de seneste år haft flere ikke adelige ejere. Nu fik godset igen to, der var af bondeslæggt. De første år bød også på mange vanskeligheder for Kristen og Christen, fordi pengenes købekraft forringedes, men de klarede sig igennem krisen, selv om deres produkter faldt i pris, for krisen betød også, at der kunne købes billigt ind, og det blev til flere kreaturer.

I 1820 giftede Kjeldsen sig med gårdmandsdatteren Martha Kjeldsen (ikke slægt) fra Vindblæs og stiftede familie. En slægtning skriver om parret: »I disse trange tider gjaldt det om at sætte tæring efter næring og spare i alle retninger, men da ingen af ægtefællerne var opdraget i overflod, faldt det dem heller ikke vanskeligt at indrette deres levevis efter, som forholdene bød«. Disse bedredes, da købesummen på gården blev sat ned i 1824, og fra midten af 1830'erne gik det fremad for landbruget. Studehandelen havde også gode tider, og Havnø havde længe været en studegård, men Kristen Kjeldsen, der hovedsagelig var den, der drev Havnø, blev dog aldrig den store studehandler, som Christen Dinesen var.

Efter Christen Dinesens død i 1828 blev Kristens søster medejer, til hun døde i 1840. Deres eneste arving var sønnen Jens, og han afhændede sin part af Havnø til Kristen Kjeldsen ved skøde af 12. februar 1842.

Det betød, at Kjeldsen kunne handle selvstændigt, og det førte til, at han gjorde to ting: han byggede en ny hovedbygning i stedet for den gamle faldefærdige fra midten af 1600-tallet, men allerførst lod han møllen opføre, for at han om vinteren kunne fremstille foder til de kalve, han havde opkøbt med henblik på at sælge som fedestude om foråret.

Hvordan det gik med Kjeldsens store planer med møllen, ved man ikke, men der var i hvert fald i mange år brug for møllen til at fremstille grutning til Havnøs mange dyr og mel til godsets

husstand. I 1863 blev gården overdraget til sønnen Jens, der ikke gik ind for studeopdrætning. Den gamle Kjeldsen døde få år senere og blev begravet på Visborg Kirkegård, hvor en smuk gravsten er rejst til minde om ham og Martha, der var død mange år tidligere.

Driften indstilles

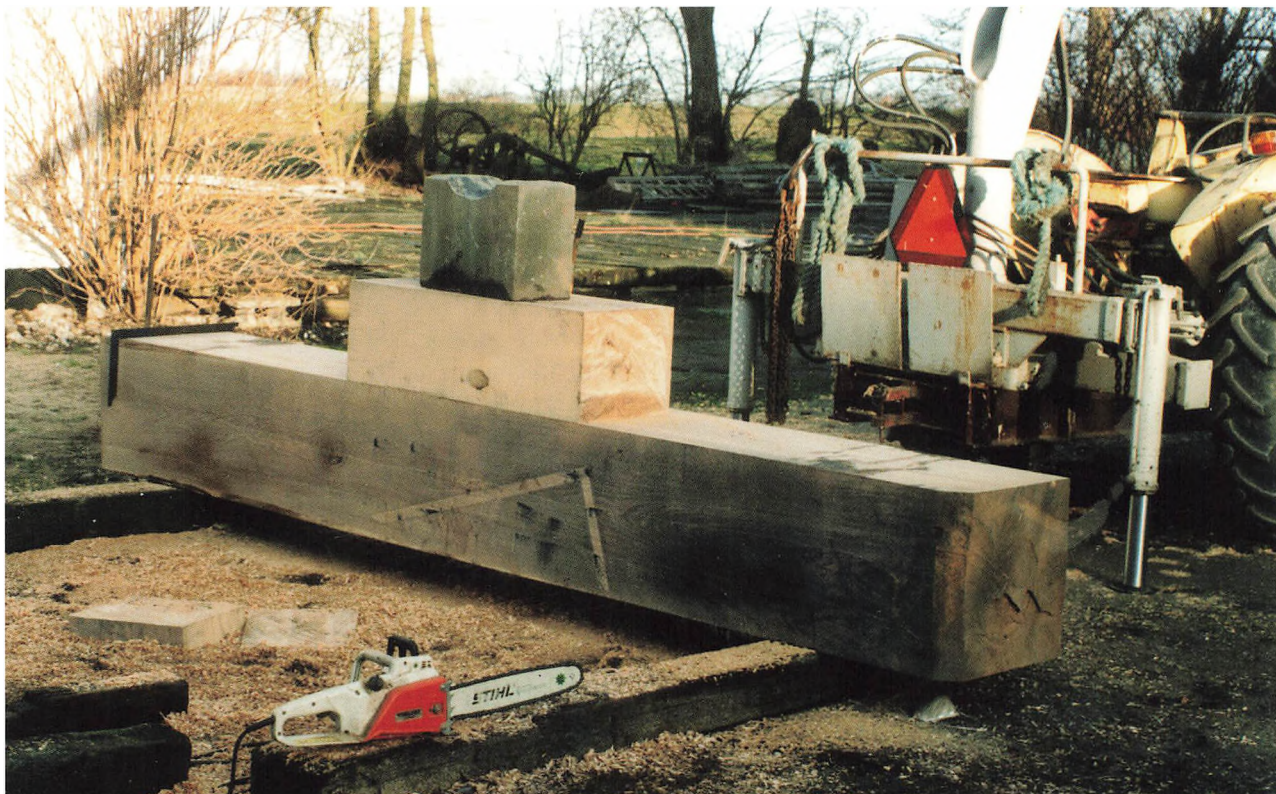
Jens Kjeldsen drev herefter godset til sin død i 1903, og to år senere solgte hans enke Nanny Friberg Havnø til sin svigersøn kunstmaleren Svend Schou, som i 1927 afhændede det til kammerherre Knud Juel. Samtidig standsedes møllen, der ellers ifølge en inskription inde på kværnloftet fik nye sejl året før, og godsets kornformaling kom til at foregå ved hjælp af et lokomobil.

Der var ikke sket nogen ændringer af inventaret i de knap halvfems år, møllen havde arbejdet, og den er derfor ret enestående, men alligevel skulle der gå mange år, inden nogen fik øje på den. Den første, der gjorde det, var Nationalmuseets mølleekspert Anders Jespersen, som, da han registrerede de danske vand- og vindmøller i 1950'erne og 1960'erne, kunne se Havnø Møllens værdi. Både han og hans medhjælper arkitekt Sprechler besøgte den i 1961, hvor den stod med et halvt vingefang angiveligt på 15 meter, men det var noget længere. Ved opførelsen anføres vingefanget dog til at være lidt længere. Ejeren kammerherre Knud Juel havde til hensigt at forny den anden halvdel, men han afhændede godset året efter til sin nevø Carl Lüttichau. Havnø Mølle, der endnu stod med sin strå-tækning, blev fredet i 1964, men situationen var ret uholdbar, bl.a. fordi gangspillet var sat fast. Omkring 1970 iværksattes en restaurering ved Nationalmuseets Møllelaboratorium under Anders Jespersens ledelse, men den blev aldrig rigtig til noget, og møllen blev kun holdt tæt.

Havnø Mølle bliver efterspurgt

I 1993 var Havnø Mølle ejet af Havnø Gods, som den altid havde været, og den var blevet så forfalden, at man skulle tro, at al redning var umulig, men nu gik det pludselig op for lokalbefolkningen, at det var et klenodie, der stod derude på 'øen'. Årsagen var, at man på Vibæk Mølle (se bind 1) på Als stod og manglede en vindmølle, da vandmøllens hjælpemølle var brændt ned til undermøllen nogle år tidligere.

Tanken hos de mølleinteresserede på Hadsundegnen var først blot, at de ville søge at forhindre, at fredningen på Havnø Mølle blev afløst, så den kunne flyttes sydpå. Man ønskede trods den hidtil manglende interesse ikke, at et så særegent kulturminde skulle gå tabt. Der var for det første tale om en bevaret herregårdsmølle af vindmølletypen, og

Vindbjørn, pude og søle. Foto Otto Rasmussen

for det andet er møllen den eneste tilbageværende af de vindmøller, som eksisterede i Nordjylland før mølleprivilegiets afskaffelse, tyve år efter at den blev opført, dvs. den ældste bevarede i Nordjylland.

Den 1. september 1994 blev Havnø Mølle overtaget af Hadsund Egns Museum, og der var nu ingen tvivl om, at Havnø Mølle ville blive restaureret og ført tilbage til sin oprindelige skikkelse på stedet, hvor den havde stået i så mange år. Det ville koste en formue, men der var allerede skaffet 200.000 kr. til veje, dels fra Skov- og Naturstyrelsen (nu Kulturarvsstyrelsen), dels fra det lokale område, men det var i bedste fald kun en femtedel af beløbet. Udvendig skulle stråtekningen retableres, men indvendig var møllen ganske fin, fordi drev og aksler stadig fandtes, og kværnene var bevaret uændret siden 1842.

Restaureringen skrider frem

Inden udgangen af 1995 var træbetonpladerne, der var opsat for at holde møllen tæt, fjernet, og møllen var atter tækket med strå. På *Møllepuljens* møde (Møllepuljen er en landsdækkende sammenslutning af museums- og møllefolk) den 12. september 1996 kunne museumsinspektør Lise Andersen fra Hadsund Egns Museum fortælle, at der var blevet sat nye vinduer og døre i møllen, og at møllebygger John Jensen og tømrermester Jens

Greve havde udskiftet vindbjørnen (bjælke, hvor på vingeaakslen/mølleaakslen med hathjulet hviler, ikke direkte, men på sølen, der er vingeaakslens egentlige leje) krøjevælken m.m. Møllehatten, som var blevet løftet af, var ved at blive tækket med strå og bly i toppen, da hatten ikke har en konge. Fredag den 27. september kom den restaurerede møllehat atter på plads. Der var mødt ca. 75 mennesker frem for at overvære opsætningen af den fine gule hat, som blev foretaget af en stor BMS kran. De deltog foruden i oplevelsen af kranløftet i fejringen, der bød på en tak til håndværkere og de personer, der havde arbejdet uden betaling for møllen, havde ydet bidrag i form af gratis materialer eller ved at give pengebeløb til arbejdet – der havde været 214 bidragydere i alt.

Næste projekt var at få krøjeværket til at virke, da hatten ellers kunne blæse af, selv om der ikke var sat vinger op endnu, men først skulle de træer, der stod ved møllen fjernes. De var så høje, at de ville give læ for den nederste del af vingefanget, hvilket ville betyde, at møllehatten ville være yderligere udsat. Arbejder, der kunne udføres på stedet, blev med undtagelse af det rent mølletekniske udført af nogle meget dygtige lokale håndværkere: tækkemand og tømrermester Jens Greve og et par pensionerede smede, der tidligere havde været ansat på Dania, Dronningborg Maskinfabrik i Randers, som i sin tid bl.a. producerede

kværne og kornblæsere, men der kunne også trækkes på frivillig arbejdskraft.

I 1997 blev der lagt nye gulve, og selv om det kan synes af mindre betydning, er det af sikkerhedsmæssige grunde vigtigt, at gulvene i en mølle er solide, især når man ønsker en åben mølle som her, hvor besøgende fik adgang til Havnø Mølle det følgende år. Herefter gik det lidt langsomt med restaureringen, men i vinteren 1998-1999 restaureredes gangtøjet og det øvrige maskineri lige fra hathjulet til broværket i kælderen, hvorpå kværnene på næste loft (etage) hviler. De dele, der trods det velbevarede inventar manglede, blev restaureret så historisk korrekt som muligt.

Vingerne ankommer omsider

I 1999 var vingerne det eneste, der manglede i, at Havnø Mølle kunne blive funktionsdygtig. Dem havde møllen været foruden i mange år, og man så frem til den dag, da de blev sat op, så inventaret atter kunne komme i brug. Vingerne måtte dog undværes endnu en tid, og på Mølledagen var den største attraktion den udsædvanlige krøjevogn, som

var fremstillet efter tegninger af møllebygger Niels Olsen (1822-1890) (se bind 1, Vistoft Mølle), der havde sin virksomhed i Strømmen ved Randers.

Endelig, den 21. november 2000 blev Havnø Møllens 16,4 meter lange vingefang hejst på plads. Transporten fra møllebyggerens værksted på Sjælland blev foretaget uden vederlag af Vognmandsfirmaet Brd. Overgaard. Persestangen (bremse-), blev først hejst op, derefter kom ydervingen og indervingen med tilbehør (hækskeder, rielægter og vindbrædder), og nu skulle møllen kunne formale korn, når akslerne og tandhjulene var blevet justeret.

Økonomiske forhold

Når det var gået lidt langsomt med færdiggørelsen af Havnø Mølle, skyldtes det, at det næsten altid er vanskeligt at få midler til restaureringsarbejder. En kærkommen gave i oktober 2000 var 5.000 kr. fra Ib Møller, som grundlagde og dengang endnu ejede firmaet Trip Trap. Pengene stammede fra en nyindstiftet pris, Hadsund Kommune havde tildelt ham for 'smukt byggeri' i

Ulsted Mølle

kommunen, i dette tilfælde for en udstillingsbygning på Hadsund Havn.

Ib Møller nærer en særlig interesse for møller, fordi hans tipoldefar var møllebygger, og beløbet var ikke Ib Møllers første bidrag til møllens restaurering, idet han allerede havde skænket for ca. 35.000 kr. brædder til de nye gulve.

Søren Møllebygger

Ib Møller driver nu Galleri Tavi på Skagen og fortæller om sin tipoldefar og hans virke: »Her anlagde min tipoldefar, Søren Møllebygger, Skagens første vinddrevne savmølle til opskæring og forædling af det på Skagen Odde ilanddrevne vragods og ituslåede skibsvrag fra de mange strandinger .... drivtømmeret var råmateriale og grundlaget for den velstand i Skagen, der begyndte med opsvinget i sejladsen rundt Grenen efter Englandskrigene – og det hele begyndte med drivtømmer«. Tipoldefaderen var døbt Søren Pedersen, og han levede fra 1801 til 1876. Efter sin konfirmation kom han i møllebyggerlære og rejste med sin mester rundt i Vendsyssel for at bygge vindmøller. Han kom til Skagen i 1820, hvor han byggede Skagens første hollandske mølle som erstatning for Toldergårdens gamle forfaldne stubmølle. Samtidig med at han opførte den nye mølle, passede han den gamle, så han byggede på den i tre år, fra 1822 til 1825. Da den stod færdig, overtog han selv møllen. Den blev senere flyttet ud til Skovvej for at ende sine dage i 1940, men da havde den ikke fungeret i mere end tyve år.

Søren Møllebygger opførte endnu en mølle på Skagen. På grund af de mange strandinger, når sejlskibene skulle runde Grenen, blev der en mængde strandingsstømmer, som bl.a. Søren Møllebygger kunne bruge i sin virksomhed, så fra 1844 til 1845 opførte han en savmølle ved siden af kornmøllen. Han afhændede begge sine møller i 1849. Savmøllen eksisterer heller ikke mere, men i 1857 opførte Søren Møller, som han nu kaldte sig, et tørreri, som blev overtaget af Skagens Museum ved gavebrev i 1919. Huset, der er bygget halvt ind i en sandbanke, er opført i hvidkalket bindingsværk og forsynet med et pyramideformet tegltag. Det blev blandt andet brugt til tørring af korn og kaffe, der havnede som strandingsgods i Skagen, men P.S. Krøyer og Oscar Björck indrettede det til atelier i 1884. Siden 1990 bruges det som museumcafé i sommerhalvåret.

Bortset fra sit virke, der bl.a. omfattede hverv som kæmner og leder af Skagens Redningsstation, var Søren Møllebygger farfar til Martha Møller, som var gift med maleren Viggo Johansen, og til Henriette Møller, som også blev malerhustru, gift med maleren Karl Madsen. Søren Møllebyggers

mest kendte efterkommer er malerinden Anna Ancher, da han var far til madam Brøndum på Brøndums Hotel. Anna Ancher har uden tvivl fået nogle af sine kunstneriske evner fra Søren Møllebygger, der var et skabende menneske.

Vingerne drejer, Havnø Mølle genindvies

I foråret 2001 var Hadsund Egns Museum så heldigt, at Augustinus Fonden, der tidligere havde ydet et bidrag på 10.000 kr., nu gav et femdobbelte beløb til færdiggørelsen af møllen, og efter at en ny sølesten var blevet indlagt, kunne Havnø Mølles vinger dreje rundt for første gang i 74 år. Det skete på Dansk Mølledag den 17. juni 2001, hvor der var kommet mere end to hundrede gæster til mølle, og de glædede sig ved synet sammen med arbejdsgruppen fra museet.

Den ene million kroner, man havde budgetteret med fra begyndelsen, var blevet til 2,2, men så var Havnø Mølle også blevet lige så fin og flot, som man kunne ønske sig. Den 2. september 2001, syv år og én dag efter at Hadsund Egns Museum var blevet et klenodie rigere, kunne Havnø Mølle genindvies.

Borgmester Karl Christensen fra Hadsund holdt indvielsestalen for de omkring fire hundrede gæster, der var mødt frem, og museumsinspektør Lise Andersen præsenterede de to, der var valgt til at sætte møllen i gang ved at lette på persen. Det var møller og medlem af *Dansk Møllerforenings* bestyrelse Bent Jensen, tidligere Nr. Tranders Mølle, som hans far også havde drevet, og en dreng på ni år Martin Ingvarsen, der havde fået sin første mølleaktie foræret af sine bedsteforældre, da han var 3 ½ år gammel – ligesom mange andre drenge er han møllebegeistret. Forfatterens lille grandnævø fik *Vindmøller og vandmøller i Danmark* foræret, da han var to år gammel, og den er nu så slidt, at den er totalt faldet fra hinanden, men stadig går hans arme som møllevinger af lutter glæde, når han ser en vindmølle. Det var en skuffelse, ikke kun for Martin, at vingerne ikke kunne dreje hurtigt nok til, at kværnen var i stand til at arbejde, men medlemmer af det nystiftede *Havnø Møllelaug* viste rundt i møllen.

Der blev derefter holdt flere taler, og møllen fik gaver, bl.a. en flagstang og et dannebrogslag af Jens Greve. Steen Jensen fra Mørke fremviste en model af Havnø Mølle, som han endnu ikke var helt færdig med. Den blev modtaget med stor glæde, men den blev sendt med ham hjem til færdiggørelse. Det er et stort arbejde at lave en model af en vindmølle, og Steen Nielsen besøgte Havnø Mølle flere gange i den forbindelse. Møllemodellen er fremstillet efter tegninger af møllen, så den er blevet helt nøjagtig, og kraftoverførslen til

kværnene ses tydeligt, ligesom det er muligt at iagttage, hvordan skallekværnen fungerer. Modellen er meget pædagogisk udført, og Havnø Møllelaug bruger den, når det skal demonstrere, hvordan vindmøllen virker. Medlemmerne har meget forskellig baggrund, og de har deltaget i både møllepasser- og vedligeholdelseskurser, så Havnø Mølle vil være i gode hænder i fremtiden. Der formales korn ved særlige lejligheder, bl.a. på Dansk Mølledag. Siden Dansk Mølledag den 15. juni 2003 kan Havnø Mølle endda sigte melet med den rekonstruerede tromlesigte.

En vindmølle bliver sommerbolig

En af de få til dels bevarede af de mange møller, der tidligere eksisterede i den nuværende Hadsund Kommune, er Øster Hurup Mølle, Ved Møllen 5 i Øster Hurup. Denne mølle er bevaret på en meget speciel måde og har fået den skæbne, som andre møller har undgået ved at blive erklæret bevaringsværdige eller ved at blive direkte fredede. Øster Hurup Mølle er blevet helt ombygget til sommerbolig, men den kunne udmærket anvendes til helårsbeboelse.

Møllen blev opført i 1862 af gårdejer Jørgen Jensen, som var kommet til penge, fordi han havde vundet i klasselotteriet. Møllen har jordomgang og står på en jordvold med kælder. Undermøllen er hvidkalket og opført i grundmur, mens overmøllen er spåntækt og den løgformede hat beklædt med tagpap. Vingefanget var på 31 alen (knap 20 meter) og var ifølge *Danske Møller* i 1934 forsynet med klapper (jalousier), men krøjede manuelt. I 1908 overtog den sidste møller, Hans Christian Andersen, Øster Hurup Mølle, som han moderniserede. Den havde uden tvivl sejlforende vinger fra begyndelsen, og det endte den også med at have. Efter Hans Christian Andersens død stod den ubenyttet hen i flere år, og en halv snes år senere, i 1961, skrev arkitekt Sprechler, at den var tilspigret af ejeren. Kort tid efter blev den åbnet igen, idet den blev indrettet til en butik med lejlighed. I 2003 ophørte butikken, og møllen købtes af Hanne Byrialsen og Finn Laumann med henblik på at indrette den til beboelse, selv om en del af mølleinventaret stadig var velbevaret bl.a. gangtøj, stjernehjul, stående aksel, to stokkedrev til melkværnen samt et jern-drev til skallekværnen. To gruttekværne var også bevaret, den ene dog i mindre god stand.

For at skabe plads til en stor moderne sommerbeboelse blev Øster Hurup Mølle stort set tømt for mølleinventar. Møllebygger Jens Jørgensen, Fakse Ladeplads, fjernede stjernehjulet samt en brohest, en møllesten og andre dele, hvoraf bl.a. langjernet (lodret jernaksel, som bærer den øverste møllesten

Øster Hurup Mølle

(løberen) og går gennem den nederste stens (liggerens) midte) blev genanvendt i den genopbyggede Baunhøj Mølle i Grenå.

To broheste, meludtagene, en sækkehejs og en møllesten beholdt man. Hathjulet eksisterer også stadig, men det er sat fast, da krøjeværket har manglet i adskillige år.

I det ydre står Øster Hurup efter renoveringen som en meget smuk mølle, og fra hatloftet er der en enestående udsigt over byen og den lange mole ud til havnen og videre ud over Kattegat. I løbet af det sidste par år er møllen, der stod alene på grunden, som var en græsmark med buskbeplantning, desværre blevet omgivet af rækkehusbebyggelse. Endvidere mistede møllens vinger hækværket i januarstormen 2005, men Øster Hurup Mølle led dog ikke samme skæbne som den netop restaurerede samtidsige Ulsted Mølle, Holtetvej 75 i Ulsted vest for Hals nord for Limfjorden. Her gik det langt værre. Ikke blot vingerne, men også hatten blæste af. Møllen er atter blevet istandsat og vil stadig sammen med kirken stå som byens vartegn. Derimod får Øster Hurup Mølle af økonomiske grunde sandsynligvis ikke sit hækværk igen.

Kilder: V. Fribert: Historiske efterretninger om Havnø og dens ejere, Samlinger til jydsk Historie og Topografi 2. Række. II. Bind 1889-1890; Lise Andersen: Da hollænderen kom til Himmerland, Fra Himmerland og Kær Herred 2000; Ebbe Gotfredsen: Søren Møllerbygger og hans slægt 2001; Kulturlandskab i Forandring udg. af Hadsund Egns Museum u.å; Hanne Byrialsen, Øster Hurup Mølle; møllebygger Jens Jørgensen.

Helnæs Mølle

Helnæs Nyvej 21, 5631 Ebberup

Vindmølle af hollandsk type, tidligere med galleri

Hatten er bådformet

Opført 1843

Driften ophørt 1945

Restaureret delvis i 1964, løbende vedligeholdt

Anvendelse: Møllemuseum, Friluftsgård og Naturskole

Møllen i landskabet

Midt på Helnæs ligger Helnæs Mølle, der trods sit manglende vingefang, er en malerisk mølle, som den ligger midt i det åbne landskab med den gamle møllerbolig ved sin side. Den har overlevet de mange storme, der er gået hen over den ret høje ø med de stejle klinter i vest.

Helnæs er nu forbundet med Fyn ved en dæmning, som på østsiden har Helnæs Bugt og på vestsiden Lillebælt. Inden anlæggelsen af dæmningen, der går over Langør, en oprindelig strandvold, og Agernæs med Gl. Avernæs, opført i årene 1916 til 1917, var Helnæs ret isoleret fra omverdenen. Beboerne kunne ganske vist benytte vandvejen, og det var muligt at komme til Fyn over land ad samme rute som nu, men det var ikke uden risiko, for den blev oversvømmet ved højvande. En ca. 2 kilometer kunstig landstrimmel skulle efter traditionen være anlagt af Karl X Gustav, da han inva-

derede Fyn over isen fra Hejls under Svenskekri- gen i 1658.

Når Helnæsfolkene var kommet i land på Fyns- siden, gik vejen som i dag over Agernæs, og herfra drejede den ind over det udstrakte Fed med det stadig eksisterende Fedhus, hvor hyrden, som vogtede bøndernes får, boede. Dengang var vejen over feddet en rigtig vej belagt med sten, og den kan endnu spores, selv om den er groet til med græs og andre vækster.

Vejen over Feddet hedder Møllevejen, og det var den vej, Helnæsboenderne, der var fæstere under Hagenskov/Frederiksgave, i sin tid tog, når de skulle have deres korn formalet på Slotsmøllen. Den var anlagt ved åen Å, og denne skulle de pas- sere på vejen. Først var der kun anlagt et vadested med nogle store sten i åen, senere byggedes der en træbro, som også godset benyttede for at nå udskibningsstedet ved Bruunshuse.

Kirke havde Helnæsboerne heller ikke de første århundreder efter kristendommens indførelse. De måtte også tage Møllevejen for at komme til Dre- slette og efter Reformationen til Sønderby Kirke. Men de fik kirke, længe før de fik mølle. I Christi- an den Fjerdes tredivte regeringsår opførtes et kapel, der senere blev udbygget til den kønne hvidkalkede kirke, hvor øens sognepræster siden 1738 har sørget for øboernes åndelige føde. Den er et besøg værd, og en grav på kirkegården, kompo-

Helnæs Mølle

nisten og kapelmester Christian Dannings (1867-1925), besøges af andre end familie og venner.

Møllens historie

Christian Danning boede i de sidste år af sit liv på Helnæs, og da havde Helnæs Mølle allerede arbejdet i mange år, for den blev bygget før mølleprivilegiets endelige ophævelse i 1862. Helnæsboernes møllevej til Hagenskov kunne være farlig, og slemt var det især, fordi møllekørslen her som andre steder hyppigst foregik efter høsten og indtil jul; da faldt mørket tidligt på, og i efterårsstorme blev Langør ofte oversvømmet. Desuden kunne bønderne fra næsset let miste et helt dagsværk på at køre til mølle, selv om de havde det privilegium, at de fik lov til at springe den undertiden lange række af ventende møllegæster over. På grund af disse besværligheder ansøgte Helnæsboerne i 1840 Rentekammeret (den tids finans- og skatteministerium) om tilladelse til at lade en mølle opføre på Helnæs, men da Rentekammeret forespurgte hos godsinspektør Richter på Frederiksgave, satte han sig imod ønsket.

Helnæsboenderne opgav dog ikke deres forehavende så let. De opsøgte kronprins Frederik, den senere kong Frederik den Syvende, da han i maj 1842 besøgte Frederiksgave, fordi de håbede, at han kunne skaffe dem tilladelse til at opføre en mølle. Det siges, at han lovede dem den med ordene: »I skal få jeres mølle, folk.« Han var dem måske særlig venligt stemt, fordi Frederiksgave var hans sommerresidens fra 1841 til 1847, og her mødtes han med sin senere kone Louise Rasmussen, der som grevinde Danner i 1850 fik godset i morgengave. Det hed jo allerede meget passende Frederiksgave.

Det var lettere for kronprinsen at give løftet end at holde det, for godsinspektøren var ikke indforstået med at gå glip af en indtægt til Slottets Mølle, og han stillede som betingelse for at acceptere møllebyggeriet, at møllen på Helnæs kom til at svare en årlig fæsteafgift på 17,5 tønder byg og 17,5 tønder rug. Denne afgift var helt ublu, så bønderne forsøgte sig igen med en henvendelse til kronprinsen, og han skrev personligt et brev til sin far kong Christian den Ottende. Det hjalp, selv om det næsten var lykkedes godsinspektøren at få nogle af Helnæsboenderne til at opgive forehavendet. Ved Kgl. Resolution af 9. september 1843 gav Rentekammeret møllebygger Erik Hansen tilladelse til at opføre en mølle på Anders Dideriksens fæstegårds jord på visse betingelser, bl.a. blev fæsteafgiften sat til værdien i penge af 10 tønder byg og 10 tønder rug. Desuden skulle senere fæstere af gården have 2 tønder byg om året. Møllens hartkorn blev sat til 0-0-1-1, hvoraf alle almindelige skatter skulle betales. Den første fæster

betalte ved sin tiltrædelse kun 50 rigsdaler, mens de følgende måtte betale det dobbelte. Den 22. oktober 1843 underskrev kongen så arvefæsteskedet, og vejen for den første og sidste kornmølle på Helnæs var banet.

Møllen opføres og afhændes

Helnæs Mølle blev derefter opført på et lille jordstykke på 3 skæpper af den trediveårige Erik Hansen, som kom fra Bregninge på Ærø, og den 25. juni 1844 mødtes så brandinspektøren for Assens og Hindsgavl Amt med to kyndige mænd, møller og sogneforstander Hans Andersen i Faurskov og sognefogden på Helnæs, for at taksere den nyopførte mølle. Den havde tidligere være forsikret for 2.400 rigsbankdaler sølv og »befandtens således: Møllen står dels på kampesten, dels grundmur 3 alen høj (1 alen = 0,63 meter), dens gennemsnit 14 alen, omkreds 42 alen, ottekantet byggeri. Stolperne af fyr, 15 alen høj, 10 tommer – hatten 9 alens gennemsnit, omtrent 6 alen høj. Tvende vindfang, hver 33 alen, akslens længde 9 alen, 25 tommer gennemsnit af eg, en vindebom a 9 alen, 16 tommer gennemsnit, 10 vinduer, 5 luger med beslag, stråtag fra grundmuren med hatten inklusive. Svikstillingen (galleri) af fyr, rækværk om møllen i 6 á 7 alens højde fra jorden, 3 lofter foruden gulvet af fyrbrædder, 3 kværne af forskellig størrelse, takseredes i det hele til 4.200 rigsbankdaler sølv«. Sluttelig konstateredes, at alt var forsvarligt mod ildsvåde, og at de fornødne brandredskaber var til stede. Herefter blev takseringen behørigt underskrevet af de tilstedeværende. Hvad der ikke nævnes i takseringen er, at hatten er bådformet, og at møllen krøjede manuelt ved hjælp af krøjesvans, samt at vingefanget var til kludesejl.

Erik Hansen var også møller, og han drev selv den nyopførte mølle med en møllersvend og to tjenestekarle. I møllerboligen, der bærer årstallet 1843 i sydøstgavlen og bogstaverne EH i nordvestgavlen, virkede møllerkonen, hans bysbarn Anne Cathrine Rasmussen, som havde en pige til hjælp i husholdningen. Det var åbenbart ikke hjælp nok, for Anne Cathrine døde 32 år gammel i 1845 efter at have født sit andet dødfødte barn.

Erik Hansens plan med at opføre møllen havde måske hele tiden været at sælge den, for da hans kone døde, afhændede han den straks til fæstehusmand Christen Jørgensen, der var møllens nabo. Af Christen Jørgensens gældsbreve kan man se, at det var gårdmændene på næsset, der lånte ham penge, så han kunne købe den. Det var dem naturligvis meget magtpåliggende, at Helnæs Mølle var i funktion efter alt det besvær, de havde haft med at få tilladelse til, at der blev opført en mølle på stedet.

Møllerslægten

Med salget af Helnæs Mølle til Christen Jørgensen, der var tredive år gammel, kom der til møllen en slægt, som ejede den i fire generationer og i omkring 150 år. Måske blev forholdene for møllen så stabile, fordi Christen Jørgensen tilhørte en slægt af Helnæsboere som søn af gårdmand Jørgen Mortensen og Anne Hansdatter på Kildegård. Han kaldes i Folketællingen 1850 arvefæstemøller – men i 1851 købte han huset, familien boede i til selveje sammen med jordtilliggendet på 7 skæpper, 1 fjerdingkar og 1 album. Hans kone Birthe Pedersdatter var hans jævnaldrende og ligesom han født på Helnæs, hvor hendes forældre Peder Simonsen og Anne Larsdatter sad som gårdfolk på Bauehøjgård. Møllerparrets børn var under ti år gamle, og til at hjælpe med at passe dem og husholdningen var ansat en tjenestepige. I møllen arbejdede møllersvenden Jacob Johansen Rasmussen fra Vester Hæsing, og det var vel nødvendigt, da Christen Jørgensen ikke var udlært møller. Dog viser en for Helnæs særegen bryllupsskik, at han var kendt med møllen. Når en brudeskare kom udefra, begyndte kirkeklokken at ringe, så snart den satte fod på næsset, og hvis den ankom i båd, startede ringningen, når båden lagde til. Nu kunne man fra kirketårnet ikke se, når brudefølget i hestevogne kørte over Bobakkerne, men det kunne man fra møllen. Når mølleren så vognene dukke op, satte han møllevingerne i saks som et signal til klokkeren om, at nu kunne han godt gå i gang. Ved en enkelt lejlighed gik det galt, ikke fordi Christen Jørgensen glemte at sætte vingerne i saks, men fordi brudeskaren holdt en pause på vejen for at nyde en forfriskning. Det kunne hverken møller eller klokker vide, men klokkeren kom rigtig nok på arbejde den dag.

Christen Jørgensen bliver selvejer

Det ser ud til, at Christen Jørgensen var et driftigt menneske. I 1856 købte han ligesom de andre Helnæsboere sin fæstede ejendom til selveje for at lægge dens jord sammen med den, han allerede havde. Senere købte han yderligere 6 tønder land fra en af de andre gårde, som også lå tæt ved møllen – i øvrigt den jord, som naturskolen ejer i dag.

I 1870 finder man mølleren boende på en gård med sin kone og flere ugifte døtre, hvoraf den ene var sy pige. I møllen var der som tidligere ansat en møllersvend. Men tre år senere kunne familien selv klare mølledriften, for da blev møllen og det tilhørende landbrug overtaget af sønnen Jørgen Christensen. Han var født i 1847, og i 1878 giftede han sig med den 23-årige Else Hansen, der var hans kusine, datter af gårdejer Hans Jørgensen og Kirsten Simonsen på Kildegård. Tre år efter at hun

var kommet til møllen, fik det unge par en stor udgift. Møllens stråtekning var efterhånden ved at være i så dårlig en forfatning, at den måtte fjernes, og i stedet kom beklædningen til at bestå af 21.000 træspåner. Udgiften var dog til at bære, da mølleriet gik godt i deres tid.

Parret fik flere børn, og i 1890 fortæller folketællingen om Kristian på elleve, Birthe Kirstine på fem og Kathrine på ét år. På det tidspunkt var der ansat en ung pige i huset og en tjenestekarl. Den 10. oktober 1892 blev Jørgen Christensens arvtager født. Han kom til at hedde Hans Jørgen, og han fik en lillebror Peter fem år senere. Hans Jørgen kom tidligt til at hjælpe til i møllen, og han har fortalt, at han selv kørte rundt med hestevognen for at indsamle kornet. Om efteråret havde møllerfolken særlig travlt. I møllen fremstilledes bl.a. sigtemel og flormel af hvedemel, og møllerne kom aldrig i seng før over midnat, og hanen havde næppe gallet, før de var oppe igen. Selv om det godt kunne være hårdt, huskede Hans Jørgen Christensen det alligevel som en dejlig tid. Både Peter og Hans Jørgen Christensen boede hjemme ved folketællingen i 1911, og da var der ingen fremmed hjælp i møllen overhovedet, men Hans Jørgen var næsten voksen, og Peter kunne sikkert også hjælpe trods det, at han endnu ikke havde nået konfirmationsalderen. Ti år arbejdede han sammen med sin ældre bror som møllersvend, og begge var endnu ugifte. Der var stadig meget arbejde til møllen og dens svende, og den gamle far har sikkert heller ikke ligget på den lade side.

Møllen får ny beklædning igen, men driften indstilles

I endnu seks år drev Jørgen Christensen Helnæs Mølle, men i 1927 efterfulgtes han af sønnen Hans Jørgen, gift med Emma Hansen, der også var født på Helnæs. På det tidspunkt var møllens spåntekning så medtaget, at Hans Jørgen Christensen måtte lade den forny, og atter blev 21.000 spåner lagt på møllens træskelet. Helnæs Mølle var nu ved at være næsten hundrede år gammel, og det ene vingefang var ikke i orden. Derfor blev det taget ned omkring 1937, men mølledriften fortsatte uhindret med det halve vingefang. Det gik efter sigende fint, da det godt kunne drive kværnene. Møllens produktion bestod i fremstilling af rugmel til bageren og grutning til dyrene rundt om på gårdene. Men denne produktion blev mindre og mindre, efterhånden som gårdene på Helnæs som i det øvrige Danmark fik installeret elektricitet, så de kunne anskaffe eldrevne kværne og selv fremstille dyrefoder. Helnæs Mølle fortsatte dog med at formale korn til grutning indtil slutningen af Anden Verdenskrig, men så var der heller ikke længere brug for det bevarede halve vingefang, og det blev fjernet efter

en levetid på mere end hundrede år. Under krigen fik møllens lofter i øvrigt en helt ny funktion, idet de blev anvendt til tørring af tobaksplanter.

Stråttækningen rekonstrueres

I 1964 blev mølle og møllegård overtaget af Hans Jørgen Christensens søn Jørgen Møller Christensen, der var 34 år gammel. Han fortsatte med at drive gården, men møllen kunne han ikke bruge til noget, og den var ved at gå i forfald. En gammel Helnæsbo ingeniør Oluf Bang syntes, at det ville være sørgeligt, hvis Helnæs Mølle skulle dele skæbne med hovedparten af de danske møller, der allerede var forsvundet, så han kontaktede Nationalmuseets Mølleudvalg. Dette fandt, at Helnæs Mølle burde bevares, men havde ikke mulighed for at støtte økonomisk i første omgang. Derfor prøvede man lokalt at skaffe midler til en 'genrejsning' af Helnæs Mølle, og det lykkedes hurtigt at få omkring 22.000 kr. samlet sammen mest fra daværende og tidligere Helnæsboere, helt fra USA, Canada og Australien kom der penge. Desuden støttede *Selskabet Danske Møllers Venner* restaureringen med godt 4.000 kr., mens Nationalmuseets Møllebevaringsfond bidrog med lidt under det dobbelte. Anders Jespersen, der var formand for *Selskabet Danske Møllers Venner* og leder af fondet, gik ind for at føre møllen tilbage til den oprindelige skikkelse, da der ikke længere fandtes mange stråttækte møller i Danmark. Den utætte spånbeklædning blev fjernet, og møllen kom atter til at stå med fin gul stråttækning, som da Erik Hansen opførte den 121 år tidligere. Det var bl.a. møllebyggerne Holger Hansen og M.P. Petersen fra Vester Åby, som stod for restaureringen. Den 14. maj 1964 lod Jørgen Møller Christensen tinglyse en bevaringsdeklaration på Helnæs Mølle for at sikre møllens fortsatte eksistens, men deklarationen har ikke betydet, at der senere er kommet penge fra staten til den videre bevaring af møllen.

Efter den første etape af restaureringen i 1967 manglede der meget, bl.a. galleriet og vingerne, og træet til vingerne blev indkøbt, men ligger stadig ubrugt ved møllen.

Helnæs Mølle bliver partsejet friluftsgård

I 1988 indgik Jørgen Møller Christensen i et samarbejde med en række skolefolk, der gerne ville indrette Helnæs Mølle til friluftsgård og naturskole med fortsat landbrugsdrift, da det ifølge Landbrugsloven kan lade sig gøre at drive en ejendom på partsbasis, hvis det er til almene pædagogiske og rekreative formål. Da Jørgen Møller Christensen i 1993 gik på pension, overtog en ejergruppe, der fungerer som naturvejledere, Helnæs Mølle. Ved den lejlighed ophørte møllens landbrug, og land-

brugspligten på jorden blev ophævet. I de følgende år foretog gruppen ombygninger og moderniseringer af møllegården, og i løbet af kort tid blev Helnæs Mølle Friluftsgård som naturcenter en succes.

Møllen benyttes for kortere eller længere ophold året rundt af de mest forskellige organisationer og foreninger. Den besøges af bl.a. skoleklasser, børne- og ungdomsforeninger, spejdere og lystfiskere. Der tilbydes forskellige former for primitiv overnatning, lige fra telte og sovesale til værelser med adgang til bad. Af aktiviteter arrangeres der bl.a. natur- og kulturvandringer, feltundersøgelser, ridning og fiskeri. Sejladts finder også sted i smukke jolle, kano og kajak.

Værelserne blev klar til at modtage gæster i løbet af 2001, og overskuddet fra aktiviteterne går til yderligere renovering af møllen, men drømmen om møllevinger vedbliver nok at være en drøm, da nye vinger vil koste omkring 1 million kr. Alligevel lønner et besøg sig, kort eller langt, da man ved Helnæs Mølle med det fine bevarede mølleinventar (tre kværne, en tromlesigte og en havrevalse) befinder sig midt i naturen, omgivet af udstrakte marker og blå vand. Og inden man når næsset, kan man følge en af vandrestierne på Feddet, der opstod efter Stenalderen ved aflejring af sand og grus fra havet. Det frembyder i dag en naturoplevelse af de sjældne på grund af landskabets særlige karakter med strandvolde og spændende vegetation.

Pumpemøllen

Det er som i brudefølgets tid stadig de dramatiske Bobakker, som er det første, der møder den besøgende, og sydvest for Helnæs Mølle strækker Maden sig. Den var tidligere en vig, og så sent som i 1750'erne kunne man sejle ind til Helnæs by. Men ejeren af øen Niels Ryberg, der også var Frederiksgaves ejer, fik vigen, der var blevet en strandsø, delvis afvandet, så der opstod dyrkbar jord. Det skete ved i 1785 at udbygge strandvolde med et dige og anlægge en sluse. I 1865 opførtes der en hollandsk vindmølle, hvis opgave det var at pumpe vandet bort ved hjælp af en snegl, men allerede i 1872 under stormfloden den 13. november, hvor vandet atter stod helt ind til Helnæs By, væltede den og blev ødelagt. To år senere stod der igen en pumpemølle af samme type ved slusen. Den fungerede til 1914, da den blev erstattet af en klapsejler, og senere installeredes en dieselmotor, som stadig står i pumpehuset. I 1960'erne blev klapsejleren nedrevet, og en elmotor trådte til i stedet. Afvandingen af Maden blev således mere og mere effektiv, og den tog især fart i 1950'erne, men udviklingen vendte. I 1996 opkøbte staten ved Skov- og Naturstyrelsen 191,5

Jens Juel: Niels Ryberg med sin søn Johan Christian og svigerdatter Engelke, f. Falbe. Statens Museum for Kunst

ha af den ca. 300 ha store Made og iværksatte et naturgenopretningsprojekt med henblik på at føre området tilbage til tilstanden omkring år 1900.

Møller i omegnen

Kører man til Helnæs fra Ebberup forbi Sønderby Mølle og drejer til højre forbi Hagenskov ad Store Allé, kommer man lidt længere fremme til voldstedet, hvor det gamle Hagenskov lå. Det er specielt kendt, fordi ærkebiskop Jacob Erlandsen blev holdt som fange her i 1270'erne, og det var som denne borgs mølle Hagenskov Mølle blev anlagt engang før 1523, da den nævnes i adkomstregistreringen. På modsat side af vejen, på Store Allé 26, ligger stadig den kønne stråttækte og gulkalgede møllebygning, delvis opført i bindingsværk, med 'ibyggt' mølle, der efter en lang periode som Frederiksgave, Frederiksgave Stormølle og Slotets Mølle nu kaldes Hagenskov Slotsmølle. Huset bruges til beboelse, men vandføringen er bevaret.

Møllen tilhørte sammen med Hagenskov oprindelig kongemagten, og i 1396 tilbagekøbte dronning Margrete den Første Hagenskov fra de hol-

stenske grever. Derefter var Hagenskov kongeligt len i næsten tre hundrede år, og Hagenskov Mølle var da også ejet af kongen. I 1667 skænkede den første enevældige konge Frederik den Tredje Hagenskov til en af sine tro mænd Niels Ottesen Banner, og Frederiksgave var godsets navn indtil 1962, da Preben Schall Holberg købte det og ændrede navnet til Hagenskov.

Møllen har et meget gammelt kampestensfundament, hvorpå de solide og tykke munkestensmure, der skulle holde til rystelserne fra de store kværne, er opført. De nuværende bygninger stammer fra 1600-tallet med en forlængelse af de fire fag til mølle og de fire fag til beboelse i fæsteren Morten Nielsens tid omkring 1750. I begyndelsen af 1800-tallet opførtes endvidere en staldlænge. Siden da er der ikke sket væsentlige ændringer.

Den nybyggede mølle fristede en turbulent tilværelse i 1600-tallet under Svenskekrigene. Da Karl Gustav med sine tropper nåede Fyn, blev møllen noget ødelagt, men var dog stadig i brugbar stand. Ifølge Matriklen 1688 havde den tre kværne, hvoraf den ene var en maltkværn. De

blev drevet af overfaldsvand, som kom fra gårdens grave. Møllen var den største i Båg Herred, selv om den i tørre somre kun kunne male med én kværn ad gangen, i bedste fald to. Senere blev møllen drevet af to underfaldshjul, og der installeredes endnu en kværn. Der var brug for megen drivkraft til at klare godsets formaling, og inde ved Ebberup lå endda Frederiksgave Ny eller Lille Mølle med to kværne. Begge møller blev drevet af samme fæster helt ind i 1800-tallet.

Fæsterne af møllen kendes i flere hundrede år, og en af dem var Niels Mortensen, der var søn af den tidligere fæster Morten Nielsen, som drev Frederiksgave Mølle fra 1731 til 1768. Niels Mortensen overtog vist senere Strandmøllen i Assens, hvor han døde firs år gammel i 1786. Han efterfulgtes af sin søn Jørgen, som ved folketællingen i 1787 var mølleer på Bågø, en lille ø i Lillebælt ud for Assens.

Fra sidste del af 1700-tallet sad slægten Clausen som forpagtere i Frederiksgave Mølle, nu ofte benævnt Slottets Mølle, og efter installationen af et stjernehjul blev de to underfaldshjul afløst af ét stort hjul på 7½ alen, der stadig blev drevet af overfaldsvand. Den første af slægten var Claus Hansen møller, gift med Charlotte Hedvig Ran, og derefter fulgte hans søn Claus, gift med Mette Pedersdatter. De fik sønnen Niels Christian Clausen i 1807. Blandt fadderne ved hans dåb nævnes fru agentinde Ryberg f. Engelke Fædder, som ses portrætteret ti år tidligere sammen med sin mand Johan Christian Ryberg og sin svigerfar Niels Ryberg på maleren Jens Juels berømte maleri af familien. Claus Clausen døde i 1832, hvorefter Niels Christian overtog forpagtningen af møllen, der nu var blevet udvidet med en stampemølle til behandling af det hjemvævede stof, så det blev tæt og slidstærkt. Da Niels Christian Clausen døde ugift i 1846, var slægtens saga på Frederiksgave Mølle ude.

En mand af en helt anden type efterfulgte ham. Det var mejeriforpagteren fra Engelsholm Gods vest for Vejle Hans Henrik Plett, som stammede fra Holsten. Han var mølleforpagter i mange år, men da han efter 26 års forløb ville have forpagtningssafgiften nedsat, måtte han opgive møllen og købte gården Ellegaard i Skydebjerg Sogn. Som gammel mand udvandrede han til Amerika.

Frederiksgave Mølle blev i stedet bortforpagtet til garverier Nicolai Frantz Schwartz, der ejede Kåls Mølle og en vindmølle i Assens, men det var hans søn Carl Adolph, der drev vindmøllen. Som et kuriosum kan nævnes, at N.F. Schwartz' forældres gravsten findes anbragt i et kældervindue på Hagenskov Slotsmølle. På stenen står navnene: Hans Jørgen Schwartz, garver og forligskommissær død 7.6. 1842 og Mortine (født Gløerfelt) død 29.8. 1844.

Foruden møllebestyreren Jeppe Nielsen var der i Frederiksgave Mølle ansat en møllekusk og en møllerdreng. Senere kom Carl Adolphs søn Carl til at bo i møllen. Han var mejerikonsulent, og møllen blev stadig drevet ved hjælp af en bestyrer, men nu var møllerdrengen blevet til en møllerelev. Frederiksgave Mølle ophørte ifølge lokale kilder i 1912. I 1911 blev den fortsat drevet ved hjælp af en møllebestyrer, men kun med en tjenestekarl til hjælp.

En søn af en af møller Pletts ansatte fortalte engang i 1930'erne, da vandhjulet var fjernet, at der kun havde været ét hjul, men det var stort. Det drev mange gode kværne, og der blev fremstillet pæne boghvedegryn og mange melsorter. Han havde aldrig hørt, der skulle have været et brændevinsbrænderi tilknyttet møllen, som nogle har ment, men hr. Plett havde sirupskogeri og stampevadmel for bønderne. Det lå i et meget langt smalt bassin i flere lag, og bassinet var fyldt med vand. Drivkraften kom fra vandhjulet, som fik træklozser (stamper) til at gå op og ned.

Møllen endte under Wedellsborg, da selve Frederiksgave uden fæstegods, bortset fra nogle få huse og de to vandmøller, solgtes til Wedellsborg på en auktion i 1854, hvor kronen afhændede godset. Wedellsborg og Frederiksgave blev drevet sammen til 1942, da de to godser igen blev skilt, men Wedellsborg beholdt Frederiksgave Mølle. Under Anden Verdenskrig kom den atter til at udnytte vandkraften, nu med et lille overfaldshjul, fordi man ville fremstille elektricitet. Da vandstanden i åen blev sænket, standsede produktionen imidlertid, og hjulet blev fjernet. Omkring 1990 frasolgtes møllen som Hagenskov Slotsmølle med 3.000 kvadratmeter jord, og den nye ejer Thomas Kampmann, som havde været forpagter efter sin faster siden 1988, fik de ganske enestående bygninger fredet i 1991.

Ovennævnte Frederiksgave Lille Mølle har også i tidens løb haft flere navne, således blev den også benævnt Sønderby Lille Mølle, Sønderby Mølle og senest Stenbjerger Mølle. Frederiksgave Lille Mølle blev nedlagt, umiddelbart efter at Wedellsborg havde overtaget Frederiksgave, for at give den store mølle mere søgning, men Ole Sørensen, som havde drevet den lille mølle, købte en plads, ikke langt fra vandmøllen, hvor han i 1863 lod opføre en hollandsk vindmølle, som i en noget ændret skikkelse i dag stadig står på stedet på Prinsevej 31 i Ebberup. Mølleprivilegiets afskaffelse gjorde opførelsen af en ny mølle mulig, og den blev indtil 1891 drevet af Ole Sørensen, som først holdt op med at arbejde, da han var 76 år gammel. Derefter fulgte et par ejerskifte i løbet af få år, men i 1912 overtog Ole Sørensens søn Hans Olesen Sønderby Mølle, som han moderniserede to år senere, så den

blev selvkrøgende og selvsvikkende. Han afhændede først møllen i 1930. Der blev ikke blot formålet korn på Stenbjerge Mølle, mølleren handlede også med korn- og foderstoffer. Driften ophørte i midten af 1900-tallet. I dag er galleriet borte, vingerne og den tagpapbeklædte hat ligeledes, men der er opbygget en lille lav 'hat' tækket med samme materiale som tidligere. Undermøllen er opført i grundmur, overmøllen i træ, som er beklædt med eternit. Der er intet mølleinventar tilbage, men møllen med det gulkalkede pakhuis er ganske køn.

Hagenskov Mølle – En fortælling

Fra 1920'erne eksisterer en beskrivelse af Hagenskov Mølle, ganske vist i skønlitterær form, og skildringen af landskabet og personerne er ændret af forfatteren, men da beskrivelsen gælder så mange møller, skal den gives her:

»Den gamle mølle er kun en skygge af sig selv. De gamle vandhjul, der er grønne og mugne af fugtighed og ælde, er gået i stå. Den moderne tid med elektricitet, damp- og motorkraft har sat møllen ud af virksomhed. Som en affældig olding står den endnu dernede i dalen til minde om en svunden tid, indtil den en skønne dag rives ned eller synker sammen.

Før var det ikke således. Da var vandmøllen midtpunkt for liv dagen lang. Ustandselig snurrede de to store vandhjul under presset af de brusende vandmasser, og inde i møllen ilede meledede møllersvende hastigt frem og tilbage i travl beskæftigelse med at passe kværnene, der under knitren og ensformig syngen malede de store dynger af korn, som omegnens bønder kom kørende til mølle med.

Hele dagen var der køretøjer ved møllen. Men trods travlheden var der ingen forvirring. Alt gik

efter den gode regel, at den, der kom først til mølle, fik først malet. Ja, i de tider var der liv i Hagenskov Mølle«. Længere fremme i fortællingen hedder det: »Ude i møllen gik mølleværket for fuld kraft. 'Knigge, knagge!' lød det taktfast, hver gang det store stjernehjul takker greb ind mellem tremmerne på kværnsplillet under omdrejningen, og imedens tonede de snurrende møllesten derinde i kværnen deres ensformige kvækkende sang under knusningen af kornet, som strømmede ned gennem kværntragten, og som en undertone til disse lyde hørtes en susende hvislen derude fra de store vandmasser, som styrtede ned over vandhjulene.

Der er meget at se i sådan en gammel mølle. Kværnen på den lidt høje afsats, de snurrende hjul, redskaberne til rensning og sortering: hvedesigten, harperne og grynrenserne med de mange indviklede snore- og remtræk. De store forskelligformede sækkestabler rundt om på møllegulvet og overalt på gulv, bjælker, kværne og i vinduer et tykt lag af gråhvidt melstøv«. Dette liv kan aldrig mere opleves, selv om de restaurerede møller maler ved særlige lejligheder – kun i de ganske få, der maler dagligt, som Ringsted (se bind 1), Børkop og Uldum Møller (se bind 2) er den gamle atmosfære bevaret, men der skal gøres bedre rent i vore dage.

Kilder: Niels H. Kjongsdal: Hagenskov Mølle, Fortælling 1927; Danske Møllers Venner: Helnæs Mølle, Regnskab 1964/67 1967; Erik Helmer Nielsen: De gamle gårde på Helnæs 2000; Ib Ivar Dahl: Helnæs Mølle u.å.; Helnæs Møllers hjemmeside; Dan Panton, Helnæs Møllers ejergruppe; Jørgen Møller Christensen, søn af Helnæs Møllers sidste møller, Helnæs.

Hjerritsdal Mølle

Valsgårdvej 3, Valsgård, 9510 Arden

Vandmølle med 1 overfaldshjul
Vandføring, stigbord og malekarm er bevaret
Mølledammen er bevaret
Anlagt omkring 1450
Nuværende bygning fra 1832. Stuehus fra 1853
Driften ophørt i 1950'erne
Restaureret 1990-1993. Funktionsdygtig
Privat. Fredet. Anvendelse: Museumsmølle

Møllen i landskabet

Fra Bramslev Bakker i Valsgård Sogn med de enkeltstående enebærbuske er der en fantastisk udsigt over Mariager Fjord til landskabet syd for fjorden, men fra Hjerritsdal Mølle ses næsten kun mølledammen. Den ligger dybt nede i den eroderede dal ved Valsgård Bæk, der blev dannet, da isen smeltede bort efter sidste Istid. Ud af dalsiderne strømmer mange kilder, der løber ud i bækken, så den bliver mere vandrig. Fra landevejen Hobro-Hadsund går der en sidevej ned til Hjerritsdal, og ved Hjerritsdal Møllegård kan man stille bilen for at dreje til venstre ad en smal vej og vandre ca. 1 kilometer videre ned til møllen. Det er i sig selv en fantastisk naturoplevelse, der ikke bliver mindre, når man kommer til mølledammen og ved enden af den ser den hvidkalkede stråttækte bygning, der rummer en vandmølle.

Mariager Inderfjord med de dybe snævre erosionsdale er ikke blot et imponerende naturområde, men var også velegnet til vandmølleanlæg, da vandet let kunne opstemmes her. Derfor ligger der flere vandmøller både på nordsiden og på sydsiden af inderfjorden. Yderfjordens kyst, derimod, er præget af hævet havbund, som man ser det ved Havnø Mølle, der, selv om den ligger lige ved Korup Bæks udløb i Mariager Fjord, ikke er en vand-, men en vindmølle.

Møllens historie

Den første Hjerritsdal Mølle ved Valsgård Bæk, der har sit udspring lidt nord for Valsgaard, blev opført omkring midten af 1400-tallet, og i 1541 hører man om den, da den sammen med Bramslevgård, hvorunder den hørte, kom til Havnø. I den forbindelse omtales også Jens eller Jes Sørensen, som boede i Hjerritsdal Mølle, og han er den ældste kendte møller her. I forarbejdet til Matriklen 1688 opgives møllen i 1682 til at være et hus uden jord, men den skyldsættes dog af avlingen. Mølleskylden var 3-5-4-0, og af avlingen skulle ydes 1-5-0-2 1/2.

Fæsterne af Hjerritsdal Mølle

Ejerne var i flere hundrede år herremænd, der nok

ikke havde den store interesse i møllen, den skulle bare fungere. Den daglige drift var overladt til møllefæsteren, som i 1787 var Christen Villadsen. Han var da ved at være oppe i årene, 71 år gammel, hans kone levede endnu, og der var to hjemmeboende børn, Villads Christensen på 21, der betegnes som rytter, og Johanne på 26. Villads overtog senere møllen og var i 1801 gift med Dorte Jacobsdatter, og de havde to små børn, Karen og Christen. Der var ingen ansatte i mølleriet, og Villads har haft nok at bestille, da han foruden at være møller betegnes som bonde og gårdbeoer.

Møllen bliver selveje

I 1830 købte Peter Nielsen, der var 28 år og kom fra Ålborg, Hjerritsdal Mølle til selveje, men ligesom herremændene drev han ikke selv møllen. Han forpagtede den til møllebygger Lars Christiansen Kjølbye fra Gimming ved Randers, der i stedet for indfæstning skulle indlægge en skallekværn (grubbe- eller pilleværn). Møllen nedbrændte natten mellem den 4. og 5. januar 1832, og det varede næsten et år, inden den nye bygning blev synet til brandforsikringen, hvilket var til stor skade for Kjølbye, da det betød, at han i den mellemliggende tid stod uden arbejde og tag over hovedet. Han anlagde retssag mod ejeren, dog uden at vinde den, og skallekværnen havde han endda fået installeret.

Den nyopførte Hjerritsdal Mølle kom til at bestå af én længe på 10 fag, hvoraf 3 var til møllehus, 4 fag til stuehus og 3 fag til stald og tørvehus. Mølleinventaret var også beskedent, idet det kun udgjordes af en melkværn med dobbelt gangtøj.

I 1834 var Kjølbye ude af billedet, han boede blot som inderste hos gårdmand Christen Nielsen i Hjerritsdal. Det samme gjaldt Peter Nielsen, som dog stadig opholdt sig i Hjerritsdal Mølle sammen med sin kone Ane Kathrine Povlsdatter, der stammede fra Oue, og deres to sønner. Parret flyttede senere til Ringelsig i Vive sogn, hvor de blev gårdfolk. Peter Nielsen havde efter alle besværlighederne solgt møllen til den 37-årige Mathias Christian Christensen, der kom fra Thy. Med ham kom der en møllejer, hvis baggrund ikke var den samme som hans møllegæsters. Han var født på Mariager Kloster i 1797 som søn af Jens Christensen og Else Elisabeth Blegvad, hvis far Mathias Blegvad havde haft Mariager Kloster i forpagtning i mange år. Da Mathias Christian var et år gammel, købte hans far på auktion Ørndrup, en sædegård i Vester Hornum. Her findes også indmuret i kirketårnets ydermur en gravsten over hans morfar, der døde i 1814, og hans mormor Johanne Nielsdatter. På Ørndrup var der i Mathias Christians barndom et utal af tjenestefolk, og selv

Hjerritsdal Mølle ligger smukt i landskabet

om der ikke var slet så mange i Hornumbro Mølle (nuværende adresse for den nedlagte mølle er Hornumvej 111) ved Trend Å i samme sogn, hvor hans kommende kone voksede op, var hun også godt vant. Hun hed Anne Katrine Pedersdatter Hansen, og var datter af møller Peder Hansen og Ingeborg Pedersdatter. I Hjerritsdal Mølle var familien også ganske godt hjulpen, men man kan undre sig over, at der til husstanden hørte to møllebyggere Johannes og Jørgen Hansen, men de har muligvis været beskæftiget med først at genopføre møllen og senere bygge et nyt våningshus og et udhus. Beboelseshuset blev tilbygget i en vinkel mod øst ud fra langhuset fra 1832. Begge huse var på 12 fag opført i egebindingsværk med murede vægge og stråtag, så anlægget var blevet ganske imponerende i sammenligning med det, som Mathias Christian Christensen flyttede ind i.

Familien øgedes, og på en måde ser det ud til, at det gik tilbage for den, for i takt med familieforøgelsen faldt antallet af ansatte; der var kun to, én af hvert køn, i 1840, og i 1845 måtte Mathias klare mølleriet alene, men nu var der også ansat en lærerinde helt fra Helsingør til børnene, og der var også en tjenestepige til at tage sig af husholdningen. Derefter gik det atter op ad bakke, sandsynligvis fordi Mathias Christian Christensens far på Ørndrup døde i 1846 og familien kom til flere penge. Børnene blev større og kunne hjælpe til, og

Mathias holdt helt op med at arbejde som møller. Han ansatte Peder Christensen Rantrup fra Borup i Randers Amt som forpagter, og denne beskæftigede en svend i mølleriet.

Den øgede velstand viste sig også ved, at mølle-ejeren i 1853 opførte et nyt stuehus på det gamles plads. Det blev grundmuret og på 11 fag med stråtag, og det er sammen med de andre bygninger dem, der eksisterer den dag i dag.

Slægten Jensen

I 1877 blev Hjerritsdal Mølle købt af gårdejer Jens Jensen fra Kirketerp i Hørby lidt vest for Hobro. Han stammede fra Nørre Onsild, mens hans kone Mette Sophie Christensdatter var fra sognet. Jens Jensen drev ikke selv møllen, men ansatte sin næstældste søn Jens Christian, født i 1851, som bestyrer af gård og mølle. Han var ugift i begyndelsen, og for husholdningen stod en ældre husbestyrerinde. Af andre tjenestefolk havde han bl.a. ansat en møllersvend.

Jens Christian Jensen havde tidligt ytret ønske om at blive møller, og han blev rådet til at gå i møllerlære. Det blev hos Mads Pedersen, Tvillinghøjgård i Vebbestrup Sogn, der ifølge en af Jens Christian Jensens sønner var noget af et geni på sit felt. Mads Pedersen var egentlig tømrer og stammede fra Glenstrup lidt sydøst for Hobro, hvor han havde lært faget hos sin far. Jens Christian Jensen var

hos Mads Pedersen i to år som lærling, og den viden, han skaffede sig om møller på den måde, var en uvurderlig hjælp for ham, da han blev møller.

Den nye Hjertridsdalmøller var en uhyre driftig mand, der sørgede godt for den familie, han efterhånden fik med sin kone siden 1881 Johanne Dorthea Dalsgaard fra Tulstrup, en stor gård på 425 tønder land i Grynderup Sogn. Hun var datter af Lars Eriksen Dalsgård, som var født på Stistrup Mølle i Foulum Sogn. Den lå, hvor Stistrup Å løber ud i Risgårde Bredning, og møllegården findes lidt sydligere på adressen Viborgvej 86. Her var hans far Jens Larsen fra Dalsgaard i Tiset Sogn blevet møller ved at gifte sig med enken Johanne Dorthea Kjeldsen. Madame Dalsgaard, som hun kaldtes, var født på Lerkenfeldt, der stadig er i familien Kjeldsens eje, men hendes forældre flyttede til hovedgården Mølgård i Haubro ved Års. Hendes far var Peder Kjeldsen, en bror til Kristen Juul Kjeldsen på Havnø, der lod Havnø Mølle opføre.

Den sociale opstigning

Møllersønnen Lars Eriksen Dalsgaard blev ejer af Tulstrup ved at gifte sig med en datter fra gården, hvor han var bestyrer, da hendes far Peder Christensen Bertelsen var landstingsmedlem. Ved folketællingen i 1860 finder man i fortegnelsen over gårdens beboere Johanne Dorthea, 14 dage gammel og udøbt, så hende kan man i bogstaveligste forstand følge fra vugge til grav. Hendes ægtemand søgte at give hende et godt liv, som nok ikke svarede til hendes families standard, men han gjorde, hvad han kunne. Han opkøbte en del landbrugsjord, og det førte til, at Hjertridsdal Møllegård blev bygget oppe ved landevejen i 1904. Der var også gang i møllen, som i 1887 fik en vindmølle til hjælp. Den blev forsynet med to kværne og et valseværk, så det blev lettere at klare den øgede mængde korn, der blev avlet på de danske marker

Folkene på Hjertridsdal Mølle fotograferet omkring år 1900. Herren til venstre er Jens Jensen. Yderst til højre møller Jens Christian Jensen og hustru. Lars Erik Dalsgaard Jensen har en kat i favnen.

i slutningen af 1800-tallet. Det var naturligvis Mads Pedersen, som opførte vindmøllen, og forinden skabte han en prøvemodell. Denne er stadig velbevaret og er i familien Jensens eje. Den rigtige vindmølle blev i 1929 solgt og flyttet til Øster Brønderslev, hvor den nedbrændte ret kort tid efter.

I vandmøllen var kværn, skallekværn, havrevalse og sigte i funktion, hvis der var vand nok, i op til elleve timer. Produktionen bestod bl.a. i at formale noget så eksotisk som russisk byg fra egnene ved Sortehavet og majs. Det var vanskeligt at male majsens tilpas fint, men byggen var næsten ovntør og fantastisk nem at male. Urenset fugtigt dansk korn var det langt sværere at formale, og processen krævede meget vand til hjulet.

Hjertridsdal Mølle blev i disse år en stor virksomhed, hvor møllevognen de fem af ugens dage hentede korn i Hobro, bl.a. malede møllen for købmand A. Bie og valsede havre til ølbrygger justitsråd Bies mange heste. Johanne Dorthea lå, trods sin baggrund, heller ikke på den lade side. Hun bagte og bryggede både til møllens beboere og til møllegæsterne, som også her blev beværtet på bedste vis. Og så kærnedede hun smør af mælken fra gårdens 25 køer, der blev solgt i Hobro. Som i fx Grubbe Mølle (se bind 2) blev smørkærnen trukket af vandhjulet.

Livet for familien ændredes helt og blev mere som en almindelig stor gårdmandsfamilie, da den flyttede op i møllegården, der var blevet bygget tæt ved vindmøllen. Sønnen Lars Erik Dalsgaard Jensen blev konfirmeret et par år senere og kom til at passe vandmøllen, men det var ikke altid lige let for ham at klare kunderne, der nok mente, at de kunne give deres besyv med angående formalingen, når mølleren var en ung dreng. Der blev ansat en svend til at tage sig af vindmøllen, for Jens Christian Jensen havde nok at gøre med gårdens drift og sine mange tillidshverv. Han var en anset mand på egnen, var revisor i slagteriet, sekretær og kasserer i Landboforeningen foruden landbrugskyndig direktør i Sparekassen. Desuden kom mange folk til ham for at få hans hjælp i stedet for at gå til sagfører. Dem hjalp han gerne, ligesom han beholdt sine tjenestefolk, også selv om de blev for gamle til at kunne deltage i det almindelige arbejde. Hans søn fortæller: »Harde vi ikke beholdt disse mennesker, efter de blev uarbejdsdygtige, havde de ikke haft andre muligheder end fattiggården.«

Jens Christian Jensen havde beskikket sit hus godt, da han døde i 1915. Johanne Dorthea giftede sig ikke igen, men drev møllen og gården videre. Da hun døde i 1942, overtog sønnen Aage både gården og møllen. I *Danske Møller* fra 1934 omtales den 42-årige Aage Jensen dog som møllens ejer, og

Hjerritsdal Mølle beskrives da som en stor mølle med én kværn, sigte, skalsten (skallekværn) til grynsmølleri og valseværk. Landbruget var også omfattende, da jordtilliggendet var på 100 tønder land. Hjerritsdal Møllegård var i øvrigt kendt for sine gode avlstyre, og mangen en ko er, bundet til hestevognens bagsmæk, vandret til tyrs her. Bonden fortsatte med hestevognen ned til møllen for at få kornet formalet, og så kunne koen tages med hjem på tilbageturen.

Aage Jensen var meget glad for den gamle vandmølle, og hans bror, den unge møller, som drev vandmøllen alene lige efter sin konfirmation, fortæller, at det er Aage, man kan takke for, at Hjerritsdal Mølle endnu findes, selv om han blev nødt til at holde op med formaling til kunder i 1950'erne. Til eget brug fortsatte han med at formale korn til sin død.

Hjerritsdal Mølle restaureres

Hjerritsdal Mølle blev fredet i 1959, men alligevel var mølleanlægget ved at forfalde, da Aage Jensen døde i 1974. Hans efterfølger var brodersønnen Bertel Jensen, som var lærer på Ladelund Landbrugsskole og gårdeje i det nærliggende Brørup.

I 1990 påbegyndtes en restaurering af stedet, som varede to et halv år og bl.a. blev udført af tømrermester Knud Bach, Oue. Hele restaureringsprocessen gennemførtes i nært samarbejde mellem mølles ejer og Skov- og Naturstyrelsen, så Hjerritsdal Mølle kom til at stå som en fuldt funktionsdygtig vandmølle med intakt vandhjul, gangtøj og kværn, sådan som de foregående generationer havde ønsket møllen bevaret for eftertiden. Bertel Jensen døde den 7. juli 1999, 71 år gammel, og hans hustru Ulla Harbo Jensen er i dag

enejer af møllen. Sønnen Jens Vinther Jensen er lige så optaget af møllen som sin far og dennes farbror, så dens fremtid er sikret.

Møllen og vandet

Hjerritsdal Mølle er en af de bedst bevarede møller i Nordjyllands Amt. Amtet er meget opmærksomt på den kulturelle og tekniske værdi, de gamle møller repræsenterer, og vil sikre vindmøllerne vind og vandmøllerne vand, men ved vandmøllerne skal der naturligvis anlægges stryg for at sikre fiskenes frie passage. Imidlertid lægges strygene på så lang afstand af vandmøllerne, at man ikke kan forveksle dem med vandføringen til dem. Det er på bedste vis lykkedes ved Hjerritsdal Mølle. I 2004 blev den 2.500 m² store mølledam tømt for vand, så slam, der havde hobet sig op, kunne fjernes. Det drejede sig om et lag på 75 centimeter og 3.000 kubikmeter. Imens blev bækken ledt over i en strømrønde. Dette omfattende oprensningsarbejde var nødvendigt for at sikre, at der ikke blev tilført Mariager Fjord for meget kvælstof, og mølledammen blev samtidig gjort dybere og renere.

Det velbevarede anlæg kan som nævnt bedst nydes til fods. Når man nærmer sig møllen, er det næsten ikke til at se, at det er en mølle, som ligger og delvis putter sig neden for mølledammen. Men træder man ind i huset, viser det sig at være forsynet med et vandhjul. Det er et stort overfaldshjul på 6 alen (1 alen = 0,63 meter), som er indbygget i møllehuset. Møllen har undertræk, dvs. stjernehjulet er placeret under kværnen, som står på etagen ovenover. Ligesom i de fleste vandmøller i Jylland nord for en linje, der går omtrent fra Horsens Fjord til lidt syd for Struer, er der undertræk til kværne-

Den ene af Ouegårds Møller

ne. Selve møllehuset er normalt ikke offentligt tilgængeligt, men man kan passere forbi møllen til fods på en afmærket sti til Mariager Fjord.

Møller på egnen

Karls Mølle i Oue Sogn udnyttede som den eneste af de øvrige møller i området vandkraften helt op til 2004. Henry Pedersen overtog møllen med 40 ha i 1927, men få år senere brændte stuehuset og det ene møllehus. Mølleriet blev nedlagt, men et nyt arkitekttegnet stuehus stod færdigt i 1933, og der blev indrettet et lille turbinedrevet elværk, som leverede strøm til møllegården. Da opstemningen gav et fald på 5 meter, kunne turbinen producere ca. 10.000 kW pr. år. I begyndelsen fremstilledes jævnstrøm, senere gik man over til vekselstrøm. Efter en pause på nogle år genoptog Henry Pedersens søn Kristian, der overtog stedet i 1969, turbinedriften. Under indtryk af energikrisen først i 1970'erne anvendte han vandkraften til opvarmning af huset. Kristian Pedersen afhændede Karls Mølle i 2004, og den nye ejer nedrev stuehuset, hvormed turbinehuset var sammenbygget, for at opføre en moderne bolig. På den anden side af vejen, som møllebækken løber under, ligger endnu det andet møllehus, men det er noget forfaldent. I huset er bevaret en del mølleinventar bl.a. en melkværn og en sigte. Vandet i bækken trak en tid også en savbane. Der er nu tale om, at møllehuset skal restaureres. Karls Mølle ligger ved Karls Møllebæk, der løber ud i Kielstrup Sø og findes på adressen Karlsmøllevej 4.

Ouegårds Mølle består af to møllehuse, der ligger ved Villestrup Ås udløb i Mariager Fjord tæt ved Hadsund for enden af Ouegårds Møllevej, og man når ned til møllen ad en meget idyllisk vej

langs med åen. Møllen omtales i midten af 1400-tallet, men er muligvis ældre. Der var i 1800-tallet masser af liv i møllen, da foretagendet bestod af både en kornmølle med bageri og en stampemølle. De to sidstnævnte virksomheder blev nedlagt i 1882, men i 1934 fungerede kornmøllen stadig med sit brystfaldshjul. Vandkraften har også fremstillet elektricitet. Bygningerne, der stammer fra 1800-tallet, er indrettet til beboelse.

Vive Mølle ligger ved Vive Møllebæk lidt nord for Vive by, og også i Vive peger vejnavne hen på den virksomhed, som blev drevet her ligesom i de andre vandmøller på egnen i flere hundrede år. Adressen er Møllevej 19, men også her leder man forgæves efter vandhjul eller turbine, da mølleriet har været nedlagt siden slutningen af Anden Verdenskrig.

Mod vest finder man Maren Mølle, der er en af de ældste vandmøller i området og menes at stamme fra 1100-tallet. Den ligger lidt uden for Mariager ved Maren Møllebæk og vejen til Hou på Houvej 2 i bygninger, der blev opført i 1922, da også Maren Mølle var udsat for brand. Den blev imidlertid straks genopført og kørte videre med en 12 hk Mahler turbine indtil nogle år efter Anden Verdenskrig. Den har været i slægten Volstedlunds eje siden 1887.

Kilder: V. Fribert: Stamtavle over den jydsk Landmandsfamilie Kjeldsen fra Gundestrup, Samlinger til Jydsk Historie og Topografi 2. Række II. Bind 1889-90; Lars Erik Dalsgaard Jensen: Spredte træk af dagliglivet i den gamle vandmølle, Barn af Himmerland III 1983; Kristian Pedersen, tidligere Karls Mølle, Bramslev; Jens Vinther Jensen, Syvsten, grandnevø af den sidste mølle og søn af den nuværende ejer af Hjerritsdal Mølle.

Hollufgård Mølle

Hollufgårdsvej 167, 5220 Odense SØ

Vandmølle oprindelig med 2 underfaldshjul, senere 3 overfaldshjul, 1852 overfaldshjul og underfaldshjul, 1917 turbine
Malekarmen er bevaret (anvendes ikke)
Mølledammen er bevaret
Anlagt før 1600. Nuværende bygning fra 1852
Stuehus fra 1843, udbygning udvidet 1854
Driften endeligt ophørt 1946
Restaureret i slutningen af 1900-tallet
Fredet. Anvendelse: Udstillingsbygning, naturskole

Møllen i landskabet

Engang lå Hollufgård og den vandmølle, som var knyttet til herregården langt ude på landet sydøst for Odense, men sidst i 1900-tallet arbejdede byen sig længere og længere bort fra bykernen, og Hollufgård med mølle ligger nu tæt på byen. Den moderne infrastruktur har også betydet en stor ændring af omgivelserne. Den smukke vej omkranset af høje kastanjetræer, der tidligere førte fra herregårdens hovedbygning forbi møllen ad mølledammens dæmning til godsets fæstegårde, ender nu blindt – er simpelt hen blevet skåret midt over af motorvejen tværs over Fyn.

Møllen og møllegården har dog modstået presset og ligger endnu smukt ved mølledammen og

åen. Mølleanlægget er også stadig let tilgængeligt, da det ligger i umiddelbar nærhed af Hollufgård. Hollufgård med mølle blev overtaget af Odense Kommune i 1979, efter at ejendommen havde været i statens eje, da man påtænkte en udflytning af Veterinær- og Landbohøjskolen hertil. Den gamle herregård blev en del af Odense Bys Museum, og udbygningerne indrettet til udstillingslokaler, men de lukkedes af økonomiske grunde den 31. december 2003. Hovedbygningen rummede museets administration, men det meste af ejendommen blev solgt til arkitektfirmaet Arkitekt Gruppen den 28. oktober 2004. Udendørs var der et stort besøgsområde, hvor der er opført huse fra tiden før år 1000, og hvor dyrene, fx moskusokser, fra dengang kunne opleves, som da de var en naturlig del af den danske biotop. Området blev ikke afhændet, men okserne er borte, og husene udlejet. Hollufgård Mølle er også forblevet Odense Kommunes ejendom og er i museets regi. Igenem landskabet snor sig den tidligere udrettede, men nu reablerede Lindved Å, som forinden har passeret Lindved Mølle og er det vandløb, der i sin tid drev mølleriet i Hollufgård Mølle, selv om det her bærer navnet Hollufgård Møllebæk.

Vejen til Hollufgård findes lettest ved at dreje mod øst fra vejen til Dalum, en tidligere landsby, syd for Odense. Afkørslen ligger ikke langt fra fri-landsmuseet Den Fynske Landsby. Her kan ses tre

Hollufgård Mølle

møller, en hestemølle, en vandmølle og en vindmølle. Vandmøllen lå oprindeligt i Davinde nordvest for Odense, men blev i 1942 flyttet til Den Fynske Landsby. Mølle og møllegård er et smukt hvidkalket og stråtækt bindingsværksanlæg med sorte stolper. Møllehuset er i perfekt stand, og inventaret drives af et stort overfaldshjul. Vindmøllen er den fuldt funktionsdygtige Maderup Vindmølle, en lille stråtækt hollandsk mølle med jordomgang fra 1832, som blev flyttet til den brede eng på museet fra landsbyen Maderup ved Veflinge syd for Bogense i 1940'erne.

Hollufgård Mølle er derimod ikke funktionsdygtig og ikke intakt, da den holdt op med den egentlige produktion, flere år før man havde tænkt på Den Fynske Landsby og her bevare gamle ubrugelige bygninger, for at eftertiden kan opleve, hvordan det var at være menneske i gamle dage. Men forud for indstillingen af mølledriften var gået flere århundreder, hvor et aktivt liv var levet i og omkring møllen.

Møllens historie

Det første sikre viden, man har om en mølle ved Hollufgård, stammer fra den kendte Odensebisp Jacob Madsen, der besøgte Fraugde Sogn den 29. marts i 1590, da han var på visitats. I sin visitatsbog fortæller han, at møllen havde to kværne, og det betyder, at den havde to vandhjul, da stjernehjulet endnu ikke var opfundet og der så ikke kunne trækkes mere end én kværn af et hjul. Godset Hollufgård blev oprettet som hovedgård kort før Jørgen Marsvins død i 1524, og møllen blev muligvis anlagt samtidig, da godset havde behov for en mølle til at formale både hovedgårdens og fæstebøndernes korn.

Møllen brænder, men genopføres

I 1660'erne var møllen en stor mølle, da dens landgilde sattes til 30 tønder mel, og mølleskylden, hvoraf der skulle betales skat til staten, var 15 tønder hartkorn. Landgilden var fæsteafgiften, som betaltes til Hollufgårds ejer.

Navnene på møllerne kendes tilbage til den første matrikel fra 1664, hvor Mads møller nævnes som fæster. Kort efter, i 1667, da møllen brændte, ser det ud til, at rådmænd Erik Nielsen i Odense ejede møllen, og sandsynligvis opstaldede den senere borgmester i Odense og ejer af Hollufgård Jens Eriksen Westengaard stude i vandmøllen omkring denne tid.

Matriklen 1688 oplyser, at møllen – også efter branden – stadig havde to kværne, men kun den ene kunne køre, når det var frost eller tørke. Mølleskyldshartkornet, der tog hensyn til møllernes kapacitet, opland og omkostninger, blev sat til 6

tønder, mens jordtilliggenheden, ager og eng, kun udgjorde 3 skæpper, men sammenlignet med flere af de andre mere end 150 vandmøller, der fandtes på Fyn på denne tid, var Hollufgård Mølle en god mølle.

Ny ejer, ny fæster af Hollufgård Mølle

Ved ægteskab kom Hollufgård i 1715 til endnu en borgerlig embedsmand, amtmand og justitsråd Iver Andersen, og han fik i 1719 gavebrev på resolutionsretten til halvparten af gården, som havde været kronens siden 1665. Kort tid efter Iver Andersens overtagelse af godset afløstes Peder Jensen, den tidligere fæster af møllen, af Jørgen Andersen, hvis kone bar et barn til dåben i Fraugde Kirke i 1717. Jørgen Andersen var da 34 år gammel, og hans fødested og familiebaggrund kendes ikke. Hans kone Birthe Knudsdatter stammer derimod fra en velkendt og udbredt slægt i Danmark, slægten Bundesen. Hun var født i Pejrup, Vester Åby Sogn på Sydfyn, i 1689 som datter af Knud Bundesen og Bodil Christensdatter. Birthe voksede op på en gård i Egeskov i Kværndrup Sogn, hvor hendes far, da hun var to år gammel, blev fæster efter Christen Ladefoged, der sikkert var hendes mors far. Knud Bundesen virkede i sine sidste år som gadehusmand og hjulmager i et hus i Egeskov.

Slægten Bundesen

Knud Bundesen levede et ganske enkelt liv, og hans far Bunde Nielsen var muligvis først gårdmand i Gærup, Brahetrolleborg Sogn, men endte også kun som gadehusmand og boede i Øster Hæsing, hvor han døde omkring 1681. Imidlertid blev han stamfar til en lang række kendte danskere ved tre af Knud Bundesens brødre Niels, Mads og Rasmus.

Niels Bundesen, der måske var urtegardeemand i Odense, tæller blandt sine efterkommere en af de danske Faberslægter, hvortil Peter Christian Faber hører. Han var ikke blot Danmarks første telegrafdirektør, men også forfatter af så kendte viser som *Højt fra træets grønne top*, *Sikken voldsom trængsel* og *alarm og Dengang jeg drog af sted*. Mads Bundesen var ligesom Knud gadehusmand og hjulmager, men på Arreskov Gods og boede i Øster Hæsing. Han var så heldig, at hans søn Jens gjorde et godt parti og derved blev fæster af en stor gård i Åbylund i samme sogn, og her fik Mads Bundesen underhold på sine gamle dage. Hans tre andre børn var rejst langt fra hjemmet og havde opnået en kolossal social opstigning. Men sønnen i Åbylund, der forblev bonde, blev forfader til forfatterinden Agnes Henningsen og naturligvis hendes søn PH ligesom til historikeren Mogens Lebech og denne bogs forfatter.

Det fortæber sig i det uviste, hvordan det gik til, at Jens' søskende skiftede miljø, men det kan være sket under indflydelse af præsten i Øster Hæsinge Morten Henriksen Griff, der ikke selv havde børn, men som gjorde præstegården til et hjem for mange fattige børn. Samtidig med miljøskiftet ændrede de tre også navneskik, idet de antog familienavnet Bundesen. Bunde (Madsen) Bundesen blev skovjagt- og sessionsskriver på Sjælland, Lolland-Falster og Møn i 1739, efter at han først havde været fuldmægtig hos gehejmeråd Gram. Han boede i Hillerød og var gift med Else Magdalene Foss, datter af pastor Niels Foss til Værsløv og Jorløse i Sorø Stift og barnebarn af biskop Mathias Foss i Ålborg. Dette ægtepar fik ikke livsarvinger, men broderen Rasmus og søsteren Johanne har en stor efterslægt. Rasmus Bundesen, født i 1679, var fra 1707 amtsfuldmægtig i Ribe, blev derefter amtsforvalter fra 1717 til 1721, men havde allerede i 1714 forpagtet hovedgården Søvig i Outrup Sogn, som han købte i 1723 samtidig med, at han blev gift med præstedatteren Gertrud Marie Vejrum. Han boede på Søvig til sin død i 1761, og i Outrup Kirke hænger et prægtigt epitafium over ham og hans hustru. Nogle år senere overdrog madam Bundesen gården til Thøger Reenberg Stern, der var gift med datteren Gertrud. Heller ikke disse havde børn, men den anden datter Magdalene Cathrine Bundesen, som blev gift med præsten i Gram Johan Herman Brorson, søn af Ribes biskop, den pietistiske salmedigter Hans Adolf Brorson, fik flere børn, og hendes efterkommer præsten Rasmus Bundesen Brorson døde i 1922 som den sidste mandlige efterkommer af biskoppen.

Johanne var Mads Bundesens eneste datter, og hun fik måske den mest eventyrlige skæbne af alle Mads' børn. Hun var tretten år yngre end Rasmus, og i hans hjem i Ribe lærte hun sandsynligvis sin kommende ægtemand præstesønnen Jørgen Jacobsen Bruun at kende. Denne efterfulgte hendes bror i amtsforvalterembedet, og han blev senere kancelliråd og justitsråd. Ægteparret boede i glans og herlighed på herregården Krogsgård i Tjærborg Sogn, og de ejede også et stort hus i Ribe, hvor Johanne døde i 1773 fjorten år efter sin mand. Begge ligger begravet i Skads Kirke, som var i familiens eje.

Gamle Rasmus Bundesen

Intet er tilbage af Bunde Bundesens hjem i Hillerød, Krogsgård er nedrevet, Rasmus Bundesens Søvig er også borte, da den nuværende hovedbygning blev opført af svigersønnen. Ellers har disse mennesker ikke efterladt noget håndgribeligt. Håndgribeligt er derimod det, som efterkommerne af Knud Bundesens bror Rasmus har efterladt,

og som findes rundt om i private hjem, på museer og i kirker. Rasmus levede som gadehusmand i Øster Hæsinge på Arreskov Gods, og i skiftet efter ham omtales, at han havde penge til gode for en 'klokke', givetvis et standur. Der vides intet om dette urs skæbne, men blandt hans efterkommere er et helt dynasti af urmagere og guldsmede i København, Odense, Nyborg og Kerteminde; særlig kendte er 'Køngklokkerne' fremstillet i Sønder Broby og Køng af Bunde Christoffersen Wibye og hans søn Johan fra midt i 1700-tallet til kort efter år 1800.

Møllerne i slægten

Birthe Knudsdatter har uden tvivl kendt klokkerne, hvoriblandt også var smed Knud Christensen i Kværndrup, Birthes nevø, men om hun kendte til sine veluddannede fætre og kusinen på Krogsgård, der boede så langt borte og var gift med personer langt over hendes stand, kan man ikke vide. Men Rasmus Bundesen, amtsforvalter og herre til Søvig, var kurator i skiftet efter broderen Jens i Åbylund, og familiesammenholdet var stort i Bundesenslægten, hvilket blandt andet ses af, at de fynske familiemedlemmer næsten altid stod fadder til selv fjernere slægtnings børn.

Birthe var heller ikke den eneste, der blev gift ind i en møllerslægt, det blev også Jens Madsens datter Johanne, da hun var gift med gårdmand Peter Jørgensen i Sallinge, Hillerslev Sogn, som var bror til mølleren i Hattebæks Mølle, Hattebæksvej 5, i Jordløse Sogn, og hendes søster Marens datter blev gift med Henrik smed i Rynkeby ved Ringe, som senere blev møller i Æble Mølle, ikke langt fra Lille mølle (se bind 2). Æble Møllens smukke bindingsværkstuehus er bevaret og ligger på Æblevej 6 i Refsvindinge Sogn. Begge møller var i slægtens fæste i et par generationer.

Desuden var Birthe Knudsdatters fætter smed Jørgen Rasmussen i Vantinge gift med Maren Hansdatter, datter af møller Hans Laursen i Dals Mølle, ikke langt fra Sallingelunde Mølle (se bind 1, Sønder Broby Mølle). Dals Mølle ophørte i 1956, da mølledammen brød igennem dæmningen ved afløbet, og kort efter årtusindskiftet forsvandt bygningerne, som lå så smukt i svinget, hvor vejen fører over Sallinge Å.

Birthe Knudsdatter og Jørgen Andersens døtre

Birthe Knudsdatter og Jørgen Andersen fik mange børn, hvoraf den eneste søn døde fire år gammel, men tre døtre blev møllerkoner. Den ældste Anna Margrethe, født i 1720, blev gift med møller Jesper Eggertsen i Torpegårds Mølle i Sønder Nærå Sogn. I 1744 fæstede han denne mølle, som da benævntes Tarup Mølle, da den lå og stadig ligger i Tarup

by. Den var næsten nyopført, kun fem år gammel, da den var flyttet fra et sted tættere på Torpegård. Møllen var oprindeligt en kornmølle, men fungerede fra 1883, da den i stedet for sit underfaldshjul fik installeret en turbine, også som savmølle. Foruden saven trak den en kværn og et tærskværk indtil begyndelsen af Anden Verdenskrig. I 1962 blev bloksaven og andet inventar købt af Nationalmuseet bl.a. til anvendelse i Blåbæk Mølle (se bind 1). Vandføringen, der kommer fra Vindinge Å, er bevaret ligesom den i år 2000 oprensede mølledam. Ved denne lejlighed anlagde Fyns Amt et omløbsstryg. Det store møllekompleks, som består af stuehus, avlsbygninger og turbinehus, ligger meget smukt og idyllisk på adressen Smedebakken 23. Resterne af en vindmølle, der blev opført som kornmølle lidt nordligere, ligger på adressen Tarup Møllevej 26 og indgår i det store firma Højlands Mølle, Gudbjerg (se bind 2, Egeskov Mølle), som salgs- og mødelokaler. Kun den murede undermølle, der består af to etager med fladt tag, er bevaret.

Helen (Lene) Jørgensdatter kom til herregården Lundegårds mølle i Nørre Broby Sogn, efter at hun var blevet gift med Anders Nielsen, der sikkert var hendes fars møllersvend. Han var af Hollufgård Mølle, da han fæstede Lundegårds Mølle i 1747. Lundegårds Mølle ligger på adressen Lundegårdsvej 4 tæt ved Lundegård med den store lade, som Ellen Marsvin lod opføre mere end hundrede år tidligere. Da havde møllen allerede ligget på sit sted ved et sideløb til Vittinge Å i mange år, for biskop Jacob Madsen nævner den, da han besøgte Nørre Broby i 1589. Lundegårds Mølle blev i 1774, elleve år efter Helen Jørgensdatters død, fæstet af Rasmus Larsen eller Laursen i samme sogn, der giftede sig med Dorthe, den ene af ægteparrets to døtre. Den gamle møller døde i 1783 i en alder af 74 år, og ved folketællingen fire år senere omfattede hustanden i møllen foruden det unge møllerpar deres fire børn bl.a. Hans på tolv. I 1801 var de to mindste børn døde, men mølleren, hans kone, de to ældste børn og den ugifte moster Birthe var der – og Hans var nu blevet landsoldat. Kort efter døde Dorthe, og Rasmus Larsen giftede sig igen, men døde selv i 1816. Fire år senere fik Hans Rasmussen fæstebrev på Lundegårds Mølle efter sin stedmoder. Da var han lige blevet enkemand efter sin første kone Marie Kirstine Hansdatter Millinge, som stammede fra Fåborg, hvor hendes far var købmand, og hun havde været stuepige på herregården Holstenshus. I 1824 giftede Hans Rasmussen sig på ny med den 25 år yngre Anne Marie Andersdatter fra Langsted, Verninge Sogn, datter af gårdmand Anders Hansen og Anne Olesdatter, hvis andre

børn sønnen Anders og datteren Anne Kirstine også kendes i møllesammenhæng, da de fik tilknytning til Bullerup Mølle. I det første ægteskab var der ingen børn, men Folketællingen 1834 beretter om tre små sønner i alderen fra to til ni år. Familien var nu særdeles godt hjulpen både inde og ude med tre mandlige og tre kvindelige tjenestefolk. Ifølge folketællingen elleve år senere var antallet af tjenestefolk faldet med to, men nu var de ældste drenge blevet gamle nok til at være med i arbejdet i møllen, i stald og på mark. I øvrigt var der i 1844 på en bakke i Lundegårds Hovlække Tofte på østsiden af vejen og lidt syd for mølledammen blevet opført en vejrmølle, som Hans Rasmussen også fæstede. Ligesom ved andre vandmøller blev vindmøllen opført som hjælpemølle. Den kunne betjene kunderne, når der af en eller anden grund var mangel på vand til at drive vandmøllen.

Efter Hans Rasmussens død i 1848 førte Anne Marie Lundegårds Mølle videre, og det kunne let lade sig gøre, da alle sønnerne hjalp til sammen med en betjent ved møllen, en tjenestekarl og to tjenestepiger.

I 1859 overtog sønnen Anders Hansen møllen, som nu kaldes en vandmølle på Lundegårds Tofte, og hverken han eller broderen Jacob giftede sig. Folketællingen i 1880 viser, at mølle og landbrug var vokset. Foruden tre tjenestekarle, hvoraf Jacob var den ene, var der ansat to møllersvende og en møllerlærling. Den store husholdning stod en husbestyrerinde for, og hun havde en tjenestepige til hjælp, og som noget moderne, næsten som det var tilfældet med møllerlærlingen, omfattede hustanden en ung husholdningselev.

Det var i Lundegårds Mølle slægten fra Hollufgård Mølle holdt ud længst – fra først i 1700-tallet til godt et år, før det næste århundrede randt ud. Lundegårds Mølle blev solgt til selveje i 1911, men også dens dage var talte. Den måtte indstille driften i første halvdel af 1920'erne, fordi vandet blev taget fra den i forbindelse med dræning af de omkringliggende marker. Da var vindmøllen allerede ødelagt. Vinger og hat faldt til jorden i en storm i 1918.

Møllegården var så sent som ved frikøbet en fir-længet gård med stråtede udlænger og et møllehus, der havde et lille overfalds- og et større underfaldshjul i den ene af længerne. Det kunne gulkalkede stuehus står der endnu, men udlængerne brændte i 1957 og blev genopført på nordsiden af åen.

Den sidste af Hollufgårdmøllerens døtre, der blev møllerkone, var Catharina, som den 20. juli 1764, da hun var 36 år gammel, blev gift med møller Ole Rasmussen, der fik overdraget møllefæstet af Jørgen Andersen i 1767, året før han døde 85 år

Tarup Mølle

gammel. Birthe Knudsdatter levede endnu et par år på aftægt hos datter og svigersøn og døde knap 83 år gammel i 1772.

Krav til svigersønnen

Det var meget længe, Jørgen Andersen stod for fæstet af Hollufgård Mølle, men det kan hænge sammen med, at han ikke havde tillid til svigersønnen, for han viste sig at være en ret udygtig møller. Et arveskifte blev således foretaget på Jørgen Andersens begæring samtidig med overdragelsen af fæstet til Ole Rasmussen, for at han kunne sikre sig selv og Birthe, men også arven til de to andre døtre indgik i Jørgen Andersens overvejelser. Da han selv og hustruen ikke længere kunne forestå møllen på grund af alder og tiltagende svagelighed, afstod han godvilligt møllen til svigersønnen mod, at denne sørgede for ham og hans kone så længe, de levede, men desuden besluttedes ved skiftehandlingen, hvad de to svogre skulle have til gengæld for, at Ole Rasmussen beholdt alt, hvad der var i møllen. De tilstedeværende ved skiftehandlingen påhørte som en sikkerhedsforanstaltning, at Ole Rasmussen forpligtede sig til at sørge for »frit husværelse med ildsted og fri underholdning med mad og drikke – af samme slags, som han selv nød«. Aftægtsfolk blev ofte

ringe behandlet, så man må håbe, at Ole Rasmussen og Catharina levede op til kravene. Endvidere skulle aftægtsfolkene have en årlig »håndskilling« på 2 rigsdaler, og Jørgen Andersen desuden forsynes med al den røgtobak, som han behøvede. Ikke nok med det, Ole Rasmussen forpligtede sig også til at befordre svigerforældrene med hest og vogn, hvis de fik lyst til at komme i kirke eller »anden sted«, og endelig måtte han gå ind på at give dem en standsmæssig begravelse: »Og når det behager Gud at bortkalde dem ved døden .... at lade dem hæderlig og skikkelig begrave efter deres stand og vilkår«. Så det ser ud til, at der også var stor standsbevidsthed i dette miljø.

Mølleanlægget omkring 1770

Da fæstebrevet bekræftedes to år senere, blev møllekomplekset beskrevet – for første gang i Hollufgård Møllens historie. Det bestod af 29 fag, hvoraf der i den ene side gik 7 fag fra til møllehus. Antallet af kværne og dermed vandhjul var nu tre, og hjulene var nu overfaldshjul. Hvordan denne ændring var mulig, er ikke let at forklare, da faldhøjden næppe har kunnet forøges. Alt behørigt redskab forefandt i møllen, og ved det indhegnede græsstykke var der anlagt frugthaver. Ager og eng udgjorde stadig 3 skæpper.

Fæstemøllerens forpligtelser

Fæstebrevet, der var udstedt på livstid, var ligesom arveskiftet fuldt af krav til Ole Rasmussen, så fuldt, at man næsten kan få ondt af den stakkels mand, der måtte forsøge at leve op til dem. Som alle andre fæstere skulle han rettidigt betale skatter samt landgilde, som var 26 tønder rug om året. Vedligeholdelse og forbedring af hus og mølleværk blev ham også pålagt, ligesom det var hans pligt at gøde og dyrke jorden. Naturligvis skulle han formale sine møllegæsters korn så hurtigt som muligt og ikke tage sig mere betalt, end tilladt var, dvs. kun tolde en attendedel af skæppen.

En fæstemøllers skæbne

Ole Rasmussen klarede sig ikke for godt, og da Catharina døde i 1780, var han så syg og skrøbelig, at han ikke selv kunne bestyre sine ting, som det hedder med skifteprotokollens ord. Møllersvenden blev sat til at tage sig af mølleriet i de tredive dage, der gik, inden den egentlige skiftehandling kunne finde sted, og her lagde hverken herskabet på Hollufgård, familien von Heinen, eller svigerfamilien fingrene imellem.

Gælden til stat og gods var stor, og boets værdier kunne langt fra dække gælden, omkostningerne ved synsforretningen og en udbedring af de brøstfældige bygninger. Alene udgiften hertil ville være på 312 rigsdaler, så Ole Rasmussen havde tilsyneladende virkelig misligholdt møllekomplekset. Boets aktiver var foruden det mest kostbare stykke indbo, et 24 timers klokkeværk, måske forfærdiget af en af Birthe Knudsdatters slægtninge, nogle ulddyner og 2 svin, 7 får, 1 vædder og 10 lam, i alt vurderet til 140 rigsdaler. Resultatet blev en gæld til herskabet på mere end 250 rigsdaler, så arvingerne fik intet. Ole Rasmussen forsøgte endda at få dem til at love, at de ville hjælpe ham med penge, for ellers ville han gå fra møllen som en ruineret mand. Han havde ikke engang så meget som »en seng at ligge på«, og den bøn faldt han herskabet om at forunde ham. Ridefoged Johan Kiehler, der repræsenterede herskabet, pointerede, at hvis det høje herskab tilstod nogle af arvingerne noget som helst af boet, var det af godhed, ikke fordi det var en pligt. Det endte med, at den »fattige enke fra Tarup«, Anna Margrethe Jørgensdatter, hvis mand var død i 1771, fik søsterens gangklæder, men det fremgår ikke af skiftet, om Ole Rasmussen fik en seng eller blev hjulpet af sin kones slægtninge.

Endelig ny fæster

Ellers var det Johan Kiehler, der stod for Hollufgård Mølle, efter at Ole Rasmussen var fjernet, og derfor så han muligvis sin fordel i, at boopgørel-

sen blev så negativ som muligt. I 1780 havde han desuden giftet sig med Frederikke Sofie Schou, som opholdt sig på Hollufgård. Da han døde allerede fire år senere, blev Frederikke siddende i møllen som enke flere år derefter, og den blev drevet af en møllersvend. Men i 1791 fæstede Jens Larsen, der var bondekarl, søn af enken og »bonden« Maren Jensdatter i Højby, Hollufgård Mølle med 3 skæpper ager og eng. Haverne omkring møllen skulle han som de foregående fæstere stille til rådighed som belegeplads for herregården, selv om jordtilliggendet var så lille. I møllen forpligtede han sig til at male alt, som herskabet skulle bruge af mel, malt og gryn, og ikke nok med det, hvis han skulle ønske at indlægge en skallekværn (grubbe- eller pillekværn), ville det være for egen regning, men alligevel skulle han »grubbe« gratis for herskabet.

Det var nu blevet almindeligt at indlægge denne kværntype til fremstilling af byggryn, men det var en kostbar affære, da grubbekværnen krævede en høj hastighed, og den kunne kun opnås ved opgearning ved hjælp af et stjernehjul. Jens Larsen lod nu ikke et grubbeværk installere i første omgang, for da havde han nok at gøre med at klare dagen og vejen for sig selv og sin familie. Indfæstningen lød på den enorme sum af 600 rigsdaler, og det er ret uforståeligt, hvordan han havde sparet dem op eller har kunnet låne dem, da han blot havde været karl hjemme hos sin mor. Hans kæreste Anna Hansdatter har næppe kunnet bidrage, da hun ifølge Folketællingen 1787 sad som inderste i Højby med et barn på et år, en søn ved navn Lars Jensen, der rigtig nok var Jens Larsens barn, men født uden for ægteskab. Parret giftede sig først to år senere.

Møllestedets tilstand omkring 1790

Ligesom da Catharina Jørgensdatter døde, blev møllen synet ved Jens Larsens overtagelse af fæstet, og i betragtning af møllens store brøstfældighed, som man hørte om i skifteforretningen i 1780, kan det undre, at mølleanlægget var i ganske god stand omkring ti år senere. Måske havde bygningernes tilstand slet ikke været så dårlig som påstået, og herskabet har blot villet skaffe sig af med den skrøbelige fæster. Der var dog visse ting, der trængte til at blive repareret. Møllerboligen, som man nu får at vide bestod af 9 fag, hvoraf 2 var bryggehus og esse, var i dårlig stand, mens den egentlige beboelsesafdeling, storstue, dagligstue og sengekammer samt ildstedet, var i forsvarlig stand, selv om der skulle skiftes noget tømmer ud. Både loft og stråtag trængte til en del reparation, men en bindingsværkslænge i egetræ på 17 fag i vest var i fin stand. Muligvis var dette en

nyopført bygning, da hele anlægget nu var på 33 fag. I møllehuset, der uforandret var på 7 fag, trængte gulvet til udskiftning med et kampestensgulv, men der var allerede sket udskiftning af to af møllestenene. Synsmændene fandt, at den tredje stadig kunne bruges, men inden et års tid burde der indlægges en ny skånsk sten.

Da der i de forløbne år tilsyneladende ikke havde været nogen egentlig fæster af Hollufgård Mølle, havde den sandsynligvis kun malet for godset, og det må så være kammerjunker von Heinen selv, som havde foretaget forbedringerne, eller blev de betalt af Ole Rasmussens fallitbo? Fæstebrevene viser med al tydelighed, at så mange udgifter ved mølledriften som overhovedet muligt blev lagt over på fæsterne – der gaves ingen pardon. Det gjaldt også i Jens Larsens tilfælde, hvor fæstebrevet endvidere for første gang omtaler, at Hollufgårdmølleren skulle lade vandet løbe ud af mølledammen og standse formalingen én eller to gange om året. Så ville engene være tørre nok til at kunne anvendes til høslæt.

Jens Larsen som møllefæster

Jens Larsen og Anna Hansdatter drev møllen med succes og var i stand til at udnytte, at der blev mere brug for mel til menneskeføde med det voksende befolkningstal i 1700- og 1800-tallet. Det lykkedes også Jens Larsen at få økonomisk mulighed for at installere et grubbeværk, og i 1802 blev møllens værdi sat til 1230 rigsdaler, da den vurderedes til bygningsskatten.

Efterhånden kom der også flere munde at mætte. Den ene søn blev til to flere, Hans og Niels, og der kom også en datter, Johanne. I mølleriet var ansat to møllersvende og i huset en tjenestepige – der var atter masser af liv i møllen, men det varede ikke længe. Allerede i 1803 døde den kun 42-årige Jens Larsen fra det, der skulle have været hans livsværk. Anna Hansdatter, som var nogle år ældre end sin mand, bestyrede herefter Hollufgård Mølle ved hjælp af sine unge sønner og et par møllersvende, men så døde hun i 1813, da hun var midt i 50'erne. Dette år var også et skæbneår for Danmark, da staten gik bankerot samtidig med, at Danmark var på vej til at miste Norge som en følge af deltagelsen i Napoleonskrigene – på den forkerte side. Statsbankerotten kom også til at betyde meget for den enkelte borger som i Hans Jensens tilfælde. Da han, kun 21 år gammel, fæstede sin fars mølle, betalte han på grund af den store inflation 2.266 rigsdaler i indfæstning.

Mølleanlæggets tilstand var god. Møllehuset havde stadig tre kværne med de fornødne aksler. Huset var nu på 9 fag, måske fordi grubbeværket krævede mere plads. Resten af anlægget synes

stort set uændret, dog var bryggehus og bageovn også bygget 2 fag større. Det oplyses som noget nyt, at stuehuset var 9 alen dybt, og at de 17 fag, som indeholdt stald, lade og lo, nu var 1 alen dybere (1 alen = 0,63 meter).

Jens Larsens efterfølgere

I fæstebrevet nævnes, at hvis Hans Jensen, som åbenbart var den af sønnerne, der havde været moderen mest behjælpelig med mølledriften, skulle ønske at skifte erhverv, kunne hans bror få fæste på møllen mod at betale 166 rigsdaler i indfæstning. Det blev dog aldrig aktuelt, for Hans Jensen drev møllen til sin død i 1825. Han fik således endnu færre år som møller end sin far, men hans kone Gertrud Olesdatter førte møllen videre ved hjælp af sin nye mand, som hun blev gift med allerede efter et par måneders forløb. Hun var også et helt godt parti, for boet efter Hans Jensen blev opgjort til 3.000 rigsdaler (det omfattede foruden indbo m.m. også et par jordlodder i Højby), hvoraf de to børn i ægteskabet fik den ene halvdel og Gertrud den anden. Desuden havde hun sin far, sognefogden og lægdsmanden Ole Pedersen i Hølev, Marslev Sogn, i baghånden.

Mølleren og herskabet

Den nye møller, den 35-årige Niels Rasmussen, var tilsyneladende af finere slægt end sin forgænger, da han var bror til Anna Margrethe Rasmussdatter, der var gift med Hollufgårds ejer Hans Langkilde. Selv fungerede han ved overtagelsen af møllen som forpagter på Hollufgård, men ser man ham nærmere efter i sømmene, opdager man atter en enorm social opstigning, især for hans søsters vedkommende. De to søskende var vokset op i Kirkeby lidt nordvest for Svendborg som børn af den jordløse husmand og daglejer Rasmus Nielsen og hans kone Maren Rasmussdatter under Hvidkilde Gods sammen med flere søskende. Folketællingen 1834 for Hollufgård viser tydeligt, hvordan Anna Margrethe var kommet til at leve, omgivet af huslærer, husjomfru og mange tjenestefolk, og den skal anføres her for at vise, hvilket socialt miljø møllerfamilien havde nær tilknytning til. (Hans Langkilde med familie og tjenestefolk, se side 118).

Slægten Langkilde på herregårde og møller

Hans Langkilde stammede fra Langkildegården i Lunde Sogn, og allerede i 1807 havde han som 26-årig overtaget Ejby Mølle ved Odense Å. Her blev han gift med Anna Margrethe, og her blev deres børn født. I 1822 ved skøde af 8. februar 1823 købte han Hollufgård med tilhørende gods, herunder møllen med 6 tønder mølleskyld, af kammerjun-

ker Caspar von Heinen, da denne, som overtog både Fraugdegård og Hollufgård i 1814, ikke kunne klare sig igennem statsbankerot og landbrugs-krise.

Hans Langkilde døde i 1836, og Anna Margrethe førte godset videre ved sønnen Chr. Conrads hjælp. Hun døde i 1848, hvorefter han, der forblev ugift, fortsatte sit virke på Hollufgård indtil 1872, to år før sin død.

Chr. Conrad Langkilde bekostede omstøbnin-gen af kirkeklokken i Højby Kirke, og i en muret gravhvelving på kirkegården er ifølge en opsat marmorplade begravet Hans Langkilde, ejer af Hollufgård og Ejby Mølle. Denne mølle findes sta-

dig på adressen Ejby Møllevej 22 i Odense Kom-mune, dog ikke i hele sin imponerende skikkelse. Møllebygningen bærer årstallet 1890, men der fin-des en ældre dermed sammenbygget bindings-værksbygning. Inventaret er fjernet, men hele vandsystemet er bevaret, og møllen ligger i park-lignende omgivelser. (Se også bind 2, Vandkraft-værker).

Til at drive Ejby Mølle var der et par år før Hans Langkildes død ansat en forvalter, mens to af bør-nene Rasmus Christian på atten og Frederik Chri-stoffer på fjorten havde ophold i møllen, da de var disciple på Odense Katedralskole. Rasmus blev senere ejer af Eiby Mølle, hvor der var ansat op til

Hans Langkilde, 51, gift, ejer af gården
Anna Margaretha Rasmussen, 45, gift, hans kone
Hans Peder Langkilde, 19, ugift, deres barn
Christen Conrad Langkilde, 9, ugift, deres barn
Kirsten Marie Langkilde, 6, ugift, deres barn
Johan Christian Kongstad, 27, ugift, huslærer
Hans Mayntz, 23, ugift, forvalter
Lovise Cecillia Juel, 24, ugift, husjomfru
Anders Mortensen, 29, ugift, avlskarl
Hans Jacobsen, 35, ugift, kusk
Lars Hansen, 27, ugift, smed
Frederik Johansen, 21, ugift, smedesvend
Niels Jensen, 27, ugift, tjenestekarl
Peder Jørgensen, 28, ugift, tjenestekarl
Martinus Jensen, 26, ugift, tjenestekarl
Lars Pedersen, 23, ugift, tjenestekarl
Søren Nielsen, 27, ugift, tjenestekarl
Christian Frederiksen, 29, ugift, tjenestekarl
Niels Dinesen, 36, ugift, daglejer
Hans Larsen Rosengaard, 41, separeret, tærsker, har ingen fast bopæl andetsteds
Jacob Vangberg, 17, ugift, plejebarn
Andreas Vangberg, 15, ugift, plejebarn
Jonas Jensen, 17, ugift, tjenestedreng
Peder Pedersen, 16, ugift, tjenestedreng
Peder Christiansen, 18, ugift, tjenestedreng
Anders Larsen, 18, ugift, tjenestedreng
Anders Peder Pedersen, 15, ugift, tjenestedreng
Anders Pedersen, 35, ugift, røgter
Jørgen Rasmussen, 33, ugift, røgter
Maren Jacobsen, 20, ugift, tjenestepige
Abelone Marie Jensdatter, 29, ugift, tjenestepige
Johanne Larsdatter, 22, ugift, tjenestepige
Anne Marie Petersdatter, 30, ugift, tjenestepige
Maren Jensdatter, 22, ugift, tjenestepige
Karen Nielsdatter, 26, ugift, tjenestepige
Maren Madsdatter, 22, ugift, tjenestepige
Anne Eriksdatter, 19, ugift, tjenestepige
Anne Kirstine Andersdatter, 21, ugift, tjenestepige
Karen Pedersdatter, 25, ugift, tjenestepige.

seks møllersvende, mens Frederik Christoffer blev forpagter af Frederiksgave (Hagenskov) Gods, hvor han førte stort hus, da kronprins Frederik, den senere kong Frederik den Syvende, anvendte godset som sommerresidens i årene fra 1841 til 1847.

Langhøj Mølle

Langkilderne har altid på en eller anden måde taget sig af slægtninge, og i folketællingen fra 1834 finder man på Hollufgård den ugifte forvalter Hans Mayntz. Han var en søstersøn af Hans Langkilde, idet hans mor var Anna Langkilde, der i 1806 var blevet gift med degn og lærer Mikkel Hansen Mayntz (født i Hejls i 1776) i Lunde. Men da det ikke var fint nok for svigerfaderen, blev degnen gjort til møller i nabosognet Stenstrup på Langhøj Mølle. Langhøj Mølle lå på toppen af en bakke nordøst for Stenstrup Kirke. Hvor dygtig Mikkel Mayntz var i den profession, ved man ikke, men hans ældste søn Peder arbejdede i møllen og bestyrede den for sin mor fra 1832, da Mikkel Mayntz døde. Peder blev i øvrigt gift med en datter fra Grubbe Mølle (se bind 2), og han blev ikke ved med at være møller. Han købte herregården Klingstrup sammen med to morbrødre og udskilte Ny Klingstrup derfra (se bind 1, Vejstrup Mølle og bind 2, Uhre Mølle). Langhøj Mølle overlod han svogeren grundtvigianeren Peder Hansen, født i Egebjerg i 1822, der blev gift med hans yngste søster Martine Caroline i 1849. Da de fik børn, ansatte de i 1856 en lærer til at undervise dem, men også egnens børn kunne få undervisning for en billig penge. Det blev begyndelsen til Lunde Friskole. Friskolen blev indviet i egen bygning i 1873. Da havde Peder Hansen været død i ti år, men møllen gik videre til sønnen Michael

Mayntz Hansen. Han var en mand med gåpåmod, og han samarbejdede med den tidligere møllebygger Christian Andersen fra Ollerup, den senere grundlægger af Svendborg Maskinfabrik, som blev teglværkskonstruktør. De to udviklede nyt maskineri til anvendelse i teglværksindustrien, bl.a. anvendte de vindmøllens kraft til at transportere leret til teglovnene, og deres virksomhed blev en del af grundlaget for teglværksindustriens opblomstring i Stenstrup. I 1888 flyttedes Langhøj Teglværk til Egebjerg Hede mellem Stenstrup og Kirkeby, og året efter solgte Michael Mayntz Hansen Langhøj Mølle, som havde skabt fremgang for familien i firs år. Hans mor flyttede til Svendborg, hvor hun døde i 1897. Hun blev begravet på Stenstrup Kirkegård hos sin mand og sine forældre, men deres grave ses ikke mere. Langhøj Mølle blev nedrevet i 1945 af Herluf Rasmussen, som afrensede alle undermøllens mursten, hvoraf nogle var stemplet Langhöi Teglværk, og derefter byggede en villa til sig selv af dem på møllegrunden på adressen Sognevej 51. Huset bærer årstallet 1946. Vingerne blev genbrugt, og kampestenssok-

Silhuettekling med Langhøj Mølle. Personerne er Mikkel Mayntz, Anna Langkilde og datteren Martine Caroline

Hollufgård Mølle, møllerboligen fra 1843

lens store sten, 45 kubikmeter i alt, blev slået til skærver. Møllegårdens stuehus er bevaret og ligger lige over for villaen på den modsatte side af vejen. Den gamle bevaringsværdige lade, som blev stærkt beskadiget i decemberorkanen 1999, er nu helt nedrevet.

Tilbage i tiden, tilbage til Hollufgård Mølle

Selv om Niels Rasmussen i Hollufgård Mølle var svoger til Hans Langkilde, mærkes det dog ikke i fæstebrevet, da de vilkår, Niels Rasmussen måtte gå ind på, var lige så hårde som alle de tidligere fæsteres, men alligevel har han sikkert kunnet se sin fordel i at gifte sig med møllerenken. Indfæstningen lød på 600 rigsbankdaler, og landgilden var 140 i samme mønt. Desuden skulle han levere to velfedede svin på 15-16 lispund (1 lispund = 8 kg), hvilket var ét mere end det, Hans Jensen forsynede herskabet med, men så skulle det kun veje det halve. Dog omfattede Hans Jensens forpligtelser også, at han sendte fire høns og fire snese æg op på gården.

Nybyggeri ved Hollufgård Mølle

Niels Rasmussen følte sikkert, at han måtte prøve at leve op til sin familie på godset og ikke kunne nøjes med de 3 skæpper jord, der hørte til fæstemøllen, for allerede i 1829 købte han sin svigerfars selvejer-gård, som var på mere end 9 tønder hartkorn, for

3.400 rigsdaler, og der blev indgået en aftægtskontrakt på fem år med svigerfaderen, der var enke-mand. Gårdkøbet skete muligvis også af hensyn til Gertruds søn Jens af første ægteskab, som kom til at bestyre gården, da han blev gammel nok.

I 1847 købte Niels Rasmussen også husmands-stedet Uglebjerghus i Højby Sogn, som kostede 1400 rigsbankdaler. Dette beløb blev betalt, inden der var gået fem år, hvilket viser, at Niels Rasmus-sen må have været en dygtig mand, for da var han også gået i gang med at opføre en helt ny mølle-gård, hvoraf en del er bevaret den dag i dag.

Det første tiltag var opførelsen af et nyt stuehus. Det gamle blev revet ned, og i 1843 stod det prægtige hus, som man stadig kan se, færdigt – i hvidkalket bindingsværk med røde stolper og med tegltag. Det var forsynet med en halvkvist over 5 fag til gårdsiden og hele tre skorstene, engelske vinduer og hollandske døre. Indretningen af huset omtales også: der var storstue, dagligstue, sove-kammer, gæstekammer, folkestue, køkken og pigekammer foruden andre nødvendige rum. Hvert af de i alt 19 fag, der var 12 alen dybe, blev vurderet til 80 rigsbankdaler, så brandtaksationen satte hele møllerboligen til 1520 rigsbankdaler. Anlægget lignede ellers stort set sig selv, men den vestlige længe var på 27 fag, der lå et lille hus i syd på 3 fag, og møllehuset på 9 fag havde fået en tilbygning på 3 fag.

Ejby Mølle

Da møllehuset takseredes i 1850, bestod maleværket stadig af tre overfaldshjul, men der var installeret fire kværne: en rugkværn, en malkværn, en grynkværn og en skallekværn. Denne formalingskapacitet var imidlertid ikke stor nok for den driftige og ambitiøse Niels Rasmussen, der gjorde, hvad han kunne for at stå mål med den rige familie i den store herregård lige om hjørnet. Endnu levede hans søster, som jo kendte til deres trange kår i barndommen, og Frederik på Frederiksgave tog sig af den ældste søn Rasmus, som var landvæsenselev på godset, men hvordan ville det gå i fremtiden?

Nyt maleværk

Det var måske også dette spørgsmål, Niels Rasmussen stillede sig selv, da han gik i gang med det næste projekt, som gik ud på at indlægge et helt nyt maleværk, hvilket betød, at møllehuset måtte gøres 3 alen dybere. I 1852 blev det beskrevet på følgende måde: det var på »2 etager på hver 9 fag, det var 15 alen dybt af egebindingsværk med murede vægge af brændte sten undtagen begge gavle og sønden i underste etage, som var af 1 ½ stens grundmur, fyr overtømmer og stråtag«. Den, der i dag besøger møllen, vil se, at den eneste ændring udvendig er, at stråtaget er erstattet af tagpap, og at der er opført et turbinehus, hvor møllehjulene sad.

Indvendig derimod er intet, som det var, alt Niels Rasmussens for sin tid moderne maleværk er fjernet. Ved ombygningen i 1852 blev de tre overfaldshjul erstattet af et under- og et overfaldshjul, det første 8 alen, det sidste 3 alen i diameter, og hjulene drev fem kværne med dobbelt gangtøj: en rugkværn, en malkværn, en grynkværn, en skallekværn og en sigtekværn. Hele maleværket med de to stjernehjul, aksler og malekarm blev vurderet til 1785 rigsbankdaler.

Men Niels Rasmussen nøjedes ikke med at forbedre vandmøllen, mølleriet kom også til at omfatte en vindmølle, der takseredes til brandforsikringen i 1856. To år før havde han udvidet avlsbygningerne med en længe på 17 fag, der blev lagt til den gamle bygning med hestestald og foderlo. Denne længe kaldtes det vestre hus, og det meste af den eksisterer stadig.

Søn følger efter far

I 1861 solgte Niels Rasmussen sin jord i Højby og Uglebjerghus til sønnen den 33-årige Hans Vilhelm Nielsen, som samtidig overtog møllefæstet, efter at han havde bestyret møllen et par år. Hans halv-søskende af Gertruds første ægteskab var længst forsvundet ud af billedet, selv om halvbroderen Hans Christian blev boende hjemme i nogle år. Igen oplever man, at der ikke skete nogen favorisering af den nye fæster, selv om han var så nært be-

slægtet med Chr. Conrad Langkilde, at man ikke kan tro andet, end at de næsten jævnaldrende fætre kendte hinanden godt og som børn må have leget med hinanden i Hollufgårds store park og i møllehuset. Landgilden var ikke steget, men indfæstningen lød på 1400 rigsbankdaler. Der blev, som skik og brug var, udstedt en aftægtskontrakt, og i den betingede Niels og Gertrud sig ret til, hvis de ikke brød sig om at bo i de to værelser med køkken på møllen, som sønnen og hans kone tidligere havde beboet, at flytte, hvorhen de ønskede, og stadig have de samme goder, som hvis de blev boende i møllen, bl.a. skulle de have 40 rigsbankdaler årlig og en pige stillet til rådighed, såfremt de blev syge. De blev dog boende, og Folketællingen 1870 fortæller, om en stor husstand, som foruden familien omfattede to møllersvende, en møllekusk, en tjenestedreng, en avlskarl, en barnepige, en malkepige, en kokkepige og en lærerinde. Jo, Hans Vilhelm kunne næsten måle sig med fætteren i Ejby Mølle.

Ti år senere så det helt anderledes ud. De gamle forældre var døde mere end firs år gamle, han i 1872, hun i 1877. Hans Vilhelm var blevet skilt fra sin kone siden 1856 gårdmandsdatteren Christiane Hansdatter fra det nærliggende Killerup, de mange kvindelige ansatte var borte, men den 20-årige datter Anna Cathrine og en søn Hans Martin på fjorten var stadig hjemmeboende. Årsagen til skilsmissen kendes ikke, men upåvirket kan mølleren og hans børn næppe have været, når oven i købet familien havde mistet de gamle møllerfolk. Husstanden var i øvrigt stadig ret stor, hvilket vidner om de gode tider, som de mindre møller endnu havde. En gift svend arbejdede i møllen sammen med en ugift svend og en møllerlærling, og i avlsbruget var beskæftiget en tjenestedreng og en karl. Til at klare arbejdet, sikkert både ude og inde, var der i øvrigt ansat to tjenestepiger.

Ændrede forhold

De næste få år bragte imidlertid store ændringer til Hollufgård. Godset var blevet solgt til Fr. Carl baron Juel-Brockdorff til Hindemae, og ved den lejlighed kunne man have forventet, at Hans Vilhelm ville have købt sin fæstemølle til selveje, men i stedet afhændede han i 1883 al sin ejendom til kammerherre Carl Fr. von Juel-Brockdorff, baronens søn og arving, der siden 1877 havde ejet Hollufgård. Måske var det ganske heldigt for Hans Vilhelm Nielsen, da han fik 44.000 kr. til sin rådighed i stedet for at stå med en stor gæld, for de gode mølletider var ved at være forbi. Industri-møllerne var på fremmarch, og gårdene fik mulighed for selv at fremstille grutning (dyrefoder). Disse ændringer mærkedes efterhånden også i Hollufgård Mølle, hvis inventar ellers så sent som

i 1889 var udvidet med en fransk kværn med tilhørende sigte, hvilket betød, at møllen nu kunne fremstille fint hvedemel. For at skåne de to vandhjul var de blevet overdækket med et stråtekt bræddeskur, og et par nye vandhjul anskaffedes i 1895, så maleværket kunne fungere bedre. Det skete det år, hvor man ellers tydeligt kunne se, at det gik ned ad bakke for Hollufgård Mølle. De fleste af udbygningerne blev fjernet, fordi møllen ikke længere havde et jordtilliggende. Derved kom anlægget til at se ud, som det gør endnu, mere en hundrede år senere.

De sidste år med møllebestyrer

Op nu var al forbindelse til Jens Larsens slægt, der var kommet til møllen før år 1800 også kappet af. Efter Hans Vilhelms fraflytning af møllen, (han døde i Kolding i 1906, men blev begravet i Fruugde), kom der kun én møllebestyrer, som var i stand til at ernære sig ved mølleriet. Det var Johannes Andreas Petersen, som kunne gøre sig gældende i konkurrencen i endnu nogle år, bl.a. kørte han foder ud til omegnens gårdmænd og leverede mel til en brødfabrik i Odense. I 1906 installeredes en kagebrækker (knuser), for her ligesom i flere andre møller blev forarbejdning af foderkager en foreløbig redning, men det lakkede mod enden. I 1911 opgav Johs. Andreas Petersen grynfremstillingen, men helt slut var det endnu ikke. Der var kommet en valse til, og i 1917 blev vandhjulene demonteret for at blive erstattet af en turbine, som blev sat ind i et nyopført turbinehus. Denne ændring betød, at produktionen af mel og foder kunne øges, og det var der netop brug for under Første Verdenskrig.

Møllen holder op med at fungere

Mølleriet ophørte dog snart, og turbinen blev anvendt til at fremstille elektricitet ved hjælp af en generator. I en kort periode leveredes der endog strøm til elektricitetsværket i Killerup, der var blevet oprettet efter nedlæggelsen af den gamle kornmølle fra 1600-tallet i 1905. Killerup Elværk har et lille velholdt, men tømt turbinehus og generatorhus fra omkring 1915 i behold. Turbinen blev udskiftet så sent som i midten af 1980'erne af et smedefirma fra Brylle, der også havde installeret en turbine i Bramstrup Mølle umiddelbart ved Bramstrupgaard, der ligger på Bramstrup, en sidevej til Bramstrupvej i Nørre Lyndelse Sogn. Her blev kornmølleriet, der var påbegyndt i 1400-tallet, nedlagt i begyndelsen af 1900-tallet. Nu findes på møllestedet ved Lindved Å kun et turbinehus fra slutningen af 1800-tallet. Killerup Møllens turbine fik lov til at fungere helt op til 1998, indtil produktionen af el standsede, fordi Fyns Amt frigjor-

de passagen til glæde for fiskefolket. Killerup Mølle har adressen Killerupgade 7, Killerup.

Hollufgård Møllens sidste dage

Anden Verdenskrig betød, at Hollufgård Mølle igen kom til at formale korn, men i 1946 var det helt slut. Endnu står turbinehuset med turbine, og det er et udtalt ønske, at den bliver gjort funktionsdygtig, især efter at møllehuset blev restaureret i 1998, så det kan anvendes til udstillinger. På samme tidspunkt anlagde Fyns Amt i forbindelse med projektet *Mere liv i vandløbene* en 2 kilometer lang passage uden om opstemningen ved Hollufgård Mølle. Den gamle kanal og mølledammen bevaredes, men den gamle sluse lukkedes, og vandkarmen er tørlagt. Neden for møllen flyder omløbet sammen med afløbet fra mølledammen. Kanalen leder vand via en akvædukt over det nye løb til dammen, hvorved den tidligere flora og fauna er bevaret.

Hele møllekomplekset blev også restaureret, men møllens fremtid er i øjeblikket uvis. Der er indrettet en lille ferskvandsudstilling på 2. etage i møllehuset, og en staldlænge anvendes til naturværksted.

Fraugdegårds Mølle

Fraugdegård på Fraugdegårds Allé 8 i samme sogn havde i mange år samme ejer som Hollufgård. Gårdens mølle fik sit vand fra en bæk, der løber ud i Vejrup Å og videre til Odense Å. Møllen omtales i 1689, hvor den var øde på grund af Svenskekrigen ca. tredive år tidligere, men trods store indvendinger fra nabogårdene og møllerne i

nabolaget blev den genopført i begyndelsen af 1700-tallet. Møllerboligen i bindingsværk med røde mursten og stråtag ligger stadig tæt ved hovedgården ved sydenden af møllesøen, der indgår i gårdens voldanlæg. Selve møllebygningen er nedrevet, men man kan dog se, at der tidligere lå en vandmølle på stedet, da der findes rester af malekarm og sluseanlæg, ligesom vandføringen er bevaret. Fraugdegårds Mølle fungerede til sidst ved hjælp af en turbine, der ophørte med at fungere omkring 1960. Den er nu borte, dens hus er borte, men turbinekammeret eksisterer endnu.

Fraugdegårds Mølle nævnes ikke af biskop Jacob Madsen, selv om den sikkert allerede eksisterede på hans tid. Han omtaler derimod under Fraugdegård foruden Holluf Mølle, hans betegnelse for Hollufgård Mølle, Blangsted (senere Blangstedgårds) Mølle. Møllen ligger ca. 1 kilometer længere nede ad Lindved Å end Killerup Mølle ved Blangstedgård, nu Blangstedgårds Allé 92, Odense, og standsede formalingen af korn omkring 1915. Ca. 45 år senere endte den sine dage som elektricitetsværk.

Kilder: Lunde Friskole, artikel i Folkebladet Fylla 1873; J.V. Langkilde: Stamtavle over Familien Langkilde 1946; Anders Vægter Nielsen: I gode og dårlige tider, Odense Bys Museer 1992; Hans Erling Langkilde: Fæstegård og Herresæde 1996; Egebjerg Turistgruppe: Langhøj, Miljø- og Råstofhistorisk Center, Egebjerg Kommune 1997; Mere liv i vandløbene, Fyns Amt 1998; Margit Larsen, Sdr. Broby lokalhistoriske arkiv; naturvejleder Elsebeth Pedersen, Ålækkeskolen.

Lindved Mølle ligger ved samme vandløb som Hollufgård Mølle

Højsager Mølle

Højsagervej 8, Asminderød, 3480 Fredensborg

Vindmølle af hollandsk type med galleri

Hatten er løgformet

Opført 1870

Driften ophørt 1973

Restaureret de følgende år. Funktionsdygtig 1985

Restaureret igen 2002-2003, 2005

Fredet. Anvendelse: Museumsmølle

Møllen i landskabet

Tæt på Fredensborg, der ligger smukt ved Esrum Sø og Fredensborg Slot, finder man Højsager Mølle lidt syd for landevejen fra Fredensborg til Helsingør, efter landsbyen Veksebo. Ved frakørslen op til møllen passerer man den gamle møllerbolig. Ellers står møllen ensomt på sin høje bakke, men den kan ses på lang afstand, og der er en storslået udsigt fra møllen over det danske landskab med kornmarker, skove og søer, ja, ud over Øresund helt til den skånske kyst. Møllen ligger i Asminderød Sogn, og på kirkegården ved den gamle kirke, der i sin oprindelige skikkelse blev opført i begyndelsen af Middelalderen i romansk stil, ligger mange kendte mennesker begravet bl.a. Adam Homos forfatter Frederik Paludan-Müller, balletmesteren August Bournonville, forfatteren H.F. Ewald, skuespilleren Olaf Poulsen, tegneren professor Hans Tegner og tegneren Ib Andersen. Alle har de følt sig tiltrukket af området ved Fredensborg Slot, hvor kongefamilien har resideret i flere hundrede år.

Møllens historie

Det var i året 1870, at gårdejer Jørgen Pedersen på Lundegård i Højsager lod opføre en hollandsk vindmølle uden for landsbyen. Møllebygger var tømrermester Christian Peter Steen, som på det tidspunkt var 39 år gammel og boede i Helsingør med sin kone Hanne Birgithe, der var fra Svendborg, og et par børn. Selv var han født i Helsingør som søn af tømrermester Jens Jensen Steen, der også stammede fra Fyn.

Udgifterne til møllen beløb sig til 6.500 kr., en sum, man kunne have opført flere landarbejderhuse for. Tømmeret til møllen blev købt som hele træer, og der blev så meget træ tilbage, efter at møllen stod færdig, at det kunne sælges til samme pris, som træerne havde kostet. Ved møllen blev der opført en lille udbygning, hvor møllegæsterne opstaldede deres heste, mens de ventede på, at deres korn blev formalet.

Højsager Mølle blev bygget som en hollandsk vindmølle med kælder, og omkring jordomgangen er der opsat et rækværk, da møllen står på

toppen af en af områdets morænebakker. Gennem bakken fører en passage, som hestevognene i sin tid benyttede, når de afleverede deres ladninger af korn og senere hentede det, når det havde været igennem mølleriet. Undermøllen består af hvidkalket kamp og grundmur, mens kroppen er fremstillet af et træskelet, der nu er tækket med tujaspåner ligesom den løgformede hat.

Selv om der i flere år havde eksisteret en moderne vindmølletype med vindrose (selvkrøjer) og klap- eller jalousivinger (selvsvikkende vinger), blev Højsager Mølle opført med manuelt krøjeværk, hvilket vil sige, at der skulle bruges fysisk kraft af mølleren, for at han ved hjælp af et spil, der trak krøjeværket, kunne krøje (dreje) møllehatten med vingerne op mod vinden. I samklang hermed blev vingerne også til kludesejl, og opsætningen og nedtagningen var et stort og ofte ubehageligt arbejde, da sejlene kunne være både kolde, våde og tunge alt efter, hvordan vejret var.

Højsager Mølle på film, i radio og på TV

Højsager Mølle fristede en ganske almindelig mølletilværelse indtil 1953, men på grund af sin beliggenhed så tæt ved København, kom den til at spille en helt anden rolle. Saga Studio lod nemlig den sjællandske mølle spille *Den gamle Mølle på Mols*, hvor det endda på dette tidspunkt ville have været muligt at bruge Vistoft Mølle (se bind 1). Men det var billigere at anvende Højsager Mølle, og møllens omgivelser kunne meget vel illudere som Mols. Ikke blot møllen og landskabet medvirkede i filmen. Det gjorde egnens beboere også – sproget var et problem, men i den tids film taltes ofte en kunstig teaterdialekt. Et par år senere optrådte møllen igen, denne gang ikke på film, men i en børneudsendelse i Danmarks Radio, hvor forfatteren Knud Rasmussen, som var genbo til møllen, skrev om *Møllen og kornet* for at fortælle børn om, hvordan en vindmølle fungerer – det var allerede på det tidspunkt ved at gå i glemmebogen – og om korn og høst. I operettefilmen *Frøken Nitouche* fra 1963 ses et kort glimt af Højsager Mølle. Også på DR's TV har møllen medvirket. I 2001 og 2002 var den bolig for Knud med fuglen Svip Olsen og Kanin Hansen i nogle novellefilm bragt i børneudsendelsen *Kikkassen*.

Møllens ejere

Møllens bygherre drev ikke selv møllen, men sin gård, der lå en halv kilometer sydligere. Han var 48 år gammel, da han vel på grund af mølleprivilegiets ophævelse en halv snes år tidligere fik den idé at opføre en mølle. Hans egen gård var en stor bedrift med mange tjenestefolk, og det blev sønnen Jens Peder Jørgensen, som blev den første

møller i Højsager Mølle. Da møllen blev opført, var han kun 15 år gammel og boede hjemme. Folketællingerne betegner ham som medhjælper, men han kunne klare møllet, efter at han havde stået et år i lære i Helsingør.

I denne periode skete der ingen ændringer i møllen, men i 1893 blev Højsager Mølle solgt til møller Hans Christian Petersen, der kom fra vindmøllen i Lysholm, Haslev Sogn. Her havde han hidtil arbejdet som møllersvend for sin far af samme navn. Med til husstanden i Lysholm Nederste Mølle (Lysholm bestod af Nederste og Øverste Række, hvor der også var opført en vindmølle) hørte også Hans Christians farfar, den tidligere smed i Lysholm, og det var ikke en dårlig baggrund for en møller at have en far, som også var møller, og en bedstefar, der var smed. Hans Christian Petersen var nu 25 år gammel, og hans far kun omkring halvtreds, så Hans Christian måtte se sig om efter en anden end den fædrene mølle for at få foden under eget bord. Det blev så Højsager Mølle, selv om der ikke hørte en bolig med til den. Derfor var det første, han foretog sig efter købet, at opføre den stadig eksisterende møllerbolig. Han udvidede også hurtigt virksomheden, da han i 1902 byggede et hus, hvor der blev indrettet en høkerbutik, som fik stor omsætning.

Højsager Mølle moderniseres

Hans Chr. Petersen forsøgte også at følge med tiden og udviklingen ved at modernisere møllen, som blev gjort selvkrøgende ved hjælp af den lille vindrose, der sørger for, at møllens vingefang altid står op mod vinden, og i stedet for vingerne til kludesejl blev møllen forsynet med klapvinger (jalousivinger). Når der ikke er nogen vind, er en vindmølle ilde faren, så en hjælpemotor blev også installeret. I første omgang var det et lokomobil, senere blev det en petroleumsmotor. Hans Christian Petersen havde stor fremgang, og han drev Højsager Mølle helt op til efter Første Verdenskrig, men i 1919 afhændede han den. Åbenbart trængte han til forandring efter 25 år på samme sted, for han flyttede de få kilometer til Fredensborg, hvor han på adressen Jernbanegade 34 opførte en motormølle, Fredensborg Mølle, som også blev kaldt Lysholm(s) Mølle. I forbindelse med den opbyggede han en stor købmandshandel og en korn- og foderstofforretning. Selv kaldte han sig nu også Lysholm.

Skiftende ejere, ny modernisering

Ligesom i de fleste andre mindre danske møller var der sikkert nok at lave i Højsager Mølle under Første Verdenskrig, men der opstod problemer i de følgende år, for i løbet af fire år havde den tre

forskellige ejere og var muligvis lukket i perioder. Men så kom der atter en lige så driftig mand til møllen som Hans Chr. Petersen

Det var den allerede 49-årige Hans Marius Madsen, gift med Karen Petersen, fra Brunemark i Asminderød Sogn, som overtog Højsager Mølle den 1. september 1923. Han var født i Veksebo i samme sogn i 1874 som søn af husmand Anders Madsen og hans kone Inger Margrethe Olsen. Selv kaldtes han parcellist, da han købte møllen. Også han måtte gøre noget for at holde møllet i gang, og det lykkedes ham da også i første omgang at få opbygget en god forretning.

For at følge med tiden installerede han i 1926 en 25 hk Kalundborg motor, og møllen blev igen en lige så solid forretning, som den havde været tidligere. Et tiltag, som også var medvirkende til at forbedre økonomien, var, at der til Højsager Mølle allerede var knyttet en korn- og foderstofforretning, og Hans Madsen byggede et stort kornmagasin for at få bedre plads til grovvarerhandlen.

Højsager Mølle lukkes

Tilsyneladende klarede Hans Madsen sig godt igennem Landbrugskrisen i 1930'erne, og under Anden Verdenskrig gik det ligesom under forrige krig sikkert godt for Højsager Mølle – der forlyder intet om det modsatte – men det var et hårdt arbejde at være møller for en gammel mand på grund af slæbet med de tunge sække. Alligevel holdt Hans Madsen ud indtil 1960, da han var 86. Først da afhændede han møllen og møllerboligen, hvor han havde tilbragt så stor en del af sit liv. Og på det tidspunkt var både møllen og verden forandret.

Da møllen blev solgt den 1. juli 1960 for 50.000 kr., var den ikke blevet vedligeholdt i nogle år, hvilket ikke var så mærkeligt, når man betænker Hans Madsens alder. Den kørte, hvis den overhovedet kørte ved vindens hjælp, med to halve vinger, for efter at den ene var halveret i en storm i 1954, blev den anden savet ned til samme størrelse. Alligevel blev møllen fredet ved den store møllefredning i 1959 med henblik på at bevare den for eftertiden.

Den nye ejer var en lokal mand, møllebygger Holger Christensen fra Endrup i Asminderød Sogn, og da det var en møllebygger, der overtog Højsager Mølle, troede man på egnen, at møllen ville blive sat i stand. Det skete imidlertid ikke, fordi der ikke længere var et tilstrækkeligt kundegrundlag, dels på grund af, at det meste korn blev aftaget af de store industrimøller, dels fordi bønderne selv havde kværne, der gruttede deres korn til dyrefoder. Selv om der ikke var meget gang i møllet, også fordi Holger Christensen blev syg ret snart efter overtagelsen, holdt Højsager Mølle

længere ud end de fleste andre gamle møller. Holger Christensen blev ved møllen i tretten år, og høkerbutikken blev passet af hans kone. De moderniserede ikke butikken, men beholdt petroleumslampen, og kaffemøllen blev drejet med håndsving, indtil de lukkede butikken i 1972.

Møllen overtages af kommunen

I 1973 solgtes så efter mere end hundrede års aktivitet Højsager Mølle til *Selskabet til bevaring af gamle bygninger i Fredensborg og omegn*, der overtog møllen og møllerboligen den 1. oktober for 260.000 kr., 60.000 kr. over ejendomsskylden. Matriklen blev herefter delt i to, møllen og kornmagasinet for sig og den tidligere købmandshandel, møllerbolig og udhus for sig. Kun mølle og kornmagasin, som fik den klausul, at det ikke måtte indrettes til beboelse, forblev selskabets ejendom. Den anden matrikel blev solgt fra for 360.000 kr., hvilket gav selskabet en god fortjeneste, og derefter gjorde selskabet i nogle år, hvad det kunne for at bevare møllen, men man oplevede, at det koster at vedligeholde gamle møller.

Ligesom Egeskov Mølle kom til at figurere på en pengeseddel, kom Højsager Mølle det også – på en måde. Tegneren Ib Andersen (1907-1969), som stod for tegningen af Egeskov Mølle, var fra Fredensborg og brugte en husmand, Peter Jørgen, der boede i nærheden af Højsager Mølle og ifølge Lokalhistorisk Arkivs oplysninger arbejdede i møllen, som model for plovmanden på 500-kronesedlen 'Plovmanden'. Plovmanden, der på stedet altid kaldtes en Per Jør'n, indbragte ingen penge til Højsager Mølle, men Ib Andersen tegnede møllen fra tre forskellige vinkler, og disse tegninger blev anvendt på brevkort, som blev solgt til fordel for møllerestaureringen, der i første omgang skulle være en fornyelse af spåntækningen. Midler kom der også ind fra salget af kobberspån, som blev købt af møllens venner for en mindstepris af 50 kr. Sponsorerne fik deres navn og hjemsted indgraveret i kobberspån. Efter fem års forløb havde selskabet brugt ca. 115.000 kr., og som et af medlemmerne skrev »en masse slid og slæb på dette arbejde«, så det opgav at være mølleer. Møllen med tilhørende magasinbygning blev foræret til Fredensborg-Humlebæk Kommune, som siden 1978 har taget sig af Højsager Mølle.

Restaureringen fortsætter, møllen maler

Det var ikke en færdigrestaureret mølle, som kommunen kom til at eje. Indvendig var den i orden med et intakt maskineri, men udvendig så den mindre godt ud. Hatten var ganske vist fornyet og tækket med spån, men spåntækningen var endnu ikke blevet lagt på kroppen, så den var provi-

sorisk dækket med en kappe af tagpap, som forhindrede regnvand i at trænge ind. Desuden manglede vingerne.

Et lille mølleudvalg bestående af tre byrådsmedlemmer blev derfor nedsat, og det gik straks i gang med at lægge planer for den videre restaurering af møllen. Kornmagasinet blev revet ned, og lokale håndværkere blev sat på opgaven, dog ikke uden hjælp fra Nationalmuseets Mølleudvalg og dets møllebygger Frede Dahl.

Kommunen bevilligede flere år i træk penge til restaureringens færdiggørelse, og den 12. oktober 1985 blev Højsager Mølle genindviet som fuldt funktionsdygtig mølle. Tagpappet var fjernet fra kroppen, og den var nu tækket med nye egespån. Efter mere end tredive års forløb stod møllen som en rigtig mølle med et nyt sejlførende vingefang på 21,50 meter af lærketræ. Tømrerfirmaet Hugo og Kjeld Veksebo stod for det meste af restaureringen, og til den ende havde Holger Christensen, der stadig interesserede sig for sin gamle mølle, i 1981 lånt tegninger, som den kendte møllebygger J.P. Jensen i Fredensborg i sin tid havde lavet.

Ved genindvielsen i 1985 producerede den funktionsdygtige kværn groft hvedemel, som gæsterne kunne tage med sig hjem i brune poser dekoreret med en tegning af møllen. Det blæste ganske vist så meget, at det blev nødvendigt at rulle sejlene på vingerne sammen og køre på vindbrædderne alene, men Højsager Møllens tidligere møllersvend Johannes Jacobsen klarede formalingen til alles tilfredshed. Borgmester Klaus Hækkerup forærede møllen en flagstang, som bruges, når der er åben mølle, og mølleudvalget overgav møllen, som havde været dets opgave i syv år, til kommunens indbyggere.

Højsager Mølle efter restaureringen

Samme år kom *Fredensborg-Humlebæk lokalhistoriske forening* ind i billedet, idet en gruppe herfra med William og Henny Josephsen (forfatteren af folderen fra 1986 om Højsager Mølle) i spidsen tog sig af den daglige drift og påtog sig den opgave at vise besøgende møllen. Nogle af *Møllegruppens* medlemmer, bl.a. William Josephsen, lærte at betjene mølleriet, hvilket han gjorde til sin død i 1992, men andre har taget over, så også i fremtiden vil der være mulighed for ved visse lejligheder at opleve den smukke Højsager Mølle, ikke blot som et vartegn og et kulturminde, men også som en arbejdende mølle.

Ny restaurering

Kommunen stod nu for vedligeholdelsen af Højsager Mølle, og det gjorde det lettere, da en ny

Baunhøj Mølle

istandsættelse blev nødvendig i 2002-2003. Der var brud på tandkransen, hatten blev derfor hejst ned, og lejligheden blev benyttet til at tække den med tujaspåner, og da de gamle spåner blev fjernet, viste det sig, at der også var asbest på hatten. Det blev ligeledes fjernet. Samtidig blev der støbt en ny tandkrans, og vindrosen blev også restaureret. Lederen af arbejdet var Carl Svendsen fra Fredensborg-Humblebæk Kommunes tekniske forvaltning, som havde overtaget vedligeholdelsen af møllen. Træarbejdet blev udført af møllebygger Jens Jørgensen, Fakse Ladeplads, møllebygger Niels Dahls svend og arvtager, mens Smeden i Helsingø tog sig af støbearbejdet. Hatten og vingerne blev malet af medlemmer af Møllegruppen og andre frivillige, der også gav møllekroppen en overhaling, så møllen blev virkelig flot istandsat i løbet af de to år.

Højsager Mølle i storm

Men så skete det igen, at et voldsomt uvejr gik over landet. Orkanen den 3. december 1999 slap Højsager heldigt igennem, og selv om der ikke skete så store skader i stormen den 8. januar 2005, blev både skove og møller ramt. Det gik også ud over Højsager Mølle, og det kunne måske være gået lige så galt som i tilfældet Skamstrup Mølle, som nedbrændte i 1999, for der opstod brand i hatten, og en bremseklods blev ødelagt. Det viste sig ved den lejlighed, at den anden bremseklods var meget nedslidt, så begge måtte udskiftes. Værre var det, at møllen tabte det halve vingefang, for konsekvensen blev, at hele vingefanget skulle fornyes. Så meget desto mere ærgerligt var det, da der lige var blevet anskaffet nye sejl til møllen.

Efter ødelæggelserne tog Bent Skov Larsen fra Møllegruppen straks kontakt til Teknisk Forvaltning, som overtog sagen. Vingefanget blev hurtigt derefter fjernet med en mobilkran, og en konsulent fra Kommunernes gensidige Forsikrings-selskab gjorde skaderne op, og de beløb sig til 300.000 kr. Selv om møllebygger Jens Jørgensen ellers var fuldt beskæftiget med at bygge den nye Baunhøj Mølle ved Grenå, fik Højsager Mølle sine nye vinger, atter i lærk, og sine nye bremseklodser monteret i dagene fra den 15. til den 18. august 2005. Da det indre af møllen ikke havde taget skade, kunne alle aftaler om arrangementer overholdes, mens reparationerne stod på, og nu byder en næsten funktionsdygtig mølle igen sine mange gæster velkommen. Det intakte inventar består af to skråkværne (gruttekværne), som er beregnet til at fremstille dyrefoder, men den ene af kværnene er nu skilt ad, så besøgende kan se stenene. Den anden har ikke kørt i nogle år, men vil blive sluttet til og komme til at formale korn, hvis reparationerne ikke bliver for dyre.

Det er fortsat Møllegruppen, som står for arbejdet med at føre tilsyn med møllen og afvikle de forskellige arrangementer i og omkring den.

Kilder: Ole Dragø og Michael Hammelev, Speciale F 78 B.T.H. København 1978; foldere om møllen 1986, 2004; Lokalhistorisk Arkiv i Fredensborg; Bent Skov Larsen, Højsager Møllegruppe.

Hørsholm Mølle

Ved Møllen 8, 2970 Hørsholm

Vindmølle af hollandsk type med galleri

Hatten er løgformet

Opført 1890-1891

Driften ophørt 1943, med vindkraft 1957

Virksomheden nedlagt 1979

Restaureret efter 1977

Anvendelse: Håndværktøjsmuseum med værksteder, også i magasinbygningen

Møllen i landskabet

Hørsholm Mølle ligger på en bakke i den vestlige del af Hørsholm by, og man kan komme til den ved at køre fra Helsingørmotorvejen eller Isterødvejen. Der er også en anden og mere interessant vej til den østfra. Strandvejen fra Købehavn til Helsingør har en afkørsel til Hørsholm, og tager man den, kommer man, inden man når frem til møllen, lige forbi Jagt- og Skovbrugsmuseet, som til dels er indrettet i den gamle ladegård til det nu forsvundne slot. Af det er kun kirken og voldgravene tilbage, men spændende er det, at det var her Christian den Syvendes dronning opholdt sig sammen med sin elskede, Struensee, og at deres forhold førte til, at han blev henrettet i Kastellet (se bind 1, Kastelmøllen), og at hun blev landsforvist til Celle, hendes brors, den engelske konges slot i Tyskland. Her døde hun i 1775 24 år gammel og efterlod foruden sønnen, den senere Frederik den Sjette, som hun fødte kongen, en datter Louise Augusta. Personerne har fået kød og blod i Marie Hellebergs romaner *Mathilde magt og menneske*, og *Kærlighedsbarnet*, mens *Dronningeskolen* fortæller om Louise Augustas datter Caroline Amalie, der blev dronning af Danmark.

Struensee og Caroline Mathildes affære var længst afsluttet, da digteren Henrik Hertz skrev *Posthuset i Hørsholm* til sin elskede, skuespillerinden Johanne Louise Heiberg, der var gift med forfatteren Johan Ludvig Heiberg, men denne uigen-gældte kærlighed medførte ingen dramatiske hændelser. Og alt var for længst historie, da Hørsholm Mølle stod færdig i 1891.

Møllens historie

Det var i 1890, at opførelsen af vindmøllen i Hørsholm blev indledt, og bygherre, også i egentligste forstand, var møllebygger Martin Johansen, som havde fået næringsbrev i Hillerød som tømrer i 1881. Her boede han med sin kone Jensine Caroline, datter af bøsse-mager Svend Jensen i Hellebæk, og deres to små sønner Svend Ernst (f. 1881) og Carl Frederik (f. 1884), da han gik i gang med at bygge Hørsholm Mølle på et jordstykke på ¼ tøn-

de land, som han havde købt af Ørbæksgårdens ejer konsul Christensen. Hver morgen travede han til Hørsholm i sine spidsnæsedede træsko med en træspand i hånden, der indeholdt hans mad, ryggede på sin lange pibe. Når han var nået frem, arbejdede han i tolv timer, og tilbage gik det til Hillerød. Resultatet af hans anstrengelser blev et flot solidt bygningsværk, hvor de bærende bjælkelag består af pommersk fyr, som blev fragtet til Hørsholm fra Nordpommern, hele den lange vej på hestevogn. Hestene, hvis antal var 6 til 8, blev udskiftet efter hver ca. 50 kilometer, oftest ved kroer, der lå langs vejen.

Møllen fik en løgformet hat, tækket med spåner ligesom overmøllen, og den blev bygget som en hollandsk vindmølle med vinger til kludesejl og manuelt krøjeværk. Martin Johansen måtte selv klare det hårde arbejde med at sætte sejl på vingerne og dreje vingerne op mod vinden ved hjælp af krøjespillet, hvilket skete fra galleriet (omgangen). Hørsholm Mølle er en høj mølle, da den ottekantede overmølle i træ er opført på en ligeledes ottekantet høj undermølle på to etager i grundmur. Denne står i dag kalket smukt gul, ligesom tilbygningerne. Både overmøllen og den løgformede hat er tækket med spåner, men i en periode var hatten beklædt med tagpap, i hvert fald fra 1944 til restaureringen.

Hørsholm Mølle blev taget i brug den 1. oktober 1891, og da de store dampmøller var ved at vinde frem, opførte Martin Johansen allerede i 1896 en toetages bygning til fremstilling af byggryn og installerede en dampmaskine som hjælpekraft. Mølleriet blev atter udvidet i 1914 (Meyn 1916) med en 35 hk Deutz dieselmotor. Flere bygninger blev opført, i 1916 et kornmagasin og i 1920 en bygning til foderstoffer. Det var gode tider for Hørsholm Mølle, som i 1926 blev ombygget til en moderne valsemølle, og der blev installeret en endnu større dieselmotor med 70 hk fra B&W. Samtidig blev den hollandske mølle moderniseret og næsten automatiseret med vindrose og nye vinger af pitchpine med klapper (jalousier) af oregonpine. I mellemkrigsårene indledtes også en produktion af rug- og hvedemel. Omkring 1940 blev det én stor og to mindre elektromotorer, der kom til at arbejde sammen med vingefanget, da der ikke kunne skaffes olie til dieselmotoren, og Hørsholm Mølle påbegyndte en produktion af kyllinge- og hønsefoder, men fortsatte med at fremstille hvedemel.

Møllebygger-slægten

I hele perioden fra 1891 til 1979, mens virksomheden Hørsholm Mølle var i daglig drift, var den i familien Johansens eje, og den blev drevet med

Hørsholm Mølle

stor dygtighed. I Folketællingen 1890 blev Martin Johansen kaldt møllebygmester, og det oplyses, at han var født i Svendborg. Det var nu ikke i Svendborg by, men i Svendborg Amt, da han er født i 1850 på Skarø, der ligger i det Sydfynske Øhav syd for Svendborg. Han var søn af møllebygger Johan Ernst Ludvigsen, som stammede fra Egenese, lidt vest for Svendborg, hvor han var født i 1816, og den jævnaldrende Karen Hansdatter fra Skarø. Familien flyttede i slutningen af 1850'erne til Johan Ernsts fødesogn, og her fortsatte han som tømmermand og møllebygger. Han udøvede erhvervet, til han var oppe i tresserne. Fire farbrødre var også møllebyggere, så Martin Johansen var virkelig vokset op med erhvervet, og en af hans brødre Hans Ludvig blev møllebygger i Egenese ligesom faderen og udførte som han møllebyggerarbejde på mange møller på Sydfyn og på Tåsinge.

Martins farbror Carl opholdt sig i 1845 sammen med fire andre møllebyggeresvende i Gundestrup Mølle i Hundstrup Sogn, men han rejste til Jylland, og efter den tid byggede han mange møller her, sandsynligvis også Baunhøj Mølle i Grenå i 1849, som han købte på tvangsauktion i 1858, men aldrig overtog. Han besad nemlig fæstet af Pøt Mølle ved Hammel, nu restaurant på adressen Pøt Møllevej 80, og kaldes i folketællingen møllebygger og forpagter. Senere kom han til Glæsborg, hvor han drev en gård med mølle. I 1880 opholdt en brorsøn Conrad sig i hjemmet. Han var søn af Jacob Ludvig Ludvigsen, som var møllebygger i Eskerød i Hornslet Sogn. Denne arbejdede først som tømmermand i Århus, men flyttede i 1857 til Tirstrup, hvor han byggede en vindmølle, senere opførte han flere møller på Djursland bl.a. Thorsø Mølle nu Grenavej 119. Endnu to farbrødre til Martin skal nævnes. Det er møllebygger Jørgen Ludvigsen, som i mange år drev den nu nedrevne Kvak Mølle ved Haraldskær i Skibet Sogn (se bind 1, Vejle Mølle), og Niels Jensen Ludvigsen, der arbejdede som møllebygger i Mårslet og var forpagter af godset Søbygårds mølle. Senere blev han noget så udsædvanligt som dykker på et af rederiet Switzers skibe.

Interessen for møllebyggeriet hos så mange af søskendeflokken hang sikkert sammen med, at brødrenes far var snedker. Han hed Ludvig Christiansen og var født i Fåborg i 1788 som søn af pigen Maren Sophie Rasmusdatter og en afskediget major Christian v. Dedlau. Han blev opdraget i Tved, hvor hans morfar Rasmus Faber lærte ham snedkerfaget. Ludvig boede i Egenese vest for Svendborg i mange år. I hans to ægteskaber fødtes der ti børn, og det er ikke så få Ludvigsener, man støder på her som håndværkere i sidste halvdel af 1800-tallet.

Hørsholm Mølle efter Martin Johansen

Martin Johansen stod for mølleriet til sin død i 1918, hvorefter hans enke førte møllen videre med sine sønners hjælp. Da hun døde i 1924, fortsatte de driften sammen, men på grund af Landbrugs-krisen blev virksomheden i 1933 omdannet til et aktieselskab med Svend Johansen som administrerende direktør. Carl, der var gift med Emma Bartholine Bergenstoff fra Holsted, forlod virksomheden og blev repræsentant, mens hans to sønner Frederik, der var født i 1913, og Svend Aage, født året efter, begge med mellemnavnet Bergenstoff, kom i lære som møllere i Hørsholm Mølle ligesom deres far før dem.

Et besøg i Hørsholm Mølle anno 1941

Svend Johansen fortsatte, hvor hans far slap, og det eneste og alvorligste problem, han fik at kæmpe med, var simpelt hen, at der efterhånden ikke længere var brug for møllens arbejdskraft trods de store udvidelser, der var sket i 1920'erne. Men endnu i 1941 var der rigtig gang i maskineriet på Hørsholm Mølle. Ved 50-års-jubilæet tog en journalist læserne med på en rundgang i virksomheden: »På vandringen gennem mølleriet kommer man først ind i motormøllen, og man bliver straks imponeret af de flotte brunlakerede valsekværne, der har en vis lighed med kaffemøller. Her formales alt sigtemel, og det drejer sig om ca. 100 tønder om dagen. Herfra kommer man ind i maskinhallen, hvor man først lægger mærke til en stor 80 (den var 70) hestes B&W dieselmotor med nogle mægtige svinghjul. Desværre er den sat ud af drift, da man ikke mere kan få motorolie, og i stedet er man gået over til elektrisk drift. I hallen er opsat en 45 hestes elektromotor til drift af selve motormøllen, men desuden findes der to andre elektromotorer på 24 og 16 hk. Det er en dejlig kraft, den elektriske, siger mølleren, men den er nederdrægtig dyr. Det er bare man trykker på en knap, så kører det alt sammen. Dieselmotoren kræver helt anden pasning og er ikke helt farefri for uøvede folk.

Fra maskinhallen kommer man så først ind i selve den jubilerende mølle. Her har man de sigter, der renser kornet, og de mange rørkanaler eller en slags elevatorer, der med sine bånd, besatte med små knopper, fører kornet rundt til formalingen. ...Vi går en etage højere op i møllen, hvor vi ser møllevingerne suse forbi de smårudede vinduer. Det kaldes broloftet (egentlig kværnloftet), og her er de to store kværne til selve vindmøllen. Herfra kommer vi også ud på omgangen, hvorfra der er en storslået udsigt over hele egnen, navnlig nordpå ligger hele landskabet udbredt som et tæppe for os, og i det fjerne skimtes Helsingør.

Hørsholm Mølle med vindrose og klapvinger

Når man står her på omgangen, får man først rigtig indtryk af, hvor mægtige møllevingerne er. De nuværende blev påmonteret i 1926. Vingerne bærer ikke mere sejl, men efter vindstyrken selvstillende klapper. De er lavet af oregonpine, og selve møllearmene af pitchpine.

Vi går derefter gennem en overgangbro over i kornmagasinet i to etager. Også her findes nogle særlige kanaler. Om dem oplyser mølleren, at det er et udsugningssystem, som findes overalt i møllen. I kornmagasinets øverste etage nedstyrtes kornet i nogle store tragte, og herfra går kornet så sin lange vandring gennem et utal af apparater, indtil det til sidst kommer ud som det fine mel, der forsyner de fleste nordsjællandske bagerier foruden en del store bagerivirksomheder i København – og ikke uden stolthed fortæller mølleren, at en virksomhed som »Ruga«, der skal bruge en særlig fin sortering mel, udelukkende forsynes fra Hørsholm Mølle. Hver gang De spiser en Rugakiks, får De således en hilsen fra Hørsholm Mølle. (Rugas medejer var Joseph Aamund, far til direktør Asger Aamund og forfatter og journalist Jane Aamund. Ruga er nu en hundekiksfabrik i Roskilde).

Til slut føres vi ud i en gammel dejlig have bag møllen. Denne have er ligefrem historisk. Her findes en høj, der i al sin tid hørte ind under haven, som gamle kammerråd Christensen ejede. .... Herfra kunne de sidde og skue ud over byens tage, se

Hørsholm Mølle med manuelt krøjeværk og kludesejlsvinger

ud over ridebanen og følge det meste af livet i deres kære, gamle by«. Mølleren var Svend Johansen, »der som den jævne mand, han er, ikke ønsker nogen titulatur af direktør, men stadig holder fast ved at være møller«. Svend Johansen fortalte i øvrigt journalisten, at det var ham lidt af en skuffelse, at Vagn, hans eneste søn i ægteskabet med Signe Petrea Madsen, ikke ville være møller, men havde valgt noget så moderne som radioen at beskæftige sig med. En trøst var det, at den ene nevø (Frederik) var ansat i virksomheden, og den anden (Svend Aage) var en dygtig og anset mand inde i et af Københavns største møllerier. Der var tale om Blegdamsvejens Mølle, hvor Svend Aage Johansen videreuddannede sig fra 1935 til 1943, da han vendte tilbage til Hørsholm Mølle.

Mølleriet nedlægges, virksomheden ophører

Møllens halve vingefang blæste ned den 3. april kl. 14.00 i 1944, og derefter fjernedes den anden halvdel og vindrosen først i juli måned. Svend Johansen mente ikke, at det kunne betale sig at opsætte et nyt vingefang, selv om det var midt under Den Tyske Besættelse, hvor der blev formået mere korn end længe i de mindre danske møller. Hørsholm Mølle fortsatte da også som motormølle. Da Svend Johansen døde i 1954, blev Frederik Johansen, som i 1949 var indtrådt i aktieselskabets bestyrelse, enedirektør. Så sent som ved

møllens 70-års-jubilæum var der god gang i kornmølleriet i motormøllen. Efter tre års forløb blev det dog nedlagt, Svend Aage Johansen fratrådte, og Hørsholm Mølle fungerede herefter kun som korn- og foderstofhandel med salg af kunstgødning. Frederik Johansen påbegyndte desuden en import af svensk tørvestrøelse til gartnerier og planteskoler, og den gamle mølle blev anvendt som lager. Allerede ved 75-års-jubilæet i 1966 var mange af de store lokaler tømt og udlejet til mindre industrivirksomheder, fx snedkeri, teltfabrikation, fabrikation af franske kartofler og et mindre værksted, der fremstillede skåle til laboratorieudstyr. Det meste af det gamle mølleri i hollændermøllen, gangtøj, stokkedrev, kværne og sigter fra stjernehjulet og nedefter, blev fjernet, da Ivan Bargsteens dækfirma i 1969 lejede sig ind i møllen. Firmaet lejede sig tre år senere også ind i flere af magasinbygningerne.

I 1977 eksproprierede amtet Hørsholm Mølle på grund af en ny omfartsvej, og virksomheden måtte meddele, at alt salg til detailkunder ophørte pr. 30. juni. Engrossalget fortsatte derimod indtil Frederik Johansens død i 1979, og selv om formalingen af korn længst var ophørt, havde Hørsholm Mølle holdt længe ud. Den havde prøvet at følge med udviklingen, men det kunne ikke redde møllen som mølle.

Hørsholm Mølle efter lukningen

I umiddelbar nærhed af møllen ligger der stadig to magasinbygninger, tidligere var her også en bolig, som Martin Johansen opførte til sig selv og sin familie, og den fortsatte i mange år med at være bolig for nogle af familiemedlemmerne. I huset fandtes også en hyggelig forretning med en grå købmandsdisk med store skuffer og en stor vægt med lodder. På gulvet stod der altid en masse åbne sække, fortæller Lis Nielsen, Martin Johansens oldebarn. Der var også indrettet et kontor, hvor der fandtes måleudstyr til kornet og et stort grønt pengeskab, som man kan se i Hørsholm Mølle. Huset blev afhændet til kommunen sammen med møllen og blev ligesom flere andre bygninger, der hørte til møllekompleset, revet ned i forbindelse med vejoplægningen.

Allerede omkring 1960, næsten tyve år før amtet og senere kommunen overtog Hørsholm Mølle, havde der været planer fremme om, at den hollandske mølle skulle have sine vinger tilbage, da det ville være en pryd for byen. Planen blev omsider til virkelighed, da kommunalbestyrelsen i 1975 vedtog, at Hørsholm Mølle skulle restaureres. Arbejdet gik i gang året efter, møllen fik sine vinger, nu igen til kludesejl, tilbage, mens den blev gjort selvkrøgende med vindrose.

Inden genindvielsen, der fandt sted i 1978, havde Ivan Bargsteen købt møllen af kommunen, og da hans firma ophørte i 1988, afhændede han den til Hørsholm Kommune.

Hvad en hollandsk vindmølle også kan bruges til

Kommunen fortsatte herefter restaureringen af møllen. Det var nu dens indre, arbejdet gjaldt, bl.a. blev gulvene imellem de forskellige lofter udskiftet. For istandsættelsen stod en studiekreds under *Håndværkerforeningen for Hørsholm og Omegn*, som ønskede at anvende møllen til museum. Da Ivan Bargsteen, der var foreningens formand, i årenes løb havde samlet meget håndværktøj, gik man på hans initiativ i gang med en yderlige indsamling af effekter, bl.a. over hundrede høvle, så møllen kunne indrettes til et håndværktøjsmuseum med værksteder, der af og til ville vise, hvordan de gamle håndværkere arbejdede. Ved møllens 100-års-jubilæum i 1991 var foreningen kommet så vidt, at museet kunne åbnes. Det indeholder naturligvis værktøj, der anvendtes i mølleriet, hejseværk og kværnhjulsdrev, ligesom kontorinventaret er bevaret, men desuden findes i undermøllen en smedje med ambolt og et hestesadelmagerværksted. Blandt flere andre håndværkere er sølvsmiden, urmageren og skomageren repræsenteret. Udstillingerne, som dækker det 19. og 20. århundrede, er placeret både i tre af møllens etager og i den magasinbygning, som er sammenbygget med møllen, Håndværkernes Hus, som Håndværkerforeningen købte i 1993. I huset kan man på første sal foruden en samling af udskårne laugsymboler også se en flot model af Hirschholm Slot (Hørsholm Slot). Modellen, hvor riddersalen står for sig selv, er udført af lokale håndværkere i forholdet 1:50 og blev foræret til kommunen af Håndværkerforeningen, da Hørsholm kunne fejre 250-års-jubilæum i 1989. Så også ved et besøg i møllen bliver man mindet om Struensee og Caroline Mathildes dramatiske og sørgelige kærlighed.

Hørsholm Mølle og Dansk Mølledag

Stort set står møllen her først i sit andet århundrede, som den stod, da den blev opført, kun dens omgivelser er meget forandrede – og den store aktivitet omkring den findes kun ved særlige lejligheder. Det er ikke som dengang, hvor hestevognene kørte til mølle med korn til formaling. Men møllevingerne drejer rundt, når der er tilstrækkelig med vind.

Studiekredsen har nedsat et møllelaug på seks personer efter årligt valg, som på skift tager sig af møllens drift og også guider på skift. De står også for Mølledagen på Hørsholm Mølle, som er en »Familiédag« med mange udstillere, og værk-

stederne arbejder den dag. Håndværkerforeningen med sit møllelaug står ikke blot for arrangementerne denne dag, men for driften af møllen og åbner gerne møllen for besøgende. Mølledagen den 19. juni 2005 var helt speciel, da kulturminister Brian Mikkelsen denne dag fandt vej til Hørsholm Mølle, hvor han officielt åbnede Dansk Mølledag.

Møller i omegnen

Karlebo Mølle ligger lidt syd for den gamle Karlebo landsby, højt på Bassebjerg ud til åbne marker på adressen Kirkeltevej 161 C. I en jordebog fra 1582 omtales en skvatmølle ved Bassebækken, der stadig løber i møllegårdens have. Hundrede år senere findes der en beskrivelse af Bassebæk Mølle, som var faldefærdig, sikkert på grund af Svenskekrigen. Vandmøllen kom atter i gang og omtales i 1760, da den var sammenbygget med et 20 fags hus. Men i 1826 var møllens dage endegyldigt talte, da den blev nedlagt efter bevilling af 21. september og kværnene indlagt i en hestemølle. En vejrmølle, der på grund af tidspunktet må have været en stubmølle, blev også opført i Karlebo, efter at møller Hans Hansen havde fået tilladelsen den 18. juni 1723. Denne mølle nævnes i Jordebogen 1730. Det var sikkert denne mølle, der nedbrændte i 1835, og derefter lod møller Niels Jørgensen den nuværende Karlebo Mølle opføre. Det er en hollandsk vindmølle med jordomgang, som har sejlførende vinger og vindrose, men oprindelig krøjede den manuelt med svans. Den bådformede hat og overmøllen er beklædt med spåner,

Karlebo Mølle på Bassebjerg

undermøllen er opført i grundmur og kampesten. Da møller Michael Seierø fra Ganløse købte den nyopførte mølle, blev Karlebo Mølle efter tidens forhold en meget stor virksomhed med bageri, spækhøkeri, brændevinsudsalg og urtekramhandel. Hestegangen befandt sig i møllegården lidt vest for vindmøllen, og da møllegården brændte i 1906 og blev genopført, var det uden hestegangen. Til alt held blev vindmøllen med bageri og brødudsalg skånet. Disse bygninger stammer således fra 1837, og man passerer dem, lige før man går op ad den smalle vej til møllen.

Bageriet ophørte i 1955, mens driften af kornmøllen var indstillet ni år tidligere, i 1946, og samme år blev *Foreningen til Karlebo Møllens Bevarelse* stiftet. Foreningen købte møllen, og fredningen af den blev tinglyst den 22. oktober 1952. I 1953 nedlagde foreningen sig selv efter at have solgt møllen til direktør Helge Schou for den sum, som foreningen stadig skyldte på den. Samme år blev Karlebo Mølle restaureret. Efter Helge Schous død købte Karlebo Kommune møllen med et mindre jordstykke af hans enke billedhuggeren Helen Schou, som havde fået indrettet et atelier i en af bygningerne. Derefter lod kommunen møllen restaurere i årene 1983-1984. Først blev den gamle hat med vindrosen taget ned og gennemrestaureret, så hatten fra at veje 8 tons kom til at veje 10. Ophejsningen fandt sted den 27. maj 1983, og ved samme lejlighed kom vingerne uden hækværk op. De blev gjort færdige i løbet af sommeren 1983, og efter at spåntækningen, vinduer og døre var blevet udskiftet, kunne Karlebo Mølle åbnes som museumsmølle det følgende år.

Mens både Hørsholm Mølle og Karlebo Mølle ligger inde i landet, findes der på Gl. Strandvej 410 B en lille mølle, som trods det, at den står på en høj, er ganske vanskelig at få øje på, da den er omgivet af bebyggelse. Det er Tibberup Mølle, som ophørte med driften så tidligt som i 1912. Konsul Erik Banck købte den først i 1930'erne og renoverede den. Møllen blev fredet i 1950.

I 1940'erne indrettedes møllen til beboelse, og senere kom den også til at rumme et værksted og et galleri. Trods ombygningerne, hvor den tidligere gennemkørsel i jordomgangen blev lukket, er Tibberup Mølle alligevel en køn mølle med spåntækt overmølle og løgformet spåntækt hat. Undermøllen er opført i grundmur, der er hvidkalket. Møllegården er også bevaret og ligger lidt syd for møllen.

Ved Tibberup Mølle mærker man historiens vingesus i mere end en forstand. Vingerne er de gammeldags til kludesejl, og møllen krøjes manuelt fra jordomgangen. Der er stort set ikke bevaret inventar, men møllen husede i mange år maleren og bil-

ledhuggeren Karl Szabads galleri. Han blev født i 1906 som Karoly Szabad i Zalau, Rumænien, som søn af en møbelsnedker og virkede i Tibberup Mølle fra ca. 1956 til sin død i 1970. Hans enke kunsthåndværkeren Grethe Szabad, f. Madsen, solgte møllen til Helsingør Kommune i 1975, men blev boende, til hun døde i 1998. Tibberup Mølle har også efter deres tid huset flere kunststillinger, men i 2006 udkastede økonomiudvalget i Helsingør Kommune den plan, at det lille jordstykke, som møllen står på, skulle sælges og udstykkes i to parceller. Selv om man ikke fra et nyt parcelhus kunne få den samme udsigt ud over Øresund, som man har fra møllens øverste etager, ville det være en attraktiv byggegrund. Men så gik beboerne til kamp for at bevare deres mølle. Følgende indlæg *Kampen om Tibberup Mølle, anno 2006* af arkitekt MAA Jan Arnt i *Borgerbladet 2, 2006* skal gengives i uddrag, da det viser noget om, hvordan danskere kan gå til kamp for at bevare gamle kulturværdier:

»I år 1700 gik svenskekongen Karl den Tolvte sammen med en stor angrebsstyrke i land ved stranden neden for Tibberup Mølle. Efter nogle korte træfninger med en underlegen dansk styrke lod Karl opføre en større befæstning af bakken omkring møllen. Hans plan var at indtage København, der stort set var forsvarsløs. .... Heldigvis lykkedes Karl den Tolvtes plan ikke, da stormagterne Holland og England ikke ønskede et for stærkt Sverige. .... Et par hundrede år senere, nemlig i år 2006, skete der atter et angreb på Tibberup Mølle og bakken. .... Denne gang var formålet ikke at erobre hovedstaden, men at få lidt kortsigtet mammon i kommunekassen på bekostning af ødelæggelse af endnu et historisk kulturklenodie. Havde Helsingør Dagblad ikke den 1. marts i år skrevet, at økonomiudvalget bag lukkede døre havde besluttet at sælge møllen og udstykke den i forvejen lille grund i 2 parceller med mulighed for, at der klos op ad møllen kunne opføres et nyt parcelhus, havde kommunens borgere næppe rejst sig til kamp, før det var for sent. Heldigvis blev vi denne gang varskoet i tide og ikke som i 1700, hvor danskens beredskab ikke var på plads. Borgmesterens udmelding var en direkte 'krigserklæring' for talrige borgere, og snart havde B&G (Borger og Grundejerforeningen) sammen med områdets øvrige foreninger fundet 'fodslaw'. Mange kunne simpelthen ikke acceptere, at nogle få mennesker ønskede at ødelægge området's ældste og vigtigste erhvervs- og kulturhistoriske bygning. At det så også var kommunens sidste og eneste mølle, der stadig er intakt med både møllehat, svans og vinger, fik virkelig mange slags folk op på mærkerne. Et evt. nybyggeri på den udstykke-

Tibberup Mølle

de grund kunne også for evigt ødelægge evt. rester af Karl den Tolvtes befæstningsværk fra 1700-tallet, ligesom der kan være rester fra tidligere bygninger og drift, da den nuværende hollandske mølle er fra 1870'erne«.

Modstanden mod udstykningen var massiv, og som Jan Arnt skriver: »Denne sag afsluttedes heldigvis lykkeligt, og jeg tror, eftertiden vil takke os for, at 'dansen' i år 2006 gik til tide«.

Tibberup Mølle var i år 1700 en stubmølle, og om der har været en mølle tidligere end den, der opførtes tre år før Karl den Tolvtes invasion, ved man ikke med sikkerhed, men stednavnet Møllebjerg er ældre end den først kendte mølle, og Tibberup Mølle blev netop opført på et 'bjerg'. Møllen blev afbrændt under invasionen, og hvornår den blev genopbygget vides ikke, men i hvert fald stod der i mange år og indtil 1870, da Tibberup Mølle brændte, en stubmølle på bjerget. Tibberup Mølle har siden været en hollandsk vindmølle, og den overlever forhåbentlig.

Kilder: C. Christensen: *Hørsholms Historie 1878* (fotografisk genoptrykt 1976); Margrethe Bjerngaard og Søren Hansen: *Møller*, Karlebo Kommune 1993; Kjeld Damgaard: *Den forsvundne landsby, Tibberup*, Egebækken nr. 33 u.å.; Asger Juul, *Hørsholm Møllelaug*; Ivan Bargsteen, tidligere ejer, tidligere formand for Hørsholm Håndværkerforening, Liseleje; Lis Nielsen, oldebarn af møllens bygherre og første møller Martin Johansen, Skanderborg; Merete Carstens, Karlebo Lokalhistoriske Arkiv.

Kanehøj Mølle

Kanehøj Møllevej 53, Eggeslevmagle,
4230 Skælskør

Vindmølle af hollandsk type med galleri
Hatten er løgformet
Opført 1881, erstattede en stubmølle nedbrændt året før
Driften ophørt 1982
Restaureret 1982-1984. Funktionsdygtig
Fredet. Anvendelse: Museumsmølle
med lille samling af mølle- og landbrugsredskaber

Møllen i landskabet

Kanehøj Mølle ligger lidt sydøst for Boeslunde tæt ved landevejen fra Skælskør til landsbyen Eggeslevmagle. Afstanden til begge byer er ca. 3 kilometer. Møllen er opført ca. 500 meter syd for Kanehøj, der når en højde af 40 meter. Fra møllen er den smukkeste udsigt over Skælskør og det omgivende landskab med Skælskør Nor i det fjerne. Kanehøj Mølle står frit i et næsten åbent landskab. De eneste bygninger i nærheden tilhører Kanehøj Møllegård, som ligger lidt sydøst for møllen og egentlig er placeret højere end denne.

Skælskør er en interessant gammel by at gæste med dens særprægede gamle huse og gader, og også dens kirke, hvis ældste dele stammer fra 1200-tallet, er et smukt kulturminde. Det samme gælder den anselige bronzealderhøj på Kanehøj, en af flere i Eggeslevmagle Sogn. Kanehøj fungerede imidlertid også som rettersted for Skælskør, og den er kendt fra den danske litteratur, da H.C. Andersen i sin *Levnedsbeskrivelse* har gengivet sin oplevelse af de sidste henrettelser på Kanehøj. De fandt sted den 8. april 1825, mens han var elev på den forhadte latinskole i Slagelse. Ældste klasse havde fået fri for at overvære begivenheden, og tidligt om morgenen begav den sig i en lejet vogn til Skælskør. Ved byporten traf den optoget med de dødsdømte på vej ud mod retterstedet.

De dødsdømte var et kærestepar, som på grund af pigens fars modvilje ikke måtte få hinanden. Et par forsøg på at få faderen ryddet af vejen var mislykkedes, og først da det unge par fik hjælp af en person, som gik mere voldsomt til værks, var vejen banet for deres lykke, troede de. Ugeringen blev dog opdaget, og alle tre måtte undgælde for den.

H.C. Andersen skriver: »Just da vi kom til byens port, gik denne op, og hele optoget kom frem. Pigen var meget smuk, men dødbleg. Med et forunderligt blik stirrede hun på mængden og på egnen rundt om. Hun lå i kærestens arme, han var rød og rund at se til, mens den anden, karlen, der havde hjulpet dem med at aflive faderen, var gulbleg med lange sorte hårtjavs, der hang ham ned

over ansigtet. Nogle tjenestekarle, der var mødt op for at se forestillingen, råbte »Levvel« til ham, han tog hatten af og nikkede.

Tre præster fulgte de dødsdømte op til retterstedet. Det var sådan en smuk morgen, de sang alle seks en salme, og pigens klare stemme lød over de andres. De kyssede hverandre og præsterne med. Til sidst kyssede pigen sin kæreste endnu engang og lagde derpå hovedet på blokken, men først ved det andet hug faldt det til jorden. Derpå fulgte de to andre og lagde deres hoveder på den blodige blok«.

H.C. Andersen blev underlig til mode, for det forekom ham, at deres øjne stirrede på ham. Rakkerkarlene var nok heller ikke ganske upåvirkede, for efter henrettelserne spiste de ål og drak brændevin til. Så kom pigens gamle bedstemor og græd, mens hun lagde barnebarnets lig i en kiste, men karlenes hoveder blev sat på stager, og kropene lagt på stejler.

Bønderne stod ufølsomme rundt om. De talte om de gode klæder, der skulle ligge der til ingen nytte, dem kunne mange af dem godt have brugt. Selv om H.C. Andersen næsten ikke kunne falde i søvn, da han var kommet hjem, havde han dog fået lidt afveksling i sin trælse hverdag i Slagelse Skole.

Møllens historie – Møllerslægten Thorn

På den nuværende mølles sted stod der tidligere en stubmølle, en fæstemølle under Gerdrup Gods, der ved udskiftningen i 1793 fik tillagt 16 tønder og 2 skæpper af Lange Maglebjergs agre. Det fortælles, at Flakkebjerg Herredsting tidligere blev holdt i møllegården, som derfor skal have været benævnt Kanehøjting. Det kan meget vel være rigtigt, da Skælskør Rådhus faldt sammen i 1675 og byen stod uden rådhus i de følgende tres år.

Kanehøj Mølle, der egentlig hørte til Baadslunde Gårde, formalede korn for de mange gårde i dens nærhed, således var der i Eggeslevmagle Sogn halvtreds gårde. Jordtilliggendet var på tre tønder hartkorn, og ifølge den stedlige præsts beskrivelse havde mølleren en smuk bopæl. Det var stubmøllen, der stod syd for Kanehøj på H.C. Andersens tid, og kort efter de sidste henrettelser var Kanehøj Møllens fæster et medlem af slægten Thorn. Allerede i 1787 fortæller folketællingen, at den trediveårige Jørgen Johansen Thorn boede i sognet og var selvejermøller i Smidstrup Mølle, men her var jordtilliggendet kun 4 skæpper. Han var søn af vejrmøller Johan Nielsen Thorn, der ejede to møller i Næstved på Herlufsholms grund og Kirstine Caspersdatter fra Rønnebæksholm Mølle. Elleve år tidligere var han i Skælskør blevet gift med Karen Lorentzdatter, og parret havde nu tre

små børn, sønnen Johan Jørgensen Thorn var otte, og hans små søstre Ane Kirstine og Johanne var tre og ét år gamle. I møllen arbejdede foruden ejeren en ung møllersvend ved navn Bergman.

Både Kanehøj og Smidstrup Møller ses på Videnskabernes Selskabs kort fra 1772. Kanehøj Mølle blev da drevet af en gift møllersvend ved navn Rasmus Jensen Wessing, der kunne være søn af den 64-årige Jens Jensen, der nævnes som fæstemøller og gårdbruger i Eggeslevmagle i 1771, mens Niels Hansen i Smidstrup var selvejmøller i Smidstrup. Kanehøj Mølle er ikke nævnt i Folketællingen 1801, men der omtales en gift husmand og møllersvend uden jord ved navn Søren Madsen i Eggeslevmagle, og det kan tænkes, at det var ham, der drev møllen. Jørgen Johansen Thorn boede stadig i Smidstrup og omtales som møller og husejer uden jord. Sønnen Johan var blevet 22 år gammel og arbejdede som svend for faderen. Til husstanden hørte også Karens mor Birthe Peders på 72. Børnene var endnu ugifte, men den ældste datter blev senere gift med sadelmager Rose i Skælskør, mens Johanne tog et lille skridt op ad den sociale rangstige, da hun giftede sig med den noget ældre skolelærer inde i kirkebyen Peter Petersen. Ved folketællingen i 1834 logerede broderen Niels på 45 hos skolelærerens, mens en fem år yngre bror, Rasmus, var pensioneret secondløjtnant og hestemøller i Skælskør. Han blev senere toldbetjent i Stege – men han var jo også vant til at tolde for kornformalingen. En søster ved navn Marie holdt sig helt til faderens erhverv, for hun blev møllerkone i Ringsted Mølle (se bind 2), da hun var gift med møllejeren Ejler Gemynthe af den gamle møllerslægt. Hans far Christian Ludvig Gemynthe var møller i Basnæs, i Suserup Mølle i Lynge Sogn og i Røde Vejrmølle i Albertslund (Glostrup).

Thorn i Kanehøj Mølle

Den 30. august 1828 fæstede Jacob Biering fra Holbæk Kanehøj Mølle. Han havde fra 1817 til 1819 haft borgerskab i Roskilde, hvor han drev Hede-gårdsmøllen, og i 1820 nedsatte han sig som brændevinsbrænder i Køge, men vendte så tilbage til sin gamle profession. Det varede dog ikke mere end et par år, for i 1832 flyttede han til København, hvor han nedsatte sig som mel- og grynhandler, og senere blev han også rugbrødsbager. Han var gift med endnu en Gemynthe, Catharina, som var datter af Christian Ludvig Gemynthe, og således søster til ovennævnte Ejler Gemynthe. Der var også tidligere forbindelser mellem de to slægter Thorn og Gemynthe.

Hverken Jacob Biering eller Christian Ludvig Gemynthe havde let ved at falde til ro nogen ste-

der, men det gjaldt ikke Jens Jørgensen Thorn fra Smidstrup Mølle. Ham finder man i 1834 som 35-årig i Kanehøj Mølle, hvor han beskæftigede to betjente i møllen, og til hans husstand hørte i øvrigt en tjenestekarl og en tjenestepige. Tjenestepigen var måske nødvendig, dels på grund af de tre ansatte, der skulle have mad på bordet hver dag, dels fordi Jens Jørgensen Thorn var gift med Pauline Mathia Buch. Hun var nogle år ældre end sin mand, men af stand, præstedatter helt fra Fyns land, hvor hendes far Lauritz Buch var blevet gift med datteren af sin formand Christine Villandt Maalø i Gamborg. Her opholdt også maleren Jens Juel sig, fra han var et år i 1746, og ved indgangen til kirkens våbenhus er på hver side af døren opstillet gravsten over hans forældre degnen Jørgen Jørgensen Juel (d. 1796), som dog ikke var hans biologiske far, og hans mor Elisabeth Wilhelmine Jørgensen Juel (d. 1799). Disse mennesker stod socialt lige under præstefamiliens medlemmer, og de to familier omgikkedes uden tvivl hinanden.

I Kanehøj Mølle skete der en nedgang i antallet af tjenestefolk i de følgende år, uvist af hvilken årsag. Der var kun én møllersvend og én tjenestekarl ansat, mens Pauline dog stadig holdt tjenestepige. Den folketælling, som blev foretaget under Treårskrigen, viser dog et par ændringer. En af tjenestekarlene var fraværende, sikkert på grund af deltagelsen i krigen, og møllerparret, der aldrig selv fik børn, havde taget en lille pige til sig. Ellers var alt tilsyneladende ved det gamle. Mølleriet havde ikke vokset sig større, men Smidstrup Mølle lå der også stadig og blev drevet af møllebestyrere eller forpagtere med to til tre ansatte. En af bestyrerne var Mathias Christian Døhring fra Flensborg, der endte som træskomand og husmand i Gerlev. Hans efterfølger var forpagter Ole Birch, en skoleholdersøn fra Vallensved, der tidligere havde arbejdet som møllersvend i Høve Mølle. Ham finder man i Smidstrup Mølle i 1850, hvor der i 1845, efter at Døhring havde forladt møllen, arbejdede tre møllersvende.

Kanehøj Mølle brænder, men genopstår

Stubmøllen stod i endnu nogle årtier, efter at Kanehøj ikke længere fungerede som rettersted, og i endnu nogle år boede Jens Thorn og hans kone i møllegården. I 1855 var Jens holdt op med at arbejde, han kaldes da kapitalist, og møllerfolkene hed Frederik Christian Tüchsen og Anne Kirstine Birgit Olsen. I møllen var ansat en svend og en lærling foruden en tjenestekarl og en pige.

Allerede efter et par års forløb var alt imidlertid ændret i Kanehøj Mølle. De gamle møllerfolk var væk, og mølleren hed nu Lars Hansen. Han var

gift med Ane Christiansen, og parret havde en lille søn. Antallet af tjenestefolk var seks, heriblandt en møllersvend og som noget nyt en bagersvend, så det var ved Lars Hansens ankomst til møllen, at virksomheden Kanehøj Bageri blev oprettet.

Kanehøj Mølle, den gamle tjærede stubmølle, brændte i 1880. Det fortælles, at det skete en stille aften, og branden var et prægtigt skue, »da tusinder af brændende tjære- og melpartikler blinkede i den røde røg som guld i et prægtigt tæppe«. Men allerede året efter stod den mølle, som man nu ser viden om, færdig. Måske var det faktum, at Kanehøj Mølle var en godsmølle, årsagen til, at den nyopførte hollandske vindmølle blev usædvanlig flot. Den spåntækte overmølle med den ligeledes spåntækte hat kom til at stå på en kvadratisk undermølle med port. Undermøllen, der hviler på en kampestenssokkel, er opført i grundmur og står gulkalket med hvide pilastre. Da Kanehøj Mølle er en høj mølle, er den forsynet med et galleri, en omgang, der som ved andre hollandske vindmøller består af træ med skråstivere, og i den mølletype, som Kanehøj Mølle repræsenterer, har dette galleri udgang fra broloftet. Her findes meludtagene fra kværnene, der står på kværnloftet ovenover. Betegnelsen broloft skyldes, at det er på dette loft, kværnene støttes af kraftige bjælker, der kaldes broheste.

I forbindelse med galleriet blev der på østsiden anbragt et halvtag. Her afleverede møllegæsterne deres kornsække, som var læsset på hestevogne, og ad en sliske i forbindelse med en kæde og et drev blev sækkene hejst op i møllen. Når formalingen var afsluttet, blev de fyldte sække fra meludtagene sendt den modsatte vej. Inventaret bestod af tre kværne, en kværn til formaling af korn til mel og to kværne til skråsæd (grutning) og en skallekværn (grubbe- eller pillekværn) til formaling af byg. Disse kværne blev drevet af vinger med klapper (jalousier), som blev drejet op mod vinden af en vindrose. Mølleren slap med andre ord for meget manuelt og ubehageligt udendørs arbejde.

Kanehøj Mølle bliver selveje –

Slægten Christiansen/Kristiansen

Et par år efter branden, i 1884, kom der en ny fæster til møllen, og det må have været en fornøjelse at arbejde i en ny velfungerende og moderne mølle. Fæsteren eller, som han nu blev kaldt, forpagteren hed Carl Christiansen, var 44 år gammel og gift med Johanne Marie. Parret kom fra Flakkebjerg, hvor sønnen Hans Kristiansen blev født i 1864. Han, der var gift med Karoline Berg, overtog fæstet efter sin far, der døde i 1901, og femten år senere købte han møllen til selveje af godsejer

Quistgaard på Gerdrup. På dette tidspunkt var Kanehøj Mølle vurderet til 25.000 kr. Bageriet blev drevet med stor succes både af Hans Kristiansen og af hans søn Knud, der som 33-årig i 1934 bestyrede bageri og mølle for sin far. Knud var gift med Anna Margrethe Bülow fra Skælskør, der hjalp til i bageriet bl.a. med pakning af brød.

Denne Kanehøj Mølle blev heller ikke forskånet for ulykker. Dens spånbeklædning led skade i tidens løb og blev udbedret med tagpap, og den 4. marts 1940 skete der det, der ikke må ske med en mølle, og da slet ikke, når den er selvkrøgende. Vingerne kom i bagvind, så hat og vinger styrtede til jorden. På dette tidspunkt, under Anden Verdenskrig, var der ingen tvivl om, at møllen skulle repareres, selv om det var en bekostelig affære, og i løbet af sommeren fik møllen sit gamle udseende med klapvinger og vindrose tilbage. Hatten blev dog tækket med pap, mens møllekroppen igen havde spåntækning. I løbet af de følgende år blev kroppen imidlertid flere gange repareret med pap, og sådan stod den i langfredagsstormen 1961, hvor begivenheden fra 1940 gentog sig. Atter ændrede møllen udseende, idet den ved genindvielsen i 1964 stod med spåntækning på både krop og hat samt vindrose, mens vingerne nu var til kludesejl. Tre år tidligere havde fjerde generation Kristiansen overtaget møllen med bageri og 17 tønder land, og der var blevet tinglyst en fredningsdeklaration på møllen den 18. december 1963.

Den nye Kristiansen var opkaldt efter sin farfar og hed således Hans (Bülow) Kristiansen. Foruden at være møller var han også bagermester, og han ændrede det gamle landbageri, hvor der blot var ansat en bager og en brødkusk, til en moderne industrivirksomhed: Kanehøj Mølle og Brødfabrik. Driften af vindmøllen ophørte endeligt i 1982, da tiden også var løbet fra denne mølle, men Hans Kristiansen fortsatte med at drive bageriet. Brødfabrikken, der havde til huse i Kanehøj Møllelegård på adressen Kanehøj Møllevej 55, blev først lukket i 1992, da Hans Bülow Kristiansen mistede sin kone Jytte f. Pedersen og gik på pension, 66 år gammel. Der var mange på egnen, der kom til at savne hans gode rugbrød, som var 'in' i mange hjem, og hele Vestsjælland hørte til kundekredsen. De første år kørtes der ud til private kunder, men senere leverede virksomhedens fire brødvogne bageriets produkter, der omfattede alt bagværk fra kransekager til rugbrød, til mere end hundrede forretninger og institutioner i Korsør-, Slagelse- og Skælskørområdet.

Et møllelaug dannes, møllen istandsættes

Knud Kristiansen, der døde i 1986, og Hans Kristiansen tilbød i første omgang *Skælskør Bevaringsfor-*

Sninge Mølle

ening at overtage slægtens gamle mølle, og det havde også været en mulighed, men foreningen var af den opfattelse, at det var bedre, at der blev dannet et møllelaug, da der er meget praktisk arbejde forbundet med at eje en mølle.

I 1982 blev laug^{et} så dannet med henblik på at bevare Kanehøj Mølle for eftertiden, hvilket var et godt tiltag, da kun en enkelt af egnens møller, Sninge Mølle i Ørslev Sogn, endnu fandtes på dette tidspunkt. Møllelaug^{et} fik overdraget Kanehøj Mølle kvit og frit af Hans Kristiansen, og da han løbende havde vedligeholdt den, var den i så god stand, at det ikke var forbundet med de helt store problemer at få den restaureret og gjort funktionsdygtig. Fem personer dannede den første bestyrelse i *Kanehøj Møllelaug*, og her fik den hidtidige ejer en plads. Han deltog også i selve istandsættelsen af møllen, som kunne genindvies den 28. juli 1984 af formanden for laug^{et} Poul Rygaard og Skælskørs borgmester Johs. Lysager. Folkedansere gav opvisning, og Hans Kristiansen havde bagt specielle møllebrød i glæde over, at hans slægts mølle stod lige så flot som i sine velmagtsdage. Murværket var blevet grundigt efterset, galleriet havde fået udskiftet brædder, og spåntækningen på nordsiden af møllekroppen var blevet fornyet, da der tidligere var anskaffet 600 spåner. Senere gik to langtidslidige fra Skælskør Kommune i gang med at sætte nye vinduer i undermøllen og beklæde en del af kroppen med endnu 2.000 spåner. Forinden var spånerne blevet imprægneret og inder-siden beklædt med tagpap. Vigtigst var, at Kanehøj Mølle havde fået en ny vindrose og en ny drejekrans under hatten, så der ikke var risiko for, at møllen skulle kunne løbe løbsk. Mange frivillige havde deltaget i istandsættelsen, som var blevet gennemført med hjælp fra Nationalmuseets møllebygger Frede Dahl. Økonomisk var der kommet støtte fra et par fonde, og i flere tilfælde havde håndværkerne udført arbejdet gratis, mens laug^{et} kun havde betalt for materialerne. Arbejdet blev

dog langt dyrere end forventet, da der opstod problemer under opsætningen af krøjeværket, bl.a. måtte drejekransen tages ned igen, da den havde slået sig, så vindrosen ikke kunne dreje hatten hele vejen rundt. Beløbet til vedligeholdelse var indtil videre løbet op i godt 60.000 kr.

De følgende år havde laug^{et} til alt held ikke de store udgifter til istandsættelser, og det gik ind i et samarbejde med lokalhistorisk arkiv og museumsforeningen om at indsamle forskellige genstande med tilknytning til høstarbejde og mølleri samt billedmateriale, specielt af møller i Skælskør Kommune. Tingene blev udstillet, og der blev desuden opsat en planche med kort og billeder af de forsvundne 22 møller på egnen.

I slutningen af 1986 opdagede Hans Kristiansen, at hatten ikke drejede rundt, som den skulle. Nogle tænder var knækket i drejekransen, og det kunne være gået rent galt, for det blæste kraftigt, og hatten huggede ned på det samme sted i kran-sen. Det lykkedes dog mølleren og laug^{ets} kasserer Benny Levin at få hatten på plads i drejekran-sen ved hjælp af donkrafte, og den blev derefter sat fast – hvilket heller ikke er uproblematisk – for at det ikke skulle ske igen. Reparationen blev en bekostelig affære, men møllebygger Dahl hjalp laug^{et}, ligesom han havde gjort det i 1984. Imid-lertid kunne reparationen ikke gå i gang med det samme, da laug^{ets} økonomi ikke var god, men heldigvis blev 1987 et fint år for Kanehøj Mølle i den forstand, at den havde mange besøgende, således en enkelt søndag i juli måned 132. Des-værre fortsatte problemet omkring drejekransen, og der måtte igen handles hurtigt. Det var en stor fordel for laug^{et}, at Hans Kristiansen stadig holdt øje med møllen.

Nyt vingefang

Efterhånden var Kanehøj Mølle flere steder blevet angrebet af råd og svamp, ligesom den ene vinge var ved at være udtjent. Der blev mulighed for at forny dette, da laug^{et} fik tildelt 30.000 kr. af Kreditforeningen Danmark og et par lokale banker, mens samme beløb blev skænket af en anonym giver. I september måned 1988 blev der så i Fuglsang Skovdistrikt fældet en 30 meter høj douglas-gran, som 2 meter over jorden målte 75 centimeter i diameter, og efter at stammen havde været lagret i omkring 1 ½ år, blev den skåret til og forsynet med svaj og hækværk. Derpå opstilledes den færdige vinge ved møllen til fremvisning for alle møl-lens venner. Den 2. april 1990 blev den ca. 22 meter lange vinge skilt ad for at blive sendt til impræg-nering på Karsholte Savværk ved Dianalund, en betragtelig, men nødvendig udgift, som blev betalt af Collstrup Fonden og *Selskabet Danske Møl-*

lers Venner. Uden disse bidrag og mange andre gaver ville det ikke have været muligt for Kanehøj Møllelaug at få vingen udskiftet. Alene materialet til den kostede i 1990-kroner omkring 20.000 kr., og dertil kom det halve beløb til fragt foruden arbejdslønnen til møllebyggeren. Den 3. maj blev dagen, hvor den nye vinge blev hejst på plads. Lauget havde håbet på en gammeldags opsætning med taljer og tovværk, men af forskellige grunde kunne dette ikke lade sig gøre, så det blev en kran, der udførte nedtagningen af det gamle udtjente vingefang og opsætningen af det nye i løbet af blot et par timer.

Restaureringen afsluttes

1990 blev et dyrt år for Kanehøj Møllelaug, udgiften til vedligeholdelse kom til at lyde på knap 65.000 kr., men da lauget modtog 40.000 kr. fra Statens Bygningsfredningsfond under Skov- og Naturstyrelsen, blev der råd til at indlægge elektricitet i møllen, så møllen også kan oplyses udefra i de mørke vintermåneder. Det har medført, at langt flere mennesker end tidligere er blevet opmærksomme på Kanehøj Møllens betydning som vartegn.

Man kunne have troet, at der ikke var mere, der trængte til udskiftning eller restaurering på Kanehøj Mølle, men der kom også mange udgifter de følgende år, da det blev nødvendigt at udskifte galleriet – noget af træet hertil havde man dog allerede, da der var blevet skåret en del lægter ud af douglasgranen, der var anvendt til den nye vinge.

På generalforsamlingen den 15. maj 1993 kunne formanden for møllelauget så endelig fortælle, at møllen var så godt som gennemrestaureret. Der manglede kun småting som nogle vinduer, der trængte til at blive udskiftet. Møllen var funktionsdygtig og havde formalet korn ved møllelaugets 10-års-jubilæum i november året før.

Helt sandt var det dog ikke, at alt var restaureret, for hatten stod for at skulle repareres og have en ny spånbeklædning, og selv om møllen havde fået andel i den pulje, som Boligministeriet havde oprettet til reparation af fredede og bevaringsværdige bygninger på max. 50.000 kr., løste det ikke pengeproblemet, da lauget for at få 50.000 kr. selv skulle skaffe et tilsvarende beløb, og desuden ville reparationen koste 185.000 kr. Alligevel kom arbejdet i gang på grund af velvilje fra Skælskør Kommune og løftet om et tilskud på 40.000-50.000 kr. fra Statens Bygningsfredningsfond. Den 14. september 1994 blev hatten taget ned, og laugsmedlemmerne påbegyndte fjernelsen af de gamle spåner. Derefter kom møllebygger Jens Jørgensen fra Fakse Ladeplads med 7.000 nye, som var imprægneret med finsk træmjær, hvilket skulle betyde, at

de kan holde i omkring halvtreds år. Uheldigvis viste det sig, at vingeakslen var rådden, så der måtte en ny til, hvilket betød en udgift på 40.000 kr.

Mølledagen 1995

Selv om Kanehøj Møllelaugs gæld efterhånden var ved at være betragtelig, blev Dansk Mølledag i 1995 en stor dag for lauget og hele egnen, for den dag fejredes afslutningen på den restaurering af Kanehøj Mølle, som havde været laugets projekt siden overtagelsen tretten år tidligere. Hatten stod med ny spåntækning, og drejekransen var omsider blevet fornyet. Kanehøj Mølle var fuldt funktionsdygtig og har også klaret sig igennem alle storme siden. Møllelauget har i flere år kun skullet sørge for møllens vedligehold, og gælden er derfor blevet nedbragt.

Kanehøj Møllens inventar

I 1959, da Anders Jespersen registrerede Kanehøj Mølle, havde den endnu sin skallekværn, og den var som så mange andre vindmøller forsynet med en hjælpemotor. Denne var en petroleumsmotor af mærket Bukh fra Kalundborg, og den flyttedes over på møllegården, inden lauget trådte til. Hans Kristiansen benyttede den nu aldrig, og i 1992 blev den afleveret til genbrug.

Skallekværnens skæbne er ukendt, og inventaret består nu af to funktionsdygtige kværne, en melkværn og en skråkværn. Kornsækkene hejses op på kværnloftet ved hjælp af et hejseværk, der befinder sig på hejse- eller lorrysloftet. Den tredje kværn, skråkværn nr. 2, fungerer ikke, men står på broloftet sammen med sigten til melkværnen. I undermøllen findes meludtagene, hvorpå der fastgøres sække, som melet løber ned i, og her var i gamle dage også oplag af korn, der var afleveret til formaling.

Kanehøj Mølle i fremtiden

Næsten hele Kanehøj Møllens udvikling og restaurering oplevede Hans Bülow Kristiansens mor, der døde i 2004 knap 102 år gammel. Han selv har ydet en stor indsats for den gamle slægtsmølle ved at oplære nye 'møllersvende', møllepassere, i at arbejde med møllen, fx at sætte sejl og koble kværnen til foruden at vedligeholde og sikre møllen, hvilket også hører med til at være møllepasser.

Som mange andre tidligere møllere har han bevaret sit gode helbred trods det hårde og usunde arbejde, det var, at drive en mølle. Til langt op i årene klatrede han op på vingerne for at sætte og rebe sejlene, og det var ham, der lukkede og slukkede efter en lang arbejdsdag for møllelauget. I

2005 solgte han møllegården og flyttede ind til Skælskør, så det daglige opsyn med møllen har han ikke mere. Men andre står parat til at tage sig af møllen. De mennesker, han har gjort til møllepassere, vil fortsætte arbejdet med at vedligeholde Kanehøj Mølle, og de vil stadig formale korn ved særlige lejligheder, støttet af de andre omkring 120 medlemmer af møllelauget.

Møller i området

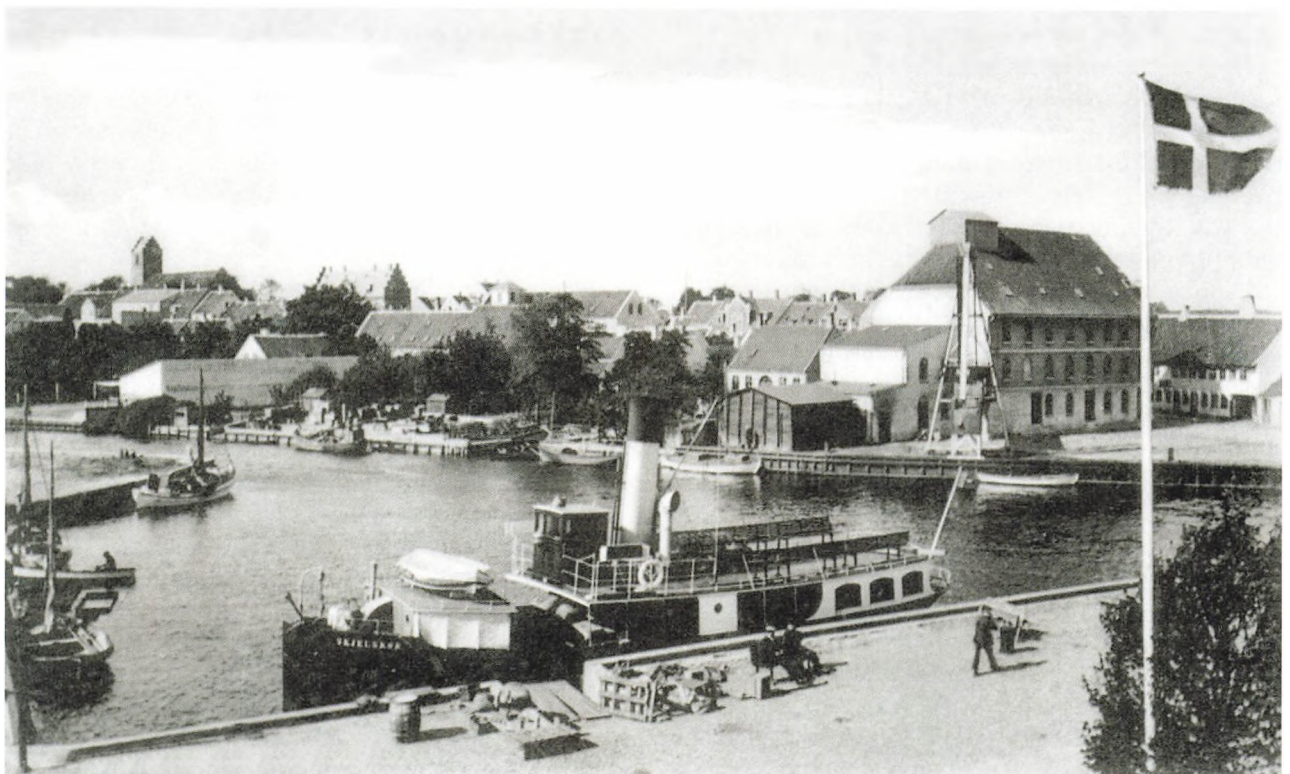
Smidstrup Mølle var i mange år ejet af slægten Harboe fra Skælskør. Møllen var som Kanehøj Mølle oprindeligt en stubmølle. Den blev nedrevet i 1914 og erstattet af en vindmotormølle med en petroleumshjælpemotor. Som den eneste mølle i Danmark behandlede den spinat og hyben til fremstilling af vitaminpiller. Møllen lå i udkanten af Skælskør næsten helt ud til Noret og lidt vest for vejen til Eggeslevmagle på Møllevej, nu Bülowvej.

I 1853 fik de to stubmøller fra 1700-tallet en stor konkurrent i den nyopførte Skælskør Dampmølle, og bygherren var oven i købet ejeren af Smidstrup Mølle præsten i Magleby Niels Madsen Harboe, der også ejede Skælskør Bymølle. Han fandt, at der var brug for en moderne mølle i Skælskør, og allerede flere år før mølleprivilegiets planlagte ophævelse ansøgte han om tilladelse til at opføre en dampmølle. I 1852 kom efter mange henvendelser tilladelsen, og året efter stod en pragtbygning færdig ved Skælskør Havn. Der skulle meget

Bagved diget ligger den tidligere bolig ved Borreby Mølle

vand, 2.000 tønder, til at drive »en højtryksmaskine i døgnet, når den har 25 hestes kraft, og ringere bør den ikke være«, skrev præsten, der imponerede hele Skælskørs befolkning med sin dampmølle. Maskinerne kom med skib fra Baumgarten og Burmeister i København, der også leverede montererne. Niels Harboe havde arvet en del virksomheder efter sine to farbrødre Peder og Gunder, bl.a. Smidstrup Mølle. Hans to sønner Rasmus, der havde lært mølleriet hos dampmøller Bay i Nakskov, og Søren, der var cand. jur., overtog allerede i 1854 Skælskør Dampmølle. Da møllen kom til salg efter Rasmus' død i 1896 købtes den af

Dampmøllen i Skælskør, en hård konkurrent til de gamle vindmøller

hans søn Niels. Smidstrup Mølle var allerede blevet frasolgt ved pastor Harboes død i 1861, og i 1906 gik dampmøllen ud af familiens eje. I nogle år formalede den korn til foder, senere blev den indrettet til forderblandingsfabrik, men den kunne lige så lidt som de to mindre møller klare sig i konkurrencen med de endnu større møller. Bygningen af den ophørte virksomhed, sidst anvendt som pakhus af Mobil Oil A/S, findes endnu på Vestergade 1. Skælskør Dampmølle blev fredet i 1978 og huser nu bl.a. Skælskør Turisme.

Der var tidligere to vindmøller i Skælskør, Skælskør Mølle (Klintemøllen) uden for byen og ovennævnte bymølle, der var også et par hestemøller i byen, og i omegnen lå flere vindmøller. Den store Snedinge Mølle knap 10 kilometer sydøst for Skælskør var oprindeligt en stubmølle, som blev afløst af en hollandsk mølle i 1862 og genopført efter en brand i 1908. Den standsede driften i 1960 og blev nedrevet ca. tredive år senere.

En meget interessant mølle blev nedrevet i 1983. Det var Borreby Mølle, der populært kaldtes Borreby Vandmølle, endskønt det var en hollandsk vindmølle. Navnet skyldtes, at den blev anvendt i forbindelse med en dæmning, der i 1842 blev anlagt ud mod Skælskør Inderfjord, og møllen pumpede med store Archimedessnegle vandet fra søer og vådområder bag diget ud i fjorden. Samtidig fungerede den som kornformalende mølle, men dens dage var talte, da Borreby Gods i 1924

fik indlagt elektricitet og installerede en kværn. Nogle år senere blev det en traktor, der trak en pumpe, som fjernede vandet, så efterhånden havde Borreby Mølle ingen funktion. Den fik lov til at forfalde og stod åben for vind og vejr, men omkring 1980 opstod der planer om at indrette den til fugletårn. Planerne blev imidlertid ikke til noget, og i eftersommeren 1983 blev møllen revet ned. En sørgelig skæbne for et lille teknisk vidunder. Det eneste, der i dag vidner om møllens eksistens, er et lille rødkalket hus med stråtag, en af de oprindelige to boliger, som blev opført ved møllen. Det ligger i et naturskønt område, og hvis man vil mindes Borreby Mølle, kan huset nås ad en sti, som udgår fra en parkeringsplads lige syd for Borreby.

Kilder: Seyer Malling Beyer: Antiquarisk og Statistisk Topographi over Egitzlefmagle Sogn 1819; Th. J. Spange: Bidrag til Eggeslevmagle Sogns Historie 1918; Alfred Larsen: Stamtavle over slægten Gemynthe, Personallhistorisk Tidsskrift 1953-1955; Slægterne Harboe og Rasmussen, Slægtsbog for pastor N.M. Harboes og hustru Anna f. Truchs' descendenter 1971; Sognepræsten i Magleby, Sjællands Tidende 1977; Hannelene Toft Jensen: Da dampen kom til Skælskør, Fabrik og bolig, hæfte 2 1986; folder om Kanehøj Mølle 1987; Johs. Lyshjelm: Borreby Mølle, Jul i Skælskør 1995; Formandsberetninger, Kanehøj Møllelaug 1984-1995; folder om Kanehøj Mølle 2005; Jens Nielsen, Skælskør Egnshistoriske Arkiv; Hans Bülow Kristiansen, tidligere Kanehøj Mølle og Brødfabrik, Skælskør og hans søster Gerda Kristiansen, Frederiksberg.

Dampmøllen i Skælskør 2006

Kimmerslev Mølle

Dyndetvej 1, Kimmerslev, 4140 Borup

Vandmølle tidligere med 1 brystfaldshjul, fra 1943 turbine Vandføring, malekarm, og stighbord er bevaret Mølledammen er bevaret

Anlagt i Borup omkring 1200,

flyttet til Kimmerslev i slutningen af 1600-tallet

Nuværende bygninger, dels fra slutningen af 1600-tallet, dels fra 1766 og 1768

Driften ophørt 1973

Privat. Anvendelse: Beboelse og landbrug

Møllen i landskabet

Kimmerslev Mølle ligger meget idyllisk ved Kimmerslev Møllebæk, som kommer fra den 36 ha store Kimmerslev Sø, ved hvis vestbred den lille hvidkalkede romanske kirke ligger og spejler sig i søens vand, der er så rent, at det kan bruges til badning. Ved udløbet fra søen findes en sluse, som det påhviler møllens ejer at regulere. Møllebækken er opstemmet i en møllesø, hvorefter den løber videre til Regnemark. Her fortsætter den ud i Lellinge Å, en sideå til Køge Å. Kimmerslev Mølle er kommet til at ligge lettilgængeligt, ikke langt fra E20 ved afkørslen til Borup Sjælland, men samtidig er området blevet meget forandret, dels på grund af vejanlæg, dels på grund af en del erhvervsbyggeri. Egnet er ellers kendetegnet ved en ualmindelig smuk natur, rig på søer og skove, og Skov- og Naturstyrelsen har anlagt mange vandrestier, der går gennem et meget varieret terræn. Ligesom i området ved Lejre får Københavns Kommune en del af sin vandforsyning fra området ved Regnemark, men selv om der er sket en betydelig sænkning af vandstanden, har Kimmerslev Mølle ikke fået frataget vandføringen, således som de tre møller Lejre Mølle, Dellinge Mølle og Hule Mølle (se bind 1, Tadre Mølle).

Møllens historie

Kimmerslev Mølle nævnes på en måde allerede i Roskildebispens jordebog fra 1454, men da hed den Borup Mølle og var anlagt, hvor Borup Landbocentrum nu har sine bygninger. Børnehaven Møllegården blev i 1978 til dels bygget på det areal, hvor Møllelundgårds udbygninger lå, og stuehuset findes stadig på Hovedgaden 72. Her fortæller ejeren Frederik Hansen, at han fandt en halv møllesten, da han pløjede sin jord, der gik helt ned til bækken, hvor nu Dalstrøget ligger. I slutningen af 1980'erne indledte Skovbo Lokalhistoriske Arkiv forud for opførelsen af et privathospital (nu Borup Landbocentrum) en markundersøgelse, og herved fandt amatørarkæologer møllens præcise beliggenhed. Der blev fundet stumper af mølle-

sten, teglstykker og jernslagge fra smedjevirk-somhed, naturligt nok, da der af og til var en smedje knyttet til en mølle. Mølleren kunne på denne måde udnytte de døde perioder, og vandkraften bruges til at drive blæsebælg og hamre. Mølledammen var også en udmærket smededam. Udgravningerne på stedet fortsatte med støtte fra Køge arkæologigruppe sammen med Køge Museum ved Ulla Fraes Rasmussen, og der blev gjort meget interessante fund, der også kunne datere Borup Møllens anlæggelse. Det viste sig, at den hører til de allerførste middelaldermøller i Danmark, da det ældste fund kan føres tilbage til slutningen af 1100-tallet eller begyndelsen af 1200-tallet. Det drejer sig om rester af lerkar og et par smykker. Det yngste fund er en sølvmønt fra 1665, og det stemmer overens med, at Borup Mølle blev flyttet i sidste halvdel af 1600-tallet.

Af fund, der vidner om mølleri på stedet, er selve mølledæmningen, der faktisk anes på det smalleste sted af vandløbet, der forbinder Lavring Sø og Kimmerslev Sø, men som nu er tørlagt. Desuden er lokaliseret et par stolperækker mellem dæmningen og møllehusene. Foruden stumperne af kværnsten fandt arkæologerne flere lejesten, brugte såvel som ubrugte. Hvordan middelalderanlægget så ud, blev ikke udfundet, men den møllegård, der lå i Borup kort før flytningen, fik arkæologerne et godt indtryk af. Selve møllehuset var en lille bygning på 5 gange 5 meter med lerstampet gulv, der lå langs mølleløbet. Fundamentet var delvis bevaret, og der eksisterede også rester af dette møllehus' forgængere, der var noget længere end det sidst eksisterende.

Flyttet i to omgange

Knap en kilometer sydvest for den nuværende mølle i Kimmerslev fandt Køge Museum ved Dyndetvej omtrent samtidig endnu et møllested. Også her henviste et navn, Mølleager, til en mølle, og der blev tæt ved fundet egestolper i vandløbet, ligesom en mølledæmning kunne skimtes. Fund tyder på, at det var et ret lille og sent mølleanlæg, hvor der stod et lille møllehus i selve åen, og det kunne tænkes, at der er tale om en foreløbig flytning af Borup Mølle, der i slutningen af 1600-tallet fandt sit blivende sted i Kimmerslev. Omkring 1690 omtales det i Møllebogen, en mølleregistrant, at Borup Mølle er flyttet og indrettet i Kimmerslev, da der hér er bedre vand. Mikkell møller havde afløst Morten møller, og mølleskyldshartkornet var 4 tønder og 1 skæppe. Den nye mølle i Kimmerslev bestod af en melkværn og en stampekværn, dvs. at mølleren ikke blot formalede bøndernes korn, han bearbejdede også vævet uldstof, så det blev stærkt og blødt. Imidlertid blev det

Kimmerslev Mølle

ikke en fuldt fungerende vandmølle, egnen fik, for den betegnedes som en græsmølle.

Ejerforhold

Møllen for enden af Kimmerslev Sø har det meste af sin tid tilhørt godset Svenstrup, der indtil Reformationen var den katolske kirkes ejendom og derefter som det øvrige katolske gods blev overtaget af kronen. Kongerne overdrog godserne til forskellige af deres tjenere. Som i Esrum (se bind 1, Esrum Mølle) indrettede Frederik den Anden et stort stutteri på Svenstrup, men det blev ret hurtigt nedlagt, og Svenstrup blev sæde for kongens lensmænd.

Den kongelige staldmester Eustacius von Thümen sad her i den egenskab fra 1596 til 1610, og efter at han havde fået kongens tilladelse i år 1600, lod han opføre en vejmølle. Efter hans død boede enken Anne Hansdatter Baden endnu tre år på godset. I 1666 skødede Frederik den Tredje Svenstrup til biskop Hans Svane som tak for hans hjælp under bl.a. Københavns Belejring fra 1658 til 1659 under Svenskekrigen, men salgssummen lød alligevel på 19.860 rigsdaler. Svenstrup Mølle omtales som øde i 1660'erne, og da landsbyen Svenstrup blev nedlagt i 1667 og dens jord lagt ind under hovedgården, led møllen samme skæbne som landsbyen. Efter Hans Svanes død besad

hans enke Marie Fuiren godset fra 1668 til 1693. Derefter fulgte sønnen kgl. jægermester Frederik Svane, og fra 1730 hans datter Marie Svane. Hun var enke efter oberst Jesper Friis til Hesselager og blev gift anden gang i 1733 med den meget yngre oberst F. Oertz. De levede et skandaleomsust samliv på Svenstrup, og ægteskabet blev opløst i 1751 ved kongelig resolution. Derefter mageskiftede obersten gården med krigsråd Jens Brun Neergård, i hvis slægts eje Svenstrup stadig er.

Sandsynligvis var det Marie Fuiren, der stod for flytningen af Borup Mølle, da Kimmerslev Mølle nok først er opført efter 1682, hvor Markbogen til Matriklen 1688 oplyser, at gård nr. 4 var Peder Mogensens øde mølle.

Møllen i første halvdel af 1700-tallet

En vejmølle, på dette tidspunkt blev det en stubmølle, opførtes i 1734 som hjælpemølle. Det skete, mens Marie Svane ejede Kimmerslev Mølle og Bendt Hansen var fæster. På dette tidspunkt bestod mølleinventaret af to kværne og én stampekværn. Husdyrholdet var efter den tids forhold af en pæn stor størrelse, da det bestod af 7 heste, 8 køer og 14 grise, men køernes og grisenes antal var gået betydeligt ned fra de 29 køer og 63 grise, som Heinrich Frederik Hansen havde i sine stalde i begyndelsen af 1700-tallet. Men hans mølleri var

mindre. Heinrich Frederik Hansen døde i 1706, og hans kone Margrethe Henrichsdatter giftede sig straks efter med en mand, som skulle blive den nye møllefæster. Han hed Christian Michelsen Malling eller Mehling, men det behøver ikke at betyde, at Margrethes nye mand stammede fra Kimmerslev Mølle, da der nævnes en møller Rasmus Hansen efter ovennævnte Mikkel møller i årene 1697-1698.

Margrethe døde allerede i 1707, og skiftet efter hende viser, at hun først havde været gift med en Simon, derefter med Heinrich Frederik Hansen og sidst med Christian Mehling, som sædvanen tro giftede sig igen og sad i møllen til 1719, da ovennævnte Bendt Hansen blev fæster.

Lige efter at stubmøllen var blevet færdig, kom der en ny fæster ved navn Niels Pedersen til Kimmerslev Mølle, og hans fæstebrev blev udstedt af Marie Svane. Resultatet af hans arbejde som møller kan man se omkring tyve år senere, da der i 1753 skiftedes efter både ham og hans kone Karen Marie Andersdatter. Sønnen Frederik på sytten opholdt sig i København, men den yngste på tolv, der hed Peder, var hjemme i møllen. Boet efter forældrene viser, at de var velstående, fx havde de meget sølvtøj, som opbevaredes hos skrædder Lars Jensen i Kimmerslev. Der var desuden hensat en arv på godt 686 rigsdaler hos godsejeren, vel til de umyndige børn. Ingen af dem var gamle nok til at overtage deres barndomshjem, og møller Niels Rasmussen blev den nye fæster af Kimmerslev Mølle. Hans kone Margrethe Marcusdatter var en pige, som kendte møllen ud og ind, for hun var datter af smeden i Kimmerslev. Hun nåede kun at være møllerkone i ganske kort tid, da hun også døde i 1753 og efterlod sig sin mand og et barn. Niels Rasmussen forblev heller ikke ugift ret længe, men giftede sig – måske lidt finere denne gang, selv om en landsbysmed ikke var at kimse ad – med Maren Hansdatter, datter af gårdmand Hans Pedersen i Gammerød. Efter hans død steg Maren's mor Sidse Lauritsdatter et eller måske endda flere trin op ad den sociale rangstige, da hun giftede sig med birkeskriver Daniel Christensen samme sted.

Heller ikke Niels Rasmussens andet ægteskab blev af lang varighed, for han døde fire år senere, og i 1758 blev der indgået nyt ægteskab i Kimmerslev Mølle, Maren Hansdatter giftede sig med Hans Folmersen. Dette har Hans Folmersen selv udtrykt således i nogle slægtsoptegnelser: »Anno 1758 den 1. februar havde jeg Hans Folmersen og Maren Hansdatter i Guds nåde bryllup. Gud give os sin Helligånd og nåde at leve i et kærligt og fortroligt ægteskab til vor dødsstund. Gud lad os så samles i de evige boliger hos vor Gud«.

Hans Folmersen og Maren Hansdatter bygger

Hans Folmersen var søn af Folmer Hansen og Ellen Hansdatter, som boede på Lille Svenstrupgård under Skjoldenæsholm i Bringstrup Sogn i landsbyen af samme navn. Hans Folmersen nævnes tre år gammel i 1739 i et skifte efter hans halvbror, for Folmer Hansen var Ellens anden mand. Denne døde på Merløsegård i Store Tåstrup Sogn, »62 år gammel i 1760, den 19. juni om natten, kl. 12«, som Hans Folmersen skriver. Folmer Hansen blev begravet på kirkegården i sognet, men ni år senere, da Ellen Hansdatter døde, kom hun til at ligge på kirkegården i nabosognet Ugerløse.

Inden da var der sket meget i Kimmerslev Mølle. Hans Folmersen og Maren Hansdatters initialer H F M – M H (fejllæst som M) D står både over indgangen til møllehuset og til venstre for hoveddøren til beboelsen på en løsholt, som dog ikke sidder på sin oprindelige plads. Årstallene, der angives, er henholdsvis 1768 og 1766, og disse inskriptioner kunne meget vel betyde, at der blev opført nye bygninger på det tidspunkt, men allerede mens Heinrich Frederik Hansen var fæster, bestod gårdanlægget af fire, naturligvis stråtede, sammenhængende længer, så måske er det meste af det eksisterende anlæg fra slutningen af 1600-tallet. Møllebygningen er opført på et fundament af kampesten. Herpå står huset af bindingsværk, hvidkalket med sorte stolper og tækket med strå ligesom resten af det smukke firlængede gårdanlæg, hvor møllen er sammenbygget med stuehuset. Det hele er et utrolig solidt byggeri, både tømmer og bindingsværk har klaret de mange år flot, men det er også pommersk fyr og egetræ fra godsets egne skove, som er de anvendte materialer.

Folmersen-Egede slægten

Hans Folmersen drev Kimmerslev Mølle til omkring 1782, da han overtog Kappelvgård i Kildebrønde Sogn, og hans efterfølger blev datteren Sides mand. Den 23. november 1782 indgik hun som attenårig ægteskab med den atten år ældre

Hans Folmersen og Maren Hansdatters initialer.

Christian Friderichsen. Han var angiveligt af Grønlands apostel Hans Egedes slægt, og landsbyen, hvorfra familien har sit navn, ligger kun få kilometer fra Kimmerslev.

I Folketællingen 1787 benævnes Christian Friderichsen kun Christian Egede, mens Sidses efternavn er forkortet til Folmer. Christian Egede var nu blevet fyrré år gammel og er opført som fæstemøller og gårdmand. Der var kun en lille søn Jens Christiansen på et år i ægteskabet, men det var en stor husstand, som Christian Egede havde overtaget. I møllen var der ansat to møllersvende, til at hjælpe med gårdens drift var der en »avlingskarl« foruden en »avlingsdreng«, og til at klare husholdningen var der to tjenestepiger og en lille pige på elleve. Alt tyder således på, at Kimmerslev Mølle og landbruget var i god gænge.

Det fortsatte ind i 1800-tallet, for Christian Egede var som andre af sin slægt særdeles driftig, han fulgte med tiden, og i 1804 fik han bevilling til at indlægge »et grubbeværk til grubbe- og perlesamt andre sådanne gryns maling«, så han kunne fremstille byggryn. Husstanden var fortsat ganske stor. I mølle og gård arbejdede stadig to møllersvende og to tjenestekarle, mens der kun var ansat én tjenestepige. Imidlertid havde piger først i tyverne fra Opfostringshuset ophold som plejebørn i møllen, så de har nok gjort det ud for hus-hjælp. Det var nødvendigt med mange hjælpende hænder, for husstanden var forøget med tre børn, alle piger, hvoraf den yngste ved folketællingen i 1801 kun var to år gammel. Hendes ældre søstre modtog undervisning af den midaldrende skolemester Christen Holm, som også hørte til husstanden, da dens medlemmer blev optegnet.

Hans Folmersen i Kappeløgård

Samme år mistede Hans Folmersen sin kone: »natten imellem den 23. og 24. november 1801 kl. 11½ døde min salig kone. Gud giv hende en glædelig opstandelse på dommedag. Hans Folmersen har så levet med sin kone i et kærligt ægteskab i 43 år, 8 måneder og 2 dage«.

I dette ægteskab velsignede »den gode Gud« dem efter Hans Folmersens egne oplysninger fra bryllupsåret 1758 at regne til den 8. juni 1776 med elleve børn i løbet af atten år, »hvoraf Gud har igen kaldet de seks til sit æres og herligheds rige«.

En sønnesøn af samme navn blev i øvrigt møller i Valby Mølle i Høje Tåstrup, og en sønnedatter blev gift med møller Dyrhund i Adser's Mølle ved Lejre Station.

Dette ægtepars datter fortsatte familietraditionen og blev gift med møller Lars Pedersen, der flyttede vindmøllen ved Adser's Mølle til Tune Mark ved vejen til Tjæreby. Møllerne eksisterer

ikke længere, men en datter af Hans Folmersen, Bodil Marie, blev krokone i den kendte Osted Kro.

Hans Folmersens testamente

Allerede året efter grubbeværkets (skalle- eller pilleværn) indretning døde Christian Egede, 57 år gammel. Året før havde Hans Folmersen, som den akkurate og omhyggelige mand han var, skrevet et testamente til sine børn, da »ingen ved sin dødsstund«. Et enslydende brev blev sendt til »hver af mine svigersønner på det, der ikke skulle blive splid imellem hinanden. Så kan de slutte deraf, at jeg og min hjerte kone, som begyndte med meget ringe, har arbejdet troligt tilsammen og været vore børn tro. Dette håber jeg, at mine svigersønner optager i den bedste mening«. »Min kære svigersøn Christian Egede i Kimmerslev Mølle« nåede at modtage brevet, hvori Hans Folmersen gjorde nøje rede for, hvordan det skulle forholde sig med arven efter ham. Det var et rigt bo, og han prøvede at være så retfærdig som muligt. Om folkene i Kimmerslev Mølle skrev han, at Sidse og Christian Egede, da de giftede sig i 1782, gav ham »300 rigsdaler imod, at de fik en skikkelig besætning, både ude og inde, alle kreaturer og møbler, så de dermed blev fornøjet«. Sidse betalte i virkeligheden 500 rigsdaler, da hun skulle have haft 200 rigsdaler og »varer« i medgift. De 300 rigsdaler brugte Hans Folmersen til at betale sin formand for afståelsen af Kappeløgård, og han udtrykte tilfreds: »altså fandt jeg levebrød til min datter i møllen efter mig«. Sidse skulle, når faderen døde, endvidere have 600 rigsdaler ligesom to andre søstre, der var blevet forfordelt i første omgang. Så Sidse behøvede ikke at gifte sig igen. Hun klarede sig ved sønnens og ansattes hjælp, og først da hun døde i 1832, overtog Jens fæstet af Kimmerslev Mølle. Trods det, at hans far havde været død i næsten tredive år, var møllen en veldreven virksomhed. I Folketællingen 1834 ser Jens' husstand imponerende ud (se side 148). Hans kone Nine Gabriel hed egentlig Johannine Kathrine Gabrielsen og var datter af vejrmøller uden for Køge Nørreport Niels Gabrielsen og Ingeborg Ottosdatter, som igen var datter af en værtshusholder i Køge. I hendes barndomshjem logerede en tidligere købmand Henrik Bryning, og i samme hus boede den tidligere rådmand, byfoged, by- og rådstueskriver samt herredsfoged i Bjæverskou Herred Friderich Ehlers, så det var ikke i et almindeligt værtshusmiljø, Johannines mor voksede op.

Jens Christian(sen) Egede, som han nu undertiden kaldtes, var som 38-årig blevet gift med Nine i Køge den 24. februar 1826, da hun ifølge kirkebogen var 34 år gammel. Ved folketællingen i 1840 var husstanden skrumpet lidt ind, men der var

Jens Egede, 48, gift, møller
 Nine Gabriel, 42, gift, hans kone
 Trine Brekvald, 19, ugift, plejebarn i datters sted
 Ingeborg Dine Gabriel, 16, ugift, plejebarn i datters sted
 Christian Schøller, 22, ugift, betjent ved møllen
 Anders Larsen, 35, gift, betjent ved møllen
 Lars Møller, 18, ugift, betjent ved møllen
 Peder Christoffersen, 22, ugift, tjenestefolk
 Jens Christensen, 28, ugift, tjenestefolk
 Jens Carlsen, 20, ugift, tjenestefolk
 Ole Hansen, 21, ugift, tjenestefolk
 Kirsten Kristoffersdatter, 27, ugift, tjenestefolk
 Inger Larsdatter, 27, ugift, tjenestefolk,
 Christian Clemmensen, 23, ugift, snedkersvend

stadig tre betjente ansat i møllen. Snedkersvenden var borte, og det kan tænkes, at han har arbejdet med at bygge den nye stubmølle, helt i egetømmer, som Jens Egede lod opføre i stedet for den hundredårige. På stubben satte han stolt inskriptionen: »Bygt af I Egede 1835«.

De to plejedøtre hjalp sikkert til i husholdningen sammen med de to tjenestepiger. Det kunne gøres nødvendigt, når folkeholdet også omfattede tre tjenestekarle. I 1845 var antallet af ansatte i møllen uforandret, Ingeborg Dine, der var en slægting af møllerkonen, var stadig en del af husstanden, men Jens havde mistet sin Nine, der døde lige efter folketællingen i 1840. Selv levede han kun til 1846, da han døde 59 år gammel af vattersot. En sørgelig afslutning på en slægts møllersliv i næsten hundrede år.

Tre fæstere på under fyrre år

Jens Egedes eftermand var Rasmus Bagge, som fæstede Kimmerslev Mølle den 20. marts 1848. Han stammede fra Gentoft, hvor han var født i 1810 som søn af Metha Christine Thomsen og traktør Johan Bagge, der havde overtaget traktørgården Bellevue i Charlottenlund efter sin far Rasmus Bagge. Stedet stod i 1801 optegnet under lyst- og traktørgårde i Gentoft, og i 1834 kaldtes stedet »en gård Bellevue«. Her boede Rasmus Bagge stadig som 24-årig hos forældrene sammen med sine seks yngre søskende, og der var ansat en huslærer til deres undervisning. Uvidende og uden kundskaber har Rasmus heller ikke været, da han kort efter blev avlsforvalter på godset Bonderup i Tårnberg Sogn ved Sorø. Og nu gik det hurtigt, for i 1845 finder man ham gift med den ti år yngre Louise Hjorth fra Fårevejle. Der var hun vokset op på godset Adellersborg som datter af godsforpagteren Jens Jacob Hjorth og hans kone Bertha Bech. Det unge par boede med to små børn og en pleje-

datter i Niløse ved Dianalund, hvor han var forpagter af Niløse Ladegård. Her havde familien ikke mindre end fjorten tjenestefolk til deres rådighed i hus og gård. Da familien flyttede til Kimmerslev, havde den ikke slækket på kravene, der var endda ansat en husjomfru. Af betjente ved møllen var der tre, og der var ansat to bagersvende, hvoraf den ene dog var indkaldt til krigstjeneste her under Treårskrigen. Rasmus Bagge måtte nøjes med én tjenestekarl, men møllerfruen og husjomfruen havde tre tjenestepiger til hjælp.

Bagge, der havde været aktiv i det politiske liv i forbindelse med indførelsen af Grundloven, mens han var i Kimmerslev, rejste fra stedet efter få års forløb, og Kimmerslev Mølle måtte igen have en ny fæster. Han hed Hans Madsen, og allerede hans navn viser, at han tilhørte et andet lag i samfundet end sin formand, men han havde i hvert fald forstand på mølleri, født som han var i Havnelev Mølle i sognet af samme navn omkring 1815 som søn af møller Niels Madsen og Ane Kirstine Olsen. Indtil han blev gift og overtog fæstet af Kimmerslev Mølle, havde han levet med Havnelev Mølle hele sit liv. Som ældste søn blev han som 25-årig bestyrer af møllen, da hans far døde, og så sent som i 1850 boede han hjemme sammen med sin mor og to søskende. I Kimmerslev ansatte han da også kun to møllersvende og en møllerdreng, men til gengæld tre tjenestekarle. Møllerkonen Emilie Larsine Andersen fra Køge, som var ti år yngre end sin mand, var også godt hjulpen. Husjomfru havde hun ikke, men tre tjenestepiger var der i huset som i Bagges tid. Emilie blev hurtigt enke. Hans Madsen døde i 1857, men hun overtog fæstet, og i 1860 blev møllen drevet ved hjælp af den kun tyveårige møllebestyrer Andreas Madsen, der imidlertid ikke var ene om opgaven, da husstanden også omfattede to møllersvende, en møllebygger, tre tjenestekarle og to tjenestepiger.

Fra 1873 sad Johan Carl Rolff fra København i møllen, og han var den sidste fæster, inden der kom stabilitet i forholdet mellem mand og mølle. Rolff kom fra Tybjerg Nymølle, hvor han i 1845 som 23-årig var betjent under mølleren Jens Nimb, der også var københavner. Rolff var ved sin ankomst til Kimmerslev Mølle gift med Christiane Henriette Durch (Dürch), en farverdatter fra Næstved, som forstod, at det var nødvendigt at holde familiens udgifter nede. I stedet for tjenestepiger ansatte hun flere husholdningselever til at tage sig af den store husstand, der omfattede tre tjenestekarle og to møllersvende. De oplevede en udbygning af møllehuset, der længe havde stået uforandret, for Rolff nåede i de få år, han drev Kimmerslev Mølle – han døde i 1881 – at udbygge gavlen i forlængelse af møllehuset og overdække vandhjulet for at beskytte træet mod vejrliget.

Ny møllerslægt

Rolffs efterfølger som fæster af Kimmerslev Mølle

blev Jens Peter Petersen, som var født den 19. november 1859 i Gørslev som søn af Vagn Peder Nielsen. Han tiltrådte i 1884, og da kom der virkelig stabilitet til stedet, for det er hans slægt, der stadig sidder i møllen, dog nu som selvejere. Han var en mand af bondeslægt og havde begge ben på jorden, arbejdede selv med både i møllen og på gården, og han havde kun én møllersvend ansat. Der var dog i begyndelsen yderligere to mandlige og to kvindelige tjenestefolk på stedet. I 1901 folketællingen bestod husstanden imidlertid kun af familien, der nu omfattede fire børn, af en tjenestekarl og en tjenestepige.

De to Kimmerslevmøllers skæbne

Bevarede fotografier viser, at vindmøllen var en bræddebeklædt stubmølle med en bådformet hat i samme materiale. Den fungerede frem til 1916, hvorefter den blev nedrevet i 1917. Grunden til nedlæggelsen af stubmøllen var uden tvivl, at driften af Kimmerslev Mølle var blevet uafhængig

Billedet er fra 1894. På billedet ses mølleren (i midten) med blød hat til forskel fra møllersvenden, karlen og tjenestedrengene med kasketter. Drengen i matrostøj er den ældste søn Viggo, og de små piger i lange kjoler med hæklede kraver er familiens døtre. Kvinderne er klædt i flotte kjoler og bærer meget fine forklæder.

Personerne på billedet:

Møller Jens Peter Petersen, f. 19.11 1856, d. 9.2 1928 gift med Anna f. Jensen, Slimminge f. 22.9 1859, d. 22.6 1935.

De havde seks børn, hvoraf to døde som små. De fire på billedet er: Viggo, Bertha, Valborg og Johannes.

Johannes (på skødet) er Solveig Petersen f. Rasmussens svigerfar f. 29.4 1892, d.17.1 1982 gift med Valborg f. Pedersen f. 6.7 1897, d. 7.9 1982.

af vandkraften, da der i 1912 blev indlagt en motor. Det var i Jens Peter Petersens tid disse ændringer skete, og det var også ham, der, som den driftige bonde han var, i 1910 lod opføre en hvid trælade og fire år senere en ny stald til svin, køer og heste, den nuværende sydlænge. Året efter købte han Kimmerslev Mølle med bageri, stubmølle og jordtilliggende på 55 tønder land af Svenstrups ejer Joachim baron Wedell-Neergaard. Bageribygningen ligger lidt øst for møllekompleksets skel, og bageriet fungerede så sent som i 1950'erne, men var da frasolgt. Dengang var der bageri i den ene ende af bygningen, som nu udelukkende er indrettet til bolig, og der er intet tilbage af bageriet.

Familiens liv i og med møllen

Allerede i 1913 havde den gamle møller tænkt på sit otium, for han byggede villa Møllebo som aftægtsbolig på den anden side af indkørslen til møllen. Imidlertid trak han sig først tilbage i 1921 og kunne derefter i syv år på nært hold opleve, hvordan livet i møllen formede sig. Han døde den 9. februar 1928 og overlevedes af sin kone, der døde den 22. juni 1935. Hun hed Anna og var født i Slimminge den 22. september 1859 som datter af Frederik Jensen. Man husker hende som en meget elskelig kone, der var sin mand en god støtte i hans arbejde som møller og gårdejer.

Parret var blevet gift samme år, som de kom til Kimmerslev Mølle, og i ægteskabet fødtes seks børn, men mølleren og hans kone havde den store sorg at miste det første barn lige efter fødslen og den lille søn Frederik som knap fireårig, fordi han druknede i mølledammen. I et ubevogtet øjeblik faldt han i vandet ved indføringen til ålekisten, hvor dammen og bækken møder hinanden. Vandet er her 2 meter dybt, så der var ingen redning for den lille dreng. Begivenheden ramte familien hårdt, men dengang talte man ikke om sin sorg, den fortrængtes endda så meget, at der af næste generation til en nervøs mor beroligende blev sagt: »Der er da ingen af vores børn, der er faldet i møllesøen.«

Af de fire børn, der voksede op i møllen, var det sønnen Johannes, født den 29. april 1892, som blev faderens efterfølger. I 1921 blev han bestyrer, og af folketællingerne kan man se, at der kom mere gang i mølle og gård, da han kom til. I flere år havde der blot været en møller eller en tjenestekarl til at være med i arbejdet, men nu var der ansat en tjenestepige, to møllersvende samt en fodermester og en landmand.

At aktiviteterne udvidedes, fremgår også af, at Johannes Petersen i 1931 erstattede den første motor med en kraftigere dieselmotor på 20 hk af

mærket Bukh, der kom til at stå i en nyopført grundmuret bygning.

I 1943 skete der en yderligere modernisering af Kimmerslev Mølle, idet vandhjulet blev demonteret, og der blev indlagt en turbine, som udnyttede vandkraften, indtil mølleriet ophørte i 1973. Til sidst fremstillede Johannes Petersen kun lidt hestefoder, for her som overalt i landet forsvandt arbejdet gradvis fra møllen. Da gårdejerne selv fik kværne, mistedes de som kunder, men husmændene holdt ved, indtil de færdige foderblandinger kom frem. Melproduktionen var længst ophørt.

Johannes Petersen, som var gift med Valborg Elisabeth Pedersen fra Torpet ved Ringsted, holdt op som gårdejer i 1962, da han var over halvfjerds, men han fortsatte som møller, til der ikke var mere mølleri at drive. Hans søn og svigerdatter flyttede fra Møllebo over i møllekomplekset i 1967, og han og hans kone fik så deres hjem i Møllebo, hvor de boede til deres død med nogle måneders mellemrum i 1982. Han døde den 17. januar knap 90 år gammel, hun den 7. september 85 år gammel. Arvtageren sønnen Helge Johannes Petersen, som var født den 12. september 1926, blev aldrig møller, men drev landbruget til sin død i 1988. Hans kone Solveig født Rasmussen fra Kirke Hyllinge videreførte gården, og både hun og de to sønner har vist stor interesse for bevarelsen af Kimmerslev Mølle, der er bevaringsværdig som bygningsværk. Af mølleinventar findes en kværn, en ekstra kværnsten og nogle billehamre. Turbinen eksiterer også endnu, men den bruges ikke.

Kimmerslev Mølle i det 21. århundrede

I begyndelsen af 1990'erne søgte ejerne af Kimmerslev Mølle sammen med Køge Museum om en delvis fredning af møllekomplekset og dets umiddelbare omgivelser, men Skov- og Naturstyrelsen gav afslag bl.a. med den begrundelse, at der var sat forkerte vinduer i en del af anlægget, hvoraf nogle af de gamle udbygninger i tidens løb var blevet indrettet til beboelse og garager. Desuden var skorstenspiberne blevet fjernet, da huset fik elvarme, og nogle af de gamle lave døre inde i huset var ændret.

I første omgang følte det som en skuffelse for familien, at det kønne gamle møllekompleks ikke blev fredet, men den indså senere, at det kan have sine fordele at eje en ikke-fredet ejendom, da man så selv kan bestemme over den.

Som et lille plaster på såret modtog Solveig Petersen og hendes to sønner Jens, som er medejer af Kimmerslev Mølle siden 1992, og Steffen Petersen den 19. juni 2000 Roskilde Amts Kulturmiljøpris 2000, der uddeltes for første gang. Formanden for Kulturmiljøet i Roskilde Amt museumsinspek-

tør Alan Hjort Rasmussen overrakte prisen, der var på 20.000 kr. Pengene skulle bruges til den videre restaurering af den gamle vandmølle. Det kræver en stor indsats fra familiens side at vedligeholde de gamle bygninger, og som Jens Petersen udtalte ved prisoverrækkelsen: »Det er ikke et arbejde, vi hver især kan gøre alene. Vi er et team, og det er ligesom med musketererne. Én for alle og alle for én. Vi fik ganske vist en over snudeskafet, da vi fik afslag på at få fredet møllegården for nogle år siden, men dette i dag er så til gengæld et skulderklap til os, som vi er meget glade for.«

Kimmerslev Møllens fysiske omgivelser har ændret sig meget i de senere år, og det truer oplevelsen af det gamle møllemiljø. Der er sket reduktion og ekspropriation af jordtilliggendet, der nu er på 29 ha, og vejføringen er blevet ændret. Der er opført bygninger i området, som ikke passer ind i den omgivende natur. Det gælder også i nogen grad ved Kimmerslev Mølle, men det har været nødvendigt med nybyggeri, da ejendommen fortsatte med at blive drevet som landbrug, efter at mølleriet var ophørt. Derfor var en fredning oprindelig ikke mulig, og nu er det åbenbart blevet for sent, selv om der er mange både lokale og mennesker uden for lokalområdet, der er meget begejstrede for at komme i den gamle møllegård med det fine haveanlæg. Blandt de besøgende er forskellige foreninger, museumsfolk og studerende. Der gøres meget for gæsterne, og familien fortæller gerne om den gamle mølles historie, som den hæger om. Gamle regnskaber og billeder er omhyggeligt blevet bevaret og vises gerne frem ved særlige lejligheder.

Stubmøllen er desværre borte, men en lille mindelse om den eksisterede i endnu nogle år, da dens gangvogn, som blev brugt, når hele møllekroppen skulle drejes for at få vingerne til at stå op mod vinden, kom til Frilandsmuseet i Brede. Her stod Karlstrup Mølle (se bind 1, Lyngby Møller) og manglede en gangvogn. Den er siden gået til, og Karlstrup Mølle drejer nu ved hjælp af en rekonstrueret vogn.

Vollerslev Vindmølle

I samme kommune som Kimmerslev Mølle finder man på Turøvej 13-19 i Vollerslev en statelig vindmølle med vindrose. Det er en stor hollandsk mølle med galleri (omgang), som stammer fra 1908, da den blev opført, efter at den tidligere mølle havde været udsat for brand. Møllekroppen er beklædt med spånner ligesom den løgformede hat, der er flyttet til Vollerslev fra Tjørnehøj Mølle ved Hedehusene. Møllen mistede både den oprindelige hat og sine vinger i en storm i 1955. Herefter fortsatte driften endnu et par år ved elektricitet, men møllen

Vollerslev Mølle

forfaldt mere og mere. En ny ejer restaurerede den i løbet af 1960'erne, så den igen stod med hat, vinger til kludesejl, vindrose og galleri først i 1970'erne. Den høje hvidkalkede undermølle er opført i hvidkalket kamp og grundmur. Vollerslev Mølle er nu indrettet til bolig, men hattens inventar er funktionsdygtigt, så vingerne kan dreje.

Længere borte nordvest for Køge og ca. 1 kilometer syd for Lille Skensved finder man på adressen Ølsemaglevej 90 A Ølsemagle Mølle, som blev opført i 1887. Det er en hollandsk vindmølle med galleri, vinger til kludesejl (tidligere vinger med klapper) og manuelt krøjeværk. Undermøllen står i hvidkalket grundmur, men overmøllen og hatten er beklædt med spånner. Det er en køn mølle, som ligger i et endnu uberørt landskab. Møllen standse driften engang i 1960'erne og blev restaureret i anledning af 100-års-jubilæet i 1987. Møllen er åben for besøgende, som her kan opleve et eksempel på en velbevaret vindmølle med intakt inventar. Den anvendes også til fx kunststillinger.

Kilder: Svenstrup. Et sjællandsk Gods' Historie, udgivet af J. Wedell-Neergaard 1921; Svend Åge Tornbjerg: Borup vandmølle, Historisk årbog fra Roskilde amt 1994; Gunnar Solvang: Møller og de tidlige landindustrier, De kulturhistoriske interesser i landskabet, Skov- og Naturstyrelsen 1996/97; foldere om møllen; Lone Rasmussen, Lokalkivet Skovbo Kommune; Solvej Petersen, Kimmerslev Mølle.

Kisserup Mølle

Kisserupvej 52, Kisserup, Tuse Næs, 4300 Holbæk

Vindmølle af hollandsk type med jordomgang
Hatten er løgformet
Opført 1856. Erstattede en stubmølle fra 1743
Driften ophørt midt i 1950'erne med vindkraft,
sidst i 1960'erne med motor
Privat.

Møllen i landskabet

Kommer man langs kysten fra Holbæk ad Kalundborgvej vestpå forbi Strandparken med Butterup Stubmølle, skal man for at finde Kisserup Mølle dreje nordpå i retning af Nykøbing og derefter østpå ad den smukke kystvej langs nord-siden af Holbæk Fjord. Denne vej fører ud på Tuse Næs, der trods det ret jævne morænelandskab fra sidste Istid i nordøst ved Kilhøj når en højde af 49 meter. Ikke så langt herfra står Kisserup Mølle i næsten ensom majestæt, tæt ind til møllerboligen. På vej til møllen kommer man forbi Udby Kirke, som er karakteristisk ved sine rød-hvide farver, hvide på de ældste og røde på de yngste dele ligesom på Hørby Kirke, næssets anden kirke. Udby Kirke ligger ikke så højt som møllen og syner ikke af så meget, men er et interessant bygningsværk, som den består af dele fra forskellige perioder, alle langt tidligere end møllen.

I en af byens forretninger føres Kisserup Møllens produkter, der dog ikke er mel, men brød og kager. Møllen fungerer ikke mere, men Kisserup Bageri er det eneste møllebageri i Danmark, der stadig ligger lige ved sin mølle. Den gule murstensbygning fylder godt ved siden af det gamle møllekompleks, da bageriet er fuldt moderne. Bageriskorstenen rager højt op, men kan dog ikke måle sig med møllen.

Foran anlægget ved indkørslen til parkeringspladsen er der rejst en høj stang med en forgyldt bagerkringle øverst oppe og ordet: *Bager*, og lige foran denne står en sten med inskriptionen *Kisserup Mølle 1743*. Stedet ligger så højt, at man ikke behøver at gå op ad de slidte trapper i møllen til et af dens lofter for at få den fineste udsigt ud over marker, skove og Lammefjordens og Isefjords blå vand.

Møllens historie

Fra pladsen har man også udsigt til det sted, hvor den første Kisserup Mølle stod. Det var en stubmølle, som blev opført i 1743 ca. 400 meter længere nordpå og på modsat side af vejen. Her arbejdede i 1771 en halvgammel møllersvend Michel Lorentsen fra Tveje-Merløse, hvor hans ret unge kone boede i deres hus med tilhørende jord. I de

følgende folketællinger findes ingen møller opført, men måske blev møllen blot drevet af tjenestefolk på en gård. Kort fra midten af 1800-tallet viser ikke nogen mølle, og i hvert fald forsvandt stubmøllen, da møller Peder Andersen i 1856 byggede den nuværende Kisserup Mølle på en kampestensat jordvold med ligeledes kampestensat gennemkørsel og hvidkalket sokkel i grundmur med en løgformet hat. Den hollandske mølle førte kludesejl og krøjede manuelt ligesom stubmøllen, hvor dog hele møllekroppen drejes for at få vingerne til at stå op mod vinden. Peder Andersen lod også bygge et gårdanlæg i årene 1852-1856, og det står der endnu. I Folketællingen 1880 får man et godt indtryk af, hvordan tiden i møllen var gået. Peder Andersen anføres til at være 58 år gammel, møllejer og dannebrogsmænd, og han var gift med den 37-årige Mette Margrethe Theilgaard. Der var fem børn i ægteskabet, så de fyldte godt op i huset, men desuden var der to ugifte møllersvende, to bagerlærlinge, en tjenestekarl og to tjenestepiger. En af Peder Andersens møllerlærlinge var Ole Martin Nielsen, som blev møller i Nørre Jernløse Mølle (se bind 2), som han drev i mere end halvtreds år. Omtrent lige så mange år fik Peder Andersen i Kisserup Mølle, og det var uden tvivl gode år. Det var opgangstider for landbruget, hvilket smittede af på møllerens indtægter, og virksomheden var blevet udvidet med bageriet, som i tidens ånd var et andelsbageri.

Nye ejere

Ingen af de tre sønner overtog møllen, og Kisserup Mølle kom på fremmede hænder, da Peder Andersen døde knap firs år gammel. Hele ejendommen blev i år 1900 solgt til Jørgen Nielsen, men allerede på det tidspunkt var det ikke let for de mindre møller at klare sig i konkurrencen med de store dampmøller, som vandt frem i byerne, også i Holbæk. Måske derfor afhændede Jørgen Nielsen allerede møllen i 1909. Endnu dårlige gik det den næste møller, Jens Jensen, som kun blev i Kisserup Mølle i halvandet år. Grunden var sikkert, at der blev opført en andelsmølle i Udby, der skulle fungere både som elektricitetsværk og kornmølle – og det var netop som i dampmøllerne en dampmaskine, der var drivkraften. Herligt var det selvfølgelig for beboerne, da de kunne tænde lyset juleaften 1911. Udby Andelsmølle havde to kværne og en havrevalse. Disse forsynede andelshaverne med foder til deres husdyr og betød derfor et stort kundetab for Kisserupmølleren.

Kisserup Mølle moderniseres

Men trods alt overlevede Kisserup Mølle, for til alt held var der en mand, som ikke var bange for kon-

kurrencen og ville betale den pæne sum af 22.000 kr. for møllen. I slutningen af 1910 flyttede den 26-årige Christian Albert Jeppesen ind i møllerboligen, og ved skøde af 12. januar 1911 købte han virksomheden, der nu kun bestod af kornmøllen og et jordtilliggende på 6 tønder land, da andelsbageriet var flyttet ned i byen. Men Christian A. Jeppesens egentlige hensigt med købet var, at han ville bruge møllen til at formale brødkorn, der skulle anvendes i hans eget bageri. Ligesom han ufortrødent kastede sig ud i konkurrencen med andelsmøllen, gav han sig også til at konkurrere med andelsbageriet, for han ansatte straks en bager, og det var vist ikke lige det, man havde regnet med i andelsselskabet.

Da Christian A. Jeppesen startede i Kisserup Mølle, var han ugift, men i 1916 giftede han sig med Kirsten Boline Marie Nielsen. Der blev brug for at øge indtjeningsmulighederne, og de nygifte iværksatte en modernisering af Kisserup Mølle. Den blev i 1918 gjort selvsvikkende med klapeller jalousivinger, der næsten automatisk lukker op og i efter vindens styrke. Samtidig blev det manuelle krøjeværk, som der skulle mange kræfter til at dreje, erstattet af en vindrose, der sørgede for, at vingerne altid stod op mod vinden. Indven-

dig skete der også ændringer, idet der blev installeret valsestole og sigter ved siden af de gamle kværne.

Livet i møllen

I Kisserup Mølle fødtes en datter og to sønner, og de to sidste fik en uddannelse, som gjorde dem i stand til at gå ind i virksomheden. Den ældste Kaj kom til verden i 1918, og han blev møller og salgsschauffør, den anden Johannes, der var tre år yngre, blev bager, og i 1959 overtog de virksomheden i fællesskab sammen med deres koner, Kajs hed Anna Grethe Nielsen og Johannes' Inga Grethe Pedersen. Men inden da havde møllen overlevet både Landbrugskrisen i 1930'erne og Anden Verdenskrig.

Kaj Jeppesen lærte mølleriet hjemme i Kisserup, og allerede da han var femten år gammel, begyndte han at passe møllen alene. Det var et meget hårdt arbejde, især når kundernes korn ikke kunne formales med det samme, fordi møllen ikke kunne arbejde på grund af vindmangel. Så var det nødvendigt at bære de tunge sække ind og opbevare dem til senere formaling, og de kunne godt veje op til 115 kilo. Det var, lige før træskoene punkterede, siger den nu 88-årige. Selv om man

Kværnen i Kisserup Mølle

trængte til lidt mad og en pause, måtte man være påpasselig, når man forlod møllen. Det glippede en enkelt gang, fortæller han videre. Engang standsede han møllen for at gå ned og spise, men han fik ikke hængt loddet på, da han trak i kæden til selvsvikkeren og lagde bremsen på. Kort efter så han, at vingerne kørte, klapperne havde slået sig selv til igen, og der kom røg ud af hatten, med andre ord, møllen var ved at løbe løbsk. Så kom der gang i Kaj. Han fik fat i en spand vand og skyndte sig op i hatten for at prøve at slukke ilden, men forinden nåede han at få lukket klapperne op igen og hængt loddet på. Aktionen lykkedes, før der skete større skade, men han fik en lærestreg.

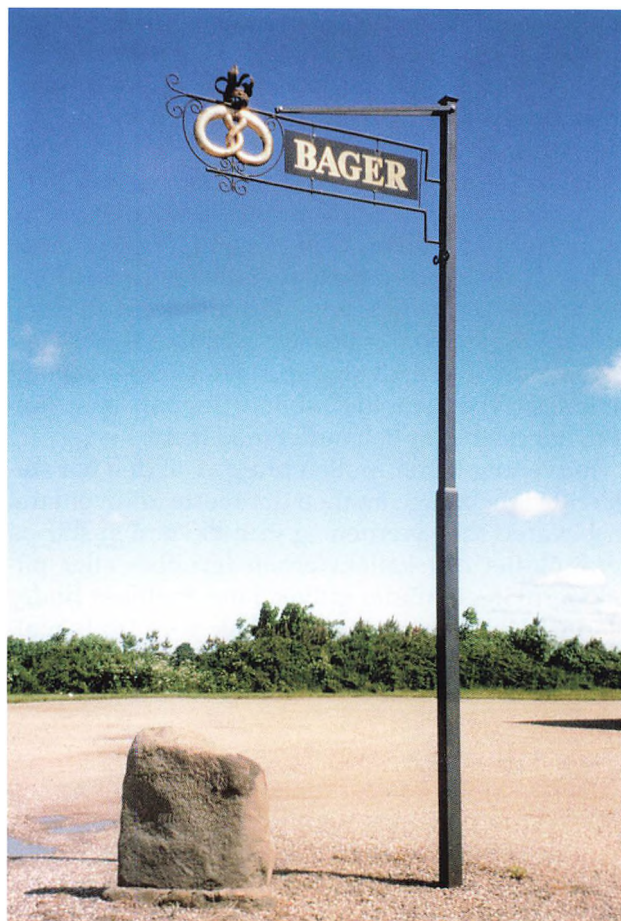
Selv om Kaj ikke helt kunne undgå arbejdet i møllen, blev livet lettere og mere spændende for ham, da han som attenårig fik kørekort og kom til at køre ud med brød til private kunder i Holbæk og omegn. På dette tidspunkt havde Christian A. Jeppesen købt to Ford T brødbiler. Den enes brødkasse kunne afmonteres, så den blev til en lille lastbil, der bl.a. kunne bruges til transport af sække.

Få år senere viste det sig, at brødrenes far stadig var en mand med ressourcer, for da det begyndte at trække op til krig i Europa, opkøbte han så meget sukker, at det fyldte hele stuehusets loft, og da suktermærkerne blev indført i forbindelse med rationeringen af forskellige produkter, var han berettiget til at købe lige så meget sukker, som han allerede havde købt. Derfor kunne møllens bageri forsyne sine kunder med wienerbrød og basser, for hvedemel forstod Christian A. Jeppesen også at skaffe sig, vel ikke på helt lovlig vis, men når en bonde kom med ti sække hvede til formaling, kørte han kun hjem med én sæk sigtet hvedemel. Resten blev solgt til møller Jeppesen.

De andre melprodukter, som blev fremstillet, var rug- og bygmel. Der blev bagt rigtig mange rugbrød, som bl.a. blev kørt til København, hvor møllerens svoger Karl Nielsen havde et bageri i Blågårdsgade. Under krigen var det en fordel, at der hørte et lille landbrug til møllen, for i stalden var der plads til mellem ti og tyve grise, og de blev virkelig fedet op, så de nåede en vægt på omkring 120 kilo, inden de blev slagtet. Da fedtstof også var rationeret, var der rigelig brug for fedtet fra grisene i bageriet.

Mølleriets ophører, møllen bevares

Trods den tekniske udvikling, der betød, at flere og flere af de mindre møller indstillede driften, klarede Kisserup Mølle sig godt i mange år. Driften blev indstillet så sent som i 1968, men da havde vindkraften ikke været anvendt i nogle år, fordi vindrosen blæste ned. Det var egentlig ikke så mærkeligt, at der skete stormskader på møllen, for

Skiltet ved Kisserup Mølle

den ligger meget udsat for vind og vejr. Vindrosen kunne det på det sene tidspunkt i mølleriets udvikling ikke svare sig at sætte op igen, tiden var nu endegyldigt løbet fra den mølletype, som Kisserup Mølle repræsenterer.

Udby Andelsmølle, der allerede i 1930'erne havde fået installeret dieselmotorer, fortsatte med mølleri og foderstofhandel op til 1971 og lukkedes af DLG omkring ti år senere. Virksomheden Kisserup Mølle fortsatte som bageri, selv om den ikke længere producerer sit eget mel, og møllebygningens eksistens er ikke truet, da familien holder den godt ved lige.

Vingefanget er på 16 meter, og så sent som i 1982 blev der opsat en ny vingearm (et halvt vingefang), selv om vingerne ikke havde nogen anvendelse. Trods den manglende vindrose er møllen et smukt syn med det lille dannebrogssflag øverst oppe, og den trækker stadig kunder til stedet, hvor fjerde generation Jeppesen nu står for bageriet, der snart har været i familiens eje i hundrede år. Udvendig har kroppen siden 1970 været tækket med spånformet tagpap, og hatten med almindeligt tagpap. I 1984 overtog Johannes Jeppesens søn bagermester Jørgen Jeppesen virksom-

heden sammen med sin kone Ellen Birgit Søgård, mens Kaj Jeppesen fortsatte som salgschauffør til 1991. Da standsede udkørslen til private kunder, men brødturene til udsalg i Holbæk og omegn fortsætter.

Siden Jørgen Jeppesens død i 2005 er det hans kone og deres søn, der fører virksomheden videre og hæger om møllen, men Jørgen Jeppesen nåede et par år før sin død at male møllevingerne, dørene og vinduerne. Den unge Dennis Jeppesen siger, at han er glad for, at møllens spånbeklædning er blevet udskiftet med tagpap, da det er blevet langt lettere at vedligeholde møllen. Tagpap bare holder, når det bliver behandlet med tjære.

Indvendig bærer møllen præg af, at den har stået stille i de mange år, men det meste af inventaret er bevaret. Melkværnen og gruttekværnen står på kværnloftet og skallekværnen (grubbe- eller pillekværn) ligger under gulvet. I maskinhuset findes stadig elektromotoren med 25 hk, som trods møllens gunstige beliggenhed måtte træde hjælpende til, når vinden svigtede, men den var dyr i drift.

Mulig restaurering

Kisserup Mølle kan forholdsvis let restaureres, og i 1990'erne påtænkte man at danne et møllelaug med henblik på at sætte den i stand. Der blev endda bevilliget 500.000 kr. til projektet af EU midler, men de forsvandt desværre, da de blev brugt til andet formål af Holbæk Kommune. Forhåbentlig bliver en restaureret Kisserup Mølle alligevel en realitet, så den med en ny vindrose igen kan levere mel til bageriet som et smukt minde om alle de møller, der engang formalede korn til eget bageri.

Anlægget fortjener at blive bevaret, da det er ret enestående, selv om det er blevet noget ændret i tidens løb. Foruden mølle og bageri udgøres det af møllerboligen og den separate udlænge. Alt undtagen møllen er holdt i gult og står enten gulkalket eller i gule sten, der også er muret uden om møllerboligens gamle mure.

Møller på egnen

I Hørby Sogn, som man kører igennem på vej til Udby og Kisserup, stod indtil 1920 Billerup Mølle, og i Hagested vest nordvest for Holbæk var der tidligere to vindmøller, men mølledriften ophørte i midten af 1950'erne. Ny Hagested Mølle er nedrevet, men endnu står skroget af Gammel Hagested Mølle. Til denne mølle hørte også et bageri.

Bevaret er ovennævnte Butterup eller Søndersted Stubmølle, der antagelig stammer fra omkring år 1700, dog ikke på sin oprindelige plads. Den stod tidligere i Butterup lidt vest for Holbæk, men blev i 1872 solgt til nedrivning for at blive genopført i Søndersted længere sydpå, mens der

til Butterup blev flyttet en hollandsk vindmølle fra Dramstrup i Nørre Jernløse Sogn. Denne mølle brændte i 1926, hvorefter der blev installeret motor i møllens gamle bageri. Butterup Mølle fungerede derimod i Søndersted til 1928, da den blev erstattet af en motormølle.

Otte år senere blev stubmøllen taget ned, da den var ved at forfalde og det ikke var muligt at skaffe midler til, at den kunne blive restaureret, hvor den stod. Det ville naturligvis have været den bedste løsning, men resultatet blev flytningen til Holbæk, selv om også Kalundborg Kommune var interesseret i at eje den. Den gamle mølle havde måske så fået en bedre skæbne end den, der blev den til del i Holbæk. På grund af den lavt liggende placering i Strandparken er det ikke muligt for vingerne at dreje, og møllen er oven i købet omgivet af høje træer. Kun nordenvinden kan fanges af dens vinger, men de drejer ikke, selv om nu afdøde fabrikant Poul Dines fra Præsident Møllerimaskiner forærede møllen et sæt kludesejl og betalte for installation af en elmotor i møllehatten, så vingerne kunne dreje uafhængige af vinden.

En helt anden mølletype med et andet formål end kornformaling var de vindmotorer (se bind 1, De moderne vindmøller), der fra 1905-1940 blev anvendt ved Audebo, nord for Gammel Hagested. Møllerne virkede sammen med dampdrevne og senere eldrevne pumper og var med til at sænke vandstanden og derved udtørre den inderste del af Lammefjorden, efter at der i årene 1873-1874 var blevet anlagt en dæmning fra Audebo til Gundestrup. Udtørringen betød, at der opstod et landbrugsareal på ca. 56 km², hvorfra der i årenes løb er sendt tonsvis af kartofler og gulerødder ud til de danske forbrugere.

Med til historien hører, at da vindmotorerne blev fjernet blev en af dem flyttet til Gundestrup Mølle i Grevinge Sogn. Det var oprindeligt en vandmølle, men den blev nedlagt og erstattet af en hollandsk vindmølle i 1881. Denne mølle kørte frem til omkring 1938, hvor vingerne blev afmonteret og pumpemøllen opført i stedet. I 1981 blev den taget ned og kørt til Kyringe lidt sydvest for Store Merløse. Den skulle have været opstillet ved Kyringe Økologiske Bageri, men naboerne protesterede, og møllen blev skrotte. Den havde indtil da ikke blot fungeret som kornmølle, men havde også fremstillet lucernemel. Desuden skar man usorteret tækkerør til hakkelse til heste.

Kilder: Henning Hansen: Holbæks Møller, Møllen marts-april 1995; Flemming Haagensen, DVS's Nyhedsbrev nr. 7 2005; Kaj Jeppesen, Udby, møllersøn fra Kisserup Mølle; (Ellen) Birgit og Dennis Jeppesen, Kisserup Mølle og Bageri.

Klostermølle, Gudum

Klostermøllevej 1, Gudum, 7629 Lemvig

Vandmølle, tidligere med 2 overfaldshjul, sidst turbine

Mølledammen er delvis bevaret

Anlagt før 1500, nuværende bygning fra 1835

Stuehus fra 1856

Driften som kornmølle ophørt omkring 1945

Elværk ophørt 1947

Privat elværk ophørt 1950

Restaureret 2000-2001

Privat. Anvendelse: Lokalhistorisk museum, udstillingslokale

Møllen i landskabet

Klostermølle i Gudum blev anlagt ved den gamle vej fra Holstebro til Lemvig, men nu nås den ved en afkørsel til venstre, når man tager den store brede landevej fra Struer til Lemvig. Gudum kaldes »sognet mellem hede og fjord«, da det ligger mellem Limfjorden i nord, hvor landskabet er præget af bakker og dale, og Klosterhede Plantage i syd, en slette, som er dannet, da isen smeltede efter sidste Istid.

Klostermølle kan bruges som udgangspunkt for vandreture i denne storslåede natur, hvor Kloster-

mølle ligger i en særpræget ådal, som man når ned i ad dybe hulveje.

Landskabet er i øvrigt præget af menneskers virke helt tilbage til Stenalderen, og især fra Bronze- og Jernalderen er der mange spor, blandt andet findes der mange gravhøje i sognet. Navnet Gudum betyder Gudhjem, gudernes hjem, og den er således en meget gammel bebyggelse. Senere opstod der ved Klostermølle bebyggelsen Gudumstad ved overgangen over Klostermølle Å. Her slog håndværkere og handlende sig ned. I dag er næsten alle virksomheder lukket, og møllen er heller ikke funktionsdygtig. Tidligere lå den et centralt sted, da vejen fra Viborg over Holstebro og Struer forbi Kærgårds Mølle til Lemvig og videre til Bovberg ved Vesterhavet gik lige over møllens gårdsplads. Gennem Klosterhede er vejen stadig farbar.

Møllens historie

Omkring midten af 1200-tallet lå der i Gudum et kloster for nonner af benediktinerordenen. Efter tilladelse af biskoppen i Ribe flyttedes dette kloster i 1484 fra sit oprindelige sted, sikkert ved en nu tilkastet kilde kaldt Vor Frue Kilde i Trælborgdalen sydøst for sognekirken, op på bakken nord

Klostermølle, Gudum

for kirken. Her ses den dag i dag på kirkens nordside en tilmuret døråbning, som førte fra nonnernes sovesal i klostret ind i nonnepulpituret. En stor indskrift over koråbningen i kirken henviser til klostrets indvielse den 20. december 1492. Efter mindre end halvtreds års forløb var det hele forbi, klostret blev nedlagt ved Reformationen i 1536, men kongens lensmand, som overtog klostret med tilhørende gods, forpligtede sig dog til at underholde de tilbageblevne nonner. De sidste levede til langt op i århundredet, men om de fik lov til at fortsætte deres praktiske arbejde, ved man ikke. Et af deres gøremål havde været at drive vandmøllen, som de i lighed med andre klosterordener havde anlagt. Helt tilbage i 1100-tallet blev nonner fra et fransk nonnekloster afbildet, mens de malede korn på en kværn. Mindet om nonnerne i Gudumkloster lever i stednavnene, og deres mølle gav også navn til det vandløb, som de anlagde deres mølle ved. Det kom til at hedde Klostermølle Å, og den har sit udspring lidt syd for Nissum Seminarieby og løber ud i Nissum Bredning.

I Velling i Bryrup Sogn ejede klostret i Gudum to gårde med skov, og det er muligt, at nonner fra Sønder Vissing Kloster, der betegnes som næsten øde i begyndelsen af 1400-tallet, flyttede til Gudumkloster, og dér fandt et nyt fristed. Navnet på klostrets priorinde ved indvielsen var Ellen Juel, og hun var en myndig dame, der holdt på sin ret. Samme år, som indvielsen fandt sted, blev der afholdt et møde i Humlum, hvor der med deltagelse af bl.a. biskop Hartvig i Ribe blev indgået et forlig mellem hende og adelsmanden Hans Olufsen Galskyt på Trabjerggård i Gudum Sogn, som kong Hans havde besluttet skulle give klostret endnu en mølle. Ved forliget fik fru Ellen ikke en mølle mere, men Galskyt blev dømt til at betale 100 mark lybsk til klostret i stedet.

Gudumkloster efter Reformationen

Kongen inddrog i reformationsåret Gudumkloster under kronen, og året efter blev landsdommer Hans Thomsen Sehested, der var ejer af Holmgård i Møborg Sogn, forlenet med Gudumkloster, som fra 1585 blev henlagt til løn for en landsdommer. I slutningen af 1500-tallet var det landsdommer Mourits Stygge til Holbækgård ved Randers, som havde Gudumkloster i forlening, og han sørgede for, at alle de gamle klosterbreve blev afskrevet. De led megen skade i århundredernes løb, men de er gengivet i *Ældre Danske Breve*, hvor det ses, at Gudumkloster også havde skøde på to gårde i Vrads Sogn vest for nonneklostret i Sønder Vissing.

Forbindelsen til Skanderborg-Silkeborgegnen eksisterede således stadig, og selv om der var

kommet andre tilstande i Danmark med Reformationen, skulle Klostermølle holdes ved lige, og i et kongebrev af 9. december 1592 fik kronens bønder i Lundenæs Len (Hjerm, Ginding og Hammerum Herreder) befaling til at køre tømmer, som var hugget i Skanderborg Len, til Holstebro, for at det kunne blive brugt til en mølle ved Gudumkloster. Sandsynligvis afhentede bønder fra Gudum tømmeret i Holstebro og fragtede det videre til Klostermølle. Transporten var meget vanskelig, måske foregik den på slæde, og vejene var dårlige. Der var tre muligheder for at komme til Klostermølle: at køre over vadestedet over Kilen ved Struer, hvor man var udsat for at drukne, køre i bløde ved Kærgårds Mølle, som ligger ved Kilens sydende, eller køre gennem den øde Klosterhede. Denne vejstrækning var ret uhyggelig, men bønderne har nok valgt den alligevel, livet skulle jo gå videre, også i Klostermølle, og for at opretholde det skulle der formales korn til føde for både dyr og mennesker, også uden nonnernes hjælp.

Endnu en landsdommer trådte til. Det var Erik Juel, der i 1624 fik Gudumkloster som løn for at være medlem af en kommission, der var nedsat for at undersøge Limfjordens gennembrud ved Thyborøn – det kan se ud, som om Christian den Fjerde fattedes penge, han brugte også mange – og allerede i juni måned gik Juel i gang med at ombygge det gamle kloster fra 1484-85 til en hovedbygning for en herregård. Hertil kom der igen egetræer, tyve i alt, fra Skanderborg Len. Uheldigvis nedbrændte kirkens tårn og gården delvis få år senere, og igen måtte Silkeborgskovene aflevere træ, fem egetræer, til Gudumkloster. Samtidig anskaffede lensmanden 30 læster kalk og 8.000 tagsten, nu skulle hovedbygningen tækkes med tegl. Tidligere var den og det gamle kloster sikkert tækket med strå.

Endnu i 1645, da Gudumkloster blev synet, ses det, at gården bestod af den gamle regelgård, som var bygget i 1484 til de »regelbundne« klosterjomfruer (nonnerne i Gudum fik efter eget ønske et strengere regelsæt i 1466), men også af et grundmuret hus med tegltag, et hus med bryggers, stegers og 2 gæstekamre. Et hus, østen i gården, indeholdt fruestue, sengekammer, gæstekammer og borgstue, og der var flere avlsbygninger.

Gudumklostrets ejendomme

Den ældste jordebog over Gudumklostrets gods stammer fra 1661, da lensmanden hed Laurids Below. Blandt godset var der i Gudum 45 gårde, 2 møller og nogle gadehuse, som lå under Gudumklostrets lensmand indtil 1670, men blev repartieret til 1. Jyske Nationale Rytterregiments 4. kompagni, som fra 1670 havde kvarter på Gudumklo-

ster. Da havde godset fået ny hovedbygning, opført af Laurids Below i 1656.

Det næste syn fandt sted i 1711, da kaptajn Anders Rasch var fæster, og på det tidspunkt bestod borggården kun af fire huse, men der var en særskilt ladegård. Flere af bygningerne var ikke i god stand, sikkert misrygtet af rytterne. Da ryttergodset blev solgt i 1717, købte Rasch Gudumkloster med bøndergods, og hans arvinger skødede i 1732 Gudumkloster med mølleskyld og gods til forpagter Mads Staby. Dennes svigersøn, som fik skøde på godset i 1751, frasolgte bøndergodset i 1757 og dermed også Klostermølle. Den gamle klostermølle blev efter omkring femhundrede års forløb skilt fra hovedgården.

Møllens historie

De første egentlige beretninger om, hvordan det var at drive møllen ved Gudumkloster, stammer fra 1672, firs år efter, at bønderne kørte tømmer til den nye mølle. Da vidnede ved Gudum Birketing 24 dannemænd med oprakte fingre og ed, at otte dage efter sankthans i 1670 blev møllen ved Gudumkloster, fæstet og beboet af Christian Jensen, læk, og hjulet til den store kværn gik i stykker. Der kunne så ikke males førend otte dage efter sanktmikkelsdag (den 29. september). Fæsteren havde selv sørget for at få lavet et nyt hjul på egen bekostning. Men uheldet var atter ude, møllen malede en fjorten-femten dage, så brød regnen løs i flere dage med det resultat, at dæmningen brød sammen.

Derefter søgte Christian møller om hjælp til at få dæmningen repareret. Han lejede mange folk med heste og vogne for at få arbejdet udført så hurtigt som muligt, og mandag efter nytår i 1671 var dæmningen færdig. Igen gik det galt. Møllen malede kun i to dage, så kom der stort vandløb (tøbrud) og tog det meste af dæmningen og tømmeret (de nedrammede pæle, der dannede basis for dæmningen) bort. Først efter at vårsæden var i jorden, begyndte den stakkels plagede møller at reparere dæmningen for tredje gang. Atter lejede han folk med heste og vogne, og nogle dage før sankthans 1671 kom formalingen i gang. Christian Jensen havde brugt mange flere penge, end han havde, på de store gentagne reparationsarbejder, og han sad nu i stor gæld. Den 25. marts 1672 blev der foretaget syn på møllen, og dommen ved Skodborg Herredsting lød: »Chr. Jensen i Klostermølle for 1671 og 1672 efter dom skyldig 192 rigsdaler«. Han skulle betale sin skyldighed inden 15 dage, ellers ville der blive gjort udlæg i ejendommen. Det skete dog først to år senere, den 8. maj 1674, men da var Christian ikke længere møller i Klostermølle.

En uge før domsafsigelsen var møllen blevet fæstet til Ole Eriksen, eller rettere forundt ham, på den betingelse, at han ville genopbygge og færdiggøre den med et par kværne og alt tilbehør. Derfor skulle han ikke betale skat og afgift i de næste to år, men derefter blev skat og skyld sat til 20 sletdaler. Da Ole Eriksen var færdig med projektet, var han også klar til at gifte sig, og den 23. april 1677 blev han viet til Karen Jensdatter i den gamle klosterkirke i Gudum. På dette tidspunkt blev Klostermølle beskrevet som 1 hus med 0,50 tønder hartkorn, og det dyrkede areal var 3,1 tønde land (omregnet).

Efter at Gudumkloster var blevet ryttergods, var det en militærmand, som stod for det. Han hed oberst Gabriel Grubbe, en ufredelig mand, der førte flere retssager mod egnens folk. Det gik også ud over mølleren. Oberst Grubbe forlangte 3 $\frac{1}{2}$ sletdaler af Ole Eriksen, der naturligvis holdt på de 20, han skulle betale ifølge sit fæstebrev. Det gik helt galt i slutningen af 1690, hvor han bortløb »i sin halstarrighed«, efterladende kone og børn i møllen, fordi han skulle sættes i fængsel og ride på træhesten. Imidlertid var Ole Eriksen ikke tabt bag af en vogn, for han klagede over oberst Grubbe til amtmand Kaas, og denne sendte sagen videre til Skodborg og Vandfuld Herredsret, hvor herredsfoged Knud Land dømte obersten til at betale Ole Eriksen 5 rigsdaler.

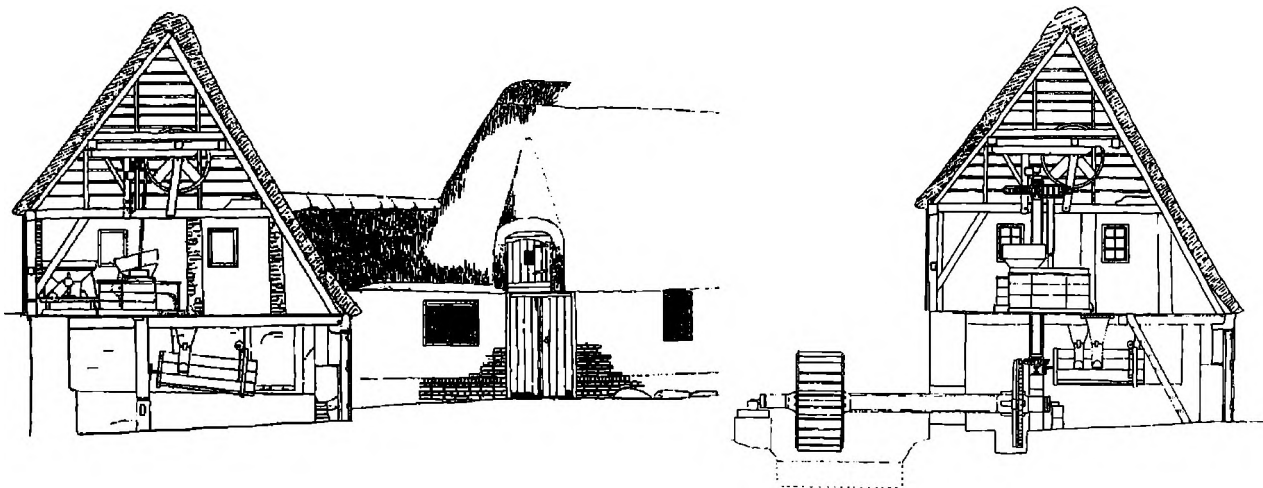
Dommen gik altså overmagten imod, og forklaringen var muligvis ikke, at retfærdigheden skulle ske fyldest, men at der i forvejen var fjendskab mellem de to øvrigheds personer. Lang var blevet overfaldet af oberst Grubbe og havde derved »lidt stor vold og overlast i sit logemente«. Heldigvis forsvandt obersten ud af landet med de danske hjælpetropper, der blev sendt til Ungarn i 1692. Ole Eriksen kunne fortsætte sit arbejde i Klostermølle, og hans kone kunne bære Jacob Hegelunds datter Kirsten til dåben i 1695. Jacob var møller i Flynder Mølle, hvor der nu er fiskedamme, på Flyndermøllevej 8. Bækmarksbro.

Gudum Mølle i 1700-tallet

Efter Ole Eriksen fulgte Eske Christensen, og han var mindre heldig med sin livsførelse. Skodborg Herreds Tingbog den 21. juli 1712 fortæller, at han skulle være fredløs og rømme Jylland, fordi han havde ligget i ondt og løsagtigt levned med sin hustrus søsterdatter med det resultat, at han havde besvangret hende.

Den sidste fæster af Klostermølle blev Peder Laursen, der giftede sig med Kirsten Thomasdatter, fæstemøller Lars Michaelsens enke, i 1744, året efter hendes mands død. Peder Laursen købte i 1757 gården Mølgård i Gudum Sogn til selveje. I

Snittegninger af Klostermøllen i Gudum

Kirstens første ægteskab var der flere børn, bl.a. Anne Cathrine Klostermølle, som allerede i 1754 var »af Mølgaard«, som præsten skrev i kirkebogen, da hun blev gift.

Samme år, som Peder Laursen købte gård, solgtes Klostermølle med 9 tønder, 4 skæpper og 2 fjerdingkar mølleskyld og jordskyld på 4 skæpper hartkorn til den 38-årige Christen Christensen Vium, som i 1761 blev gift med Gundel Madsdatter af Flynder Mølle. Denne familie sad på flere af egnens møller, og forbindelsen fra Klostermølle til Flynder Mølle var som nævnt af gammel dato.

Da Christen Christensen døde, blev Gundel Madsdatter i 1774 som 35-årig gift med Zacharias Jensen Hvistendal. Han havde inden da været bl.a. herregårdsskytte på Viborgeggen, og nu kom så chancen for ham til at blive selvstændig, endda i en ejendomsmølle. Imidlertid døde han allerede efter seks års forløb, så den møller, man finder i Klostermølle ved folketællingen i 1787 var Gundel Madsdatters svigersøn, Christian Christensen, gift med hendes datter Gertrud af første ægteskab. Gertrud var nu tredive år, men havde allerede været gift i flere år med den fem år yngre møller, som var blevet gift med hende som nittenårig. Møllen skulle føres videre, på hvilken måde som helst. Der var flere mandlige tjenestefolk i møllen, og en lille søn Christen samt hendes yngre søster Anne Marie på nitten hørte også med til husstanden.

Fjorten år senere var der ikke sket ændringer i Klostermølle, bortset fra, at der var født en søn mere, og der kun var ansat én møllersvend. Anne Marie havde dog forladt hjemmet og var blevet gift med Jens Willesen på Hauskov, hvis forældres gravsten ligesom hendes er bevaret i Gudum Kirke. Dette ægteskab skulle komme til at få stor betydning for, hvad der videre hændte i Kloster-

mølle, for parrets søn Jens, som blev født i 1803, endte med at blive møller dér.

I Klostermølle var døden i disse år en hyppig gæst. Gertrud døde i 1803, hvorefter hendes mand giftede sig igen med en pige på kun sytten år, som hed Kirsten Jeppesdatter. Hun stammede fra Studsgård i Nørre Nissum Sogn. Kirsten og Christian Christensen fik ingen børn, og da begge hans sønner også døde, stod Kirsten efter hans død i 1817 som ejer af en god og veldreven mølle og af gården Mølgaard.

Klostermølle rammes atter af vandflod

Mens hun sad enke, rammes både møllehuset og møllerboligen af en stor vandflod efter tøbruddet i vinteren 1829. Da dæmningen blev gennembrudt, blev alt skyllet væk, og en del af bohavet samledes op hele fire kilometer længere nede ad åløbet ved Hauskov. Kirsten Jeppesdatter måtte flytte ind i stuehuset på Mølgaard, og mølleriet blev næsten opgivet. Men så giftede hun sig igen – med sin mands nevø og Anne Marie Christendatters søn Jens Jensen Hauskov. Det fortælles, at hun da fik noget af sit bohavet tilbage, for Jens på Hauskov havde været med til at samle tingene fra Klostermølle op af åen, men det vigtigste var dog, at hun fik en mand og en møller i huset, selv om han var femten år yngre end hun.

Klostermølle efter vandfloden

Møllen må være kommet nogenlunde i gang efter dæmningsbruddet, for i 1834 drev Jens den sammen med en møllebetjent. Året efter gik han imidlertid i gang med at bygge en ny mølle, den strå-tækte mølle, som stadig ligger så smukt i landskabet. Den er delvis opført i bindingsværk, hvor murværket står i røde sten og egetræsstolperne er

malet røde. Møllebygningen blev flyttet fra sit gamle sted, angiveligt fordi møllen var blevet ødelagt en gang tidligere, dengang i 1600-tallet. Man håbede, at det ville kunne undgås i fremtiden, når man flyttede den til mere fast grund lidt længere mod nord. Efter opførelsen så møllebygningen lidt anderledes ud end i dag. Da var murstenene i undermøllen ud mod gården pudset og kalket røde, og hvor der var bindingsværk, var stolperne tjærede. Foruden selve møllehuset blev der opført en fløj ud fra det, som tjente til skænkestue og kammer for møllersvenden. Uden på møllehuset sad to overfaldshjul på 3-4 alen (1 alen = 0,63 meter), og de var overdækket med et stråtekt halvtag for at skåne dem mod vejrliget. Væggen på denne side bestod af bjælker beklædt med brædder, som var malet, siger man på stedet, i farver efter de skiftende mølleres smag. Inventaret var ret omfattende, der var installeret tre kværne, en rhinskqværn til formaling af korn til mel, gruttekværnen, sidst med kunststen, som anvendtes til fremstilling af dyrefoder og så skallekværnen (grubbe- eller pillekværn, her kaldt »e pell«) til afskalling af byg.

Gangtøjet til rhinskqværnen, som man kaldte »malekværnen«, bestod af støbejern, mens resten var af træ. Malekværnen blev trukket af et lodretstående stjernehjul ved undertræk direkte på møllehjulets aksel, mens gruttekværnens stjernehjul, trukket af vandhjul nr. 2, var anbragt over denne. Skallekværnen kunne tilkobles det førnævnte stjernehjul via en forløber, så den kunne komme op i tilstrækkelig høj fart. Forløberen fik omkring 1895 påsat en remskive, så vandhjulet kunne trække både et tærskværk og en hakkelsesmaskine, der stod i ladebygningen. Det skete ved hjælp af et 100 meter langt rebtræk, som løb tværs over den offentlige vej. I en periode kørte også en rundsav ved vandets kraft, men ikke slibestenen, man ser uden for møllehuset. I forbindelse med installationen af turbinen blev der etableret en vandretliggende kraftaksel til at drive møllet ved hjælp af det lodretstående stjernehjul.

Kornmøllen fortsætter

I 1840 var der tilsyneladende ikke sket nogen udvidelse af møllet, selv om møllen var nybygget, for der var stadig kun beskæftiget én betjent, men som noget nyt var der ansat en smed ved møllen, som også arbejdede for andre. Husstanden talte flere tjenestefolk, og det var også tilfældet fem år senere. Smeden var dog flyttet, da han var blevet gift.

Tingenes tilstand ændredes ikke førend i 1853, da Kirsten Jeppesdatter døde, og Jens Hauskov, der nu selv var ved at være oppe i årene, giftede sig med

den sytten år yngre Karen Christensdatter (Kristensen) Touborg. Hun havde tilnavnet Touborg, fordi hun var vokset op på gården Sønder Touborg i Nørre Nissum Sogn, og hendes forældre var Christen Christensen og Ane Marie Andersdatter.

Ny familie, nyt stuehus

Jens Jensen Hauskov satte sig selv og sin første kone et minde på møllehuset i form af deres initialer, og både hans og den nye kones navne står på det kønne stråtekte stuehus med de røde teglstensmure, som han lod opføre i 1856, og udvendigt ligner det sig selv fra dengang. Samtidig byggedes også en ny smedje, der blev nedlagt i 1880'erne og brugt til tørvehus, til det faldt sammen i 1918.

Der blev også bagt i Klostermølle, og det foregik i en stue, hvor der var installeret en stor bageovn og en stor kobbergrukedel, som kunne rumme 250 liter. Her blev brødet skolddejnet, som man gjorde dengang, især når det var rugbrød, man bagte, og det var det hovedsagelig. Møllerkonen stod for dette ret hårde arbejde, og hun var glad, da det hørte op i 1890'erne, fordi en bager slog sig ned i sognet. En tid havde Jens Jensen Hauskov et bageri i Holstebro, men det gav bryderier og var blevet afhændet, mange år før Karen Touborg slap bagningen af hænde.

Jens Jensen Hauskov var et meget driftigt menneske, der ikke bare gik op i sit mølteri og sin gård. Han var også medlem af sogneforstanderskabet, forløberen for sognerådet. En af dets opgaver var at lave en opgørelse over den gæld, der hvilede på samtlige ejendomme i sognet. Da han kom hjem efter et møde, var hans kone nysgerrig efter at vide, hvordan det var gået, og han kunne flot svare: »Åh, hva', det var da ikke værre, end at jeg kunne have betalt det hele, hvis jeg ville!«

I dette velstillede hjem voksede fire børn op, og den ældste søn Jens blev tidligt møller i Å Mølle (se bind 1), men døde ung, og den yngste Kristen (egentlig Christen) Touborg Jensen blev den, der kom til at føre møllen videre. Han blev født i 1865 og døde i 1920. Det var heller ikke så langt et årsmål, men han nåede og opnåede meget. Som 24-årig blev han gift med Ane Marie Bjerre Jacobsen fra Sandholm i Nørre Nissum, en datter af Jens Jacobsen Bjerre og Mette Kathrine Lauritsen, men forinden havde han tilbragt et år på Ryslinge Højskole, og det kom til at præge hele hans livsbane.

Kristen Touborg Jensen, møller og politiker

Jens Hauskov døde i 1873, men hans enke førte møllen videre med fremmed hjælp, og først i 1883 blev Kristen Touborg Jensen bestyrer af Klostermølle, som han ejede fra 1889 til sin død. Han

besad flere gårde, var bl.a. landvæsenskommissær og medlem af overvoldgiftsretten for handel med husdyr. Han var medlem af Ringkøbing Amtsråd i en periode og af Gudenå, Bygholm og Hartekommissionerne vedrørende anlæggelsen af vandkraftværker (se bind 2). Desuden havde han flere formandsposter, bl.a. var han formand for Det Radikale Venstre Landsforbund. Og det var som radikal politiker, han blev landskendt. Digteren Thøger Larsen skrev dette digt, som står på hans mindesten i Tingdalen:

Her kun står hans navn på stenens side,
her hans træ'r dog grønnes gren ved gren;
sine venner rundt i landet vide
vil han mangen gang ved sommertide
samle om sit navn ved denne sten.

Livets krav fik støtte af hans stemmes
djærve vægt, så tit hans stemme lød.
Derfor i hans ånd skal livet fremmes,
derfor skal han ej af livet glemmes,
selv om han er standset af sin død.

Skønt formalingen af foderkorn aftog i 1890'erne, efter at gårdene selv havde fået mulighed for at opføre deres egne møller, kunne en så travlt optaget mand som Kristen Touborg Jensen ikke drive både det store landbrug på 70 tønder land og møllen. Møllen var forpagtet ud fra 1897 til 1924, fire

år efter hans død. I denne periode skete der store forbedringer af møllen, idet vandhjulene og malekarmen blev udskiftet i 1912 og skallekværnen i 1914, så Kristen Touborg interesserede sig stadig for den gamle slægtsmøllens ve og vel.

Af forpagterne blev flere siden selvstændige møllere, således Ferdinand Poulsen, som kom til ovennævnte Kærgårds Mølle i Resen Sogn, senere til Aulum Mølle, Anton Randbæk, som købte en mølle i Ølgod, og Martinus Svendsen, som bl.a. ejede Vildbjerg, Hørup og Aulum Møller og til sidst drev en stor korn- og foderstofforretning i Herning. Også fra Klostermølle er der i perioder blevet drevet handel med korn og foderstoffer, og der har været installeret en kageknuser, som knuste foderkager til dyrene.

Kristen Touborgs børn

Af Kristen og Ane Maries tolv børn blev flere kendt i den danske offentlighed. Her skal nævnes tre: den ældste, datteren Karen, født i 1890, som blev journalist, var kommunistisk folketingskandidat i to perioder før Anden Verdenskrig og senere medlem af Gudum Sogneråd, og de to sønner Sigurd, født i 1895, og Aksel, født i 1911. Begge blev kandidater fra Polyteknisk Lærestalt (nu Danmarks Tekniske Universitet) og professorer ved Den Kgl. Veterinær- og Landbohøjskole. De er nu døde, men vendte tilbage til deres udgangspunkt og ligger begravet på Gudum Kirkegård.

Hørup Mølle i Kjellerup, så sådan ud, da Klostermøllens tidligere forpagter Martinus Svendsen ejede den. Nu indrettet til boliger

Hørup Mølle. Maleri af H. Knudsen

Det gør også den søn, som overtog forpagtningen af møllen og gården i 1927. Han hed Laurids Touborg Jensen og var da 27 år. Møllens vandhjul var to år forinden blevet udskiftet med en turbine. Det gamle gangtøj blev ikke smidt ud, men opbevaret i et brænde- og tørvehus, der desværre nedbrændte nogle år senere. Da Laurids Touborg trådte til, blev der indrettet et lille elektricitetsværk, som forsynede de omkringliggende huse og gårde med strøm. Det var i begyndelsen mest små motorer, der nød godt af strømmen, men senere fik flere ejendomme også elektrisk lys. Da produktionen var på sit højeste, var der omtrent halvfjerds aftagere, så der måtte anskaffes en dieselmotor til hjælp for vandkraften. Ved udbruddet af Anden Verdenskrig opstod der problemer med at skaffe dieselolie, men så trådte det store HOE net til, og forsyningerne herfra varede til krigsafslutningen.

Under Anden Verdenskrig gik kornmølleriet som i de andre mindre møller ganske godt, og kværnene arbejdede, når der var vand nok, med at fremstille både mel og byggryn. Midt under krigen døde Ane Marie Bjerre, og derefter overtog alle børnene Klostermølle, mens Laurids fortsatte som forpagter. Det lakkede dog mod enden med udnyttelsen af vandkraften, både til kornformaling og til elproduktion.

Klostermølle efter nedlæggelsen

Elproduktionen til andre end gården selv standsede i 1947, og da gårdens udbygninger brændte i 1950 og sammen med dem akkumulatoren, hørte elproduktionen helt op. Gården gik herefter over til vekselstrøm. Næsten samtidig sænkedes vandstanden i mølledammen for at forbedre både Klostermøllens og dens naboers engarealer, hvilket betød, at det ikke alene var mangel på kunder, der lukkede møllen.

Efter branden købte Laurids Touborg Klostermølle, der siden udelukkende er blevet drevet som landbrug, fra 1962 tillige som dambrug. I 1967 overdrog han og hans kone Petrea Bjerre Nygaard, der stammede fra Lønbækgaard i Nørre Nissum, ejendommen til deres søn Kristen, født i 1943. Forældrene solgte på den betingelse, at de kunne blive boende på Klostermølle resten af deres liv. Laurids Touborg døde i 1979, og Petrea Bjerre i 1991, og nu driver Kristen Touborg, der er gift med lærer, regionsrådsmedlem Anna Marie Touborg f. Thomsen, Klostermølle samtidig med, at han er medlem af Folketinget for SF.

Klostermølle restaureres

Det var ikke ligefrem i Touborgslægtens ånd, at den gamle mølle skulle have lov til at forfalde, men efter næsten tres år, hvor den havde stået

ubenyttet hen, var den næsten blevet en ruin. Det skar også Gudumboen Inge Rindahl i hjertet, så hun samlede en vennekreds *Klostermøllens Venner*, der kom til at tælle omkring tyve medlemmer med Ib Mortensen, Gudum, som formand, og de gik i gang med at renovere Klostermølle, dog med professionel hjælp. I den første weekend i april år 2000 begyndte man at fjerne taget på møllebygningen – man benyttede lejligheden til at bruge en aprilsnar fra radioen om, at Folketinget havde vedtaget en lov om, at gamle huse på landet skulle rives ned og gamle tage skulle erstattes af nye! Da Kristen Touborg som nævnt er folketingsmedlem, blev det ham, der satte nedrivningen i gang. Efter knap en uges forløb var det meste af taget væk, og det var planen, at håndværkerne skulle påbegynde deres del af arbejdet efter påske og det nye tag være lagt på i løbet af sommeren. Tiden inden ville støtteforeningen bruge til at søge om yderligere midler til at sætte møllehusets indre i stand, for der var allerede kommet midler fra EU, fra forskellige fonde, lokale virksomheder og pengeinstitutter. Kristen Touborg stod inde for et eventuelt restbeløb. Der skulle bruges rigtig mange penge, og i første omgang regnede man med, at restaureringen ville komme til at koste 750.000 kr.

Restaureringsarbejdet var meget spændende, for det gav et indblik i, hvordan man i 1835 havde fået en tung vandmølle til at stå på sumpet grund. Man fandt egestammer, som var rammet ned i bunden, og en mængde ler, som blev brugt til at lede vandet uden om møllens kampestensokkel. Imidlertid gik selve restaureringen ikke så let, som man havde håbet på, men det blev alligevel muligt at holde rejsegilde sidst i september måned, så tækkemændene kunne gå i gang med at lægge stråtaget i løbet af den følgende måned. Men mange havde i løbet af sommeren ligefrem udtrykt deres bekymring over, hvordan det ville komme til at gå, da de kunne se, at der blev mindre og mindre tilbage af møllen.

Murene var meget medtagne og der var ingen sokkel under sidefløjen. Der blev derfor drænet under både møllehus og sidefløj, som blev forsynet med en solid sokkel. Ikke alle de gamle mursten kunne genanvendes, da murene blev genopbygget, men ved et mærkeligt tilfælde kunne der skaffes sten fra en gård i Nørre Nissum, Kongensgård, nu efterskole, som tidligere havde været i Bjerreslægtens eje. Spær og bjælker måtte også sættes i stand, og hvor de gamle ikke kunne bruges, blev det nye træ tappet sammen med trænagler af den lokale tømrer Edvard Thomsen, som tømrerne gjorde det i gamle dage, i lighed med fremgangsmåden, da Tvis Mølle blev rekonstrueret (se bind 2, Borbjerg Mølle).

Inde i møllen fandt støtteforeningen under oprydningsarbejdet nogle værdifulde genstande, som kunne genbruges. Det var den oprindelige indgangsdør og det oprindelige dørtrin, som var fremstillet af en gammel møllesten. Resterne af graven, hvor gravhjulet, som overfører kraften fra vandhjulet til drevene i møllen, havde siddet, dukkede også op og blev ført tilbage til sin oprindelige skikkelse.

Restaureringsarbejdet afsluttes foreløbig

Den 1. juli 2001 var arbejdet med at restaurere Klostermølle næsten tilendebragt. Det eneste, der manglede, var noget male- og jordarbejde rundt om møllen samt færdiggørelsen af mindre ting vedrørende bygningen, og det kunne støtteforeningen selv tage sig af. Klostermøllens bygning havde været ude for en totalrenovering, der blev langt mere omfattende end beregnet. Da flere lag træbeklædning mod øst, hvor vandhjulene havde siddet, blev pillet af, opdagede man, at der oprindeligt havde været vinduer i den side, og de blev retableret. Gulvene blev fornyet og forstærket med henblik på, at mølleinventaret skal geninstalleres. Indtil videre opbevares det i en lade i omegnen, men det er desværre i en så dårlig stand, at en rekonstruktion sandsynligvis vil være den eneste løsning. Både Kristen Touborg, der stadig er den formelle ejer, og støtteforeningen håber, at det vil være muligt ad åre at få Klostermølle gjort funktionsdygtig, selv om det vil være meget bekosteligt. Både mølledam, malekarm og vandhjul skulle i så fald også retableres, og dambruget måtte så nedlægges. Indtil videre har restaureringen kostet omkring 1 million kroner, hvoraf EU's mål 5b midler har betalt halvdelen, Klostermøllens Venner har skaffet en del penge, og resten har de lånt af Kristen Touborg.

Den gamle møllestue og fremtidsplaner

I den gamle møllestue, hvor fortidens møllegæster fik sig en bid brød og en dram samtidig med, at de udvekslede oplysninger om, hvad der skete på egnen, er der blevet indrettet et lokale, som kan anvendes af vore dages møllegæster som spiselokale, og der er også indrettet et lille køkken, som de må bruge. Et fremmedelement i bygningen er et toilet, men det var en betingelse for at få EU midler, at møllen skulle stå åben for besøgende, og derfor toilettet.

Det ville være dejligt, om der som i gamle dage kunne blive et lille udskænkingssted i møllestuen, men det er en fremtidsdrøm, måske ligesom planerne om, at Klostermølle skal gøres til en arbejdende museumsmølle, hvor der formales økologisk korn, så nutidens møllegæster kan få en

pose mel med hjem. I møllestuen er der allerede arrangeret en smuk plancheudstilling, som fortæller møllens historie og viser, hvordan restaureringen gik for sig. Møllen vil også kunne anvendes til udstillinger om egnens historie og dens enestående natur. Der findes allerede et stisystem fra Klostermølle til Å Mølle ved Remmerstrand. Klostermølle er et fint supplement til denne mølle, som blev færdigrestaureret i 1999.

Andre møller i området

I bind 1 er nabomøllen Å Møllens historie beskrevet, men ved Bredkær Bæk, der har sit udløb i Kilen, ligger Kærgårds Mølle på Kærgårdsmøllevej 5. Her blev Danmarks første naturskole indrettet i 1978, efter at staten i 1973 havde købt ejendommen. Kærgårds Mølle er blandt de ældste vandmøller i Danmark og blev som Klostermølle anlagt af nonner, i dette tilfælde af nonnerne på Stubberkloster ved Stubbergård Sø sydøst for Struer. Møllen tilhørte Stubbergård indtil midten af 1700-tallet, da den blev solgt til selveje. Den maledede for bønder så langt borte fra som fra Thyholm, hvis korn blev sejlet over Limfjorden. Senere fik den installeret to nye kværne foruden en skallekværn, som blev drevet ved overfaldsvand. I slutningen af 1800-tallet var der knyttet både købmandshandel, bageri og smedje til møllen. Da møllehuset brændte i 1913, blev det ikke genopført. Man havde læst skriften på væggen. De mindre møllers kornformaling var ved at blive overtaget af de store dampmøller i byerne og gårdenes egne møller, men der var i stedet en mulighed for at udnytte vandkraften til elfremstilling. På denne måde kunne folk på landet få glæde af den nymodens elektromotor og elbelysning.

I 1916-1917 blev der så til Kærgårds Mølle anskaffet en turbine, som leverede strøm til Fousing Elværk i Fousing Mejeriby til et par år før Anden Verdenskrig.

Turbinehuset står endnu, men turbinen blev sprængt væk i 1968. Derefter opsattes der et primitivt vandhjul i forbindelse med, at bygningerne blev anvendt til sommerrestaurant indtil 1973. Ved turbinehuset, eller rettere dynamohuset, blev der i 1982 opsat et nyt vandhjul, der trak dynamoen, og det var bygget af en professionel møllebygger. Hjulet er nu defekt på grund af råd, men da det kørte, kunne det producere 24 volt svarende til energien i to liter olie. Strømmen blev udnyttet til opvarmning af boligens centralvarmefyr, men da der tit var mangel på vand, kunne hjulet sjældent køre for fuld kraft. Møllerboligen fra 1891, en smuk gulkalket bygning, blev skånet af flammerne og står på samme side af vejen som det tidligere turbinehus.

Kærgårds Mølle

I møllens storhedstid midt i 1800-tallet skete der en tragisk og ikke så usædvanlig begivenhed ikke langt fra Kærgårds Mølle. En 51-årig aftægtskone og enke ved navn Maren Graversdatter i Fousing Sogn, hvor præsten var meget detaljeret i sine oplysninger om dødsårsag, begik selvmord. Præstens ord lyder således: »Efter i længere tid at have været sindssvag og en gang forsøgt selvmord ved drukning listede hun sig bort om natten og blev den følgende dag fundet død i fjorden, som går op til Kærgårds Mølle«. Præsten tilføjer, at hun med amtets tilladelse blev begravet på kirkegården og ikke i uindviet jord uden for kirkediget. Hun var sindssvag, skrev han, og spot blev således ikke føjet til skade, men det ville sikkert ikke have betydet noget for nogen. Hun var jo egentlig overflødig, og hendes skæbne ligner mange andre aftægtsfolks i gamle dage.

Nu færdes børn og unge i det spændende område, hvor de kan blive klogere på naturen og finde usædvanlige blomster og planter. De kan tage på udflugt til Klosterheden og til den retablerede møllesø, hvor Fabjerg Vestermølle, der brændte i slutningen af 1800-tallet, lå i mere end 450 år. Her kan der opleves bævere i det danske landskab. Tiderne har forandret sig siden Maren Graversdatters tid, men naturen er som dengang ikke ufarlig, og man skal passe på sig selv, når man færdes i den – men også på den.

Kilder: O Nielsen: Historisk og topografisk Beskrivelse om Skodborg og Vandfuld Herreder 1894; Klostermøllens Venner og Anna Marie Touborg; Klostermølle – en mølle for eftertiden 2000; Laust Torp Jensen: Radikalisme, revy og revolte i Vestjylland. Karen Touborg Jensen 1890-1951 2005; Kilen, Resenborg og Holmet, Vandreture nr.117 udgivet af Skov- og Naturstyrelsen; artikler fra Struer Dagblad; Mads Hagen Petersen, Humlum; Anna Marie og Kristen Touborg, Klostermølle, Gudum; naturvejleder Henning Givskov, Kærgårds Mølle.

Klostermølle, Voer

Klostermøllevvej 48, Voerladegård,
8660 Skanderborg

Vandmølle, tidligere med 1-2 underfaldshjul, senere turbine
Anlagt i 1100-tallet som kornmølle, senere stampemølle, træsliberi, papirfabrik
Vandføring og stigbord er bevaret
Mølleedammen er delvis åben
Nuværende bygninger fra 1800-tallet og senere
Driften som kornmølle indstillet 1940'erne, som papirfabrik 1974
Restaureret efter 1975
Fredet. Anvendelse: Museumsmølle, naturskole

Møllen i landskabet

Hele Søhøjlandet er fra naturens side et smukt landskab med søer og bakker, men også vandløb og skove præger det. Landskabet skabtes i sidste Istid, men også menneskers færden har efterladt deres tydelige spor. Først var det munke- og nonneordener efterfulgt af kongerne, og senere begyndte det arbejdende folk at gøre sig gældende, og også det har nogle gange udnyttet jordens ressourcer ret hårdhændet. Alligevel er Søhøjlandet stadig et stor-slået naturområde, og kultursporene gør kun et besøg mere spændende, da de viser noget om danskernes liv helt tilbage til Stenalderen.

Møllens historie

Klostermøllens navn hentyder til det kloster, som benediktinermunke lod opføre omkring 1150, og de var praktiske mennesker ligesom cisterciensermunkene, der grundlagde Øm Kloster i 1172. Deres orden forlangte også et flittigt liv i nøjsomhed: »Bed og arbejd«, og det gjorde munkene så. De gravede, måske helt bogstaveligt selv, to kanaler på ca. 750 meter mellem Mossø og Gudensø. *Insula Cara*, den kære ø, kaldte de stedet.

Selv om faldet mellem de to søer kun var ganske lille, var det nok til, at munkene kunne drive en mindre kornmølle. Der er fundet stolper, lejesten og kværnsten på stedet med en diameter på op til 60 centimeter, men møllen er længst forsvundet.

Også munkene i Voer Kloster gravede. De anlagde en dæmning, ris- eller riværk oppe ad Gudensøens løb og gravede en næsten dobbelt så lang kanal som den ved Øm Mølle, hvorved de fik Gudensøens vand til at strømme hen til en vandmølle i nærheden af klostret. På denne måde opstod Døde Å, en lukket arm af Gudensø. Klostret er forsvundet, men der er gjort fund af lægeurter på stedet, og det må betyde, at munkene her som i Øm Kloster har givet sig af med at behandle forskellige sygdomme. Sidst i 1980'erne

blev der foretaget nogle udgravninger, som betød, at man til dels kunne fastlægge, hvor klostrets fundamenter befinder sig.

Ligesom Øm Kloster blev Voer Kloster ved Reformationen overtaget af kronen, og da ejede klostret fire møller: Klostermølle, Bredvad Mølle, Pinds Mølle og Tingsted Mølle. Møllerne fortsatte deres eksistens langt op i tiden, men de to klostre blev nedbrudt for at skaffe byggematerialer til blandt andet udbygningen af Skanderborg Slot i 1661.

Af slottet eksisterer siden 1770'erne kun kirken, og måske sidder nogle af Voer Klosters sten i dens mure. Granitkvadre fra Øm Kloster kan i hvert fald ses, og munkestenen fra Voer Kloster er helt op til omkring år 1900 blevet kørt bort af møllegæsterne for at blive anvendt som byggemateriale, men ellers er klostrene forsvundet fra jordens overflade ligesom munkenes møller.

Efter Reformationen blev møllerne som det øvrige krongods drevet ved hjælp af fæstere. Da Frederik den Femte efter ophævelsen af rytterdistriktet i 1767 solgte møllerne på auktion sammen med det øvrige ryttergods i Skanderborg Len, købte nogle af fæsterne de møller, som de drev.

Klostermøllens fæstere

Ved at stemme vandet op og anlægge den lange kanal opnåede munkene kun at give vandet et fald på knap 4 meter, og det betød, at faldet var for lille til, at det oprindelige underfaldshjul kunne ændres til et overfaldshjul, da overfaldshjulet vandt frem efter 1500-tallet. Men Klostermølle var alligevel en god mølle, og i 1542 blev der opført et nyt møllehus med en ålekiste. Det brændte dog en snes år senere, men i 1569 fæstedes Ore (Voer) Klostermølle af Peder Tydsk, der også skulle fungere som kronens skovfoged og påse, at ingen af kongens dyr i vildtbanen blev fjernet. I 1581 lod Frederik den Anden møllen istandsætte for 8 mark og 2 skilling. Det siger måske ikke så meget, men fem mand arbejdede på den fra mellem 23 og 7 dage, fortæller Skanderborg Lensregnskaber. I 1593 var Peder Tydsk stadig fæster af møllen, og han og hans kone Johanne Madsdatter Somer var så velhavende, at de kunne forære Voerladegård Kirke to fine lysestager – og de står endnu på kirkens alter.

Dæmningsbrud og andre problemer

Allerede først i det følgende århundrede kom der problemer for mølledriften, og Peder Tydsk måtte bede om afgiftsnedsættelse i 1608, for naturen havde sejret over munkenes arbejde ved, at vandet var brudt igennem ved dæmningen, så Gudensøens vand flød ud over Klosterkær i stedet for at

Klostermølle, Voer

løbe forbi møllens hjul. Fem år senere havde Klostermølle fået ny fæster, og fæsteren Poul Hansen fik nedsættelse, fordi møllen havde været »øde« i et par måneder, men samme år blev møllen sat i stand, da den fik en ny stor møllesten. Allerede i 1622 var det galt igen, da Klostermølle omtales som meget brøstfældig. Tiderne var dårlige, ikke fordi Klostermølle var en gammeldags mølle, men fordi Christian den Fjerde bragte hele landet i en kritisk situation på grund af krig og prestigebyggeri.

At landet også hærgedes af fjendtlige tropper og egne lejetropper foruden sygdomme, gjorde ikke det hele bedre, slet ikke for bønderne, som ikke længere kunne få lov til at male deres eget korn på håndkværne. Det arbejde kunne Christian den Fjerde ikke kontrollere og derpå beskatte, så i 1639 udstedte han en forordning, som gik ud på, at alle små gårdmøller skulle nedlægges, og senere blev selv håndkværne forbudt. På en måde skulle man tro, at de privilegerede møller ville få det bedre økonomisk på denne måde, men på grund af forholdene i landet skete det ikke. Der var lange perioder, hvor møllerne lå øde hen, og hvis de overhovedet var i stand til at fungere, var der intet at formale, da de fremmede tropper havde beslaglagt både korn til formaling og sædekorn.

Møllen i 1683

Men Klostermølle kom dog igennem århundredet ved skiftende fæsteres hjælp, selv om overførsteren og regimentskriveren i 1682 befalede, at Klostermølle skulle renses, og Markbogen 1683 til Matriklen 1688 giver en ret trist beskrivelse af møllens tilstand efter ulykkesårene. Den havde to kværne, ganske brøstfældige underfaldshjul, og søgningen var ringe. I ålekisten kunne mølleren fange nogle få ørreder om sommeren, og han havde også fæstet en sø, hvor han kunne fange skaller og aborrer, men også af fiskeriet skulle han betale skat, 4 skæpper, mens mølleskylden sattes til 12-6-0-0. Møllen betegnes som en gård på 2,13 tønder hartkorn (omregnet), og det dyrkede areal var på 7,4 tønder land (omregnet).

Slægten Voetmann

Det var fæsteren Hans Sørensen, som nævnes i møllen fra 1681 og ind i 1700-tallet, der skulle arbejde under disse dårlige forhold, men så fik møllen en ny fæster, Ewert Voetmann. Krigs- og portionsjordebogen giver i 1718 følgende beskrivelse af Klostermølle: Et ålestade og et fiskeri i Stenåen. Ager og eng, 2 tønder og 1 skæppe. Skovskuld 2 album. Mølleskyld (uforandret) 12 tønder og 6 skæpper. Landgilde 32 rigsdaler, 12 skilling.

Huse: 50 fag, hvoraf 24 var brøstfældige. 12 heste, 2 køer, 8 får og 6 kør. Bruger af såsæd: rug $\frac{1}{4}$ tøn-
de, byg $\frac{1}{2}$, boghvede $\frac{1}{2}$ tøn-
de. Der var græs til 3
heste og 6 kør. Avler 8 læs godt hø og 2 læs slet.
At svare 8 rigsdaler 48 skilling.

Et brev fra amtmanden viser, at Klostermølle
var udlagt til skovriderhold, og at der var proble-
mer med at få åen oprenset mindst én gang om
året, så møllen kunne få sit fald. Det kunne Voet-
mann ikke selv overkomme at gøre på egen
bekostning, så han skulle ligesom den tidligere
beboer af møllen have hjælp hertil af sognets ryt-
terbønder. Det var naturligvis ikke altid let at få
bønderne til at udføre arbejdet, og amtmanden
skriver da også, at det »er sket med besværlighe-
der«. Et andet problem for Voetmann var, at han
var kommet til at skylde penge i landgilde, angiv-
veligt fordi han fra sin planteskole havde leveret
træer til Skanderborg Slot uden at få betaling for
dem, og desuden havde han forbedret de ringe
bygninger, han overtog, overalt, uden at han hav-
de fået den nedsættelse i landgilden, som var ble-
vet ham lovet. Ewert Voetmann blev muligvis
møller, fordi hans bror Peter Voetmann (1680-
1735) var gift med Karen Jensdatter fra Pinds Møl-
le. Peter Voetmann var herredsfoged og herreds-
skriver og ejede Ørslevgård i Ørridslev, hvorun-
der Tue Mølle hørte (se bind 1, Odder Mølle), men
brødrenes baggrund var en helt anden.

De var begge født på Als som sønner af kådner
og gartner Ernst Petersen Voetmann og Mette
Hansdatter Voetmann i Notmark, datter af Hans
Voetmann, der var kådner og gartner på herregår-
den Gammelgård i Ketting Sogn. Ægteparrets
fædre var brødre og sønner af Peter Ewertsen
Voetmann, som ligeledes var gartner på Gammel-
gård og nævnes her i 1645. Måske drev han også
mølleri og bageri, da huset, hvor gartneren på
Gammelgård boede, kaldtes »Ved møllerens hus«.

Som navnet viser, stammer slægten fra Tysk-
land, fra Westphalen, og den er måske udvandret
på grund af Trediveårskrigen, men den første
Voetmann kan også være blevet kaldt til Als som
kunstgartner. Det var Ernst og Hans Voetmanns
farfar Ewert Voetmann, der med sin kone Gertrud
drog ud fra Tyskland omkring 1625, og i 1630, da
Hans blev født, var de bosiddende i Notmark.
Ewert var blevet kunstgartner på herregården
Rumohrgård, der var ejet af de sønderborgske her-
tuger. Flere af slægtens medlemmer fortsatte i
stamfaderens erhverv, og man finder fx en som
gartner på Gram Slot, en anden som fyrstelig
durchl. augustenburgsk lystgartner ved de til
palæet hørende haver ved Sønderborg Slot. Han,
som hed Peter Hansen Voetmann, oprettede her
den første frugtræsplanteskole i Danmark. Efter

hans død drev enken haverne, som hun senere
købte, og sønnen Hans Peter Voetmann overtog
dem i 1765. Det var ham, som fremavlede Gråsten-
æblet ved podning af træer i Gråsten Slotshave. En
tredje Voetmann skal også nævnes, Christian
Frands, som blev kunstgartner på Frederiksberg
Slot og senere slotsforvalter. Da han tog sin afsked,
fik han titlen generalinspektør ved De Kongelige
Haveplantager i Danmark. Derefter vendte han til-
bage til Sønderjylland og oprettede en planteskole
på Nyegård ved Haderslev, hvor han havde 25.000
æbletræer, 6.000 pæretræer, 3.000 kirsebærtræer og
2.000 blommetræer samt fersken- og abrikostræer.

Så vidt vides, gav Peter Ernstsens Voetmann sig
ikke af med havebrug, men det gjorde mølleren på
Klostermølle, endda i stor stil. Første gang, man
hører om ham i kongeriget, er, da han opholdt sig
på Isgård i Tved Sogn på Mols, og her blev han
gift med Anne Jensdatter Bendstrup i 1709. Hun
var også »af Isgård«, og sandsynligvis en datter af
gårdens forrider. Hun flyttede med ham til Klo-
stermølle, hvor hun døde i 1736, og da der ingen
børn var i ægteskabet, blev der søgt vidt og bredt
efter arvinger, men uden resultat, så hendes mand
blev den eneste arving. Skiftet var stort, og det
tyder ikke på, at Voetmann længere var i økono-
miske vanskeligheder. Boet omfattede bl.a. mange
dyner og underdyner, fine sengeomhæng i gult og
grønt, det ene søgrønt med silkekvester, desuden
forskellige slags glas i et antal af omkring tres.
Anne Bendstrup var også velforsynet med gang-
klæder, havde forklæder og håndklæder foruden
meget fint stof på lager. Desværre for eftertiden
kender man intet til hendes slægt, dengang formo-
dede man, at den var rejst ud af landet.

Året efter hendes død afgav Ewert Voetmann
fæstet til sin nevø Ernst Johansen Voetmann
(Schmidt). Beskrivelsen af Ewert Voetmanns øko-
nomiske tilstand er sørgelig, måske noget overdre-
vet, når man betænker skiftet efter Anne Benstrup.
Voer Klostermølle havde været øde og slet, da han
kom dertil, og han havde anvendt alle sine midler
til at forbedre møllens værker og tilhørende brug.
Nu havde han mistet alle sine penge og sit hel-
bred, og Ernst Johansen Voetmann, som troligt
havde tjent sin morbror i ti år, burde egentlig have
haft fæstet uden betaling, så meget mere som han
forpligtede sig til at ernære morbroderen i alder-
dommen og vedligeholde møllen, men han kom
alligevel til at betale 6 rigsdaler og 4 mark i ind-
fæstning. Bygningerne var nu på 55 fag, men
besætningen, der kun bestod af 2 bæster, 2 køer og
4 får, viser, at det må være gået ned ad bakke for
Ewert Voetmann.

Ernst Johansen Voetmann var født i Notmark i
1709 som ældste barn af Anna Dorothea Voet-

mann, som året før var blevet gift med Johan Pedersen Schmidt, fra Notmark Sogn. Ernsts bror var ovennævnte slotsgartner på Frederiksberg Slot, og Ernst Voetmann fortsatte som gartner på Klostermølle. Kort efter overtagelsen af fæstet søgte han om træ til opbygning af det brøstfældige mølløværk, da særlig den sidste vinter havde været hård ved møllen på grund af is og højvande. Til gengæld for det udviste træ ville han plante nye små træer i skoven, da han allerede havde god vækst i 200 unge ege og over 1000 i opvækst. Han leverede mange hundrede træer til andre steder i landet, til fx Norge, Flensborg og Lübeck og hans træer og frø var langt bedre end dem, der kunne købes i udlandet, fremførte han selv i et brev til amtmanden i anledning af, at han ville søge kongen om tilladelse til at antage drenge i gartnerlære. Det virker, som om han var en meget selvbevidst mand, og det gav sig også udtryk i, hvad man kunne kalde en karakterbrist, da han var meget opfarende og slog på både sin tjenestepige og hendes bror, så der kommer en sag ud af det.

Ernst Voetmann var møllefæster i godt tyve år, indtil han købte møllen på auktionen over Skanderborg Rytterdistrikt i 1768. Købesummen var på 1522 rigsdaler, mølleskylden stadig 12-6-0-0, mens hartkornsansættelsen lød på 2-1-0-0, hvilket ikke var et stort jordtilliggende. Ernst Voetmann må imidlertid have været tilfreds med sit køb, for han havde jo kendt ejendommen i mange år. Hurtigt fik han dog problemer som selvejer. I 1778 blev der indledt en retssag med Pinds Mølle, og dokumenterne i sagen har gode oplysninger om Klostermølle og dens fæstere. Foruden navnene på dem alle siden 1647 får man at vide, at Klostermølle stadig havde to kværne. En yderligere oplysning er, at mølleren kunne avle 60 læs hø om året. Retssagens udfald kendes ikke, men det så ud til at gå godt i Klostermølle, og tredje generation Voetmann stod parat i kulissen.

Christian, den ene af Ernst Voetmanns sønner, flyttede til Hoven, hvor han først i 1770'erne drev Hoven Mølle ved Hoven Å (se bind 1, Bundsbæk Mølle), men endte som gartner og lærer for små børn i Enner, Tamdrup Sogn, den anden søn Johan, som var født i 1752, blev boende hjemme. Han giftede sig i 1776 med Eleonora Mandix, som da opholdt sig i Uldum Præstegård, men var datter af købmand Peter Mandix og Sofie Kruse, og hendes søster Elisabeth Cathrine opholdt sig i Klostermølle, da hun i 1779 blev gift med købmand Jens Holbeck i Horsens. Året før havde Johan Voetmann overtaget Klostermølle mod at betale faderen en sum penge, men han skulle også sikre ham og hans anden kone ophold i et hus, der hørte til møllen. Konen var ikke Johans mor, men Kir-

sten Christensdatter af Pinds Mølle, som døde i 1781, 94 år gammel.

Johan Voetmann var som flere i slægten en ganske speciel person, og han fik i 1780 Landhusholdningsselskabets sølvmedalje for at have anlagt en planteskole, hvori der var 3.351 indpodede og sælgefærdige æble-, pære-, kirsebær- og blommetræer, 140 moreltræer, 1400 linde og 227 piletræer, foruden humle, ligustrum kommen (almindelig liguster) og andet, ligesom han havde ryddet en del god jord, hvor han kunne så 7-8 tønder korn.

Klostermølle, paradis på jord?

Man kunne tro, at Klostermølle var paradiset have, men der var ikke blot problemer med økonomien. Johan og Eleonoras lille datter druknede i omløbet, da hun var halvandet år gammel og den ene af et tvillingpar døde ved fødslen. Johan Voetmann må have følt, at døden var en del af hans liv, for han havde mistet sin mor i 1755, da han kun var fem år gammel.

Hun var hans fars kusine og de to blev gift i 1740. Hendes far var Christian Voetmann på Sjelleskovgård, i Sjelle Sogn. Hun hed Dorthe, og hendes brødre Baltser, ladefoged i Silkeborg, og Hans Christian, ridefoged i Vestervig Kloster, var begge formyndere for de mange børn, da hun døde i en alder af 35 år. Det yngste barn var blot tre måneder gammelt. I ægteskabet var der flere døtre, som blev gift lokalt. Anne Dorthea blev allerede som sekstenårig i 1759 møllerkone i Ry Mølle, da hun blev gift med møller Peder Nielsen Bloch. Hun var uden tvivl vellidt og respekteret i det lille landsbysamfund, da hun bar mange børn til dåben i Rye Kirke, og hun var sikkert også godgørende. Kirkebogen beretter om en tigger fra Randrup ved Viborg, der døde i Ry Mølle, og om en anden, der døde på vej hertil over isen en kold februardag i 1771.

Den gamle mand kom fra Farre i nærheden af Give og »formedelst isens svaghed ville gå over søen til møllen i Ry, sank ned med fødderne igennem isen, blev liggende oven på isen og kvaltes af vandet«. Da sønnen Frands overtog Ry Mølle, flyttede ægteparret til Århus, hvor Anne Dorthea døde i 1804, otte år efter sin mand. Ernst Voetmanns yngste datter Cathrine Elisabeth blev gift med kromanden Rasmus Jensen i Rye Kro, mens Ingeborg, der i 1778 blev gift med en grænsekontrollør og flyttede til Ribe, vendte tilbage, da hendes mand døde, og giftede sig igen med sadelmager Frederik Serritslev i Rye af degne- og skoleholderslægt. Hun døde i Boes i 1788. Da var hendes far død, fortæller skiftet. Det skete tre år tidligere, da »forrige møller i Klostermølle« døde 75 år gammel i 1785. Ane Kirstine var nok den af døtrene,

der gjorde det dårligste parti, da hun blev gift med en gårdejer, der senere blev hestehandler i Ry.

Klostermølle afhændes

Allerede inden Ernst Voetmanns død, var Klostermølle blevet afhændet. Ernst Voetmann måtte opleve, at hans og onklens livværk blev et fallitbo, for i 1781 blev der til Johan Voetmanns opbudsbo udtaget hans fars fætter den velhavende Niels Petersen Voetmann på Løvenholt i Salten. Når man læser beskrivelsen af Klostermølle, da den blev udbudt til salg ved en auktion to år senere, får man det indtryk, at Johan Voetmann havde fået skabt noget helt enestående på Klostermølle, og den grundige beskrivelse af ejendommen giver et godt indtryk af den og af Johans værk. I *Kjøbenhavnske Danske Post-Tidender* (Berlingske Tidende) stod denne bekendtgørelse at læse den 4. april 1783:

»Efter vedkommendes foranstaltning bliver ved én eneste auktion udi sr. Hans Friieses gård i Skanderborg, lørdag den 26. april 1783, om formiddagen kl. 10 slet, bortsolgt Ør (en anden betegnelse for Voer, (oratorium)) Kloster-Mølle, beliggende i Voerladegård Sogn, Voer Herred (nu i Tyrsting Herred) under Skanderborg Amt, 3 mil fra Horsens, 2 mil fra Skanderborg og 5 mil fra Århus, står for mølleskyld 12 tønder, 6 skæpper hartkorn, ager og eng 2 tønder, 1 skæppe, samt skov 2 album; bygningen består af 28 fag stuehus og 8 fag aftægtshus, 13 fag stald og fæhus, 17 fag lade og vognremise, samt et hus uden for gården, som for nærværende tid er uden beboer, hvilke bygninger med maleværket, der består af 2 kværne, er i Brandkassen assureret for 900 rigsdaler. Til møllen kan årlig sås 12 a 14 tønder rug, 3 a 4 tønder byg, 5 a 7 tønder havre, 4 a 5 tønder boghvede, avles 50 til 60 læs hø, græsses og fodres 6 bæster, 20 til 24 fæhøveder og 40 til 50 får. Ved møllen er 5 haver, hvori findes, foruden store frugttræer, hvoraf kan have 60 til 80 tønder frugt om året, unge træer til at sælge, omtrent 3.600 æbletræer, 800 pæretræer, 700 kirsebærtræer, 700 blommeabrikos- og ferskentræer, 200 morbær, 1550 hollandske linde og 100 kastanjetræer, foruden zeller (nøddebuske) og lamberske nødder, provencoser, hvide og gule stikkelsbær, røde, hvide og ansigtsfarvede ribs til rækker. Til møllen er anselig fiskeri, som fra alders tid dertil har ligget (det var munkene, som havde anlagt ålegårde), foruden det, som tilhører den i den bekendte Mossø. Skoven består af bøg og en del risege; tæt ved møllen kan endnu opgraves en del mursten i grunden af det der forhen stående gamle kloster«.

Bekendtgørelsen glemmer helt at fortælle, at der også kunne findes skeletter i jorden fra dengang,

klostret gav sig af med lægekunst, men dem ville en ny ejer nok ikke sætte så stor pris på.

Skiftende ejere

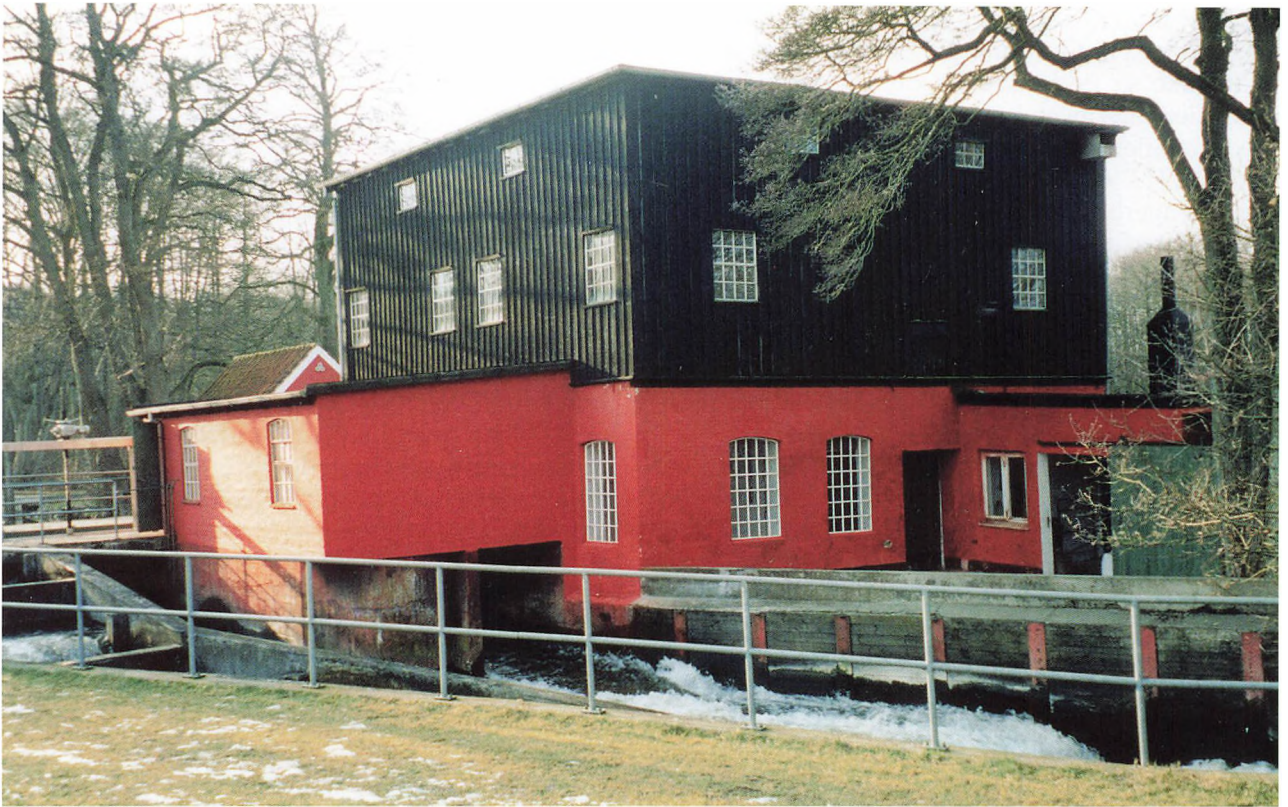
Men Klostermølle blev solgt til Peter Johan Bøtke, der allerede i 1884 solgte til Bertram Basse, som ved folketællingen i 1787 kun var 29 år gammel. Han var søn af Hans Hansen Basse, forpagter på Voldbjerggård i Ribe Stift, som tidligere havde forpagtet Aagaard i Hårslev på Fyn, hvor Bertram var født. Hans Basse døde i 1782, og det var muligvis hans død, der gjorde, at Bertram kunne købe Klostermølle.

Bertram Basses kone hed Hedvig Bagger Winther, og parret havde to små børn ved folketællingen. Husstanden bestod i øvrigt kun af én tjenestekarl, to tjenestedrenge og én tjenestepige. Men der var mere hjælp at hente i nærheden, sikkert i det i bekendtgørelsen omtalte hus, for der boede Bertrams mor Mette Lund sammen med en søn og en datter. Desuden havde de en logerende, Hans Peder Hald, med hvem Mathie senere blev gift. Den unge møllerkone var oprindeligt fynbo som sin mand og stod ikke standsmæssigt tilbage for ham. Hun var præstebarn, født 1765 i Kerte som datter af Laurits Pedersen Winther og Isabella Christiane Hviid. Hedvig var opkaldt efter sin mormor, hvis far var kancelliråd Laurids Hviid til den store gamle herregård Jungetgård i Salling. Kun atten år gammel blev Hedvig gift med Bertram Basse i Vejle, hvortil hendes mor var flyttet, efter at hun var blevet enke, da hendes mand havde præsteslægtnings her. Hedvigs fætter kapellanen Peder Winther skrev under, da hun og Bertram blev trolovet den 1. oktober, og allerede den 31. oktober blev de viet ved kongelig bevilling »udi huset« samme år, som de kom til Klostermølle. Da Bertram Basses mor døde i 1792, viser skifteforretningen mere om Bertrams familie. Han havde en bror, som var præst i Højrup i Ribe Stift, senere i Nebsager i Bjerre Herred, men også en bror, der var værtshusholder i Fredericia. Hans søster Mathie boede stadig i Klostermølle, mens en anden søster Arengot Sofie opholdt sig i Sønder Vissing, en tredje søster var død, men havde været gift med Henrik Bang på den store Tårupgård i Taulov ved Fredericia. Skiftet omtaler yderligere to brødre, der boede ved Tønder og i København.

Både moderen og Bertram Basse med familie flyttede til Ry. Her levede de sandsynligvis af deres penge, da han betegnes som indsidder uden næringsvej i 1801. Da levede Hedvig, men hun døde kort efter.

Klostermølle og slægten Pontoppidan

Allerede i 1787 havde Bertram Basse afhændet

Møllebygningen ved Klostermølle

Klostermølle til sin svoger Hans Peder Hald, der var blevet gift med Mathie Basse samme år. Hans Peder Hald var sandsynligvis også af stand, bror til den velærværdige hr. Hald i Højbjerg i Viborg Stift, men har nok ikke evnet at drive møllen, for fem år senere afhændede han den efter Mathies død til mølleren fra Urup Mølle i Østbirk Sogn (her eksisterer kun møllegården ved Urup Bæk på Urupvej 25 lidt nord for Lundum Kirke). Denne møller var også gift med en præstedatter, og hun var af den kendte slægt Pontoppidan (se bind 1, Torkildstrup Mølle). Møllerens navn var Hans Peder Frederiksen, og han blev som enkemand gift med Abild Maria Pontoppidan i 1788. Hun fik en krank skæbne, selv om det tegnede lyst for hende. Hendes far var sognepræsten i Lundum Dines Pontoppidan, og hendes mor Birthe Maria Sidenius stammede også fra en kendt præsteslægt (navnet Sidenius bruges af Abilds brors barnebarn Henrik Pontoppidan i den delvis selvbiografiske roman *Lykke-Per*). Abild var født den 29. juli 1765 i Nykøbing Falster, mens faderen var sognekapellan dér, og var nu den ældste af de fem hjemmeverende børn i præstegården, som havde en student som informator.

Huset var fuldt af tjenestefolk, så hun har sikkert levet et ubekymret liv. Som 23-årig blev hun så gift med den langt ældre møller i Urup Mølle, og man kan stille det spørgsmål, om hun ikke

kunne have gjort et bedre parti, selv om mange møllere ikke var at kimse ad. Ægteskabet kan dog have været andet end en praktisk foranstaltning, for de to har kendt hinanden, da der kun er et par kilometer mellem Lundum og Urup Mølle.

Endnu findes – ganske vist indmuret i det vestlige kirkegårdsdige i Lundum og halvt nedsunken i plænen – Dines Pontoppidans gravsten. Ser man godt efter, kan skimtes navnet: Dines Pon –, og i præstegårdens mur er indmuret den tavle, som Dines Pontoppidan lod opsætte på sin nyopførte præstegård. Den er på latin og lyder i dansk oversættelse: »Denne præstebolig, som var helt falden sammen ved formændenes vanrøgt, blev fra grunden af genopbygget, helt og holdent af nyt materiale, på egen bekostning af Dines Pontoppidan 1774«.

Hans Peder Møllers baggrund

Abilds mand var 37 år gammel og havde netop mistet sin noget ældre kone. Han kom fra en slægt, der havde været fæstemøllere under Skanderborg Rytterdistrikt i et par generationer og var født i Bryrup eller Krude Mølle (kirkebogsoptegninger og skifter viser, at der er tale om én og samme mølle), som var anlagt ved Rødebæk i Middelalderen, og efter navnet at dømme fungerede den på et tidspunkt som krudtmølle. Møllen, der havde én kværn og ét overfaldshjul, omtales i Matrik-

len 1688 under Skanderborg Slot, og mølleren hed Peder Nielsen. Omkring år 1700 var den ude af drift, ikke så underligt, da den i Markbogen til matriklen nærmest beskrives som ubrugelig og med manglende søgning, men Peder Nielsen, der døde i 1713, 63 år gammel, ernærede sig sikkert ved lidt agerbrug.

Han efterfulgtes af sin søn Søren Pedersen, der atter kaldes møller og desuden var sættemøller. Familien havde en vis social status, hvilket fremgår af, at han blev gift med Christence Mathiasdatter Melchiorson, Velling, datter af herredsfogden i Tyrsting Herred og skipperdatteren Maren Dinesdatter fra Århus.

I ægteskabet, som blev indgået i 1703, kom der mange børn, og en datter Maren blev gift med den tyskfødte kobbersmed Henrich Hültzberg (fordansket Hylsberg), som arbejdede på det nedenfor nævnte kobbeværk, mens en af parrets sønner blev ansat på Haraldskær Fabrik (se bind 1, Vejle Mølle) og en anden på Ørholm Jernvarefabrik ved Mølleåen. Endelig lærte en søn kobbersmedehåndværket i Vejle. Maren havde flere brødre, og det blev Friederich eller Frederik Sørensen, født i 1724, som fortsatte i Bryrup Mølle efter faderens død i 1748, 68 år gammel. Han blev i 1751 gift med Anna Marie Hansdatter Munck, der var født den 24. august 1723 i Hjortlund som datter af sognepræsten Hans Munk i Hjortlund-Kalvslund. I kirkebogen staver han hendes navn Anne-Marie og sit eget Munk. Året efter fødte hun Hans Peder, samme år som Hans Peders farmor, herredsfogdens datter fra Velling, døde. Hans oldemor nåede han ikke at lære at kende, selv om hun, der hed Bodil Sørensdatter, først døde i 1747, 94 år gammel.

Naturligvis blev Hans Peder også møller – og gift med en møllerdatter blev han også. Det var Maren Laursdatter, datter af møller Laurids Jørgensen i Kæmpes Mølle, en længst nedlagt vandmølle i Grædstrup Sogn (nuværende adresse Kæmpesmøllevej 5). Maren var enke efter Johan Peter Bech, der var født i Nørre Mølle, Bryrup Sogn, i 1723 som søn af Simon Bech, en hølesmed af tysk oprindelse. Marens mand var ligesom sin far og bror smed hos Palle Lassen Møller, der oprettede manufakturer (fremstilling ved hjælp af håndkraft) ved Salten Å, hvis vandkraft ved Nørre Mølle, senere kaldt Katrinedal, (stedet kan stadig ses) blev brugt til fremstilling af høleer, søm, kobber samt som tidligere til formaling af korn. Manufakturerne omfattede et jernværk, et kobbeværk, et høléværk og en nagelsmedje, manufakturer, der kan sammenlignes med dem, som var anlagt ved Mølleåen nord for København (se bind 1, Strandmøllen).

Hølefabrikken ved Bryrup eller Krude Mølle

Palle Møllers værker blev nedlagt i 1770, da de kæmpede med de samme problemer som Kruså Kobbermølle og det allerede nogle årtier før nedlagte kobber- og jernværk ved Grå Mølle i Egådalen ved Århus (stuehuset og et par udbygninger findes på adressen Gråmøllevej 2 ved Elstedvej). Der blev dog efter få års forløb oprettet en hølefabrik og en stampemølle ved Bryrup Mølle som i mellemtiden var blevet selveje, da ryttergodset blev afhændet i 1767. Forpagter af hølefabrikken, der var oprettet af møllens ejer Casper Lohmann, blev Johan Peter Bech fra manufakturerne ved Nørre Mølle, men han døde allerede i 1779, 56 år gammel. Året efter giftede hans enke sig så med Hans Peder Frederiksen Møller, søn af den gamle kornmøller, som flyttede til Matstrup Mølle, der tilhørte herregården Matstrup. Her finder man både ham og hans kone som 64-årige i Folketællingen 1787. Fæstet af møllen blev senere overtaget af svigersønnen Peder Sørensen, der blev gift med deres datter Anne Christence. Frederik Sørensen døde først, og Anna Marie Munck flyttede tilbage til sin søn Christian i Krude Mølle, der havde købt sin barndoms mølle i år 1800, hvor hun døde i 1812. Også hun opnåede trods de mange børnefødsler en høj alder, 89 år.

Urup Mølle

Hans Peder Frederiksen var måske heller ikke så glad for at lede en hølémølle, så han og Maren Laursdatter rykkede også teltpælene op og flyttede til Urup Mølle. Maren Laursdatter døde allerede i 1787 og efterlod sig en søn på seksten, mens de tre døtre var næsten jævnaldrende med den unge pige, som Hans Peder giftede sig med det følgende år. De ældre steddøtre havde dog forladt hjemmet og blev gift, den ene med en ladefoged, den anden med den ene skovfoged efter den anden. Det er en helt anden historie, men skal nævnes, da det kunne være en årsag til, at Hans Peder Frederiksen kom til Urup Mølle og forholdsvis hurtigt forlod den. Hans steddatter Henrica var fruerpige på Urup hos ejeren generalkrigskommisær Ulrik Christian von Schmidts hustru Sofie (Sofielyst ved Kollerup Skov er opkaldt efter hende). Von Schmidten var dog ikke mere optaget af sin kone, end at han bragte Henrica i uføre og forsøgte hende afsat, først til sin kusk, der takkede nej, dernæst med held til sin aldrende skovfoged. Da han døde tretten år senere, i 1793, var von Schmidten hurtigt ude igen. Henrica, der nu var blevet 34 år gammel blev afsat til en mand, der overtog skovfogedembedet, og onde tunger påstod, at ægteparrets første barn, der blev døbt Ulrik Andersen, var von Schmidts.

Hølefabrikken nedlægges, stampemøllen fortsætter
Hølefabrikken i Bryrup eksisterede til omkring år 1800, men Krude Mølle fortsatte som stampemølle med sit overfaldshjul i endnu mange år, og de fleste af årene som stampemølle var den ejet af Hans Peders bror Christian Frederiksen Munck, der i 1799 lige før overtagelsen af møllen var blevet gift med Anne Elisabeth Taftenberg fra Horsens, datter af en feldbereder (en person, der tilbereder huden). Det blev deres søn Søren, som førte møllen videre, men de boede endnu i møllen ved folketællingen i 1834, samme år, som Søren Munck solgte den for at blive kromand i Brædstrup, og han tog sine gamle forældre med hertil. Efter en halv snes års forløb opgav han kroholdet og overtog en gård i Ploustrup i Tørring Sogn, hvor familien boede ved folketællingen i 1845.

Hans mor, den gamle stampemøllerkone, eller skulle man sige frue, var nu blevet 73 år gammel og havde, efter at hun var blevet enke, ophold hos sin datter Bolette Marie, som var hattemagerkone i Horsens, så Ane Munck, som hun nu kaldtes, var vendt tilbage til sin hjemby. Dermed var slægtens liv i Krude eller Bryrup Mølle forbi, men møllen fortsatte og havde ifølge nedennævnte amtmand Schythe i 1842 en årsproduktion på 50.000 alen vadmel (1 alen = 0,63 meter). Krude Mølle endte som kornmølle, senest var der fiskedamme på stedet, men Århus Amt opkøbte opstemningsretten i

1999, så Rødebæks vand og vandet fra kilderne i bakken løber uudnyttet ud i Salten Å og videre ud i Gudenåen. Den nuværende ejer Peter Rasmussen ønskede at bevare det gamle møllehus i forbindelse med naturgenopretningsprojektet, men uden held, da det ikke var muligt at opnå økonomisk støtte hertil, så det blev nedrevet i 2001. Stuehuset og en udbygning findes stadig på Krude Møllevej 7, og endnu kan man se en lille rest af mølledammen og vejen, der førte op over bakkerne til Bryrup. Det har været en barsk tur, både at køre ned til møllen med korn og hjem med de formalede produkter. Kusken har måttet holde godt igen på hestene ned til møllen, og opad har han virkelig skullet hyppe på dem for at få dem til at trække den tungtlæssede vogn.

Tilbage til Klostermølle

Da Hans Peder Frederiksen købte Klostermølle af Hans Peder Hald, var det en stor kornmølle, men hvad der er blevet af Voetmanns smukke haver, vides ikke. Hans Peder Møller kaldte Hans Peder sig, hvilket ses af en brandtaksation, som fandt sted i 1799, hvor vurderingssummen af ejendommen var ret beskeden. Stuehuset lå i vest, og sammen med maleværket blev det vurderet til 350 rigsdaler, selv om anlægget i 1792 var blevet betydeligt udvidet, så det bestod af fem kværne og en stampemølle med fire køller og en vaskemaskine i

Møllerboligen ved Krude Mølle

Dines Pontoppidans hovedbygning

åen. Ørred- og ålefiskeri hørte også til. Hele gården kom da også op på 1300 rigsdaler.

Allerede den 26. februar 1800 døde Abild, og Hans Peder sad så tilbage med to små drenge. Dines var syv år og født den 20. december 1792 i Lumdum præstegård, mens hans mor var på besøg hos sine forældre. På omkring samme tid fraflyttede Hans Peder Urup Mølle og overtog Klostermølle, hvor kone og barn fulgte efter i foråret 1793. Her fødtes den anden søn Frederik den 11. januar 1796. Selv om Hans Peder var meget engageret i sit livsværk, må det have været hårdt for ham at miste sin unge kone, men han brugte tid og mange penge på sine aktiviteter, antallet af tjenestefolk i 1801 var seks, tre af hvert køn.

Hans Peder Møller var også en stridbar mand, som førte forskellige sager med bønderne om deres adgang til Klosterkær og hans egen adgang til dæmning og rivværk samt om hans måde at opstemme åen på. Han havde også kastet en ny å og opført en bygning til fiskefangst, så bønderne ikke kunne bjerge deres hø. Desuden førte han en sag om skyldig betaling af tiende helt til højesteret, og hans modpart beskrev ham som »en mand, som ikke uden tvang og skarp tugtelse fyldestgør end ikke de fuldkomneste pligter mod sine medborgere«, men det kan måske ses i lyset af den skæbne, som overgik ham. Interessen for sit arbej-

de beholdt han dog, men han forlod Klostermølle i 1806 og flyttede til gården Dyringhave i Ejstrup Sogn for i 1809 at købe Ansø Mølle og en gård i Vorret i Them Sogn.

Da sønnen Frederik overtog Ansø Mølle, nød Hans Peder Møller en form for aftægt i Bredvad Mølle hos sin gode ven møller og forligskommissær Peter Kingo, hvor han for det meste opholdt sig de sidste otte-ti år af sit liv. Han ejede huset Højlund i Voerladegård, men det var udlejet, og han døde under et besøg i Bredvad Mølle den 28. februar 1825. Hans ejendele befandt sig dog i huset, og blandt dem kan man notere hans »stenhuggerredskaber«, to sten og en »fiolin«. Kingo skyldte Hans Peder penge for to møllesten, så om ikke andet har Hans Peder til sidst bildet sten for andre. Hvordan mon bildehænder fulde af splinter har kunnet håndtere en violin?

Ny møller i Klostermølle

Imens var der kommet en anden møller i Klostermølle. Det var Niels Pedersen fra Tønning, som var søn af smed Peder Nielsen og Else Stephansdatter. Hans kone hed Kirsten og var datter af Niels Andersen og Karen Jensdatter i Troelstrup i Tønning. Kirsten blev enke efter gårdmanden Steffen Juelsen i Vinding i 1799, og kort tid efter blev hun gift med Niels Pedersen.

Sidste gang folketællingen og kirkebogen i Vinding nævner dem er i 1801, året, hvor familien mistede en lille datter.

Skifter efter hans mor og Kirstens mor viser, at Niels Pedersen var møller i Klostermølle i årene 1810 og 1821, ligesom han som mølleeejer var medunderskriver af et dokument angående oprettelsen af et fattighus samme år, og hans stedsøn Jens Steffensen i Klostermølle var værge for sin søsters barn i 1832. Ved Folketællingen 1834 levede Niels Pedersen som aftægtsmand og enkemand – Kirsten var død året før – i et hus i Klostermølle, mens stedsønnen Niels var betjent ved møllen. Niels Pedersen døde samme år som tællingen, godt 67 år gammel. Jens Steffensen blev på egnen og tilbragte resten af sit liv i et hus i Grønskov, Voerladegård Sogn, kaldt Møldrufhus, nu Møldrufvej 26. Her boede han i 1840 hos enken efter møllebygger Villads Hansen Maren Jensdatter, som levede af sin jordlod. Han omtales som en inderste, der levede af sine renter. Samme år blev han gift med den ældste datter i familien og de fik flere børn. I 1829 (efter auktionen over godset i 1828, da stamhuset Mattrup blev oprettet) anføres stiftamtmand Niels Emanuel de Thygeson, Bygholm, som ejer af Klostermølle, der blev drevet ved hjælp af en forpagter.

Ved folketællingen i 1834 var denne Søren Iversen, han var 41 år gammel, og hans kone Marie Kathrine Nielsdatter ti år yngre. De var kommet til Klostermølle to år tidligere så langt borte fra som Røde Mølle i Ørum Sogn i Bjerre Herred, men han stammede fra Skanderborg, hun fra Lundum. Foruden tre små børn bestod hans husstand af to betjente ved møllen, to tjenestekarle, to tjenestepiger og en ugift møllebygger. Allerede året efter måtte familien forlade stedet, da en ny møller rykkede ind i Klostermølle. De flyttede først til Hørup Mølle ved Kjelleup, men vendte hurtigt tilbage til Ørum, hvor han på Ørum Mark ernærede sig som stampemøller og tømrer som ansat hos mølleren i Røde Mølle Niels Jermin Monrad. Men det gik åbenbart ikke, måske fordi stampemøllen brændte, lige før møllen skiftede ejer, og man finder familien i Vejle i 1845, hvor han var daglejer. Det gik dog lidt op ad bakke de følgende år, idet han senere blev tømrer i Kolding.

Klostermølle gik nu ind i en ny epoke, da Hans Peder Møllers søn Dines Møller, som også kaldte sig Pontoppidan efter moderen, købte den.

Frederik Hansen Møller i Ansø Mølle

Frederik og Dines Pontoppidan Møller levede deres barndomsår i Klostermølle, og begge voksede op og blev meget driftige og på deres egn fremtrædende mænd. Frederik efterfulgte allerede i tyveårsalderen sin far som møller i Ansø Mølle i

Vrads Sogn ved Salten Å, hvor Ansø fungerede som mølledam så langt tilbage som i 1400-tallet. Kun stuehuset og nogle udbygninger findes endnu ved åen og vejen fra Vrads nordpå til Asklev på Ansøvej 27. Intet møllehus er bevaret, og det blev i øvrigt flyttet længere ned ad åen i 1870'erne, fordi Ansø blev udtørret.

Straks efter overtagelsen begyndte Frederik Møller trods sin unge alder, eller måske netop fordi han havde ungdommens mod, at forny og udvide møllekomplekset, som dog uheldigvis blev udsat for ildsvåde, men han byggede bare igen – og stenene havde han selv brændt, da han også lod opføre en teglovn.

Agerdyrkning havde også hans store interesse, og han afvandede sine sumpede mosearealer ved at lade grave grøfter og fylde dem næsten op med kvas, som blev dækket med lyng og jævnet med muld. I tørvegravene læssedes fyld, der blev pløjet og påkørt mergel, så der opstod dyrkbar jord i løbet af kort tid. Ikke nok med det, der blev også samlet sten på markerne, 12.000 læs i alt. Frederik plantede også 2.000 elle, 1.000 balsampopler og nogle hundrede hvidpopler ved Ansø Mølle, og J.C. Schythe roser i sin bog *Skanderborg Amt* fra 1843 Frederik Møller meget, for nu finder man »den ved søens afløbså beliggende vandmølle beskyttet af høje, frodigt voksende planter«. For sin indsats blev Frederik Møller tildelt Landhusholdningsselskabets sølvbæger.

I Folketællingen 1834 betegnes han som gård-ejer og »udmærket landbruger«, og på det tidspunkt boede han på en gård i Salten, Them Sogn, ikke langt fra hjemmet i Klostermølle. Det var en stor bedrift, Frederik Hansen Møller ejede, for han havde fjorten tjenestefolk i sit brød. Hans egen familie var dog også meget stor. Han var gift anden gang med Hedvig Boserup, og i dette og hans forrige ægteskab med Johanne Marie Jensdatter Linde var der syv hjemmeboende børn, hvoraf det yngste var en datter med navnet Hedvig på ét år opkaldt efter den afdøde kone. I 1845 oplyses, at gården, familien beboede, var Ørneborg, men Frederik Møller havde ellers ved sammenlægning af tre gårde, oprettet den store gård Løvenholt i begyndelsen af 1830'erne samtidig med, at Ansø Mølle var blevet solgt til Jens Andersen Kirk. Han og de følgende ejere udvidede virksomheden, så den kom til at omfatte bl.a. et stort brændevinsbrænderi og en stampemølle, desuden var der måske allerede på Frederik Møllers tid bageri og købmandshandel på stedet.

Frederik Hansen Møller og Nørre Snede Mølle

I 1846 opførte Frederik Møller en vindmølle ved Ørneborg, Salten Mølle, og samme år den 22. juni

1846 indsendte han en ansøgning til Rentekammeret (skatte-og finansministeriet) om en foreløbig tilladelse til at opføre en vindmølle på en jordlod mellem Nørhoved og Hampen byer i Nørre Snede Sogn. Mølleprivilegiet var endnu ikke blevet ophævet, så Frederik Møller fremførte som begrundelse for sin ansøgning, at møllen ville komme til at ligge 1 mil (7,5 kilometer) i lige linje fra den nærmeste mølle, den nu for længst nedlagte Vester Mølle, som krævet i mølleforordningen af 1825. Der var desuden mølletrang, og sogneforstanderen i Nr. Snede anførte til støtte for Frederik Møllers ansøgning, at egnens landmænd ønskede en mølle på dette sted ud til landevejen. Møllevejen var meget lang og besværlig, mange agede med stude eller ejede ikke noget trækdyr. Vejene var i dårlig stand og om vinteren ikke fremkommelige. En underskriftsindsamling udtrykte det samme ønske, og sagen syntes at være i orden, men da blandede mølleren i Vester Mølle sig i sagen. Han ansøgte via en sagfører også om en bevilling til at opføre en vindmølle næsten samme sted som Frederik Møller. Forskellen var dog, at Søren Møller Nielsen, som mølleren i Vester Mølle hed, ikke havde købt nogen jordlod endnu.

Sogneforstanderskabet i Nørre Snede Sogn vendte nu om, og sammen med forstanderskabet i Ejstrup Sogn anbefaledes det Rentekammeret at give bevillingen til Søren Møller, for han havde altid udført formalingen af kornet til landmændenes tilfredshed. Selv sognepræsten i Thyregod og Vester gav Søren Møller sin støtte. Ansømmølleren protesterede også, men efter meget tovtrækkeri og endnu en ansøgning fra Jens Olesen i Salten, som var Frederik Møllers svigersøn, og som denne snart efter solgte både jordlod og de indkøbte materialer til, faldt sagen ud til de tos fordel, måske fordi det eneste egnede sted til opførelsen

Nørre Snede Mølle genopstillet i Iowa

af en vindmølle i den behørig afstand ifølge Jens Olesen var Frederik Møllers jordlod.

Den endelige bevilling blev udstedt mere end to år efter, at Frederik Møller havde indsendt sin første ansøgning. Bevillingen gav tilladelse til at indlægge en kværn til melmaling, en skallekværn (grubbe- eller pillekværn) og en brækkekværn til grynmalning. Møllen blev ansat til mølleskyld et år efter igangsættelsen af værket, og af skallekværnen skulle der betales en årlig afgift på 10 rigsdaler til den kongelige kasse allerede et halvt år efter, at bevillingen var givet.

Hvorfor Frederik solgte jordlodden til Jens Olesen, er uvist, men han havde trods eller netop på grund af sine mange aktiviteter økonomiske vanskeligheder, og et par år senere døde han, den 30. oktober 1850. Men møllen, som Frederik Møller ansøgte om at opføre, blev en realitet i Nørhoved for senere at blive flyttet til Nørre Snede by. Den blev flyttet endnu engang, og det helt til USA. Det skete i 1976, da den blev taget ned for at blive genopført ved det danske indvandremuseum i Elk Horn i Iowa.

Dines Pontoppidan Møller, mekanikus

Dines gik en anden vej, meget mindre direkte, men til gengæld må han have haft en drøm, som det lykkedes ham at realisere. Han var borte fra Klostermølle i adskillige år. Som trettenårig blev han sendt til Egebjerg Mølle for at lære faget, og to år senere satte hans far ham til at bestyre Ansø Mølle. Men Dines tog sin skæbne i egen hånd. Efter kort tids forløb tog han til Århus for at lære drejehåndværket, både i ben og i træ. Men det var åbenbart heller ikke den rigtige levevej for ham, for han blev informator for nogle præstebørn i Hasle. Det interesserede ham så meget, at han kom på seminariet i Borris, hvor han efter to års forløb blev færdiguddannet som lærer i 1814. Som lærer og kirkesanger fungerede han i nabosognet Vinding i et par måneder, og fra årsskiftet 1815 virkede han nogle år i Vinding lige syd for Vejle. Det var nu så som så med 'virkede', for han var mere optaget af at arbejde i sit drejerværksted, som han havde på skolens loft. Her opholdt han sig også i skoletiden, men for at holde øje med børnene havde han boret et hul i gulvet, så han kunne se ned i skolestuen. Provsten hørte herom, og han aflagde en dag uanmeldt besøg. Som sædvanligt var Dines på loftet, men da han så den fremmede mand i skolestuen, skyndte han sig ned, og provsten spurgte ham så om, hvem han var. Dines Møller svarede. »Jeg er mekanikus, men skulle være skolelærer«. Dette gentog provsten flere gange, men forlod skolen, efter at han havde fortalt, at han var provsten. Så forstod Dines, at

han hellere måtte holde sig fra undervisningen og ansatte en seminarist. Nu kunne han rigtig hellige sig sin interesse, der havde vist sig at være drejerhåndværket, og han fik tilladelse til at oprette et værksted, som han drev fra 1822 til 1829. Herved tjente han mange penge, han havde så mange, at han kunne låne dem ud til bønderne i landsbyen, men forinden havde han i den turbulente tid efter Statsbankerotten, hvor pengenes købekraft foringedes, lidt tab på et par parceller agerjord, han havde købt.

I 1826 blev han enkemand, da hans kone, som han blev gift med, da han blev indsat i embedet i Vinding ved Vejle, døde. Dines havde lært hende at kende, mens han gik på seminariet i Borris. Hun var datter af Jens Madsen Rahbeck og Ragne Hansen Magergaard på Dalagergård i Sønder Borris Sogn. Deres første barn blev opkaldt efter seminarieforstanderen pastor Lodberg Krarup ligesom andre af han seminarister gjorde – forfatterens tipoldefar fik også sin lillebror opkaldt efter pastoren.

Dines Pontoppidan var hurtig, også i ægteskabssager, for efter kun fire måneders forløb giftede han sig igen. Pigen hed Cecilie Anne (også kaldt Cecilieane) Pedersen Bjerth, og hendes forældre var Peder Jørgensen Bjerth og Signe Jeppesdatter i Vinding, så de må have kendt til deres svigersøns 'særheder'. Men Dines var efterhånden kommet til at sidde godt i det, han fik afbetalt sin gæld og sparede penge op, så han i 1829 kunne købe gården Liselund i Sjørsløv nord for Silkeborg.

Her boede familien ved folketællingen i 1834, men året efter flyttede først sønnen Jens på 14 1/2 sammen med en tjenestekarl og en tjenestepige til Klostermølle, og senere fulgte hele familien efter. Liselund var blevet afhændet, og Dines Møller købte fire gårde i Addit og en del af Addit Skov, som ligger i nabosognet Sønder Vissing, af Matstrup Gods foruden Klostermølle af konsul Secher i Horsens for 3.100 rigsbankdaler.

Dines Pontoppidan Møller hjemme igen

Dines Pontoppidan Møller fik på denne måde opfyldt sin drøm om at være mekanikus og vel også drømmen om at vende tilbage til sit barndomshjem. Han kom til ære og værdighed, da han satte sig for bordenden i Klostermølle stuehus. Anlægget var imidlertid ved at gå i forfald, mest fordi det var vanskeligt at tvinge åen ind i kanalen, og det var meget bekosteligt for ejerne at holde opstemningen (riværket) ved lige. Det var faktisk den almindelige mening, at møllen burde nedlægges, da den havde ringe søgning, men, som J.C. Schythe skriver, lod Dines Møller sig ikke

»skræmme af arbejdets vanskeligheder. Med kraft og tænkning lagde han hånd på værket, med flid og udholdenhed forfulgte han sit mål og nåede det«. Kanalen blev oprenset og udgravet visse steder, et nyt riværk blev anlagt, og endelig fandt Dines Møller på at lave stemmewærker i åen, sådan at han kunne male, selv i frostvejr. Når vandet var opstemmet, frøs det kun i overfladen, og møllehjulene kunne udnytte det strømmende vand under isen.

Ombygningen af Klostermølle

Noget af det første, Dines i øvrigt gjorde, var at anlægge et teglværk i Addit Skov, så han kunne blive selvforsynende med mur- og tagsten. Det var ikke noget nyt for ham at arbejde med fremstilling af tegl, både mur- og tagsten, for fra Liselund var han kendt med teglværksdrift. På Liselund havde han endvidere udnyttet sit kendskab til drejerhåndværket i forbindelse med en hjulmagervirksomhed ved denne gård, og kendskabet til at arbejde med træ kom ham til gode som møller.

En brandtaksation fra 1840 viser, hvad der var sket i løbet af de bare fem år, som var gået, siden Dines Møller blev herre i sit barndomshjem. Det gamle stuehus brændte delvis i 1837 og blev derefter indrettet til værelser til møllersvendene. Til herskabet – for sådan opfattedes møllerfamilien uden tvivl – blev der opført et nyt stuehus. Det var på 15 fag, 13 alen bredt og 4 1/2 alen højt med stentag, og det står der den dag i dag. Møllehuset blev vurderet til 5.700 rigsdaler, mens en stampemølle, der lå øst for møllen, blev sat til 300 rigsdaler. Det gamle stuehus vurderedes til samme sum, men det nye bar prisen: 2.000 rigsdaler.

Schythe giver en endnu mere detaljeret beskrivelse af nybyggeriet. »Dines Møller har opført fire nye, velindrettede grundmurede huse på den gamle klostertomt: en lade, et fæhus, begge 21 fag lange og 11 alen dybe, et bryggershus på 6 fag, 9 alen dybt tillige indrettet med bageri og smedje og 13 alen dybt stuehus med 15 fag, med en stor kælder underneden, som bruges til mælkestue«.

Stampemøllen var velbesøgt og havde kunder fra bl.a. Skanderborg og Horsens, for processen gik hurtigt, da vaskemaskinen i åen og stampeværket kunne gå på én gang. Selv om indtægterne fra stampemøllen var store, var de endnu større fra fiskeriet, også på grund af Dines Møllers flair for fornyelse, da han konstruerede et anlæg til ørredfangst. Schythes beundring for Dines Møller kender ingen grænser. Han anlagde også nye veje og broer, så møllegæsterne lettere kunne komme til møllen over land og ikke behøvede at ro deres korn til mølle. Men, som Schythe skriver, også almenheden havde glæde af vejene.

Kornmøllen fornyes

Dines Møller opførte en ny kornmølle i grundmur (og bindingsværk) ifølge et brev fra 1843 skrevet af Dines' 13-årige søn Henrik i en stilebog. Mølleværket blev også helt fornyet, da det, han overtog, selv om det var næsten nyt, var så »ringe udført og anlagt, at det var blevet ubrugeligt og ikke var værd at reparere«. Med de fire kværne og valkeriet (stampemøllen) bestod det nye mølleværk af fem kværne, og en af dem var en boghvedekværn, som kunne fremstille rene gryn i tre størrelser, der, når de kom ud, var fordelt efter størrelse, og de skulle ikke renses med et sold. De andre var en rug- og en sigtekværn, en maltekværn og en skallekværn. I 1841 blev der bygget to nye vandhjul og en ny egeaksel, fortæller Henrik også i brevet. Der er næsten ingen ende på Kloster Møllens fortræffeligheder, for Henrik fortsætter: »Møllen ligger et behageligt sted imellem Mossø, Klosterkær og Højlund Skov, hvilke tre ting omgiver møllen. ....på stuehuset står der er hundehus, hvor der er en hund bestandig, da hunden kan overse hele møllen o.s.v., ved møllen er anlagt en have, som er beplantet og er i en god vækst. Mølleskylden er 13 tønder og jordskylden 1 tønde, 3 skæpper«. Henrik undlader ikke at fortælle, at der kunne være betydelige vanskeligheder og besværligheder ved driften af Klostermølle, da vandet var tvunget til møllen ved riværket, men det var blevet bragt i orden af ejeren, som jo var hans far, og var vel vedligeholdt og blev repareret hvert år.

Dines Pontoppidan Møller var ved overtagelsen af Klostermølle en erfaren mand i moden alder, som udnyttede sin indsamlede viden godt, og Schythe fremhæver netop Klostermølle, i øvrigt sammen med den nærliggende Ry Mølle, som eksempel på »nye og fortrinlige mølleværkers bygning i de senere år«.

Ikke alle var dog tilfredse med Dines Møller, således skrev præsten i Sønder Vissing Ole Arntzen i et brev til sin biskop i 1845: »Jeg har levet lykkelig og fornøjet med mine sognefolk, kun i de sidste år har en Dines Møller i Klostermølle forvoldt mig megen fortræd, som Deres Højærværdighed vel har erfaret gennem aviserne, og tilføjet mine sognefolk betydelig skade på deres eng, som næppe vil forvindes uden alt for besværligt arbejde«. Dines var enten med eller mod folk med det til følge, at han »måtte blive miskendt af nogle, misforstået af flere og undgået af mange«, som hans ven præsten H.N. Langballe karakteriserede ham.

En fin mand bliver møller – for en kort bemærkning

I 1847 ejede Dines Møller også gården Gl. Vissingkloster, hvis oprindelse var et andet benediktinerkloster, et nonnekloster. Gården ligger i Sønder

Vissing Sogn, men ikke langt fra Klostermølle, og også her opførte han et nyt stuehus, der dog igen er erstattet af et andet, og året efter ansatte Dines Møller en mand, som skulle drive Klostermølle.

Det skulle imidlertid vise sig, at han, der hed Christian Egelykke Helfach hurtigt forlod stedet, måske fordi han ikke var møller, men landbrugsuddanet, og hans kendskab til mølleri var begrænset til, at hans bror Hans Peder Helfach en kort tid drev vandmøllen Vejle Mølle i Vejle på Fyn. Christian Helfach kom fra en stilling på Julsbjerggård i Hornstrup Sogn (nu Bredballe) ved Vejle, hvor hans og hans hustru Rasmine Martine Langkildes andet barn Frantz Nicolaj Langkilde Helfach blev født den 16. februar 1848 og hjemmedøbt. Dåben blev publiceret den 22. august i Voerladegård Kirke.

Klostermølle har muligvis slet ikke kunnet leve op til ægteparrets standard, for 'møller' Helfach var søn af løjtnant Frantz Jørgen Helfach, der efter sin afsked fra hæren, kom til at bestyre Vejlegård i ovennævnte Vejle, fordi hans kone Bodil Rasmussen datter fra Bøstrup på Langeland var slægtning til ejerinden Anne Kirstine Egelykke. Senere blev han aftægtsmand hos hende. Hans Peder Helfach levede med sin familie af sin aftægt på Vejlegård allerede som 38-årig ligesom sine forældre.

Mere aktiv var Helfachs søn Niels, der var gift med en søster til Rasmine. Han blev justitsråd og senere etatsråd, og efter en tid som forpagter på godset Sandholt i Sandholt-Lyndelse ejer af Bramstrup Hovedgård i Nørre Lyndelse Sogn. Hans kone Frederikke og broderens Rasmine stammede fra den kendte Langkildeslægt og var vokset op på Biskopstorp i Simmerbølle Sogn på Langeland (far: Niels Langkilde). En bror til Rasmienes far var Hans Peter Langkilde, der bl.a. var stænderdeputeret og medlem af Svendborg Amtsråd samtidig med, at han drev godset Juulskov i Kullerup Sogn. Han kone var ovennævnte Anne Kirstine Egelykkes datter Bodil. I 1845 var den syttenårige Ane Kirstine Helfach husjomfru på gården, en søster til Voerklostermølleren, men tidligere var deres bror Niels blevet optaget i familien som søn – det var måske derfor, han nåede så langt i livet.

Christian Helfach, der var født i 1820, arbejdede som forvalter på Vejlegård, da han i 1845 blev gift med den ti år ældre Rasmine, som før den tid havde været husjomfru først på godset Tøjstrup i Ryslinge Sogn og derefter på Vejlegård, som ægteparret forlod ret hurtigt for at rejse til Jylland. Her befandt de sig åbenbart ikke godt, for efter få års forløb var de tilbage på Fyn. I Folketællingen 1850 finder man parret i Nedergade i Odense, hvor Christian Helfach blot betegnes som landmand. Rasmine finder man i 1880 som halvfjerdsårig i

Albanigade i Odense, hvor hun betegnes som enke og husmor. Hun levede af sine midler og boede sammen med datteren Marie Nielsine på 34. Men Rasmine var ikke enke, Både Christian og Rasmine døde i Brooklyn i USA i 1888, og måske var Christian på et tidligere tidspunkt udvandret sammen med sønnen Frantz. Kun Marie blev i Danmark og døde 85 år gammel i 1930 i Odense Kloster.

En ganske interessant parentes er, at der i 1840 levede en Juliane Marie Helfach som enke efter løjtnant Helfach i Hune Mølle, Blokhushavn Sogn, hos krigsassessor Niels Bonche, som var møllens ejer. Det var uden tvivl denne Niels Bonche, som bestilte opførelsen af Vistoft Mølle hos møllebygger Niels Olsen i Randers (se bind 1, Vistoft Mølle). En 18-årig søn hed Johannes Bonche og arbejdede i møllen.

Nedtur for Dines Pontoppidan Møller

Årsagen til, at Helfachfamilien flyttede fra Klostermølle kunne også være, at der ikke blev udbetalt løn til mølleren, for de mange aktiviteter havde ført Dines Møller i økonomisk uføre, ligesom tidligere faderen og nu samtidig broderen. Dines var under konkurs i 1850, og i Folketællingen 1850 havde han og hans kone tilsyneladende forladt Klostermølle, da kun den unge datter Marie boede der sammen med en pige, en ældre fraskilt møller og en ung møllersvend.

Dines Pontoppidan Møller dør

Helt galt kan det dog ikke have stået til i Klostermølle, for et år efter Dines Pontoppidan Møllers død den 11. september 1852 solgte Cecilie Anne møllen for 16.000 rigsdaler til cand. phil. Mikkel Frederik Hertz fra Bogense, dog med den klausul, at der forelå en ret for C.A. Fischer på Vestbirk Trikotagefabrik (se bind 2, Vandkraftværker) til at anlægge et fabriksanlæg over for møllen. Det skete dog ikke, og desuden virker det umiddelbart, som om møllevirksomheden ikke levede op til, hvad den havde været i Dines Møllers tid.

I hjemmet og landbruget var kun ansat to tjenestepiger, en avlskarl og en røgter, og til husstanden hørte kun en gift møllersvend og en møllerdreng. Der var dog yderligere ansat en forpagter Frederik Ludvig Mønniche Ved taksationen i 1861 sattes det stråttækte møllehus, som bestod af 5 fag, var 10 alen bredt, og fyldte til 750 rigsdaler, mens maleværket med fem kværne drevet af to overfaldshjul stod til 2.500 rigsdaler, hvilket var mindre end tyve år tidligere, men ellers var der ingen ændringer sket.

Mønniche opgav forpagtningen i 1865 og rejste til København, og en ny mand trådte til.

Udbyslægten

Den nye mølleforpagter var den 31-årige Hans Christian Udby. Han kom fra Søvind ved Horsens med sin unge kone Bodil Marie Sørensen, der var fra dette sogn, men selv var han født i Them, hvor hans far Niels Udby på det tidspunkt havde en gård. Familien var omkring en anden gård i Tvillum Sogn, førend den i 1842 slog sig ned i Pinds Mølle, der i Folketællingen 1845 kaldes Vilholt Mølle. Møller Niels Udby var født i Daugård øst for Vejle, hvor hans far var degn og kirkesanger, og hans kone hed Anne Margrethe Uch. Hun var datter af konsumptionsforvalter Christian Ludvig Uch i Skanderborg, så dette møllerpar adskilte sig som så mange andre fra de mennesker, som skulle betjenes i mølle og møllestue. Møllevirksomheden blev da også drevet ved hjælp af en møllebetjent og en tjenestekarl, og endvidere omfattede husstanden to tjenestepiger.

Heller ikke møllen blev et blivende sted for familien. I stedet forsøgte Niels Udby sig som kromand i Sandvad Kro i Voerladegård Sogn, men i 1850 var han gået tilbage til sit gamle erhverv som landmand, da han var forpagter af præstegården i Blegind, men Hans Christian blev møller og blev ved erhvervet til sin død.

Skiftende ejere

Den 15. april 1869 ankom en ny ejer sammen med sin familie til Klostermølle. Det var gårdejer Niels Laursen fra Dauding i Grædsted Sogn, hvor hans kone gårdmandsdatteren Sidsel Marie Nielsen var født. Selv stammede han fra en gård i Stilling. Ved den lejlighed takseredes Klostermølle igen. Der var nu kommet et bageri til, og man får at vide, at vandmøllen var i to etager. Ved Folketællingen 1870 boede familien på en gård i Voerladegård, men Niels Laursen omtales alligevel som værende »af Klostermølle«. Han gav sig sikkert ikke selv af med mølleriet, og han var heller ikke mølle ejer i ret lang tid, for i 1870 solgte han møllen til Hans Christian Udby, der allerede i 1869 havde købt Toftgård i Voerladegård, hvor han bosatte sig og opførte en vindmølle. Niels Laursen derimod forlod sognet og overtog det følgende år en gård på Gl. Rye Mark, hvor man finder ham med en ny kone ved folketællingen i 1880 på gården Mariesminde. Det kan bemærkes, at Niels Laursen var en af de mange gårdejere i Rye, som havde en træskarler i sit brød og derved sikrede sig en ekstra indtægt.

Ved folketællingen i 1870 kaldes Hans Christian Udby fortsat møller, og hans husstand bestod foruden Bodil Marie af et par tjenestefolk, en møllersvend og en møllerlærling. Da han døde i 1874 og blev begravet i Søvind, fortæller kirkebogen, at

H.H. Holsts hovedbygning og staldbygning

han var ægtemand og møllejer i Voerladegård. Bodil Marie giftede sig kort efter med Niels Jensen fra Dørup, som overtog gård og mølle. Voerladegård Mølle, der sidst var en seksvinget vindmotor, blev bombet i slutningen af Anden Verdenskrig. Den lå lidt øst for kirken og ligesom den meget kønt på et højedrag oven for en dyb dal.

Den noget ustabile situation, som Klostermølle var kommet ud i, og som ikke bedredes, da Udby opførte vindmøllen, kan måske også ses i lyset af, at det var vanskeligt for møllegæsterne at nå frem til møllen, selv om Dines Møller for flere år siden havde forbedret adgangsforholdene.

Klostermøllens redning blev, at den ophørte med udelukkende at fungere som kornmølle. Udby solgte den i 1871 for 9.500 kr. til to mænd fra Rye, gårdejer Rasmus Jensen og kro- og gårdejer Jens Pedersen, der i øvrigt lod Gammel Rye Mølle opføre det følgende år. Samme år afhændede de to ejere Klostermølle til en virkelig »entrepreneur« Hans Hermand Holst fra Bredvad og Vilholt Møller.

Bredvad Mølle og Klostermølle får samme ejer

Bredvad Mølle var ved anlæggelsen i Middelalderen en almindelig kornmølle, men tidligt udvidedes den med et stampeværk. I slutningen af 1700-tallet var fæsteren den ovenfor nævnte Peter Kin-

go, den tidligere forvalter på godset Mattrup. Han overtog fæstet efter Jens Sørensen, hvis enke Anna Hansdatter, en gårdmandsdatter fra Underup, han samtidig giftede sig med. Der skiftedes efter hende i 1824 (død 1820), og af skiftet ses, hvilken social status møllerbørn kunne opnå: to sønner blev præster, Hans Søren Hansen, først i nabosognet Vinding, senere i Sæby, Holbæk Amt, og Laurids i Laurbjerg, senere i Aulum. En tredje søn blev guldsmed, mens datteren Maren kom i ægteskab med præsten Mathias Rahbek. De boede først i Underup, senere i Thyregod, i den præstegård, hvor Grundtvig opholdt sig, mens han frekventerede den sorte skole i Horsens. Senere kom Mathias Rahbek til Linå, og Maren endte i 1850 sine dage hos sin søn Jacob i Farre Mølle, nu Sillesthovedvej 20, i Give Sogn. Jacob havde forinden ejet Bredvad Mølle i nogle år i 1830'erne, og derfra flyttede han til Fjederholt Mølle, Rind Sogn. Denne forlod han for at drive Hastrup Mølle i Thyregod Sogn (se bind 2, Uhre Mølle). Her var han også kun i kort tid, for han solgte den i 1845 og blev forpagter af Farre Mølle. Møllen lå ved Omme Å og var en af de gamle danske vandmøller med underfaldshjul, og her afsluttede Maren Sørensdatter så sit liv efter de mange år som præstekone i sit gamle miljø om end på en anden egn. Sønnen fortsatte sit omflakkende liv, selv om han

købte Farre Mølle i 1852, for året efter solgte han den og overtog en gård i Ringgive Sogn, som han afhændede efter tre års forløb, samme år, som han overtog forpagtningen af Gl. Estrup Mølle i Fausing Sogn og boede i Estrup Borgerhus, med sin familie, der omfattede sønnen Knud Lyhne Rahbek, opkaldt efter forfatteren og litteraturhistorikeren af samme navn

Bredvad Mølle var en stor mølle, som i 1843 ifølge Schythes oplysning valkede 40.000 alen klæde i møllens fire valketrug eller kummer. Siden 1838 var Bredvad Mølle blevet drevet af Peder Martinsen Hyrup, hvis far havde været fæster af stubmøllen på Østervold i Fredericia (nedbrudt i 1894, men kan ses i Fredericia Miniby).

Familien Hyrup stammede fra Halk Sogn i Sønderjylland, og fra denne landsdel kom også den næste ejer Hans Hermand Holst, der var født i Frørup ved Christiansfeldt i 1824. Holst havde tidligere, bl.a. i Tyskland, givet sig af med træsliberi, men Bredvad Mølle fortsatte både som korn- og stampemølle efter hans overtagelse af den. I en statusbog har Holst beskrevet sine aktiviteter således:

»I 1852 overtog jeg, Hans Hermand Holst, Bredvad Mølle i forpagtning, med ret til at kunne købe ejendommen uden besætning og inventar i løbet af forpagtningstiden for en sum af rigsdaler

25.000. I året 1855 indgik jeg ægteskab med Frederikke Cecilie Møller, datter af enkemadamme Møller, ejerinde af Kloster Mølle. Samme år købte vi Bredvad Mølle og pengesagerne blev ordnede. .... Træsliberiet Vilholt blev opbygget i årene 1865 og 66 for en anlægskapital af rigsdaler 20.000, (jordene og vandkraften rigsdaler 3.000), slibebygninger og værker rigsdaler 17.000. Men da denne forretning må anses for ualmindelig risikabel og temmelig urentabel, så ansætter jeg ejendommen kun rigsdaler 15.000.

Da en udvidelse af træsliberiet anses for heldig, blev i året 1872 Kloster Mølle med en vandkraft af 80 hestekraft købt for rigsdaler 10.000, og forberedelserne til anlægget påbegyndt. Fabrikken ved Kloster Mølle, som har kostet – inklusive kanalen – 20.000 rigsdaler at opføre, blev sat i gang efter året 1873. Begge sliberiers drift gjorde fordring på min nærværelse, af hvis årsag jeg lod Andersen få Bredvad i forpagtning på 5 år, for en årlig afgift af 2.160 rigsdaler til hovedreparationer og 6 % af driftskapitalen. Den 1. april 1874 flyttede vi til Kloster Mølle for ved min nærværelse at støtte forretningen her, som blev trykket ved indførelse af fransk træmasse.

Sommeren 1874 blev her opført et stuehus, som kostede 6.500 rigsdaler, og står Kloster Mølle mig nu i 36.500 rigsdaler. Udvidelsen ved Kloster Møl-

Klostermøllens store slibesten

le burde vist ikke have været udført. Forretningen trykket. 1875 Forretningen flovere og mere tryk- ket«.

I 1885 solgte Hermand Holst Bredvad Mølle til sin 29-årige søn Christian Pontoppidan Holst, som havde stået for mølleriet i nogle år forinden. I 1906 afhændedes Bredvad Mølle til brødrene Anders Madsen Andersen og Anders Nielsen Andersen, sidstnævnte døde allerede i 1919. To år senere blev møllen udsat for ildebrand for tredje gang på omkring 75 år (den ene var dog påsat). Det var Anders M. Andersens hensigt at genopbygge møl- len, men så kom planerne om at oprette Vestbirk Elværk (se bind 2 Vandkraftværker), opstem- ningsretten blev solgt, og møllebygningen revet ned. Nu er så godt som intet tilbage af, hvad der var Bredvad Mølle, selv stuehuset er af nyere dato. Alligevel er det umiskendeligt, at der på Bredvadmøllevej 30 engang lå en vandmølle.

Vilholt Træsliberi

Selv om mange af Dines Møllers tiltag var uhyre spændende, blev det således ikke ham, som førte Klostermølle ind på industrialiseringens vej. Det skete først med Hans Hermand Holst. Han beva- rede kornmøllen, men stampemølleriet opgav han straks, for som han selv beretter, erhvervede han Klostermølle med det formål at drive træsliberi eller træmassefabrik. Foreløbig overtog han Klo- stermøllens møllersvend ved navn Jens Jørgensen, og han bestyrede Klostermølle til maj måned i 1873, men da han forlod stedet og flyttede til Ry, stod Hans Hermand Holst ene for styret af sin tredje mølle. Vilholt Mølle havde dog en bestyrer, ligesom Bredvad Mølle havde en forpagter.

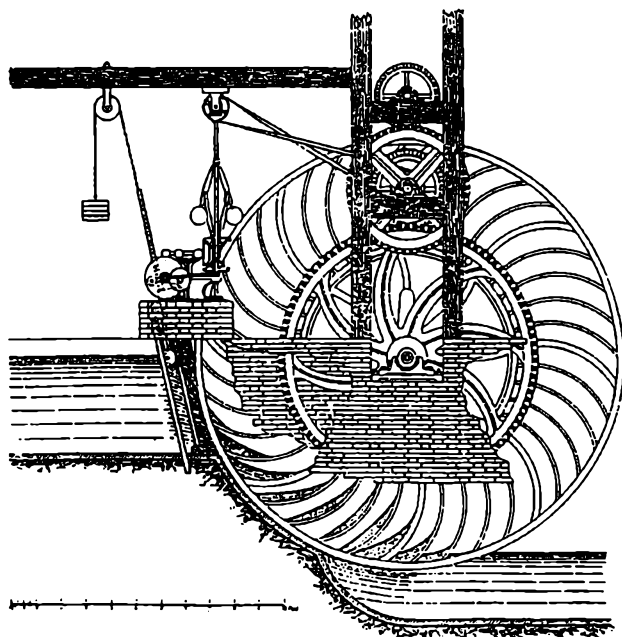
Holst var en Dines Møller-type, men endnu mere driftig. Han oprettede så hurtigt som muligt »Træmassefabrikkerne Kloster Mølle og Vilholt« og ændrede på udnyttelsen af vandkraften. Træ- massefabrikken, der, som Holst selv skriver, blev taget i brug sidst i 1873, blev ikke drevet af vand- hjulene, men af to turbiner. Han installerede dem i et nyt fritliggende turbinehus i røde mursten, som lå for sig selv ved en ny kanal, som blev udgravet fra den gamle. Alene turbinerne blev vurderet til 4.400 rigsdaler, mens de nye bygninger og maski- ner i alt sattes til 25.710 rigsdaler. Da Holstfamili- en tog den flotte nye hovedbygning i brug, blev Dines Pontoppidan Møllers kønne stuehus indret- tet til bolig for kusken og til lade.

Holst nøjedes ikke med at tænke på sin træmas- sefabrik, han opførte også to nye avlsbygninger, og i 1878 ombyggede han Dines Møllers møllehus. Møllehuset blev nu på tre etager, hvilket sikkert skete i forbindelse med installationen af endnu et vandhjul. Det var et hjul, Holst selv havde opfun-

det, og to år forinden havde han udtaget patent på hjulet, som blev kaldt Holsts vandhjul. Det var et sidefaldshjul af jern med krumme skovle, som udnyttede vandet bedre end et underfaldshjul eller et brystfaldshjul. I 1886 beskrev han hjulet i en tidsskriftsartikel, og her oplyste han, at hans mølle anvendte vandet tre gange. Det drev både det gamle vandhjul, hans eget hjul og turbinerne. Selv om Holsts hjul ikke blev almindeligt benyttet, anvendtes det dog i andre møller, fx i Usserød Klædefabrik og hans egen Bredvad Mølle. Borreby Mølle vest for Fangel havde også et af Holsts hjul, der blev monteret efter en brand i 1888 og stam- mede fra den nedlagte Frederiksdals Mølle ved Mølleåen (se Lyngby Møller, bind 1). Da Borreby Mølle ophørte i 1960'erne, blev hjulet flyttet til Klostermølle, og det var Anders Jespersens håb, at det igen kunne komme til at fungere på stedet, hvor Holst boede, da han opfandt det. Holst var dog godt selv klar over, at turbiner udnyttede vandkraften langt bedre, og Vilholt Træsliberi havde turbine fra starten i 1866.

Hans Hermand Holst sælger sit livsværk

Klostermølle var nu helt forandret, der var ganske vist stadig ansat møllere, men ellers kaldtes de ansatte fabriksarbejdere, og ifølge Folketællingen 1880 havde Holst desuden både en snedker, en smed og en gartner ansat. Kun den sidste havde ophold i familien. At virksomheden havde ændret karakter, ses også af, at Holst kaldte sig fabrikant, og at der var ansat en bogholder i virksomheden. Husstanden var i øvrigt meget omfattende med mange tjenestefolk, og en lærerinde til det eneste

Vandhjul efter H. Holst patent

hjemmeværende barn Georg Marius på syv var der også ansat. En husjomfru havde Cecilie Frederikke også til at stå for husholdningen.

I folketællingen samme år bliver man pludselig erindret om Cecilie Frederikkes mor: Dines Møllers Cecilie Anne. Hun levede endnu og boede hos datteren Johanne Marie, som var gift med ejeren af en af parcellerne af Skanderborg Ladegård Peder Sørensen, og deres yngste barn på et år hed Dines Pontoppidan Hans(en) Møller. Alle optænkelige navne var den lille dreng blevet forsynet med, men da han var omkring halvtreds, tog han navneforandring til Byr.

Syv år senere døde »Cecilieane Møller født Pedersen, 85 år gammel, enke efter Dines Pontoppidan Hansen Møller«, som Skanderup Kirkebog skriver, og hun blev begravet på Voerladegård Kirkegård, hvor Dines havde ligget i mere end tredive år. Man leder forgæves efter deres grave – ingen eftertid har fundet det naturligt at bevare dem.

Noget anderledes forholder det sig i Hover ved Vejle, hvor der i våbenhuset er anbragt en sten over mølleren i Holms Mølle i Grejsdalen, nu Gammel Hornstrupvej 5, som var Dines Pontoppidan Møllers grandonkel fra Bryrup Mølle. Stenen, der øverst er prydet med figurer af engle og akanthusranker, er meget slidt, og inskriptionen er noget vanskelig at læse, men mottoet i den ovale ramme lyder:

Her er daglig Slid
Hisset der er Kronen
her er Arbeid, Møie, Striid
der er evig Lønner

Oplysningerne om afdøde lyder:

I EN GLÆDELIG OP
STANDELSES FORVENTEN
HVILER HERUN
DER STØVET AF FOR
DUM VELAGTET MAND
MATHIAS SØRENSEN MØLLER
FØDT SKANDERBORGGAARD UDI BRYRUP
MØLLER I BRYRUP SOGN 1708 I JULI
OG DØDE UDI HOLMS MØLLE 1771 D 3 MAJI
TILLIGE MED HANS EGTEMAGE
ANNA RASMUSDATTER
WIND FØD 4 MIILE FRA RANDERS
UDI NORUP I WINDBLES SOGN 1716
DEN 29 MARZ OG DØDE HOLMS MØLLE
MDCCLXXX

Den sidste tredjedel af inskriptionen kan ikke læses.

Bodenhoffæraen

Måske var der en forbindelse mellem Cecilie Anne Møllers død og Holsts salg af Klostermølle det føl-

gende år. Køberne var Emil Brüel og Frederik Bodenhoff, som overtog Klostermølle for 74.000 kr., heraf de 29.000 kr. for maskiner, inventar og andet løsøre. Arbejdsfordelingen mellem de to interessenter var, at Brüel skulle forestå fabrikationen og ledelsen af virksomheden og derfor boede i Klostermølle som »træsliberfabrikant«, mens Bodenhoff blev i sin tidligere stilling som bestyrer af cellulosefabrikken i Hinnerup, som ejedes af De Forenede Papirfabrikker (se bind 1, Strandmøllen). Med disse fabrikker blev der indgået en aftale om en årlig leverance af 500.000 kilo sleben granmasse i 10 ½ år fra 1890 på den betingelse, at Klostermølle ikke påbegyndte en produktion af papir. Der var i mellemtiden blev installeret nok en turbine, men i 1895 løb vandet løbsk, så fabrikkens mure blev underskyllt. Murene revnede, midtermuren mellem de to turbiner brækkede over, og den bageste turbine sank 5 tommer.

To år senere blev Bodenhoff eneejer, men produktionen fortsatte uændret, ligesom kontrakten med De Forenede Papirfabrikker blev forlænget. I 1909 blev det nødvendigt at indlægge to nye Francis-turbiner af mærket Briegleb, Hansen & Co. i Gotha med en effekt på 137 hk til at drive slibestolen og det øvrige maskineri. Og kornmøllen blev heller ikke glemt, idet der i 1910 blev opført et nyt hus til vandhjulet af egetømmer fra den som kornmølle nedlagte Ry Mølle.

Arbejdsliv på Klostermølle

Søren Kjær Hansen (f. 1893) fortæller i *Mit Livs Historie i Øster Vissing Sogn* om sin far, som var »møllersvend og arbejdsformand på træmassefabrikken. Han nåede at arbejde under tre fabrikanter, Den første hed Holst, den næste hed Brüel, denne tredje var løjtnant Bodenhoff. Han var den eneste af disse, jeg kendte. Han var en flink mand. Han var glad for mig, fordi min søster Maren havde lært mig, at jeg skulle tage kasketten af for ham, når vi mødte ham, og det kunne han godt lide. – Min mor arbejdede også på fabrikken. Hun børstede kager, som de kaldte det. Hvorfor de skulle børstes, ved jeg ikke, men så var produktet færdigt fra fabrikken.

Derefter blev det lastet i en stor pram og skulle sejles til Alken Station. Prammen blev koblet til en lille damper, hvorpå far var skipper. Han har haft mange drøje ture, bølgerne kunne blive høje og lumske på Mossø«. I 1897 flyttede familien fra Klostermølle for at overtage et landbrug efter Søren Kjærs bedsteforældre, og man skulle tro, at det ville være godt for familien, som var meget stor, men nej, faderen havde været en dygtigere arbejder end landmand, og selv om Søren kun var en lille dreng forstod han, at pengene bedre kunne

forslå, da forældrene arbejdede på Klostermølle – det talte de tit om.

Trafikken på Mossø indledtes i 1874 og indstille- des i 1932.

Elfremstilling. Kornmøllen ophører.

I F. Bodenholfs tid skete der ingen ændringer i produktionen og heller ikke, da hans søn Ernst gik ind i virksomheden. Men en omstilling af produktionen blev nødvendig, da prisen på træmasse var faldende efter Første Verdenskrig. Desuden kom Klostermølle i en vanskelig situation, fordi importtolden på udenlandsk træmasse ophørte i 1924. Da så De Forenede Papirfabrikker ikke fornyede kontrakten, kunne Klostermølle, der i 1928 overgik til et familieinteressentskab, til alt held gøre noget ved sagen. Fra begyndelsen af 1930'erne begyndte virksomheden selv at fremstille pap af træmassen. Det var datteren Lithas mand Svend Schouboe-Madsen, der stod for denne produktionsomlægning.

På dette tidspunkt blev der stadig formalet korn, og det fortsatte til begyndelsen af 1940'erne, hvorefter møllebygningen i forbindelse med en produktionsomlægning blev anvendt som tørre- rum. I et par år blev vandkraften ikke udnyttet, men i 1949 gik man også her over til turbinedrift.

Bræddebeklædningen på hjulsiden blev fjernet, og bindingsværket udmuret. Herefter opførtes et turbinehus i tilknytning til møllehuset, hvor der blev installeret den lille turbine, som nu er udstillet i bygningen. Den leverede via en dynamo (400 volt jævnstrøm) strøm til maskinerne i huset og fungerede til et par år før lukningen, da gearkassen fra Scania Vabis brød sammen. Møllens stue- tage blev samtidig indrettet til maskinværksted og en smedje bygget til, mens anden etage, det gamle kværnloft, blev til tømrerværksted og folkerum.

De to store turbiner, der begyndte af levere jævnstrøm til virksomhedens, stuehusets og ladens belysning i 1917, drev slibestolen og øvrigt maskineri via direkte remtræk og overliggende aksel indtil 1974 sammen med Vilholt Fabrik. Da sliberiet ophørte her, blev der i 1953 trukket et kabel herfra, som kørte på 3.000 volt vekselstrøm med transformator i hver ende til/fra 380 volt. I Vilholt blev der monteret en asynkron generator, og i Klostermølle en speciel elektromotor/generator, så de to virksomheder kunne samkøres. Først i efteråret 1972 blev man koblet på det offentlige net, der dengang var Galten Elværk.

For at øge drivkraften og dermed produktionen blev der før Anden Verdenskrig installeret en dieselmotor i Klostermølle, men på grund af oliemangel kunne den dog ikke køre under krigen. Den kom atter i gang, men om søndagen blev der i

slutningen af 1950'erne brug for mindre drivkraft, da søndagsarbejdet ophørte, og da blev der ind- lagt en mindre turbine bag ved de to gamle i det store turbinehus. Kun den kørte derefter om søn- dagen, da den kunne klare strømforsyningen ale- ne.

Klostermølles produktion ændres

Produktionsomlægningen blev Klostermølles red- ning, og Schouboe-Madsen var fra 1935 den reelle ejer. Familieinteressentskabet blev ændret til et aktieselskab, A/S Papir- og Træmassefabrikken Klostermølle og Vilholt. I forbindelse med den ændrede produktion blev der opført en del nye bygninger, som nu er forsvundet med undtagelse af tørreladen. Der eksisterede allerede fra Holsts tid et tørrehus med åbne sider, så vinden kunne tørre træmassen, og da de nye ejere kom til, opfør- tes en regulær tørrelade. Nu blev tørrehuset er- stattet af en større bygning i tre etager med regu- lerbare trælemme i siderne. Tørreladen blev udvi- det flere gange, og efter en brand i 1954 (et skilt med årstallene 1944-1956 står på bygningen) er bygningen nu ca. 90 meter lang, 7,5 meter bred og 8 meter høj. Så sent som i 1967 installeredes et automatisk tørreanlæg i en bygning i tilknytning til tørreladen, og Schouboe-Madsen indkøbte brugt maskineri for at gå over til en genbrugspa- pirproduktion, da konjunkturerne blev dårlige og anlæggene ikke var tidssvarende. Til det formål blev maskineriet fra den nedlagte Reirmans Papir- fabrik på Amager indkøbt og installeret i løbet af 1972. Pulpningen og produktionen af vådt pap foregik på Vilholt, hvorefter det kørtes til Kloster- mølle og blev tørret i tørrekanal for at blive glittet og færdigbehandlet. De færdige varer var bl.a. bogpap og sømæsker, og denne produktion fort- satte helt op til 1974. Imidlertid kunne økonomien ikke rigtig rettes op, og ved årsskiftet 1973/74 blev det besluttet at sætte virksomheden til salg. Inden der var sket yderligere i sagen, nedbrændte en del af bygningerne Store Bededag 1974, og blandt de nedbrændte bygninger var turbinehuset, hvor de to Francisturbiner befandt sig. En begrænset pro- duktion kunne dog holdes i gang, men det endte alligevel med, at Klostermølle blev nedlagt.

Vilholt Fabrik var i 1950'erne gået over til en produktion af gråt pap, og denne fortsatte ingeniør Esben Lindgreen, der var blevet udnævnt til direk- tør for hele aktieselskabet kort før branden. Han og hans kone overtog Vilholt Fabrik og Klostermølles maskinpark. Produktionen af gråt pap blev dog indstillet af miljøhensyn og i stedet indkøbt i Tysk- land. Virksomheden gik over til at efterbearbejde genbrugspapir, og leverancen af strøm til Galten Elektricetværk, senere til VOH gav en god ind-

Den lille turbine i Klostermølle

tægt, da den kom op på ca. 500.000 kWh/år. Produktion foregik med turbine og en Asea vekslestrømsgenerator. Vilholt Fabrik, som også fremstillede papæsker til søm, lukkede i 1988, så først da forsvandt den sidste rest af Hans Hermand Holsts store værk. Bygningerne står der dog endnu, og de nuværende ejere har været i fuld gang med at restaurere fabrikken siden overtagelsen i 1990. Der produceres stadig el, og der leveres stadig strøm til nettet ved hjælp af turbinen, som blev fremstillet af de Smitske Fabrikker i Ålborg i 1949.

Staten opkøbte opstemningsretten samtidig med, at Vilholt Fabrik blev solgt, og Skov- og Naturstyrelsen havde til hensigt at fjerne dæmningen i Gudenåen. Det kunne imidlertid ikke lade sig gøre i første omgang, da anlægget var blevet fredet i 1984. Dansk Naturfredningsforening støttede bevarelsen af opstemningen, og foreløbig summer det af liv i turbinehuset, når generatoren arbejder. Synd vil det være, når dæmningen, der blev anlagt ved et stor gravearbejde under Første Verdenskrig, engang forsvinder. Forhåbentlig kan kanalen og den lille mølledam bevares. Holsts riværk og møllesøen på omkring 3 ha ligger nu som et sumpet område lidt længere oppe ad Gudenåen.

Vilholt Fabrik ligger i et meget smukt område, hvor dalskrænten på den modsatte side af Gudenåen står næsten lodret, og på Vilholtsiden, hvor den er mindre stejl, er den bevokset med skov. Man kan bedst finde Vilholt Fabrik ved at gå ad den private vej fra Vorvadsbro, som forløber langs med Gudenåen og også fører til Møldruphus. Her på Højgårdsvej 5 lige efter den kønne hvidkalkede stråtte tidligere bestyrer- og fabrikantbolig møder man synet af Vilholt Fabrik med de smukke høje gamle fabriksvinduer.

Klostermølle i dag

På baggrund af møllens lange historie købte staten ved Miljøministeriet Klostermølle i 1975, også for at sikre kanofarten på Gudenåen, som går over land lige bag ved møllehuset. Sælger forpligtede sig til at retablere arealet, hvor fabrikken havde ligget, hvilket betød en jævning af brandtomten og redrivning af bestående bygninger. Mod det sidste rejste der sig et ramaskrig, og der blev nedsat en arbejdsgruppe under Vejle Amt, som skulle »formulere målsætningen for ejendommen af hensyn til dens enestående natur- og kultur-mæssige kvaliteter samt dens store lokale betydning«. Da fredningsplanudvalgene blev nedlagt i 1978, aflø-

Tørreladen

stes gruppen af et *Klostermølleudvalg*, hvis opgave det blev at fortsætte dette arbejde og »at fremkomme med et forslag til ejendommens og dens bygningers anvendelse samt hovedretningslinjer for driften«. Bl.a. fordi det var tanken at nedrive tørreladen, som er ganske enestående i sin art, blev der i 1980 dannet en selvejende institution med henblik på at bevare det historiske industrielle anlæg, som forpagtedes uden betaling for 10 år, og i den periode istandsattes tørreladen delvis udvendig. Udvalget, som afgav betænkning i 1986, indstillede, at Klostermølle blev bevaret for eftertiden, sådan som den selvejende institution ønskede, men anbefalede en anden konstruktion, således at den stærkt tiltrængte og bekostelige restaurering og renovering af bygningerne kunne gennemføres.

Renovering og restaurering går i gang

Resultatet blev, at bygningerne er blevet renoveret ved Silkeborg Statsskovdistrikt. Møllehuset stod færdigt i 1991 med sin oprindelige udvendige træbeklædning. Året efter opførtes et nyt turbinehus for at beskytte de to gamle turbiner, der var intakte efter branden. Huset er ikke genopført i røde sten som det oprindelige, men erstattet af en sortmalet træbygning.

Den tidligere møllerbolig, som blev opført af Dines Pontoppidan Møller, er en smuk stilren bygning, rødkalket med hvidkalkede pilastre, og en

fyrd for øjet. Huset er det første, besøgende ser, når de efter den store granitsten med inskriptionen »Klostermølle« og et indhugget møllehjul følger vejen ned til møllekomplekset. Efter en omlægning i 1935 går landevejen nemlig ikke længere ad dæmningen til møllen og tværs over gårdspladsen. Denne ligger nord for det gamle stuehus og er stort set lukket på de to sider. Til højre ses den nye hovedbygning, og over for stuehuset findes møllegårdens lade og stald. I vestenden af stalden lod Schouboe-Madsen indrette et driftskontor i 1940'erne.

På selve mølleområdet ligger møllehuset ved Klosterkanalen, den gamle oliebod fra 1949, der lidet pietesfuldt er indrettet til toilet, det nye turbinehus og den vældige tørrelade. Mest imponeret bliver de besøgende dog nok over en række af gamle møllesten, slibesten, som er opstillet langs med kanalen og vejen, inden man når frem til sluseværk og bygninger.

Møllehuset og træladen er indrettet til museum, mens de andre bygninger har fundet anden anvendelse. I det gamle stuehus bor opsynsmanden, efter at huset blev moderniseret i slutningen af 1990'erne, driftskontoret er blevet mødelokale, og i den nye hovedbygningens kælder holder en naturskole til. Den drives af Natur og Ungdom sammen med Silkeborg Statsskovdistrikt. Huset er i øvrigt indrettet til lejrskole for foreningens medlemmer.

Tidens tand har endog skånet nogle af planterne og træerne fra Voetmanns haver. I frugthaven øst for anlægget vokser syrenbuske, nøddebuske, æble- og pæretræer, og langs kanalen træffer man stadig på ribsbuske, men som *Voeladegårdbogen* skriver, om de er »ansigtsfarvede«, ved man ikke, da de ikke kan bære frugt, hvor de står. Humle findes flere steder i området, og mellem gårdspladsen og åen står store flotte træer af vinget valnød, der godt kan stamme fra Voetmanntiden.

Naturcenter

Klostermølle ligger trods de mange år, der er gået, siden den blev anlagt, stadig utrolig naturskøn ved foden af Sukkertoppen, og der udgår mange vandreture herfra i et landskab, som ikke har ændret sig meget, siden munkene byggede kanal og mølle.

I 1992 anlagde Skov- og Naturstyrelsen en fiskepassage, så Gudenåens vand ledes uden om kanalen og igennem et af de oprindelige åløb til Mossø. Stigbordet er bevaret og bruges som frisluse ved store vandføringer. I en del af det er indsat et automatisk hæve/sænke stigbord.

Et fugletårn, hvorfra fuglelivet i Mossø kan studeres, blev indrettet i nordgavlen af tørreladen i 1998, og desuden er stisystemerne blevet udbygget. Sidst i juni måned 2004 indviede daværende miljøminister Hans Christian Schmidt en ny sti mellem Ry og Klostermølle Naturcenter. Det er Søhøjlandets Økomuseum, der har fået ideen til ruten, og Danmarks Naturfredningsforening lokalkomiteé i Ry har bakket op om sagen. På turen kan man opleve lyngbakkerne ved Gl. Rye, Salten

Å og Klosterkær, som er Danmarks største indlandsdelta. Turens endemål er Klostermølle, hvor besøgende kan se udstillinger om egnens natur, klostret og den tidlige industrikultur.

Kilder: J.J. Ravn Skoler og Skolelærere, Vejle Amts Årbog 1906; samme: Elbo og Holman Herreder 1918; Chr. Heilskov: Sønder-Vissing Sogn 1951, Østjydsk Hjemstavns 1953; Slægtsbog for efterkommere af Dines Pontoppidan Hansen Møller, Dansk Slægtsforskning Fredericia 1964; Niels Ravn: Gamle slægter i Rye Sogn 1969; Kristian Vestergaard: Vandmøller i gl. Skanderborg amt 1981; Rapport, Klostermølleudvalget 1986; Helle Kold Jespersen: Besøgscenarier Klostermølle, Projekt opgave ved Landbohøjskolens skovbrugsstudium 1994; Bygning By og Land, nr. 11 – marts 1990 Særnummer; Anders Jespersen: Borreby Mølle, Den Danske Mølle nr. 1 1994; Allan Leth Frederiksen: Vand, Kraft & Værker 1994; Jens Jepsen: Kollerup gennem 200 år, Kirstine Kirkedal Andersen: Minder fra min barndom i Voeladegård, Gunnar Laurberg: Bredvad Mølle, Brædstrupegnens Hjemstavnsforenings Årsskrift 1997; Kurt Dalsgård Sørensen: Grå Mølle i Egådalen, Århus Stifts Årbøger 1998; Jens E. Pedersen: Frederik Hansen Møller til Ørneborg og Løvenholt: Årbog 1999, Egnarkivet for Them Kommune; Forfattergruppen, Brædstrupegnens Hjemstavnsforening: Voeladegårdbogen 1 2001; Boum Pyndiah: Sagen om Nørre Snede Vindmølle, Den Danske Mølle nr. 11 2003; Peter Bøgh Nielsen: Klostermølle – produktion af træmasse og pap, Brædstrupegnens Hjemstavnsforenings Årsskrift 2003; Palle Kousgaard: Vandmøllerne ved Salten Å 2003; Forfattergruppen, Brædstrupegnens Hjemstavnsforening: Sønder Vissing sogn, slægts og lokalhistorie 2004; plancher i Klostermølle Naturcenter; Esben Lindgreen, Voeladegård, tidligere Klostermølle og Vilholt Fabrik; naturvejleder Jan Kjærgaard, Silkeborg Skovdistrikt.

Køng Mølle

Byvejen 2, Køng, 5620 Glamsbjerg

Vandmølle, tidligere 1-2 overfaldshjul, 1946 turbine

Vandføring, stigning og malekarm er bevaret

Mølle dammen er bevaret

Anlagt før 1550

De ældste bygninger fra omkring 1800

Driften ophørt 1965

Privat. Anvendelse: Elfremstilling

Møllen i landskabet

Vandmøllen ligger dybt nede ved Haarby Å, der har sit udspring ved herregården Krengerup nordøst for Glamsbjerg. På sin færd til Nabben ud i Helnæs Bugt og videre ud i Lillebælt løber den igennem landsbyen Køng, lige syd for Glamsbjerg. Mølleanlægget, der delvis består af et smukt hvidt bindingsværksanlæg med sorte stolper, ligger lidt tilbage trukket fra den gamle vej igennem Køng. Trafikken mod Fåborg er nu ledt uden om byen og forløber næsten lige forbi Hjemstavns museet Landmålergården, som foruden at fortælle om landbruget (der findes fx en hesteomgang) og livet på en stor gård i gamle dage, også omfatter den kendte fynske urmagerslægt Wibyes smukke hus, som indeholder et lille urmuseum, og som i øvrigt tidligere lå ikke langt fra Køng Mølle.

Lidt længere sydpå kommer man til Gummerup, hvor digteren Ambrosius Stub levede sine barndomsår i en lille stråtekt ejendom. Den ligger ud til landevejen, og i haven står der en mindesten over digteren, som levede fra 1705 til 1758. I kirkebogen har præsten i Køng omhyggeligt skrevet »Digteren Ambrosius Stub« oven over dåbsindførslen af Christopher skrædders søn i Gummerup.

Møllens historie

Køng Mølle er flere hundrede år gammel og menes anlagt i 1300-tallet på den tid, hvor Valdemar Atterdag befalede, at der skulle bygges vandmøller, for at åerne ikke skulle løbe i havet uden først at have gjort landegavn. Men den kan være endnu ældre. I de skrevne kilder støder man ikke på den førend to hundrede år senere. Bl.a. biskop Jacob Madsen nævner i sin visitatsbog den 16. oktober 1589, da han første gang besøgte Køng, hele tre møller i sognet, men alle var små og kørte med én kværn, dvs. de havde kun ét vandhjul.

Matriklen 1662 oplyser, at Køng Mølle ydede 6 ørter i landgilde og ejedes af Frøbjerg, i Matriklen 1664 var hartkornet sat til 7-4-0-0, og ejeren var den samme. I 1671 anfører Båg Herreds Tingbog Pierre le Røj i Stockholm som ejer. Da var der store problemer med vandtilførslen, fordi ejeren af Søholm Morten Skinkel, havde ryddet voldgrave-

ne ved Søholm og derved frataget Køng Mølle en del af vandet ved at formindske vandstanden i søen. Han havde trukket stigning, så vandet var løbet ud til stor skade for mølleren i Køng Mølle, der ikke kunne male på grund af mangel på vand.

Markbogen til Matriklen 1688 giver en detaljeret beskrivelse af Køng Mølle på dette tidspunkt:

»Vandet til møllen har sit eneste tilløb fra Søholm Sø (dog kommer der vand fra Almbæk), som mølleren må have med bevilling af hans excellence Morten Skinkel, eftersom han ved dæmning kan formene mølleren vandet, når han vil.

Ud i møllen findes tvende kværne (altså var møllen blevet udvidet siden biskop Jacob Madsens besøg næsten hundrede år tidligere), som drives ved overfaldshjul. Når længerevarende frost om vinteren og stor tørke om sommeren, kan møllen ej male af mangel på vand. Til møllen er en liden mølledam, som ej kan forsyne møllen med vand, dersom den ej får hjælp fra Søholm Sø. Samme mølle har ingen vis søgning uden fire gårde i samme sogn, som af husbonden er tillagt, ellers maler han for hvem, som med fri vilje vil komme did, når ej er mangel på vand.

Til denne mølle er ingen gærdsel, skov, hug eller ildebrand, enten af skovhugst eller tørveskær. Sonden for møllen en kålhave til nødvendig kål, i samme have hummeljord til stænger. Vesten møllen nogle få frugttræer. Mølleren hedder Hans møller«.

Man får her et klart indtryk af, hvor svært det har været for Hans møller, når han i den grad var afhængig af Morten Skinkel, så meget mere, som han næsten ingen møllepligtige kunder havde – han kunne let blive svigtet af de omkringboende bønder, når han desuden ikke kunne male i lange perioder af året.

Ifølge Matriklen 1688 ser det dog ud til, at forholdene havde bedret sig, da ejeren nu var Søholm, men møllen havde, ganske vist i lighed med de fleste andre møller i området, et meget lille jordtilliggende med hartkorn ager og eng på 0-1-2-2. Mølleskyldshartkornet blev sat til 5 tønder i 1689, en ansættelse, som stammede fra dengang, vandtilførslen blev forringet, hvor der blev vist Hans møller den gunst, at det blev nedsat med 1½ tønde.

Køng Møllens fæstere og ejere de følgende år

Den 24 april samme år døde Hans møller i Køng by 70 år gammel, og det var uden tvivl ham, med efternavnet Madsen, som havde problemerne med Morten Skinkel. Hans kone Dorthe Eliasdatter døde i 1690, 72 år gammel, og hun havde allerede i et år ikke mere været ansvarlig for de nødvendige

Køng Mølle

kål og frugternes høst, ølbrygningen var også sluppet hende af hænde. Men man kan stadig se hende for sig, mens hun går i den spartanske have og henter dens afgrøde for i køkkenet at tilberede kålene og frugterne efter den tids skik, hvor begge dele især blev anvendt til supper.

Kirkebogen omtaler også gl. Anders møller i Køng by, der døde samme år som Hans møller i en alder af 85 år. Hvem han var, er ikke klarlagt, og der optræder også i disse år en Christen Pedersen møller i Køng.

Imidlertid, den 29. september i 1689, blev Jens møller i Køng Mølle trolovet med Anne Madsdatter fra Gummerup og gift med hende den 20. november samme år. Denne Jens hed Madsen til efternavn og var søn af Mads Madsen (som kunne være Hans Madsen møllers bror) i Køng By, der døde 73 år gammel i 1691. Den samme skæbne overgik dette år også Køng Møllens ejer »hans excellence hr. gehejmeråd Morten Skinkel til Søholm, Brahesholm og Krengerup«.

Jens Madsen mistede sin kone, der døde i april 1697, 30 år gammel, efter at hun havde født to døtre Maren og Karen. Han giftede sig straks igen, og han fik en lille datter døbt skærtorsdag den 21. april 1698 med den første kones navn, som traditionen bød. Den anden kone, der også hed Anne Madsdatter, mistede han også, hun døde 28 år

gammel og blev begravet som de andre møllerfolk, ikke langt fra sit hjem, på kirkegården i Køng den 11. juli 1703.

Jens Madsen fortsatte ufortrødent med at gifte sig, men hans koner blev ældre og ældre, den sidste, som han giftede sig med i 1714, hed Anna Laursdatter, og hun døde kort tid før ham i 1729 84 år og 7 måneder gammel, mens han blev 69 år. Alle møllerkonerne stod ofte fadder til byens børn og kun omtalt som Jens møllers kone i kirkebogen. Den næste møller hed Anders Andersen, der bliver gift med Karen Hansdatter fra Gummerup i 1730. Deres førstefødte, som kom til verden året efter, blev døbt Anders, men moderen kom til at ligge ham ihjel, og hun blev af den grund publice absolveret i kirken. Oftest skete dette, fordi man havde forbrudt sig mod det sjette bud. Der fulgte flere børn efter, men nogle af dem døde som små, således den femårige Laurids og den treårige Hans ganske kort tid efter hinanden i 1737. Tvillinger blev det til samme år, Karen og Mette.

De mange børnefødsler og dødsfald kan ikke være gået spurlost hen over Karen Hansdatter, der dog overlevede sin mand. Anders Andersen døde i 1749, 54 år gammel. Han blev begravet samme dag som en karl fra Glamsbjerg, der tjente i møllen, men som var kommet syg hjem til sin gamle mor, hvor han døde i en alder af 42 år. Der boede

også en tid en gift tømmersmand i møllen, men ellers vides lidt om livet her i det meste af 1700-tallet.

Laurs møller blev den næste møller, og hans steddatter Mette kom i samme situation som Anders Andersens kone, der muligvis var hendes mor. Hun blev også publice absolveret, men det var, fordi hun havde syndet mod det sjette bud, dog ikke mere, end da hun og faderen til barnet, syndens frugt, måtte stå frem i kirken, var de ægtefolk.

Møllersøn fra Brahetrolleborg Mølle køber Køng Mølle

Laurs døde i 1776, men han havde de sidste år af sit liv ikke udøvet sit hverv, da Køng Mølle var blevet solgt på en auktion i Odense over Brahesholm, Krengerup og Søholm med tilhørende gods den 23. april 1770. Den nye ejer hed Gustav Frederik Møller, oprindeligt med efternavnet Calmer, og det var ham, der ved stedfortræder, da han boede ved Brahetrolleborg, købte Køng Mølle på auktionen. Han kan have fået mulighed for det, da hans mor madame Calmer i Brahetrolleborg Mølle døde i 1767. Skiftet efter hende blev afholdt den 4. december samme år, og dette viser, at det i hvert fald var en familie med ganske gode forbindelser. Gustavs søster Vilhelmine var gift med en skovrider Holst på Lolland, og deres mosters mand var seigneur Rasmussen, forpagteren på Trolleborg (Brahetrolleborg). I huset hos ham var Ide og Charlotte, to af Gustavs andre søstre, mens Dorthe Benedikte opholdt sig i Æble Mølle, der uden møllehus stadig ligger idyllisk på Æblevej 6 i Refsvindinge, ikke langt fra Lille Mølle (se bind 2). En bror Conrad var i Haarby Sogn hos Mads Møller i Filstrup, og på gården Filstrup tjente Andreas Calmer. De to yngste børn, sønnen Christian og datteren Ellen, boede stadig hjemme i møllen, mens Gustav på dette tidspunkt opholdt sig på herregården Glorup i Svindinge Sogn.

Gustavs far, møller Morten Eriksen Calmer, var født ca. 1708. Hele sit voksne liv havde han været møller i Brahetrolleborg Mølle, og han giftede sig i 1741 med Marie Madsdatter Møller, en datter af forpagteren på Brændegård i Vester Åby Sogn. Morten Calmer døde i 1786, og da var de fleste af hans døtre kommet godt i vej som Dorthe Benedikte, der blev gift med Jonathan Møller, søn af Frands Møller i Bremerhus, der sikkert ligesom sønnen var skovrider på Brændegård. Dorthe og Jonathan boede nemlig også i Bremerhus, hvor Dorthes søster Ellen opholdt sig ved Folketællingen 1787. Da Dorthe blev enke i 1796, var hendes mand skytte under Flintholm, og familien var flyttet til Ågrønhuset i Hundstrup Sogn. Skiftet efter ham blev udsat, fordi Dorthe mente, at hun var

frugtsommelig, men det viste sig heldigvis for hende ikke at være tilfældet, for der var allerede syv børn i alderen 5 til 23 at tage vare på. Ide var blevet gift med Christopher Møller, som var forvalter på Moltkenborg Hovedgård i Gudme Sogn, og Vilhelmine giftede sig efter sin første mands død med materialforvalteren Frederik Weyberg på Christianssæde i Skørringe Sogn. Bortset fra Gustavs fortaber sønnernes skæbne sig mere i det uvisse, men Christian Calmer finder man i Folketællingen 1801 som skovfoged i Troense på Tåsinge.

Gustav Calmers problemer

Køng Mølle kostede i første omgang 890 rigsdaler, men skødet var ikke blevet offentliggjort korrekt, og Gustav Calmers stedfortræder, en handelsmand fra Assens, måtte rejse den lange vej til Eckernförde, hvor sælgeren Frederik Vilhelm, greve af Holck, opholdt sig. Han udstedte skødet, som Calmer, der allerede var flyttet ind på møllen med sin unge kone Liffa Johansdatter, en gårdmandsdatter fra Køng, fik overdraget juleaften 1770, men udflugten til Slesvig havde været en bekostelig affære for den nybakte møllelejer.

Køng Møllens jordtilliggende og mølleskyld var som næsten hundrede år tidligere, men Calmer øgede jordarealet til 15 1/2 tønne land i de følgende år. Det så jo alt sammen godt ud, men Calmer havde forkøbt sig, hans gæld beløb sig i marts 1791 til 3.768 rigsdaler, næsten fire gange den sum, han havde betalt for møllen 21 år tidligere. Resultatet var, at han måtte søge hjælp, og det blev hos hans kones bror Rasmus Johansen på Skrinshave, en gård i Nårup, Veringe Sogn. Svogeren skulle ifølge en kontrakt have lov til at bruge Køng Mølle med besætning og indbo mod at betale Calmers gæld. Desuden forpligtede Rasmus Johansen sig til at forsørge sin søster og søsterens børn en tid uden at modtage betaling herfor. Gustav Calmer ville selvfølgelig gerne have kontrakten til at træde i kraft, men inden da ønskede svogeren endnu en opgørelse over gælden. Den viste sig at være meget større end først opgivet, og selv om Rasmus Johansen gerne ville have hjulpet sin søster, var det ham helt umuligt.

Det kom til en familiestrid, hvor Rasmus Johansen anklagede Gustav Calmer for bedrageri, ikke ubilligt, da gælden var på i alt 9.868 rigsdaler. Retten afgjorde sagen, men det eneste, som kom ud af klagen, var, at Calmer skulle betale omkostningerne, og kontrakten blev ophævet.

Calmers enorme gæld var bl.a. opstået ved en pantsætning af hele Køng Mølle med alt tilhørende inventar, besætning, indbo og jordtilliggende til en søn af Krengerups ejer, men hvorfor svoge-

Glamsbjerg Mølle og Elværk. Foto Per Gliese 2000

ren skred så drastisk til værks, er ret uforståeligt. Dog havde Calmer også været så ufornuftig at lade nye bygninger opføre – vel fordi familien var vant til den nære tilknytning til godsernes herskabelige hovedbygninger – der i 1803 blev vurderet til 1850 rigsdaler mod vurderingen til bygnings-skatten året før, som lød på 730 rigsdaler. Dette byggeri kan dog ikke alene være forklaringen på den store gældsætning, men måske var det stadig manglen på vand, der spøjte, for den førte til stridigheder med den ovenfor liggende Glamsbjerg Mølle. Denne kom Krengerups ejer Frederik Sigfried greve af Rantzau i besiddelse af i 1776, da han købte Søholm, der en tid ikke havde hørt under Krengerup. Stridighederne varede i næsten 25 år indtil 1799, uden at Gustav Calmer fik mere vand til sine møllehjul undtagen en enkelt gang, hvor der kom alt for meget. Calmer beskriver det selv i et brev til Rantzau: »Da jeg den 7. november ganske havde optaget min sluse ved møllen for at få den repareret, blev stigbordet ved Søholm Sø trukket om natten, hvorved vandet fra søen fik så skrækkelig en overmagt, at hvis jeg ikke ved dets gruelige susen var blevet vækket, kommet slusen til hjælp, havde møllen været i yderste fare, derved led jeg den for mig ubodelig skade, som desværre endnu er kendelig nok, da vandet borttog et stykke af dæmningen, som ikke kan opfyldes med 300 læs fyldning, hvem der trukket for søen den nat kan jeg vel ikke bevise, men dette ved jeg og enhver, som vil bese slusen, at ingen ubekendt eller fremmed kunne foretage sig dette arbejde, da ikke en eneste fjæl ved slusen kan hæves uden behørigt redskab, og Jacob møller (mølleren i Glamsbjerg Mølle) jo desuden var på den tid ..... bevilget at sætte lås for slusen«. Der var ingen tvivl i Køngmøllerens sind: det var konkurrenten, som havde sluppet vandet ud for at ødelægge Køng Mølle. Det forlyder ikke, om han nogensinde fik erstatning for dæmningsbruddet, eller hvor-

dan han klarede at drive møllen videre med den store gæld. Imidlertid afhændede han Køng Mølle til sin søn Rasmus Gustavsen i 1804, selv om han kun var 56 år gammel. Da han døde elleve år senere, var han så fattig, at han kun efterlod sig sine gangklæder, og de var ikke så meget værd, at de kunne betale hans begravelse.

Calmers skæbne var besynderlig, opvokset som han var i Brahetrolleborg Mølle, tæt på Rewentlowerne, med gode familieforbindelser, og selv havde han opholdt sig både på Glorup og Brahetrolleborg – i hvilken stilling er uvis – men hans breve i forbindelse med de forskellige trætter vidner om, at han var en velbegavet og veluddannet mand, der var en levende skribent med en god hukommelse. I 1799 prøvede han således at få grev Rantzau til at erindre begivenheder, som lå sytten år tilbage i form af dette lille genrebillede: »Tør jeg fordriste mig til at erindre Deres højvelbårenhed, om De ikke kan huske og erindre Dem om, at i året 1772 den 19. dec. kom De ridende om morgenen ganske tidlig for min dør her i Køng Mølle og spurgte, om mølleren var hjemme. Derpå svarede min kone, som gik på gulvet og fejede, at jeg lå i min seng endnu, sagde Deres højvelbårenhed, at jeg skulle være snar at komme ud til Dem, at det var lige meget, enten jeg var påklædt eller ikke, De ville ikke stå af hesten, da De ville på harejagt«. Og trods alle genvordighederne lykkedes det Calmer at bevare møllen for sine efterkommere.

Calmers sønner

Det kan ikke have været let at være barn i Køng Mølle i disse år, og det blev i første omgang Rasmus, den yngste af Calmers tre sønner, der påtog sig den tunge byrde, det var, at føre møllen videre. Hans to ældre brødre blev begge dragoner og var i tjeneste i flere år. Mads Gustavsen, som var den ældste søn, endte dog med at blive Køngmøller alligevel, for han blev på grund af en epileptisk sygdom hjemsendt i 1808, og da Rasmus to år senere blev præstegårdsforpagter i Vemming, købte Mads møllen. Hvorfor Rasmus opgav livet som møller, ved man ikke, men det er ikke umuligt, at det var de økonomiske forhold, der var for ugunstige – her midt under Napoleonskrigene. Desuden havde han købt møllen på nogle ret usædvanlige vilkår. Han stillede fuldkommen sikkerhed for en sum på 800 rigsdaler, en sum, som ikke var møllens salgsværdi, da den som nævnt var ansat 1.000 rigsdaler højere, da den blev takseret året før, og Rasmus lånte kort efter 6.000 rigsdaler, så han har nok måttet betale faderens gæld tilbage. Han var kun 24 år gammel og ugift, da han overtog møllen, så det har ikke været let for ham at klare

Mølledammen ved Køng Mølle

en sådan bedrift, selv om han havde god hjælp af sin familie, som foruden forældrene omfattede en ugift søster Anne Marie og til sidst Johan, den ene af de hjemvendte dragoner.

Rasmus Gustavsen fik i 1810 en søn med en pige fra Haarby, som blev døbt Jens, men Rasmus ægtede ikke pigen. To år senere giftede han sig med Sidsel Jørgensdatter fra hjembyen, en 26-årig datter af den jordløse husmand og væver Jørgen Nielsen og Margrethe Jørgensdatter. I øvrigt blev Rasmus ikke ved med at være præstegårdsforpagter, men gik næsten over i sin gamle branche, da han først i 1840'erne blev bager. Folketællingen i 1845 kalder ham Rasmus Gustavsen Møller, bager og selvejerhusmand, og han døde i Verringe som en gammel mand.

Køng Mølle sælges

Navnet Calmer forsvandt i mange år ud af familien. Møllerne kaldte sig i starten som set ovenfor ved patronymikon og møller, men det blev senere til slægtsnavnet Møller. Mads Gustavsen havde ingen officielle børn, og da hans testamente blev åbnet efter hans død i 1843, viste det sig, at han havde testamenteret Køng Mølle til sin bror Johan, der havde arbejdet som mølkerkarl for ham i mange år. Johan skulle påtage sig forskellige forpligtelser over for resten af familien, som med undtagelse af Rasmus alle havde været medhjælpere i møl-

len. Rasmus tildelte Mads dog en sum på 40 rigsdaler om året. Søsteren, der hele sit liv havde levet i møllen og været husholderske efter Liffas død, betænkte Mads også ved, at Johan skulle give hende to værelser i møllen og en årlig sum på 100 rigsdaler. Anne Marie og Johan var også begge ugifte, og den eneste, som kunne komme på tale i arvefølgen i næste generation var Rasmus' søn Jens fra Haarby, der allerede arbejdede i møllen. Ham udpegede Mads da også som Johans arvtager, og han var også den eneste, som Johan måtte sælge møllen til. Når Jens overtog møllen, skulle han udbetale 200 rigsdaler til »pigen Jensine, nu 13 år gammel, der opholder sig hos Jørgen portner i Odense Tugthus, hvilket pigebarn er os noget beslægtet«. Denne lille unge pige, som var plejebarn hos Jørgen Pedersen, der i folketællingerne omtales som småhandlende og forhenværende portner, hed Jensine Madsdatter og var født i Odense i 1829. Udlagt barnefader var netop Mads Møller.

I første omgang gik det slet ikke, som Mads havde ønsket det. Måske syntes den nu næsten halvfjerdsårige Johan, at han var blevet for gammel til at begynde som selvstændig møller, i hver fald blev arvingerne enige om at sælge møllen, dog uden visse ikke nagelfaste dele, og dens jordtilliggende, der nu var mere end 40 tønder sædeland, ager og eng. Det skulle ske på en auktion, og

indtægterne ved salget ville de dele mellem sig, men planen var, at Jens Rasmussen skulle købe møllen. Auktionen berammedes til at finde sted den 6. november kl. 11 om formiddagen i året 1843.

Buddene denne dag startede ved 13.000 rigsbankdaler, og det endte med, at de tre højeste bud kom fra en gårdejer i Herslev ved Fredericia, proprietær Stanius i Søby og endelig fra Jens Rasmussen i Køng. Efter en kort betænkningstid valgte arvingerne at sælge til Stanius, som erhvervede møllen for 16.020 rigsbankdaler mod Jens Rasmussens 16.010 rigsbankdaler. Hvorfor det gik sådan, findes der ingen forklaring på, men det var en høj sum, som viser, at Køng Mølle i første halvdel af 1800-tallet trods de meget ugunstige forhold efter Statsbankerotten havde udviklet sig til en rigtig god virksomhed, måske fordi stort set hele søskendeflokken havde været med i driften foruden til tider fire tjenestefolk.

Johan kunne for så vidt godt have påtaget sig at være møller, for han levede til den høje alder af halvfems år og døde først den 23. september 1865. I begyndelsen havde han sin søster som husholderske, men efter hendes død, mere end firs år gammel, fik han fremmed hjælp, sidst Ane Johanne Mortensen fra sognet. Ved folketællingen i 1860 var der kommet en lille Hans Johansen til, men det var dog ikke Johans trods navnet. Det har sikker været rart for en ugift mor at være ansat hos ham. Han var velhavende og kaldes ligefrem kapitalist i en folketælling, da han kunne leve af sine penge.

Tredje generation Calmer

Selv om det så ud til, at den nye ejer virkelig gik ind for møllens fremgang ved straks at opføre en vindmølle øst for vandmøllen med en skallekværn (grubbe- eller pillekværn), en brækkekværn og en melkværn, solgte han den efter kun to års forløb tilbage til Calmerslægten. Prisen var den samme, som han selv havde givet for gården og vandmøllen, men naturligvis skulle Jens Rasmussen, der indtil da havde arbejdet for Stanius, betale den sum, som det havde kostet at opføre vindmøllen, 1480 rigsbankdaler.

Jens var meget aktiv, ikke bare som møller, men som opkøber af jord, og selv om han gerådede i vanskeligheder med en jordhandel, var problemerne aldrig af økonomisk art som farfaderens, da mølleriet gik godt i disse år. Uheldigt for ham var det dog, at han i 1854 som formand for sogneforstanderskabet, forløberen for sognerådet, blev anklaget for at pleje sine egne og sin rige families interesser. Denne familie bestod foruden farbroderen Johan, der havde flere tusinde kroner på rente, af hans kone Karen Rasmusdatters mor, der var

enke efter Rasmus Petersen, og hendes slægtninge, som alle ejede store gårde. Anklagen blev fremsat af en gårdmand i Køng, der følte sig forurettet over sin skatteansættelse, og muligvis førte den med sig, at mølleren ikke blev genvalgt til sogneforstanderskabet det følgende år, men fik en retssag på halsen angående ejendomsretten til nogle jordstykker. Denne sag varede i mere end tyve år, og den viser meget om Jens Rasmussens psyke, for i nattens mulm og mørke spredte han og hans folk grundsten og tømmer til et efter møllerens mening uretmæssigt byggeri ud på landevejen. Dette var selvtægt, men han besindede sig dog næste dag, hvor materialerne blev kørt tilbage til bygherren.

Møllehuset, der er opført i hvidkalket bindingsværk med sorte stolper, bærer årstallet 1866 og stammer således i sin nuværende skikkelse fra Jens Rasmussens tid. Rig kaldtes Jens Rasmussen og ikke med urette, for hans døtre fik udbetalt omkring 8.000 kr. i arveforskud. Hans eneste søn Mads Christian Jensen, født i 1843, overtog Køng Mølle den 12. oktober 1883, og samtidig hermed blev der oprettet en aftægtskontrakt, som var utrolig krævende. Aftægtsfolkene skulle bo i huset, Johan og søsteren havde boet i efter salget af Køng Mølle i 1843, men de skulle ikke selv vedligeholde det fx med kalkning og maling, det påhvilede Mads og efterfølgende ejere. Maden forpligtede

Interiør. Køng Mølle

Mads sig også til at sørge for, og den bestod af flere tønder hvede, rug og byg om året. En forårsgris på mindst 160 pund slagtet vægt samt et lam med ulden på skulle han også levere. Flere pund smør og mælk, øl, kartofler og andre havesager blev der også lovet hans forældre, der fik brændsel, træ og tørv leveret lige til at putte i kakkellovn og komfur. De gamle skulle ikke selv vaske og bage, og hvis de blev syge, var det sønnens opgave at hjælpe dem i alle måder. Hvis de forlangte det, skulle han endog lønne en pige, som de selv ansatte, til deres opvartning. Ikke nok med dette, alle varer skulle leveres på deres bopæl med undtagelse af mælken. Endelig kunne de forlange at blive kørt, hvorhen de ville »med et godt køretøj og en god kusk«. Inden døre fik de ret til at indrette huset med, hvilke af møllerboligens møbler de måtte ønske, men ligesom alt andet, de efterlod sig, skulle det tilfalde deres arvinger efter loven. Begravelsen påtog møllens ejer sig også at sørge for »efter egnens skik og brug«.

Mads Christian Jensen fik således nok at se til. Hans børn var stadig små, og i de første tæt ved tyve år måtte han efterkomme kravene i aftægtskontrakten. Hans far, som var den længstlevende af forældrene døde den 20. juni 1900 mere end halvfems år gammel. Aftægtshuset blev herefter lejet ud en tid og nedrevet i 1905.

Vindmøllen brænder, elværk indrettes

I 1901 nedbrændte vindmøllen. Det fortælles, at det var en af landevejens farende svende, der var den skyldige. Han havde ikke fået den dram, han havde bedt Mads Chr. Jensen om. Spritteren blev vred og gik direkte op til møllen, satte en tændstik til den, og da møllen var stråttækt, brændte den ned til grunden.

Vindmøllen, som havde været af stor betydning for mølledriften på stedet, blev aldrig genopført. Til erstatning for den installerede Mads Chr. Jensen en petroleumsmotor med 10 hk, som kom til at stå i en tilbygning til møllehuset. Den var ikke helt nem at have med at gøre, da den skulle forvarmes i omkring tyve minutter, og den kunne langt fra yde det samme som vindmøllen.

Vandmøllen fortsatte ellers uændret ind i 1900-tallet, men lidt før næste generation (Iver) Peter Jensen Møller, født den 19. august 1884, blev gift med (Anne) Marie Andersen den 27. september 1912, begyndte hans far at producere elektricitet.

Produktionen skete ved, at en dynamo blev drevet af vandets kraft via vandhjulet. Dynamoen opladede et batteri på fyre celler, som hver bestod af et firkantet glas, 7x20 centimeter i bunden og 26 centimeter højt, og heri var kommet fortyndet svovlsyre og to blyplader. Dette lille elværk forsy-

nede i en årrække ikke blot møllen og møllerboligen med elektricitet, men også nogle naboer nød godt af produktionen. De forstod dog ikke rigtig, at der skulle være tilstrækkelig med vand i mølledammen, for at dynamoen kunne lade batterierne op. De brugte bare løs, som svigerdatteren noget forarget fortalte flere år senere.

I 1916 blev nogle af udbygningerne fornyet, så de står i gule mursten. Oven over porten, der fører ind på den smukke gårdplads, står med romertal årstallet 1916. Ved den anden port i nærheden af vandmøllen findes der en gulstensmur, hvorpå forskellige mennesker, også familien, har skrevet deres navne, nogle med årstal helt tilbage til begyndelsen af 1900-tallet. Blandt navnene findes Ane Møllers. Ane var den sidste møllerkone i Køng Mølle.

De sidste to generationer

Marie og Peter Jensen Møller overtog Køng Mølle den 20. dec. 1920, på et tidspunkt, hvor bønderne selv var begyndt at grutte kornet til dyrefoder på deres små kværne, og fra at være en kundemølle blev Køng Mølle nu en handelsmølle, som opkøbte korn. Der blev installeret et sædekornsrenseri, og der blev fremstillet mel, som solgtes til Køng Brugsforening og en grosserer i Odense. Peter Jensen Møller var selv kusk, når de mange læs mel skulle leveres, og det foregik med hestevogn, indtil der blev indkøbt en lastbil i 1937.

Fra omkring 1930 handlede også med foderstoffer og kunstgødning i møllen, men det ophørte efter kort tid, da Brugsforeningen gjorde det samme. Peter Jensen indgik derfor en aftale med Brugsforeningen, der betød, at han fik melleverancen til den imod at ophøre med handlen. Denne ordning fungerede åbenbart ikke, for allerede i 1936 blev aftalen ophævet. Der handlede igen med foderstoffer og kunstgødning fra Køng Mølle, og sortimentet blev efter et par års forløb udvidet til også at omfatte brændsel som kul, koks og briketter samt petroleum og olie.

I Marie og Peters ægteskab fødtes de to sønner Arne og Bent, som begge hjalp til i møllen. Og der blev i de følgende år nok at gøre, fordi møllen i Køng som andre møller i Danmark fik mere arbejde under Anden Verdenskrig, men krigen betød store ulemper for det lille landsbysamfund. Peter Jensen Møller var sognerådsformand, og han måtte se til, at værnemagtens ønsker om forskellige faciliteter i sognet blev opfyldt, og både han og kommunesekretæren sad i tysk arrest i et par dage, til stor forskrækkelse for alle.

Lige efter krigen blev møllens ene gamle vandhjul fjernet og erstattet af en turbine, installeret i et hus, hvor »P. Jensen 1946« er indridset i cement-

muren, mens det andet hjul endnu arbejdede i 1950'erne. Mølleriet gik stadig godt, men Peter Jensen havde nu nået en alder af halvfjerds år, og han ønskede at overdrage møllen til sønnerne. Arne Møller købte imidlertid en gård i Allerup, men Bent, der var blevet gift med Ane Kathrine Broe fra Gummerup i 1948, fortsatte som møller fra 1954 i kraft af en forpagtningskontrakt og flyttede ind i stuehuset med sin familie.

Samme år fortsatte han moderniseringen af møllen med et korntørreri, det første uden for købstæderne, og det fortælles, at de andre fynske møllere kom til Køng med deres korn for at få det tørret. Køng Mølle blev mere og mere en moderne virksomhed, der overtog andre korn- og foderstofforretninger. Tiden var løbet fra den gamle vandmølle, som blev nedlagt i 1965 samtidig med opførelsen af en stor silo og en lagerbygning med kontor. Et pakhús blev bygget så sent som i 1972, kun tre år før det store kornfirma Muus i Odense købte denne del af møllen, da børnene Poul og Kirsten ikke ønskede at føre den gamle slægtsvirksomhed videre – godt to hundrede år var gået, siden den første Calmer satte sin fod i Køng Mølle.

Mølleriets udvikling i Køng

Køng Mølle endte som en moderne mølle, og udviklingen havde været lang. Fra det oprindelige inventar med bare én kværn udvidedes som nævnt mølleriet til to kværne, drevet af to overfaldshjul i slutningen af 1600-tallet. I 1802 ved ansættelsen til Bygningsskatten var Køng Mølle forsynet med 3 kværne, en rug-, en gryn- og en maltkværn, og der var blevet indlagt en skallekværn. Det må have været en bekostelig affære for den gældsplagede Gustav Calmer, som for at kunne foretage denne udvidelse af maleværket også

har måttet installere et stjernehjul. Møllen taksredes til brandforsikringen året efter, og da var der kommet en sigtekværn til.

En god kilde til oplysningerne om maleværket er auktionsbekendtgørelsen i 1843. Køng Mølle havde naturligvis stadig de to overfaldshjul, men produktionen af malt var åbenbart opgivet. Derimod var antallet af grubbekværne øget til to. Inventaret i møllehuset, som også stillede til auktion, omtales endvidere. Der fandtes fem baljer, én grubbekværn, én skæppe, én halvsæppe, ét fjerdingkar, tre grynsold, ét melsold, ét langt grynsold, én toldkop, fem bikker (til at hugge rillerne i kværnstenene op med), tre sigtetrug, én stor sigte eller såkaldt solekasse samt fire skuffer. Det virker alt i alt, som om det var en mølle i god stand – den fulgte med udviklingen hele tiden. Derfor kunne Køng Mølle også holde ud så længe, og i det første årti af 2000-tallet står den stort set med det inventar, den havde, da den lukkede, med sine kværne, sigter, slaglemølle (højhastighedsindustrimølle, der slår kornet i stykker), som blev trukket af en elektromotor, og korntørreriet. Denne del af mølleriet er ikke funktionsdygtigt, men turbinen vil med lidt hjælp være i stand til igen at producere el.

Køng Møllens sidste år

Møllen fungerede i omkring seks hundrede år, og indtil sin død den 4. december 1999, 79 år gammel, boede Gustav Calmers efterkommer Bent Møller stadig i Køng Mølle. Efter salget af korn- og foderstofforretningen tilkøbte han ligesom sine forfædre jord, så jordtilliggendet gik fra at være omkring 25 tønder land til omkring 67. Han lignede også sine forfædre ved at deltage i sognets politiske liv, og allerede som trediveårig blev han opstillet til Køng Sogneråd. Kommunalpolitisk

Møllerboligen. Køng Mølle

aktiv var han i mere end 25 år, sidst som borgmester i Glamsbjerg Kommune. I 1985 købte sønnen Poul Calmer møllen, men forældrene blev efter ansøgning boende. Han beholdt Køng Mølle til den 1. april 2003, da han solgte den til Kirsten Demke, der i omkring tyve år havde været bosat i Ostfriesland i Nordvesttyskland. Hun havde fundet en ny og spændende anvendelse for den smukke vandmølle, så den stadig kunne repræsentere dansk kultur, men af en helt anden art end den tidligere mere teknisk betonede side af vorkuturarv.

Møllerboligen og en af udbygningerne kom til at danne rammen om et kunstgalleri. Den moderne café erstattede tidligere tiders møllestue, og de oprindelige møllegæster, som nød øl, snaps og kaffe til deres frokost, ville sikkert hverken have kunnet kendes ved vore dages gæster eller den mad, som de nyder med stor fornøjelse.

Den lokale interesse for bevaringen af Køng Mølle udmøntede sig i, at *Kunst- og Kulturforeningen Køng Mølle* blev stiftet i maj 2004, og det var håbet, at møllen i fremtiden også ville være et kulturelt samlingssted for musik, drama og litteratur, selv om foreningen kunne tænkes også at benytte andre lokaler. Desværre gik det ikke som planlagt. Kirsten Demke overtog forpagtningen af Glamsbjerg Hotel den 1. oktober 2005 og satte Køng Mølle til salg. Den 1. juli 2006 flyttede det københavnske ægtepar Henrik og Susanne Bengtsson ind i møllens stuehus, som de i fremtiden vil benytte til bolig, men i en af udbygningerne vil der blive indrettet et galleri, og der vil blive mulighed for at drikke en kop kaffe som tidligere. Elproduktionen vil også blive genoptaget.

Der er ingen tvivl om, at de nye ejere vil leve op til den lære, som er indskrevet på en sten, der ligger ved indkørslen til møllebygningen:

Hold nu stand
du eftermand
og lad dig ej fordærve.

Andre møller på egnen

Glamsbjerg Mølle, som ligger få hundrede meter fra Køng Mølle på adressen Fåborgvej 15, har ført en omskiftelig tilværelse helt fra dengang, da den ganske forfalden efter Svenskekrigen 1657-1660 tilhørte Odense Gråbrødre Hospital. Den kom imidlertid godt på fode igen og fik ligesom Køng Mølle en vindmølle til hjælp. Både vindmøllen og den gamle vandmølle er borte, og omkring 1916 blev det møllehus, som eksisterer i dag, opført efter en brand. Her installeredes i stedet for de to vandhjul to turbiner med 23 hk, der fremstillede elektricitet ved hjælp af en generator til omkring 1960.

To år tidligere var vandtilførslen til møllen blevet rørlagt, da der blev anlagt en vej, som afskar møllen fra Søholm Sø, og 24 år senere, i 1982, opsatte lærere og elever på Køng Folke- og Idrætshøjskole et vandhjul på turbinehuset for her lige efter energikrisen at blive selvforsynende med el. Hjulet blev på Marius Petersens (se bind 2, Dyrehave Mølle, Vandkraftværker) anbefaling fremstillet i jern. Faldet er meget stort, på omkring 10 meter, og i de bedste år fremstillede møllen ca. 30.000 kW om året. I de seneste år har møllen ikke kørt, da gearingen er i stykker, og højskolen har ikke midler til at istandsætte den.

Morten Skinkel ejede også en vandmølle ved herregården Krengerup, Krengerupvej 96 i Ørsted Sogn, som var upriviligeret og alene til gårdens eget brug. Møllen indgår i tæt forbindelse med hele gårdanlægget. Det nuværende toetages møllehus stammer fra 1838 og er opført i grundmur og bindingsværk. Bygningen er smukt vedligeholdt, og vandføring, stigbord og malekarm er bevaret. Møllehjulet får vandet fra et tilløb til Haarby Å, der er opstemmet i en mølledam nord for gården ved Nårupvej og gennem en kanal ledes under gårdspladsen hen til vandmøllen. Hjulet var tidligere et overfaldshjul, men det ophørte med at drive mølleriet i 1947, da det efter sigende var blevet for besværligt. Der var muligvis to kværne, idet den indvendige bygningskonstruktion i møllehuset bærer præg af, at der kan have været installeret en kværn her, men med sikkerhed stod der en kværn i køreladens nordlige del. Kraften blev overført via et wiretræk, der løb langs den sydlige avlslænge og via et 90 grader vinkelgear hen langs laden. Herfra løb det videre ind gennem midterkvisten i laden til dens nordende, hvor kværnen og muligvis et tærskværk var placeret, hvilket må siges at have været en ganske usædvanlig konstruktion.

I 1967 blev der monteret et brystfaldshjul – et hjul, som rammes af vandet lidt højere oppe end et underfaldshjul – og det fremstillede en tid elektricitet med en dynamo. Møllebygningen anvendes nu til magasin. Et hesteomgangshus fra omkring 1850 findes endnu som en tilbygning til laden i nærheden af stedet, hvor kværnen stod. Men der er ikke bevaret mølleinventar, hverken her eller i vandmøllen.

Brahetrolleborg Mølle ved Silke Å på Rewentlowsvej 2 i Korinth er kort omtalt i bind 1 under Kaleko Mølle. I de allerseneste år er den gået totalt i forfald, især den del af bygningen, som indeholder møllen, er i en elendig forfatning. Godsejer Ove Ditlev Rewentlow-Mourier, hvis slægt har ejet møllen siden 1722, henvendte sig allerede i 1973 til Planstyrelsen i håb om, at den ville foreta-

ge sig noget, da den fredede mølle allerede da var i meget dårlig stand. Da anlægget i sin tid blev fredet, opfattedes det ligesom resten af Brahetrolleborg som bevaringsværdigt. Møllehus og bolig er sammenbygget, idet møllerboligen ligger vinkelret på møllehuset. Anlægget er opført i grundmur med tegltag og stammer fra 1792, lige efter Morten Calmers død. Efter fredningen skete der blot en nødtøftig reparation, og i år 2000 henvendte ejeren sig atter til staten, nu til Skov- og Naturstyrelsen. Bygningssynets indstilling kom først den 19. august 2004, og den gik ud på, at fredningen af vandmøllen med stuehus opretholdes på grund af de store arkitektoniske og især kulturhistoriske værdier, den repræsenterer. Hermed tænkes på møllens for herregården så vigtige funktion, men også på, at den ligger så tæt ved godsets hovedbygning. Og der fortsættes: »Anlæggets bærende fredningsværdier ligger især i det ydre, dvs. i såvel møllebygningens som stuehusets murede vægge, det halvvalmede tag med røde tegl, portene, dørene, vinduerne og de murede detaljer, møllens bræddevæg ud mod vandløbet samt stuehusets kviste og tre skorstene«. Bygningssynet undlader dog ikke at oplyse, at en istandsættelse vil betyde en stor udskiftning af det oprindelige byggemateriale i møllebygningen. Resultatet blev alligevel, at fredningen opretholdtes ved Kulturarvs-

styrelsens afgørelse den 13. januar 2005. Fredningssager hører nu under denne styrelse, og afgørelsen blev stadfæstet af Kulturministeriet den 10. juni samme år.

Brahetrolleborg hed før Reformationen Holme Kloster, og det var opført af cistercienserordenen i 1200-tallet. Munkene anlagde med stor sandsynlighed en mølle ved Silke Å i forbindelse med klostret. Biskop Jacob Madsen visiterede stedet i 1589 og fortæller, at møllen havde én kværn. Siden var møllen forsynet med op til tre overfaldshjul, som drev syv kværne. Vandhjulet blev erstattet af en turbine i 1943, og den producerede el til slottet, indtil der blev installeret et halmfyr omkring 1990. Ved samme å og ligeledes i Brahetrolleborg Sogn lå også Silkens Hammerværk (se bind 1, Kaleko Mølle). Huset var faldefærdigt omkring årtusindskiftet, men det eksisterede stadig med den gamle ovn fra hammerværket. Senest var det blevet anvendt til husdyrhold, en ikke helt ualmindelig anvendelse af gamle møllebygninger.

Kilder: Otte Reinholdt: Køng Møllens historie, De malede brød, 1981; folder om møllen; avisartikler; Finn Kyhn, Brahetrolleborg Lokalhistoriske Arkiv; C.I. Rantzau, Krengerup; Kirsten Demke, tidligere Køng Mølle; Ane Møller, Glamsbjerg, sidste møllerkone i Køng Mølle.

Bygningen til venstre er vandmøllen ved herregården Krengerup

Randrup Mølle

Randrup Møllevej 18, Vinkel, 8800 Viborg

Vandmølle med 1 underfaldshjul
Vandføring og stibord er bevaret
Malekarmen er rekonstrueret
Mølleledammen er bevaret
Anlagt før 1650
Nuværende møllehus fra 1869. Stuehus fra 1913
Driften som kornmølle ophørt 1948
Driften som elfremstillende mølle genoptaget 2000
Privat. Anvendelse: Elproduktion

Møllen i landskabet

Mellem Sønder Ring og Bruunshaab, syd for Viborg, finder man Randrup Mølle, der ligger i et landskab, som fik sin endelige udformning i sidste Istid. Hvis man kommer sydfra, er nedkørslen til møllen meget stejl, som den ligger ved Rind Bæk. Bækken, der udspringer vest for Mammen, er et tilløb til Nørreå, hvis dal med det store udsyn åbner sig i vest. Denne dal har en særlig historie, da det oprindeligt var en tunneldal, derefter en afsmeltningsdal og til sidst, for omkring syv tusind år siden, trængte Stenalderhavet ind i den. Nu er dramatikken næsten forsvundet fra landskabet, selv om den stadig fornemmes, når man nærmer sig Randrup Mølle.

Bag ved den smukke gulkalkede og grundmurede hovedbygning finder man den højtliggende og højt opstemmede mølleledam, hvorfra vandet ledes ad malekarmen hen til underfaldshjulet, som sidder på østsiden af det hvidkalkede møllehus med sorte stolper. Ligesom stuehuset vender det ud mod vejen, men her er stille nu i sammenligning med dengang, da Randrup Mølle var en stor virksomhed, og indtil 1812 gik vejen til Viborg endda forbi Randrup Mølle.

Møllens historie

Møllen nævnes fra midten af 1600-tallet og tilhørte Randrup, en hovedgård, der omtales tre hundrede år tidligere. Blandt en af dens mest kendte ejere er rigsmarsk Anders Bille, som købte herregården i 1649. Han anlagde Brobyværk Geværfabrik (se bind 1, Sønder Broby Mølle) og ejede flere andre godser både på Fyn og i Jylland. Randrups nuværende hovedbygning var ikke den, Anders Bille kendte. Den stammer i sin nuværende skikkelse fra 1840'erne, da møllen ikke længere hørte under gården.

Randrup Møllens fæstere

De første folk i møllen, der kendes, er Søren Ebbesen og Jens Nielsen. Matriklen 1664 fortæller, at møllens fæster var Søren Ebbesen, og at dens møl-

leskyld var 14 tønder mel, 1 tønne rug, 1 tønne byg og 2 lispund (16 kg) smør, hvilket sattes lig med 10 tønder, 2 skæpper, 2 fjerdingkar, 2 album. Søren Ebbesen var muligvis allerede i 1663 blevet afløst af Jens Nielsen, da navnene i matriklerne ofte er tidligere beboeres. Jens Nielsen havde en søn Jens Jensen, hvoraf han betalte skat, og denne var i møllen i 1670'erne. Han blev i 1680 afløst af Mogens møller, der ses i Markbogen 1683 til Matriklen 1688. Hans fæsteafgift var 4 tønder og 2 skæpper hårdt korn. Mogens møller forsvandt også hurtigt fra møllen, for da matriklen blev nedskrevet, var den øde, dvs. ude af drift, men møllen, sikkert møllerboligen, var fæstet af en forarmet husmand ved navn Mourits Christensen. Møllen manglede ikke vand, og noget hedejord var kommet under plov, men alligevel var der ingen, som drev mølleriet.

Randrup Mølle kom dog atter i gang, men foreløbig var det Mourits og i 1699 også hans søn, der beboede den. En enkelt anden fæster ved navn Jens Sørensen og hans søn Søren nævnes i det første årti af 1700-tallet, men først i 1714 fortælles det, at Hans Christensen og Søren Jensen var brugere af møllen, så den er sikkert kommet i gang omkring år 1700. Den næste møller, som omtales, er Peder Pedersen, der i 1744 var forlover, da Hans Herman Schønning i Randrup Mølle blev gift med Maren Nielsdatter af Most Mølle i Almind Sogn. Den lå ved Mostgård Bæk, der har sit udløb i Hald Sø. Hans Herman Schønning fæstede samtidig denne mølle. Før Reformationen ejedes Most Mølle af Skt. Hans Kloster i Viborg, men overgik derefter til kronen, der afhændede den. I 1688 var Herluf Trolle, som også besad Randrup, dens ejer. Til sidst var den selveje. Most Mølle blev udsat for flere ildebrande, og efter en brand i 1972 jævnedes møllehuset med jorden. Adressen er Mostmøllevej 1.

Peder Pedersen var fæster af Randrup Mølle i mange år, men blev afløst af Søren Christensen engang i 1760'erne. Møllens hartkorn var da sat til 1 tønne, 1 skæppe, 1 fjerdingkar. Omkring femten år senere sad der ingen fæster i møllen, den blev blot drevet af en møllersvend og en møllerlærling.

Ejeren på Randrup

Ved folketællingen i 1787 ses ingen møller i Randrup Mølle. Den eneste møller, man finder i Vinkel Sogn, er den ugifte 28-årige møllersvend Svend Christensen, som boede på Randrup, hvor ejeren var Niels Schou, der betegnes som kancelliråd og proprietær. Han stammede fra herregården Bustrup i Salling, og han købte Randrup i 1783. Derved blev det ikke, for fire år senere købte han Asmildkloster, Aale Mølle (senere Bruunshaab), Søndermølle, Rindsholm og Skovsgård. Gårdene

under Randrup i Vinkel Sogn blev solgt til deres fæstere i 1796, og i 1807, den 13. august, afhændede han Asmildkloster, Aale Mølle, Søndermølle og Skovsgård til provst Zartmann og kammerherre Tetens for 74.000 rigsdaler.

Schou beskrives i sine yngre dage som en klog og dygtig mand, og han blev meget velstående i løbet af kort tid. I de sidste år tabte han interessen for sine besiddelser, måske fordi han havde hang til spiritus. Det gik måske også ud over Randrup Mølle, for møllen blev i hans tid så forfalden, at den møller, som fæstede den i 1790, måtte ombinde vandhjulet med halmsimer for at holde sammen på det.

Mads Jensen var denne møllers navn, og det er sandsynligvis ham, folketællingen i 1801 omtaler som husmand med jord og gift med Karen Knudsdatter. De holdt tjenestepige, men ellers omfattede husstanden ingen tjenestefolk. Der ses fortsat ingen møller i Randrup Mølle, og Mads Jensen døde flere år senere som almisselem.

Randrup Mølle bliver selveje

Først i 1812 skete der noget med Randrup Mølle og dens drift. Niels Schou døde, hovedgården blev afhændet, og møllen med et betydeligt jordtilliggende købtes på auktionen den 21. juli samme år af arvingerne, bl.a. købmand Niels Hørning

i Viborg, født i 1769, som var gift med Schous datter Marie Anne, født i 1785 i hans første ægteskab med Birthe Overvad. Parret bosatte sig i Randrup Mølle, hvor deres søn Niels Schou Hørning blev født, men seks år senere blev møllen overtaget af Mads Isager Schou, Niels Schous søn af andet ægteskab med Anne Lorentia Isager, der døde i 1794. Schou giftede sig i øvrigt tredje gang med hendes søster Else Bernsdatter Isager. Søstrene var begge født i Hvidbjerg på Mors på herregården Glomstrup, som deres far, der var skipper og købmand i Ringkøbing, købte i 1755.

De havde en bror Andreas Nikolaj Isager, som en tid ejede Skaber, senere kaldt Rindsholm, Mølle ved Grundel Bæk lidt syd for Viborg, som også havde været i Niels Schous og senere hans søn af første ægteskab Johan Braem Schous eje. Det var en vandmølle med underfaldshjul, som senere blev udskiftet med en turbine, der formalede korn og fra 1928 med en større turbine producerede el til møllen og Rindsholm by. Kornmøllen blev nedlagt i 1948, mens elværket eksisterede i endnu tyve år. Det nuværende bygningskompleks er ganske imponerende, som det ligger ud til Vedsø. Der er nu fiskedamme på stedet, der har adressen Rindsholmvej 108. Marie Anne og Johan Braems hellsøster Noline var møllerfrue en kort tid i Aale Mølle, lige før salget til Bertel Bruun.

Randrup Mølle. Møllerboligen med et kig til vandmøllen

Randrup Mølle ombygges

Mads Isager Schou beholdt dog ikke Randrup Mølle, men mageskiftede den i 1820 med sin kone Anes bror Erik Sørensen i Vinkel. Denne var gift med Maren Jensdatter, og efter deres overtagelse af møllen blev den helt ombygget. Erik Sørensen var på det tidspunkt fyrré år gammel, hun et par år ældre. Begge havde deres rødder på egnen, Erik Sørensen var søn af gårdfolkene Søren Eriksen og Dorthe Madsdatter, mens hun kom fra Ilsø i Skjern Sogn, hvor hendes far var husmand »med avl« Jens Laursen, og hendes mor hed Lene Nielsdatter. Efter ombygningen af Randrup Mølle blev den vurderet til brandforsikringen, og mølleværket sættes til 1100 daler, møllehuset til 200 og stuehuset til 700 daler, i alt 2.000 daler.

Erik Sørensen var en dygtig møller, og på egnen fortælles flere historier om ham. Han skjulte toldpligtige varer for konsumptionsbetjentene i Viborg under sække, der var så tunge, at ingen andre end han selv kunne løfte dem. Foruden at være bomstærk og snu var han også dumdristig og sparsommelig. Som den første kørte han således over de tilfrosne Viborgsøer for at spare bropenge til Bruun'erne på Asmildkloster.

I gård og mølle beskæftigede han flere medhjælpere, men det var mest familie. I 1840 bestod hans husstand foruden hans kone af sønnen, den 34-årige Søren Eriksen, der må have arbejdet i møllen, da Erik Sørensen kaldes den gamle møller i forbindelse med omtalen af hans bror Chresten, der havde ophold i møllen. Af fremmed hjælp var ansat møllersvenden Jens Christensen og en tjenestepige. Der var sikkert kun én pige, fordi Søren Eriksen nogle år tidligere var blevet gift med den ti år yngre Anne Christensdatter fra Løvskal i Skjern Sogn, hvor hendes forældre var gårdmand Christen Sørensen Braad og hans kone Hedevig Pedersdatter.

I 1845 forsørgedes Chresten stadig af den gamle møller, men han har jo nok hjulpet til i mølle og gård alligevel. Jens Christensen var der også stadig, og endvidere arbejdede en dreng på femten år i mølleriet.

Erik Sørensen overdrog i 1848 møllen til sønnen, der drev bedriften ved hjælp af en møllersvend, en tjenestekarl og en tjenstedreng eller en møllerdreng. Husholdningen klaredes af møllerkonen og en tjenestepige, men parrets eneste barn, datteren Marie Christine Sørensen, der endnu i 1860 som 21-årig var hjemmeboende, har sikkert ikke siddet med hænderne i skødet. Begge hendes bedsteforældre døde i 1850'erne, og skønt man fortæller om Erik Sørensen, der havde været kyrasser ved regimentet i Horsens, at han var hårdfør og i besiddelse af mange kræfter, blev han kun 71 år gammel.

Randrup Mølle handles igen

Søren Eriksen var lige så driftig en møller som sin far, men fik ingen sønner, og han døde knap 61 år gammel i 1867. Både det jernkors, der i sin tid stod over ham på Vinkel Kirkegård, og hans mors gravkors er bevaret. De blev fundet på kirkens loft omkring 1970 af kirketjener Erik F. Nielsen, og han anbragte dem i et tårnrum, hvor han har indrettet et spændende lille egnsmuseum.

Søren Eriksens enke blev ikke begravet på Vinkel Kirkegård, for hun afhændede møllen året efter. Hun giftede sig igen og flyttede til Tindbæk, mens datteren i mellemtiden var blevet gift med Otto Jørgensen, en søn af fabriksmester Wilhelm August Jørgensen på Vibæk Klædefabrik. Otto Jørgensen blev selv avlsforvalter på Asmild Kloster og købte senere gården Skovsborrgård i Levring. Da han døde ung, flyttede Marie Christine til Kjellerup, hvor hun holdt skole for små børn.

Den nye ejer af møllen var Rasmus Nielsen, som betalte 10.000 rigsdaler for den. Han var søn af Niels Rasmussen og Bodil Laursdatter, gårdfolk i Odsgårde i Vinkel Sogn, og da han overtog Randrup Mølle, var han 33 år gammel. Rasmus var gift med den jævnaldrende Bodil Kirstine Christensen fra Vistrupgård i sognet, datter af Chresten Jacobsen og Kirsten Thomasdatter, og ægteparret var først gårdfolk i Fiskbæk Sogn, hvor de boede ved Folketællingen 1860 sammen med deres lille søn Niels på et år.

To år senere flyttede de til Asmild Sogn, hvorfra familien kom, da Rasmus Nielsen blev møller i Randrup Mølle. Han lod straks møllehuset ombygge og installerede et nyt maleværk, selv om han ikke havde lært møllerhåndværket. Driften klarede han ved hjælp af en ganske ung møllersvend. Familien var ellers godt hjulpen, Bodil Kristine havde to tjenestepiger til hjælp, og der var også en karl ansat i møllerens bedrift.

Mølleriet sælges og udvides igen

Få år senere solgte Rasmus Nielsen møllen – måske var det ikke så let at være møller, som han havde troet – og han overtog sin fars gård. Møllen blev dog i familien, for den nye møllejer var Rasmus Nielsens svoger i Vinkel, der netop var blevet gift med hans fjorten år yngre søster Maren. Han hed Peder Nielsen Munk, og han købte Randrup Mølle i 1876 for 28.000 kr. Ligesom sin forgænger var han gårdmandssøn og født i Vinkel i 1846. Hans forældre var Niels Munk Sørensen og Karen Nielsdatter Tromholt, der også stammede fra en gård i sognet.

Munk udvidede virksomheden med et maltgørreri, som blev indrettet i en lille nyopført bygning på den modsatte side af vejen, og næsten samtidig

ændrede han stuehusets stråtag til tegltag. Han byggede også avlsbygningerne om og fik udgravet en lille mølledam nord for vejen. Ikke nok med det, han lod også opføre en vindmølle, hvortil han skaffede værket fra Thorning Mølle, og det var faktisk Randrups mølleværk fra 1824, som vendte tilbage. Vindmøllen blev brugt ind i de første årtier af 1900-tallet.

Møllerparret var ved overtagelsen endnu kun først i trediveerne, men trods det var alligevel ansat fire tjenestefolk. Maren havde to piger til hjælp, Peder Nielsen Munk en møllersvend og en tjene-
stekarl.

De sidste år i det gamle århundrede var forholdene i møllen uændrede bortset fra, at børneflokkene øgedes, og det havde sine fordele, for i år 1900 arbejdede Peder og Marens ældste søn Niels som landarbejder på stedet, og en datter var beskæftiget ved husgerning. Desuden var der nu ansat to svende til at udføre arbejdet i mølleriet. Peder Munk udførte ikke alene kundemølleri, han producerede også mel og gryn, som han solgte fra en møllevogn, han havde stående på Viborg Torv.

Selv om Peder Munk var en foretagsom mand, solgte han i 1910, da han kun var 64 år gammel, Randrup Mølle med besætning og kornoplæg for 30.000 kr. til sønnen, som siden 1903 havde drevet et landbrug i Vinkel. Han og Maren flyttede først til en datter i Asmild, senere til Marskelgård i Vejrum, hvor hun døde i 1919, han i 1922.

Møllersvenden fra Ingstrup Mølle

Christen P. Mørup af møllerslægten Mørup, der ejede Ingstrup Mølle i Rødding Sogn fra 1805 i 165 år, var svend hos Peder og Maren Munk fra 1. november 1909 til 1. maj 1910, da Niels Munk Sørensen købte Randrup Mølle. Christen derimod overtog i 1912 Ingstrup Mølle som fjerde generation efter sin far Peder Christian Mørup. Året før var opstemningsretten til vandmøllen blevet solgt, og maleværket derefter afhændet for 11.000 kr., mens en hollandsk vindmølle, helt i mur, opført af 65.000 mursten, der var blevet opført som hjælpemølle i 1857, overtog hele arbejdet. Det var et uheldigt tidspunkt for Christen at blive selvstændig møller på, for trods opgangstiderne for møllerne under Første Verdenskrig blev Christen, der oven i købet havde kone og to små børn, indkaldt til sikringsstyrken ved Esbjerg i 2 1/2 år. I al den tid blev bedriften passet af den unge kone og en karl.

Under Anden Verdenskrig ophørte formalingen fuldstændig i Ingstrup Mølle på Ingstrup Møllevvej 3, vindmøllen blev solgt til genbrug og opstillet i Engelsborg, hvor den siden nedbrændte. Møllegården, der stadig ligger meget kønt nede i ådalen, er det eneste, som minder om de mange års virksomme møllerliv på stedet.

Slægten Munk forlader Randrup Mølle

Da Niels Munk Nielsen efterfulgte sin far i Randrup Mølle, var han 32 år gammel, og han forlod

Randrup Mølle spejler sig i møllesøen. Foto fra ca. 1910, udlånt af Bodil Sørensen født Mørup

den, da han var blevet ti år ældre, men han nåede at nedrive det gamle lavloftede stuehus, der havde kornmagasin på loftet, og mens familien boede i malthuset, opførte han i 1913 en ny, meget præsentabel bolig på samme plads.

Han fik også anlagt et lille elværk, hvor vandhjulet via en dynamo fremstillede el til møllen. Der skete også en anden forandring i disse år. Vinkel Andelsmejeri, som siden 1892 havde haft til huse i en bygning lidt øst for Randrup Mølle, blev nedlagt i 1913 og delt i Vinkel og Rind Andelsmejerier. Dette berørte naturligvis ikke mølledriften, men tog noget af livet ud af stedet, for de polakker, som herefter kom til at bo i mejeribygningen for at arbejde på Randrup Hovedgård, blandede sig ikke med folk.

Imidlertid fik bønderne og karlene, der især om vinteren ventede på at få deres korn formalet, sig stadig en god snak under besøget, og møllerkonen serverede en kop kaffe med hjemmebagt brød for dem. Niels Munk kørte ellers mølletur, hvor han afhentede korn til formaling og bragte mel eller grutning (dyrefoder) tilbage til landmændene. Under Første Verdenskrig var der ekstra travlhed for møllerkonen, for der var en overgang indkvarteret 29 soldater, hvoraf de 24 menige var anbragt i malthuset. I mølleriet var der også fuldt op at gøre, da Niels Munk opkøbte byg, som fra stationen i Rindsholm blev fragtet videre på hestevogne til møllen, hvor byggen blev valset til gryn, der blev solgt til købmænd og brugsforeninger i Midtjylland.

Efter krigen hørte grynmølleriet op, og mange af gårdene fik selv kværne, så i 1920 vendte Niels Munk Nielsen tilbage til sit gamle erhverv landbruget, efter at han året før havde overtaget sin kone Marianne Christensens forældres gård i Vinkel, hvor hun var født i 1879. Desuden havde han fået tuberkulose, måske på grund af det usunde arbejde i mølleriet. Han døde i 1924, og en søn, der også havde arbejdet i den melfyldte luft i møllen, døde fire år senere af samme sygdom. Marianne havde også haft et hårdt liv, især på ægteparrets første ejendom, hvor hun bl.a. både sommer og vinter kørte med hestene i en hesteomgang, der trak tærskværket i laden, men hun overlevede mand og søn i mange år, og hun drev selv gården videre.

Skiftende ejere af Randrup Mølle

Den næste møller blev kun i Randrup Mølle i ni år. Da han ankom til den i 1920, var han kun 21 år gammel. Han var Niels Munk Nielsens slægting og et barnebarn af Rasmus Nielsen, mølleren i Randrup Mølle fra 1868 til 1878. Han bar samme navn som farfaderen, men førte Odsgaard som

mellemlavn. Samme år som Rasmus Odsgaard Nielsen overtog møllen, blev han gift med Agnes Kirstine Bødker, en datter af gårdejer P. Chr. Bødker i Brandstrup. Også han forlod Randrup Mølle for at drive landbrug. Han forpagtede sin fars gård i 1929 og afhændede møllen til Poul Langgaard, som kun ejede den i knap fire år. Krakket i Wall Street havde påvirket verdenskonjunkturerne, og måske var dette årsagen til, at Randrup Mølle, der endda havde et jordtilliggende på 40 tønder land, igen hurtigt blev afhændet.

Møllen moderniseres, men driften ophører

Den nye ejer var Johannes Jensen Leegaard, søn af husejer Jens Andersen Leegaard og Maren Have Pedersen i Alsted Sogn på Mors. Han var 39 år gammel, da han med sin kone Frida Eleonora Dolaris Martensen og fem børn flyttede fra Skanderborg til Randrup Mølle. Det var en mand med gode forudsætninger, som nu kom til at drive møllen. Han havde tidligere haft en mølle i Nors i Thy, og han havde også været repræsentant for Deutz dieselmotorer i en lang årrække. Det betød store ændringer i den måde, Randrup Mølle blev drevet på, men umiddelbart efter overtagelsen drev han ikke mølleriet selv. Han ansatte en forpagter, Jens Berthelsen fra Mejrup ved Holstebro, og da drev det gamle underfaldshjul endnu både kværn og valseværk.

Imidlertid lod Leegaard allerede i januar-februar 1933 foretage reparationer af mølleværket, da møllebygger E. Hansen fra Tørring vest for Vejle arbejdede i Randrup Mølle for »Hr. Leegaard«, som han skriver i sin regnskabsbog. Arbejdet kom til at koste 250 kr., men Hansen betalte 150 kr. i provision, så han fik kun udbetalt 100 kr. for i alt syv dages arbejde a 8 timer, og han leverede endda flere dele, bl.a. en kværnbesætning (tilhører til kværnstenene) til 90 kr. Naturligvis installerede Leegaard en 20 hk dieselmotor, der kunne øge møllens produktion. Af samme grund udskiftede han i 1935 vandhjulet med en turbine, og det gamle elektricitetsværk blev ombygget et par år senere.

Leegaard, der også var interesseret i møllens landbrug, opførte en lade, en stald, et svinehus og et maskinhus. Desuden byggedes en bolig til bestyreren af landbruget. Trods krisen i 1930'erne havde møllen mange kunder, og under Anden Verdenskrig gik det også godt for Randrup Mølle, men derefter var der ikke meget mølleri tilbage, og i 1948 var det helt slut. Da Johannes Leegaard var en meget initiativrig mand, byggede han så en briketfabrik med tørreanlæg ved møllen. Det lykkedes dog ikke for ham at beholde Randrup Mølle. I efteråret 1950 kom den på tvangsauktion.

År uden udnyttelse af vandkraften

Køberen af møllen var gårdejer i Vinkel Anders Tromholt, der dels havde penge til gode, dels holdt af det smukke landskab ved møllen, og han og hans kone Anna flyttede ind i Randrup Møllens kønne stuehus. Mølleri var der jo intet af, og han bortforpagtede landbruget.

I 1951 nedbrændte flere af de bygninger, som Johannes Leegaard havde ladet opføre, men til alt held blev møllerboligen og møllebygningen skånet. Der blev opført nye avlsbygninger, men huset, hvor forpagteren boede, blev også skånet. Anders Tromholt tog sig af sine mange offentlige hverv, bl.a. var han formand for Gudenåcentralen (se bind 2, Vandkraftværker) og Midtkraft, så det var måske ikke helt tilfældigt, at han og hans kone gerne ville bo i en mølle. I de følgende år groede mølledammen dog næsten til, men der kunne stadig fanges ål.

Anders Tromholt døde i 1976, men hans kone Anna blev boende og drev det kvægløse landbrug ved hjælp af en maskinstation. Da hun i 1983 var blevet 89 år gammel, afhændede hun ejendommen til Ole Phillipsen, der restaurerede stuehuset og til dels møllehuset. Mølledammen nord for vejen lod han også oprense. Den 18. juni 1988 mageskiftede han møllen med Else og Hans Egeskov fra Lynderupgård, med overtagelse den 1. december, men allerede den 20. i samme måned solgte de den med de 40 tønder land til Elsa og Henning Aabrik.

Møllen genopstår

Overtagelsen fandt sted den 1. marts 1989. I begyndelsen drev Elsa Aabrik gården med kødkvæg, men i 1998 blev jorden lejet ud. Parret flyttede ind i en restaureret bolig, men de ønskede også at restau-

rere møllen, så den kunne arbejde igen, ikke bare fordi: hvad er en vandmølle med mølledam og vandføring, hvis den ikke fungerer, men også fordi de gerne ville udnytte vandkraften til at fremstille elektricitet. Spørgsmålet var så, hvordan vandkraften skulle udnyttes, og det blev ikke ved hjælp af en turbine som tidligere, men ved hjælp af et vandhjul. Ligesom i Holme Mølle på Fyn (se bind 2) og ved andre nyere anlæg kom Jørgen Krogsgaard fra Forskningscenter Risø til at stå for tegninger og projektering af hjulet, som blev fremstillet af Bredo Milling Hansens Bådebyggeri i Dyreborg ved Fåborg, der havde erfaring med at bygge vandhjul. Randrup Møllens vandhjul har en diameter på 1,80 meter og er 1,20 meter bredt. Materialerne, som blev anvendt, var egetræ til gavlene og sibirisk lærketræ til skovlene. Ligesom armlaget (åbent gitterværk, der fastholder vandhjulet til vandhjulsakslen) består vandhjulsakslen af stål.

Vandhjulet er forsynet med et Sala gear og trækker en 3 kW generator VEM Sachsenwerk GmbH, som producerer op til 50 kW om dagen, hvor overskuddet går direkte på elnettet. Malekarmen, som leder vandet fra mølledammen hen til vandhjulet, blev fremstillet af dansk lærketræ, og indføringen til overfaldshjulet sker optimalt ved hjælp af buer af rustfri plader. Vandføringen er konstant et par hundrede liter i sekundet, og selv om et fiskestryg er blevet anlagt, så der kommer mindre vand forbi møllen, er der nok til, at den kan fremstille energi, ikke blot til 'husbehov', men til rentabel drift.

Efter 65 års forløb havde Randrup Mølle atter fået et fungerende vandhjul, og genindvielsen fandt sted den 8. december 2000, da Elsa Aabrik trak stigbordet. Siden har vandhjulet arbejdet støt. Generatoren står i undermøllen, og på broloftet findes stadig meludtagene til kværnen, der med

Møllehuset. Randrup Mølle

bevaret letteværk står på kværnloftet. Endvidere er stenkranen og nogle remskiver bevaret.

Møller i området

Nørremølle og Søndermølle

Der var før i tiden mange vandmøller i nærheden af Viborg ved de vandløb, som løb ud i de to store åer Gudenåen og dens tilløb Nørreå. I selve Viborg lå der i hvert fald fra slutningen af 1400-tallet kornmøllen Nørre Mølle lige nord for Nørresø ved Nørremølle Å med tilløb fra Loldrup Sø. Den var oprindelig Viborg Domkapitels ejendom, men efter Reformationen havde den flere forskellige ejere. Ifølge Matriklen 1688 blev den drevet af et underfaldshjul. Dens kunder var især Nørre Sogns beboere, da den lå på byens grund. Den kunne formale det korn, som Søndermølle ikke havde kapacitet til. Ingen landsbymøller måtte føre eller sælge korn af Viborg, men omegnens møllere købte deres malt i Nørremølle, da den havde en stor malkølle. Ganske betydelige mennesker har beboet denne mølle, således Christian Hoffmann fra 1785 til 1800, der foruden at være møller var birkedommer og prokurator. I 1824 blev Nørremølle købt af møllebygger Lauritz Villadsen eller Villesen, og da han døde ti år senere, fortsatte hans bror møllevirksomheden. Denne bror, Lauge Villadsen, gjorde en stor indsats under Krigen 1864, da den preussiske overkommando havde kvarter i Viborg. Mølleren oprettede en central, som forsynede den danske hærledelse med oplysninger om fjendens bevægelser. Oplysninger fra møllegæster blev videregivet til andre møllegæster, som igen informerede den danske hær. Villadsenslægten ejede Nørremølle frem til 1908, da den blev nedlagt.

Søndermølle, som ligger uden for Viborgs bygrænse, i Asmild Sogn, blev sandsynligvis anlagt som kornmølle først i 1300-tallet ved udløbet fra Søndersø, sydenden af Viborgsøerne. Der blev på denne tid bygget en dæmning på det smalleste sted af åen, som betød, at vandstanden blev hævet med godt 2 meter. Anlæggelsen af dæmningen skete muligvis for at skaffe vand til voldgravene omkring Erik Menveds borg i Viborg, men måske også, fordi man ønskede en opstemning, så vandet kunne drive en mølle, hvilket betød store gener for Viborg i øvrigt. En hel bydel forsvandt på grund af vandstigningen, og den vej, som førte fra Viborg til Asmild, blev overskyldt for bestandig. De to søer blev til én.

I omkring seks hundrede år formalede Søndermølle korn, men det skete ikke uden vanskeligheder, da der var problemer med sandflugt, som stoppede åløbet. Da Søndersø var dens mølledam, kunne der imidlertid ikke opstå vandmangel. Ifølge Markbogen 1683 havde den på det tidspunkt to

underfaldshjul og følgelig to kværne, og sådan var situationen til langt ind i 1800-tallet. Men i 1809 opstod der nye planer for Søndermølle, da købmand Bertel Bruun af de Fredericia Bruun'er foruden Aale Mølle købte Søndermølle med henblik på at anvende vandkraften fra Mølleå til fabrikation af klæde.

Wistoft til Søndermølle

Hvor meget det blev til på Søndermølle, er uklart, men Bruunfamilien fortæller, at der ved møllen blev anlagt en hørberedningsanstalt, og der omtales i 1814 et valkeri. Møllen beskrives ellers det år som en kornmølle med en rugkværn, en boghvedekværn og en skallekværn. I 1834, da den 34-årige mekanikus Søren Wistoft bestyrede møllen, var der ansat en møllersvend, en møllerlærling, en møllekusk og et par tjenestekarle, men desforuden en drejer, en snedkersvend og en snedkerlærling.

Det var ikke så underligt, at Wistoft havde disse folk i sit brød, for han, der ellers var degnesøn fra Vinkel og også selv havde virket som lærer, havde lært snedkeriet af en af de lærere, han havde været hjælpelærer hos. Han fik bevilling som snedker, og i midten af 1820'erne slog han sig ned i Ø som snedkermester. Herved standsede han imidlertid ikke, han arbejdede både som træskærer og kunstmaler, og resultatet kan stadig ses i Vejrum Kirke. Han arbejdede også som billedhugger, idet det blev hans opgave at rejse mindesmærker for Frederik den Sjette, der på sin Jyllandsrejse i 1826 besøgte præstegården i Hjermind, hvor Wistofts velynder præsten Hans Bjerregaard boede, og Viskum Skov under Viskumgård. Det blev til to obelisker, den i Viskum Skov med en ganske velignende portrætmedaljon af kongen i marmor og forsynet med et digt forfattet af Søren Wistoft selv.

Jo, denne kommende møller var ligesom hans samtidige kollega Dines Pontoppidan Møller i Klostermølle, Voer, en alsidig begavelse – måske kendte de to hinanden, da Dines Pontoppidan en tid drev en gård i Lysegård Sogn, ikke så langt fra Viborg.

Wistoft til Bruunshaab

Johannes Ivar Bruun, der var i færd med at udbygge klædefabrikken i Bruunshaab og installere de nyeste maskiner, hørte om Wistofts færdigheder, og i 1829 kaldte han ham til Bruunshaab som mekanikus, for at han kunne tage sig af det nye maskineri. Ikke nok med det, da Johannes Ivar Bruun havde købt Skovsgård i Tapdrup Sogn i 1830, stod Wistoft for indretningen af et uldspinderi i Vibæk Mølle, som Bruun netop havde ladet opføre af munkesten fra Middelalderens Viborg. Murene blev 16 tommer tykke. Vibæk Mølle ligger lige før stedet, hvor Vibæk eller Spangsdal Bæk løber ud i Nørreå.

Søndermølle

Selv om Wistoft kom til at drive Søndermølle, der havde en vindmølle som hjælpkraft, blev han ved med at stå for maskinernes vedligeholdelse på Bruunshaab, men det forhindrede ikke en yderligere udvidelse af aktiviteterne i Søndermølle, da der blev oprettet et maltgøreri. I 1836 forpagtede Wistoft møllen, mens en bestyrer tog sig af maltgøreriet. Efter Mads Pagh Bruuns ansøgning herom i 1842 – han stod nu for Bruunshaabs drift – byggedes der endnu en hollandsk vindmølle. I maskinværkstedet var der i 1840 ansat en snedker, en maskinbygger, en gørtlersvend og en lærling, mens der i kornmøllen var beskæftiget en svend, en andensvend og en møllekusk.

Der hørte jord til møllen, og til at hjælpe med driften af den havde Wistoft både en avlskarl og en røgter. Husstanden var endnu større, for Wistoft havde fået flere børn med sin kone Elisabeth Pagh Klem, datter af købmand Søren Klem i Viborg og hans kone, en præstedatter fra Knebel på Mols. Selv om Søren Wistoft kom fra et degnehjem, betød dette familieskab en forbedring af hans sociale status, og hans kones morbror var endda rektor på Viborg Katedralskole.

Wistoft bliver også møllejer

Wistoft var en utrolig virksom mand, men han følte måske, at han skulle leve op til sin kones fine

familie, for i 1838 købte han Subæk Mølle i Tapdrup, nabosognet til Vinkel, der ligger ved et lille tilløb til Nørreå. Hans plan var at genoptage udnyttelsen af vandkraften ved den tidligere kornmølle, som ikke havde været i brug siden midten af 1700-tallet. Men Wistoft ville anvende kraften til fremstilling af papir i lighed med familien Drewsens papirfabrikationen i Silkeborg ved Gudenåen og i Strandmøllen ved Mølleåen nord for København (se bind 1). Der kom også gang i papirfremstillingen ved en tilkaldt tysk papirmager Johan Julius Vilhelm Vølchers hjælp, men den blev hurtigt opgivet, og Subæk Mølle blev i stedet indrettet til bomuldsvæveri. Kornformalingen blev genoptaget, så i Folketællingen 1880 optræder både en fabriksbestyrer og en mølleforpagter. Subæk Mølle, der havde overfaldshjul, endte som kornmølle og var delvis demonteret i 1948. Møllehuset og mølledammen eksisterer stadig på adressen Vibækvej 32 i Tapdrup, men vandføringen er frataget møllen.

Vibæk Mølle, som ligger ca. 500 meter længere mod øst, på Vibækvej 31, opkøbte Wistoft også, mens han stadig var ansat i Søndermølle og på Bruunshaab. Hertil flyttede han med kone og børn i 1855, fem år efter at han havde købt møllen. I Søndermølle ser det efter folketællingerne at domme ud til, at aktiviteterne ud over kornmølleriet,

hvor der i 1845 var beskæftiget fire betjente, var for nedadgående. I værkstedet arbejdede nu tre maskinbygger-svende og en lærling ved navn Severin Christian Wistoft. Han var Søren's nevø, men han fik ikke mange år at virke i, da han faldt i Slaget ved Isted den 25. juli 1850 som underkorporal. Også han var mekanikus, hvilket fremgår af mindetavlen i Asmild Kirke, hvor han omtales som værende af Søndermølle. En af hans brødre, Jens Peter, blev først lærer, men siden møller i Tvis Mølle (se bind 2, Borbjerg Mølle) sydøst for Holstebro.

Søndermølle efter Wistoft

Ved folketællingen i 1855, da Wistoft og hans familie endnu boede i Asmild, var der på Søndermølle ansat tre møllersvende og en dreng på sytten, mens Wistoft stadig fungerede som møller og maskinmester. Kort tid efter, i 1858, blev Søndermølle skilt fra Bruunshaab, da Peter Daniel Bruun, en søn af Bertel Bruun, der ejede Asmild Kloster, købte den og overlod den til sin søn cand. polyt. Christian Bruun. Valkeriet eksisterede stadig, men også i hans tid var kornproduktionen den væsentligste indtægtskilde. Den foregik uden tvivl mest på to store hollandske vindmøller, da der i Søndermølle allerede et par år før var blevet indrettet en benmølle, hvor stamper knuste døde dyrs knogler, så benmelet, for en dels vedkommende tilsat svovlsyre, kunne anvendes til gødning. Desuden installerede Christian Bruun et moderne fransk sigteri. Fra 1868 til 1880 havde Bruun leverancerne til de årlige militærsamlinger på 10.000 mand ved Hald Hovedgård, og da blev der produceret store mængder mel, som blev kørt ud til byens bagere. Da disse samlinger ophørte, gik det ned ad bakke med kornformalingen på Søndermølle, men den fortsatte, til den sidste vindmølle blev nedrevet i 1915.

For at kunne skaffe drivkraft nok til Søndermølle, der stadig havde et valkeri, installerede Christian Bruun en dampmaskine med 10 hk i 1878. Alligevel blev han i 1890 nødt til at sælge møllen, da den var blevet en underskudsforretning, også fordi importen af billig kunstgødning kom i gang. Christian Bruun blev senere gasværkskasserer i Viborg, men Søndermølle bevaredes endnu nogle år i slægtens eje. Køberen af møllen var også en efterkommer af Bertel Bruun, Bruunshaabs grundlægger, og han kom fra Randbøldal Klædefabrik, hvor han var bestyrer. Hans navn var Johannes Christian Bruun Købke, og hans fars mor var Bertel Bruuns datter, mens hans mor var datter af Johannes Ivar Bruun på Bruunshaab. Naturligt nok omlagde han produktionen, så Søndermølle mest kom til at virke som uldspinderi. Købke var

en meget driftig mand, der kort efter overtagelsen lod vandhjulene erstatte af en turbine. Alligevel gik det ham som onklen, han kunne ikke klare sig, og i 1918 solgte han Søndermølle og arbejdede siden som revisor bl.a. i Hedeselskabet.

Køberen af Søndermølle var direktør Christian Pedersen fra Nørresundby, der senere også kom til at eje Randbøldal Klædefabrik. Sammen med sine to sønner fortsatte han produktionen af uldgarn, der havde stor fremgang under Anden Verdenskrig, og han udvidede den med fremstilling af vigognegarn på grundlag af bomuld. Virksomheden havde succes i mange år, men kunne ikke klare sig i konkurrencen fra udlandet. Desuden var den udsat for en voldsom lynbrand i september 1960, der især gik ud over karteafdelingen. Tre år senere kom Søndermølle på tvangsauktion og blev købt af Vibedhus-fonden, som blev ledet af Carsten Friis Jespersen, der var fåreavler, og Søndermølle blev igen uldspinderi.

Efter få års forløb var det igen forbi, men garnhandler i Viborg Hans Pedersen kom ind i billedet, og sammen med foreningen *Søndermøllens Venner* startedes virksomheden igen under navnet Søndermølle Uldcentral. Her arbejdede uldvaskemaskinen fra 1830 sammen med den stadig væk vandrevne wulfer, der blandede den vaskede uld i de rigtige farvekombinationer af hvid, grå og brun råuld. Virksomheden bestod imidlertid kun i ti år til 1988, for i det lange løb var spinderiet, der blev drevet med offentlig støtte, ikke rentabelt trods en stor produktion på de gamle maskiner, der for en stor dels vedkommende betjentes af mennesker, som ikke kunne klare ræset i en moderne fabrik.

Efter lukningen af spinderiet overtog Viborg Kommune Søndermølle. Der var planer fremme om at indrette den til et arbejdende museum i lighed med Bruunshaab Gl. Papfabrik, men de kuldsejlede. Flere af bygningerne var allerede ved at forfalde, og nogle blev revet ned, men de resterende blev smukt istandsat. Det gælder bygningen med beboelse i sydenden og spinderihal i nordenden, der blev opført af Peter Daniel Bruun, da sønnen blev bestyrer af Søndermølle. Desuden findes endnu vaskeribygningen med den gamle uldvaskemaskine, en Leviathanmaskine, den eneste bevarede i Danmark, som blev købt fra Stampen Klædefabrik ved Mølleåen nord for København (se bind 1, Strandmøllen) til Bruunshaab Klædefabrik. Sandsynligvis blev vaskemaskinen flyttet til Søndermølle efter lukningen af Bruunshaab som klædefabrik. Det fritliggende tørreri eksisterer også stadig.

Bygningerne anvendes til møder, foredrag og forskellige andre kulturelle arrangementer. Desuden kan lokalene bruges til biologiske studier og

Dollerup Mølles hovedbygning

naturkundskab. Søndermølle med mølledam, stemmeværk og vandføring, der nu kaldes Søndermølle Kultur- & Naturcenter, ligger på Vinkelvej 40, og de flotte bygninger i det smukke landskab tæt ved Sønderø er en udflugt værd. På den modsatte side af vejen ligger Søndermølle Avlsgård med hovedbygning fra 1876. Den er i dag ejet af Paladshotellet i Viborg.

Søren Wistoft i Vibæk Mølle

Vibæk Klædefabrik, som til dels var baseret på børns arbejdskraft, blev hurtigt opgivet, og det blev en helt anden produktion, Wistoft påbegyndte, da han var flyttet dertil, en produktion, hvor han rigtig kunne vise sine evner som mekanikus. Ved Vibæk Mølle opstod en af de første egentlige fabrikker i Danmark, et hammerværk, der fremstillede landbrugsmaskiner, og dem var der stor efterspørgsel efter, da kornproduktionen var for opadgående på denne tid. Næsten alle fabrikens produkter fremstilledes fra grunden, i jern eller træ, og det gjaldt både små og store ting, fra søm og skruer til svingplove, såmaskiner og kornrensemaskiner. På verdensudstillingen i Paris i 1878 udstillede firmaet en hørive, som skulle vise sig at blive meget populær.

Smed Holm i Overlund har fortalt, at mens han var ansat i Vibæk Mølle i 1860'erne, var der i alt 28 ansatte. Han kunne huske, at der i møllen var

installeret flere krydderikværne af eget fabrikat, hver til sin sort, peber, kanel, sennep osv., og købmændene i Viborg aftog de færdigkværmede krydderier. De mænd, som stod og passede kværnene, nøs og hostede altid på grund af det stærke støv fra formalingen.

En mere 'sød' fornøjelse var det, når der blev stødt kakaobønner i kværnene, også af Søren Wistofts eget fabrikat, og kværnene blev en nicheproduktion, vist ligesom den chokoladeproduktion, kakaopulveret blev anvendt til. Fløden til chokoladen fik Wistoft fra sin egen gård samt fra gårde i nærheden, og formene til chokoladen var naturligvis fremstillet på Vibæk.

Wistofts mange interesser

Wistoft var ikke blot aktiv i sine skiftende erhverv, men han var også engageret i politik. Det var politiske brydningstider, og i 1844 blev han valgt til sogneforstanderskabet i Asmild Tapdrup Kommune, i 1848 var han medlem af den rådgivende provinsialstænderforsamling i Viborg i anledning af udfærdigelsen af Grundloven af 5. juni 1849, og i 1854 blev han formand for sogneforstanderskabet, der var et embede svarende til sognerådsformand. Wistoft viste ret tidligt, at han også gerne ville sætte pen til papir, uden at det dog blev til meget, og hans historiske interesse var så stor, at digteren Christian Molbech, da han var i gang

med at stifte Den Danske Historiske Forening i slutningen af 1830'erne, sendte elleve indbydelsesbreve til mekanikus Wistoft og adjunkt Reiss i Viborg, som de skulle dele ud. Molbech havde benyttet sig af Wistoft, da han arbejdede på sin dialektordbog, og han kendte utvivlsomt Wistoft på grund af hans tilknytning til katedralskolens rektor. Wistoft fik hvervet tre medlemmer fra fabrikken i Bruunshaab: fabrikant Mads Pagh Bruun, en fabriksmester og en spindemester.

Vibæk Mølles senere skæbne

Vibæk Mølle fik ingen lang levetid. Efter Søren Wistofts død i 1870 førte Elisabeth Klem virksomheden videre sammen med sønnen Lauritz, men hun gav op, da han døde ni år senere kun 36 år gammel. Der var ikke andre børn, som kunne videreføre produktionen, og hun solgte Vibæk til kommunen, som indrettede den til fattiggård og lokale for sognerådet.

Man forstår godt, at Elisabeth ikke orkede mere. Den ældste søn Johannes Ivar Bruun Wistoft, der var født i 1838 og opkaldt efter sin fars dengang nyligt afdøde principal, havde mistet livet i 1876 ved en arbejdsulykke. Han var ingeniør ved jernbanen og omkom i forbindelse med bygningen af jernbanebroen over Limfjorden mellem Ålborg og Nørresundby. Der var ikke flere sønner tilbage af de fem børn, som nåede at blive voksne, og af de tre døtre blev Methaline gift med klædefabrikant Rodskjer i Kjær Mølle ved Ålborg, der var en konkurrent til Bruunshaab Klædefabrik. De to andre forblev ugifte og flyttede til Viborg sammen med deres mor efter salget af Vibæk. Her levede de alle i mange år og døde mætte af dage.

I 1925 blev der ved Vibæk Mølle bygget en dæmning til Fårupbanen, som blev anlagt i kanten af Nørreådal. Men heller ikke banen kunne overleve udviklingen, og den blev nedlagt i 1973. Den er nu blevet til en gangsti, hvorfra man til den ene side kan se ned over møllegården med det ståtelige hvidkalkede stuehus, hvor vandet stadig bruser ned over det gamle fald fra den lille mølledam, og til den anden side ud over Nørreådal.

Dollerup Mølle

Staten ved Skov- og Naturstyrelsen blev ligesom Viborg Kommune møllejer, da endnu en fabrik i en tidligere vandmølle lukkede. Det var Dollerup Mølle ved vestsiden af Hald Sø, som også oprindeligt var en kornmølle, anlagt i slutningen af 1500-tallet, helt præcist i 1587, ved Dollerup Bæk. Den endte som trikotagefabrik, efter at den lidt før 1850 var blevet udvidet med en valkemølle og i 1851 med en fabriksshal til et par valsevæve. Omkring tyve år senere anskaffedes en 35 hestes

dampmaskine som ekstra trækraft, og i år 1900 installeredes en kæmpedampmaskine med 125 hk fra Frichs Fabrikker i Århus. Skønt Dollerup Mølle Trikotagefabrik således omkring 1900-tallets begyndelse havde vokset sig meget stor, fortsatte den med at formale korn til et par årtier ind i 1900-tallet. I 1914 fusionerede fabrikken med lignende fabrikker i Esbjerg, Vestbirk (se bind 2, Vandkraftværker) og Århus til De forenede Trikotagefabrikker. Indtil en brand i 1941 gik det fremad trods den afsides beliggenhed, men efter flere brande, den sidste i 1956, blev spinderbygningen ikke genopført, og i 1967 lukkede virksomheden. En af bygningerne kom i en periode til at rumme en anden trikotagefabrik, men i 1980 overtog staten Dollerup Mølle og de tilhørende naturområder. Flere af bygningerne er siden nedrevet, og staten forsøgte at finde en køber til de resterende. I januar 2006 lysnede det. En mulig køber var Børneprojekt Danmark i Århus, som ville lave Dolleup Mølle om til et center for syge børn. Det endte med, at Dollerup Mølle blev udbudt til salg, og udbuddet afsluttedes den 2. juni 2006. Børneforeningen Danmark havde det højeste bud på 3,8 millioner kr., og købet blev en realitet den 1. juli 2006.

Landskabet ved Dollerup Mølle er dannet i sidste Istid og er meget naturskønt. Der er anlagt flere vandture bl a. langs Dollerup Bæk. Den udstrakte mølledam er bevaret, og der kan fiskes i den. Møllen ligger på adressen Dollerupvej 184 i Dollerup.

Kilder: Brødrene Andersen: Historiske og genealogiske Optegnelser om Randrup Gods, spec. Vinkel Sogn 1907; Daniel Bruun: Slægts- og Barndomsminder fra Viborg-Egnen 1925; Henning Heilesen: Slægten Bruun på Asmild Kloster, Viborg Stifts Folkeblad 1954; Karen Marie Christensen: Fortsættelse og Supplering af Brødrene Andersens Bog, Optegnelser fra Randrup Gods spec. Vinkel Sogn 1961, afskrevet år 2000 af Niels Henry Jensen; Kristian Vestergaard: Vandmøller i Viborg Amt 1975; Interview med Mary Munk Laursen, Viborg Stifts Folkeblad 1.10.1977; Lone Blicher: En oase i ørkenen, En beretning om Søndermølle uldcentral, Blød by nr. 4 1979; Anders Vejen Andersen: Randrup Mølle 1-2 Viborg Nyt 1983; Hans Krongaard Kristensen: Middelalderbyen Viborg 1987; Henning Ringgaard Lauridsen: Viborgs industrihistorie 1742-1990 1990; Ture i Viborg Amt: Vandkraften på Viborg-egnen udgivet af Viborg Amt og Viborg Stiftsmuseum 1993; Paul C. Ørberg: Mecanicus Søren Wistoft og hans slægt, Fra Viborg Amt 1997; Helmuth Spanggård: Dollerup Mølle, Viborg by og egn FØR & Nu III 1998; Viborgs historie 1-2, 1999; Helmuth Spanggård: Søndermølle, Viborg by og egn FØR & NU IX 2004; Mary Munk Laursens utrykte optegnelser om livet i Randrup Mølle 1983; Mary Munk Laursen (1907-1998), datter af møller Niels Munk i Randrup Mølle; Poul Leegaard, Viborg, sønnesøn af den sidste møller i Randrup Mølle; Bodil Sørensen f. Mørup, Tjele; Ejner F. Nielsen, Vinkel; Elsa og Henrik Aabrik, Randrup Mølle.

Roslev Mølle

Sallingsundvej 63A, 7870 Roslev

Vindmølle af hollandsk type med jordomgang

Hatten er løgformet

Opført 1882-83

Driften ophørt 1949

Vedligeholdt løbende efter 1951

Anvendelse: Museumsmølle

Møllen i landskabet

Næsten midt i Roslev by, hvor landsbyens centrum var, indtil jernbanen i 1884 kom til byen, står den lille kønne vindmølle på en lav vold, så lav, at man kan undre sig over, at der nogensinde har været vind nok til at få vingerne til at dreje. Den stod oprindeligt ikke som eneste vindmølle i Roslev, for den hed Roslev Vestre Mølle. En brandtaksation den 7. november 1882 viser, at der netop var opført en mølle som kaldtes Roslev Østre Mølle, og som stod lidt syd for det nuværende Sallingsundvej 3. Bygherren hed Jens Madsen, men denne mølles historie er forsvundet af minde. Det er den eneste mølle i Roslev, der ses på kort fra 1800-tallet. Den brændte sandsynligvis omkring 1908, da Jens Madsen dette år brandforsikrede en nyopført gård, men der nævnes ingen mølle.

Forsvundet er også den lille gårdmølle, der stod på et grundstykke, som på gamle kort kaldes Stjernholm Mølletofte, og som på Videnskabernes Selskabs Kort fra 1791 er benævnt Roslev Mølle. Møllen blev, da optegnelserne til kortet fandt sted, brugt som fikspunkt.

Derimod kan ingen, som kommer til byen, undgå at se, at Roslev er en mølleby, da møllen indgår i byens logo, men helt let at finde den er det ikke, delvis omgivet som den er af høje træer og bebyggelse på de to sider.

Møllens historie

Dengang Roslev Mølle blev opført i 1882-83, var der ikke så megen bebyggelse i nærheden, og hvor træerne nu er vokset op, var der frit udsyn og frit spil for vinden. Det må trods den ringe højde i forhold til det omgivende terræn have været årsagen til, at møllen blev bygget netop på dette sted.

Det var dem 27-årige Mads Christian Sørensen, søn af husmand Søren Henriksen i Jebjerg, der var bygherren, og han købte et jordstykke i Roslev den 26. juni 1882, samme år, som han og hans kone Petrea Rasmussen, en gårdmandsdatter fra Floutrup i Selde Sogn, ankom til byen. På jordstykket blev der foruden møllen opført en bygning med møllerbolig i den ene ende og stald og lade i den anden. Den lå i møllens umiddelbare nærhed, men måtte vige pladsen for en rækkehusbebyg-

gelse, Sallingsundvej 59-63, da murermester Bernhard Nielsen i 1954 opkøbte den på det tidspunkt forfaldne ejendom.

Møllen opføres

Vurderingen af den eksisterende mølle i Roslev fandt sted den 19. april 1883. Roslev Vestre Mølle blev bygget som en treetages ottekantet hollandsk vindmølle, der står på en sokkel af hvidkalket pudset grundmur med en højde af 1 alen (0,63 meter), mens møllen fra hatten til soklen når en højde af 11 alen. Trædelene blev fremstillet i Skive og fragtet til Roslev på hestevogn for at blive samlet på byggepladsen. Overmøllen eller »skroget«, som taksationen til brandforsikringen skriver, var tækket med fyrretræsspån, mens den løgformede hats »skrog« var tækket med egespån. Møllen krøjede dengang som nu manuelt med svans, og hjul og kæde eksisterer stadig. Vingerne, der var fremstillet af eg, havde et vingefang på 27 alen (knap 17 meter) og var vinger til kludesejl.

Inventaret bestod af de mest nødvendige dele, for at møllen kunne tilfredsstille kundernes behov: to kværne til formaling af korn, den ene 7 kvarter (1 kvarter = 15,69 centimer) og 4 tommer (1 tomme = 2,6 centimeter), den anden 7 kvarter og 2 tommer, en skallekværn (pille eller grubbekværn) på 10 kvarter, en sigte og en blæsemaskine. Mølleren var der også tænkt på, for da der var installeret et hejseværk, undgik han at løbe op og ned ad trapperne med de tunge sække. Vurderingssummen lød på 10.000 rigsdaler for møllebygningen med alt inventar. Længen, som bl.a. indeholdt boligen, blev sat til 700 rigsdaler, så man forstår virkelig, hvor bekosteligt det var at opføre en mølle.

På et tidspunkt før 1915 blev det halve vingefang udskiftet med klapper (jalousier), og der nævnes et 1 alen kortere vingefang (26 alen = 16,50 meter) i *Danske Møller* fra 1934, men ellers skete der ingen modernisering af Roslev Mølle bortset fra, at der blev installeret et valseværk. Skallestenen til gryn mølleriet er senere fjernet.

De tre møllere

Møller Sørensen ejede og drev Roslev Mølle i godt tyve år, med sin ældste søn som svend, indtil han solgte sit livsværk til sin møllersvend Søren Jensen, der dog forlod møllen fire år senere, ikke fordi han ikke kunne klare sig, men fordi der skete en frygtelig ulykke. Et af hans børn kom for tæt på møllevingerne, og en vinge fik fat i barnets tøj. Barnet blev ført med rundt med vingerne, og denne behandling overlevede det ikke. Denne tragedie kunne familien ikke bære, det kunne gå galt igen, så Søren Jensen opgav at være møller.

Den tredje og sidste møller blev Søren Kristian Kristensen, som stammede fra Thise Torp i Thise Sogn, hvor han blev født den 16. september 1875. Hans forældre var Christen Christensen og Bened f. Sørensen, og faderen kaldes indsidder og snedker, så Søren kunne uden tvivl selv tage sig af reparationerne i og af en mølle, når det var tiltrængt.

Han kendte også Roslev Mølle godt, da han havde været i lære her i møller Sørensens tid, og efter købet af Roslev Mølle den 20. november 1909 flyttede han ind i møllerboligen med sin kone Ane Iversen, der også var Sallingbo og husmandsdatter fra Vester Grønning i Grønning Sogn. På det tidspunkt havde parret været gift i fem år og havde en lille etårig datter Betty Christine, som blev født, mens familien boede i Rærup i Grinderslev Sogn. På billedet af møllerfamilien foran den strå-tækte møllerbolig og møllen står hun mellem sine forældre og er blevet omkring otte år gammel.

Mølleriet under Første Verdenskrig

Søren Kristian Kristensen stod alene for mølleriet, og det gav ham ofte meget arbejde, især i de to første år under Første Verdenskrig, hvor han formalede rug til mel til bagerne, som modtog brødkornet. Dengang malede han 36 tønder rug til dem om ugen, og han sigtede bygmel, der blev blandet i rugmelet. Det betød kun 5-6 timers søvn, og han måtte sørge for at være i møllen, når der var vind. Men i 1916 kom statsordningen, angiveligt på forslag af de større møller, og det blev dem, der blev hovedaftagere af kornet. Samme år fortæller folketællingen, at Roslevmøllerens formue var 0 kr., hans indtægt 700 kr., og han betalte 6 kr. i skat til kommunen.

Driften indstilles

Under Anden Verdenskrig, hvor møllen også arbejdede, når vinden var til det, fik en fremmed dreng i april 1945 kraniebrud, efter at han, som Skive Folkeblad skriver, »var travet hen til Roslev Mølle, hvis store vinger når næsten helt ned til jorden. Drengen blev ramt af en af vingerne. Med kraniebrud blev han indlagt på Skive Sygehus«. Kraniebruddet gav ham varige men, og han blev boende hjemme hos sine forældre hele sit liv. Denne ulykke betød ikke, at Søren Kristian Kristensen opgav mølleriet, men få år senere indstillede han driften. Den direkte årsag var, at krøjeværket blev ødelagt i efteråret 1949, og en reparation kunne ikke betale sig. Der var kun tre gårde tilbage, der benyttede Roslev Mølle, da de øvrige gårde enten havde egne møller eller med vekselstrømmens fremtrængen havde fået installeret eldrevne kværne.

Roslev Mølle overlever trods alt

Efter sigende foregik markeringen af lukningen ved, at Søren Kristian Kristensen satte sin mølles vinger i kors. Og den dag, hvor folk på egnen så den standsede mølle, troede de nok, at Roslev Mølles dage var talte. Det blev alle Sallings øvrige møllers skæbne, de ikke blot lukkede, men blev revet ned, én efter én.

Møller Søren Kristian Kristensen var imidlertid meget interesseret i, at Roslev Mølle blev bevaret som byens vartegn, og det var byens borgere også. Derfor tog Roslev Borger- og Håndværkerforening på et bestyrelsesmøde den 28. september 1950 initiativ til at nedsætte et udvalg med gård-ejer og sognefoged Sigfred Sørensen som formand og et forretningsudvalg med fem udvalgsmedlemmer, som skulle arbejde for en bevaringsplan. Efter mange flere møder, hvor det besluttedes at afholde en husstandsindsamling, dannedes *Foreningen til Roslev Møllens Bevarelse* på en stiftende generalforsamling den 29. januar 1952. I byen blev der samlet knap 5.000 kr. ind, og en møllefest i 1951 havde givet et overskud på godt 3.000 kr. Af disse beløb gik 2.000 kr. til erhvervelsen af møllen og grundstykket ud til landevejen, hvilket dog allerede var sket i 1951, mens resten af pengene blev brugt på den efterhånden hårdt tiltrængte istandsættelse af møllen, især af dens spåntækning, som beløb sig til 6.100 kr.

Roslev Mølle efter overtagelsen

Indvendig står møllen stort set, som da den blev bygget, og som da den blev forladt. Trappen op gennem møllen bærer ganske vist præg af de mere end 65 år, mølleren løb op ned ad den, og trappetrinnene til anden etage er så tyndslidte, at de på undersiden er blevet forstærket med jern, da de ellers ville være direkte farlige at betræde. Inventaret er stadig intakt og består af de to store kværne på anden etage og en grynvalse på samme etage. Udsækningsanordningerne fra kværnene til underetagen eksisterer også ligesom anordningen fra grynvalsen til etagen nedenunder. Sækkehejsen fra første etage til kværnloftet er ligeledes intakt med en klaplem, der lukker automatisk, når sækken er løftet op.

Desværre er den gamle toldkop forsvundet – stjålet – da møllen først blev aflåst efter toldkoppens forsvinden. Toldkopper anses for antikviteter, materialet er kobber, og de er stemplet med Christian den Femtes navnetræk. Næst efter kværnene var de møllernes vigtigste redskab, da de afgjorde, hvor meget korn møllerne fik i betaling for deres arbejde. I kongeriget blev den i 1668 fastsat til en attendedel af skæppen.

Udvendig er vedligeholdelse hele tiden nødvendig, da vejr og vind slider på møllen, selv om

Roslev Mølle

den står nogenlunde beskyttet. Igennem årene er spåntækningen blevet vedligeholdt, og i 1999 bidrog Sonning Fonden med 55.000 kr., ligesom der kom 10.000 kr. fra den lokale sparekasse, så der blev skabt mulighed for, at møllen kunne blive malet. Efter en algebehandling skete det så i løbet af 2003. Nu står spåntækningen på møllekrop og hat skinnende sort, mens de hvidmalede vinger danner en smuk kontrast hertil.

Skader i årenes løb

Men inden bevaringsforeningen var kommet så vidt, havde der været mange problemer at løse, for Roslev Mølle er ikke blevet skånet af naturen. I 1980 blev møllens halve vingefang stormskadet, og endnu værre gik det den 9. januar 1991. Da blev hatten med vinger og tandhjul revet af, og både

vinger og hat blev så ødelagt, at de ikke kunne repareres. Nyt måtte fremskaffes, og midlerne her til fandt bevaringsforeningen som sædvanligt, dels ved indsamling lokalt, hvor Roslev Sparekasse, lokale håndværkere og Sallingsund Kommune ydede deres, dels ved bidrag fra forskellige fonde. I alt 350.000 kr. blev skaffet til veje, og den lokale tømrermester Jens Mouritsen kunne gå i gang med at fremstille den nye hat. Møllen var netop blevet optegnet af en ung arkitektstuderende som eksamensopgave, og det hjalp tømrermesteren, da han skulle i gang med rekonstruktionen, for han havde ikke arbejdet med møllehatter før. Opbygningen af hatten, der denne gang blev beklædt med spåner af lærk, foregik på hans værksted, og da den færdige møllehat skulle transporteres fra hans værksted, skete det ikke uden dramatik. Selv

om værkstedet kun ligger 1,1 kilometer borte fra hattens blivende sted, foregik transporten under politieskorte.

I øvrigt rakte det indsamlede pengebeløb også til en ny spåntækning af møllekroppens tre sider – det kostede 15.000 kr. pr. side at udskifte dem – og da var gode råd dyre, for det ville jo se mærkeligt ud, hvis ikke alle sider var ens. Derfor optog bevaringsfonden et rentefrit lån på 75.000 kr. hos en lokal fond, og det blev tilbagebetalt med 15.000 kr. om året de følgende år. Materialet til kroppens ny spånbeklædning blev også lærk ligesom de nye vinger, der blev fremstillet til kludesejl med de gamle som model af tømremester Hans P. Svenningens, Glyngøre, også består lærketræ. De er tilhugget af stammer i hånden med økser af bredbiltypen.

På generalforsamlingen den 27. februar 2003 blev der udtrykt ønske om, at Roslev Mølle skulle brandforsikres. Stormskadeforsikret var den allerede. Men storme kan forårsage brande, som man så det i decemberorkanen 1999, derfor mente man også i Roslev, at det var vigtigt at have en brandforsikring. Det viste sig dog, at økonomien ikke kunne bære udgiften hertil, så tanken blev opgivet. Alligevel blev det nødvendigt at forhøje det årlige medlemskontingent fra 50 til 75 kr. for enkeltpersoner, og til 300 kr. for virksomheder, der tidligere havde betalt det samme beløb som enkeltpersoner. For at få flere til at blive medlemmer af foreningen blev der udsendt 270 indbetalingskort, og efterhånden reagerede størsteparten af modtagerne.

Roslev Mølle nu og i fremtiden

Heldigvis har der siden 2004 kun været den almindelige vedligeholdelse og mindre reparationer at tage sig af for bevaringsforeningen, der i

2005 tæller godt 200 medlemmer. Foreningen gør også sit til at gøre opmærksom på Roslev Mølle, fx sørger den for belysningen af møllen i hele julemåneden, og nisser hører til her ligesom i flere andre møller landet over, men børn i Roslev er ikke i tvivl om, at Julemanden bor i deres mølle.

Desværre er Roslev Mølle ikke åben undtagen ved særlige lejligheder. Det er muligt at få den åbnet, hvis man kommer forbi, men man vil ikke opleve drejende møllevinger eller en mølle i funktion, da et vitalt tandhjul er taget ud. Foreningen vil ikke risikere, at vingerne går i gang i kraftigt stormvejr. Derved kunne de igen komme i bagvind og skabe ulykker, ligesom de også kunne ødelægge kværnene, der ikke har været i brug siden 1949 og kan være rustet fast eller have sat sig.

Andre møller på egnen

Roslev er i øvrigt en rigtig gammel mølleby, for allerede i 1445 fandtes der her en mølle, som blev skødet til Sankt Hans Kloster i Viborg, og i Landbohistorisk Selskabs Adkomstregistreringer er omtalt en Jens Nielsen mølle i Roslev i 1535. Denne mølle har efter al sandsynlighed været en vandmølle ved Vium Mølleå, som også drev Vium Mølle på Saugstrupvej 8 i Hjerk Sogn, der ifølge Trap er omtalt første gang i år 1400. Her eksisterer møllehuset, men vandhjulet er borte, da det blev erstattet af en turbine, der stadig er intakt. Både mølledammen og vandføringen, som ledes ind i møllehuset, er bevaret.

Vandmøllen i Roslev har derimod ikke efterladt nogen spor, men lå sandsynligvis lige over for det nuværende Viumvej 20, Kødfoderfabrikken.

Kilder: Skive Folkeblad 30. april 1945, 25. september 1950, 4. december 2004; Roslev Møllens hjemmeside; Per T. Mouridsen, Foreningen til Roslev Møllens Bevarelse.

Sindal Mølle

Østergade 25, 9870 Sindal

Vindmølle af hollandsk type med jordomgang

Hatten er løgformet

Flyttet til nuværende placering 1872

Driften ophørt 1947

Restaureret 1999-2005

Anvendelse: Kulturelt aktivitetscenter;
udstillings- selskabs- og mødelokaler

Møllen i landskabet

Sindal Mølle er den ældste erhvervsbygning i Sindal, der oprindeligt var en landsby med en smuk middelalderkirke, som ligger vest for det område, der i dag er stationsbyen Sindal. Med jernbanens anlæggelse kom der gang i udviklingen, men da møllen blev flyttet til Sindal, var der ikke andre bygninger end stationen og en købmandsforretning. Den blev åbnet samme dag som jernbanen, den 15. august 1871. Det følgende år kom møllen til, og året efter opførtes et stort hotel, som dog kaldtes Sindal Kro, tæt ved stationen. Sindal stationsby ligger ikke specielt højt, men landskabet var dengang åbent, frit for træer og huse, og møllen blev opført på en bakke ned mod Uggerby Å. Sindal Mølle kunne ses helt fra Flyvbjerg Bakke ved Tolne og fra Lendum. Også fra nord og vest var den et flot skue.

Sindal Sogn er præget af et dramatisk istidslandskab med mange oldtidshøje. Områdets højeste punkt er 79 meter, og i nærheden af landsbyen Fjelsted, hvor den mølle, der skulle blive Sindal Mølle, først lå, nås en højde af 52 meter.

Møllens historie

Alligevel kom Fjelsted Mølle til at ligge bedre på det nye sted i Sindal, for vinden i Fjelsted var ustabil på grund af de store bakker og dybe slugter. Men det var også, fordi mølleren i Fjelsted døde, at møllen kom til Sindal.

Det blev så en chance for købmanden i den nyåbnede forretning til at få en bygning mere til Sindal. Han købte Fjelsted Mølle og lod den hollandske mølle, som var opført i mur til hatten, flytte sten for sten – også de sten, som sidder i møllekroppens næstøverste skifte og bærer indskriften Fjelsted Mølle. Købmanden hed Svend N. Munck, og det fortælles, at han, der var kommis i Frederikshavn, men stammede fra Hørmested, egentlig på denne tid som så mange andre havde planer om at udvandre til Amerika. Imidlertid skulle han og en ven på besøg i Fjelsted, og på vejen passerede de jernbanestationen, som var ved at blive bygget i Sindal. Vennen kunne se mulighederne herhjemme og foreslog Munck at købe en ejendom,

der lå i nærheden. Munck var ikke særlig interesseret i første omgang, men på hjemvejen gik de to venner alligevel ind til ejeren, der hed Peter Pall, og Munck købte ejendommen, som var på 10 tønder land. Dem solgte han det meste af til byggegrunde, men i alle skøderne kom der til at stå, at de nye ejere ikke måtte drive handel fra deres ejendomme. Munck ønskede ingen konkurrenter til sin købmandshandel.

Møllen var også alene om kornformalingen på stedet. Den blev som i Fjelsted opført på en vold, for Sindal Mølle er en mølle med jordomgang og kælder, oprindeligt med gennemkørsel. Selve møllekroppen er rund, og møllen er den eneste tilbageværende af Vendsyssels murmøller. Det pudse- og hvidkalkede murværk er siden restaureringen blevet dekoreret med en sortmalet stribe ved de vandafledende trekanter over vinduer og døre. Den løgformede hat består som ved andre hollandske møller af et træskelet, der i Sindal Møllens tilfælde er beklædt med tagpap, i hvert fald har det været sådan siden midten af 1920'erne. I tidens løb forsvandt i nogen grad indtrykket af en mølle med jordomgang, da møllen efter driftens ophør fik tilbygninger mod vest og syd.

Sindal Mølle moderniseres

Sindal Mølle blev på et tidspunkt før 1925 moderniseret, idet der i den nordlige udkørsel blev installeret en petroleumsmotor til brug på vindstille dage, og der blev senere opsat vinger med klapper (jalousier), hvilket betød, at mølleren slap for besværet med at regulere vingernes sejleareal manuelt. Den manuelle krøjning ændredes mærkeligt nok ikke, selv om en vindrose, der sørger for, at vingerne automatisk står op mod vinden, og klapvinger normalt hører sammen. Der har muligvis ikke været de økonomiske midler til stede, så den helt store modernisering kunne gennemføres.

Sindal Møllens ejere

Købmand Munck drev ikke selv Sindal Mølle, men ejede den helt til år 1900. Selv om han afhændede møllen til en faglært møller, kom den ind i en ret ustabil periode, hvor dens ejere kun besad møllen og den nærliggende møllerbolig i få år. Den første af disse var møller Kristen Frederiksen, der drev den i kun fire år til 1904. Han solgte til Niels Nielsen, som havde møllen fra 1904 til 1907, derefter tog Peter Paulsen Nielsen over. Allerede i 1912 blev han efterfulgt af sin søn Niels Paulsen Nielsen, og denne drev Sindal Mølle i ni år, indtil han som mølleren i Fjelsted omkom på tragisk vis. Den 6. januar 1921 gik han op i møllen for at standse den for natten. En aksel greb fat i hans tøj, og han blev klemt ihjel. Man siger, at han blev båret ned i en sæk, så mast

var han. Mærkeligt, at en erfaren møller skulle komme sådan af sted, men der var normalt ingen beskyttende afskærmninger i møllerne dengang.

Stabile forhold både før og efter indstillingen af driften
Først med Harald Christensen, der som 31-årig købte Sindal Mølle i 1926 af Peter Nielsen, kom der bedre forhold for møllen. Harald Christensen var født i Sønder Harritslev den 24. august 1895 som et af møller Carl Martin og Johanne Cathrine Christensens ni børn. Hans forældre ejede og drev først den hollandske vindmølle Bredfald Mølle (nedrevet 1964) lige øst for Hjørring fra 1906 til 1917, hvorefter de købte vandmøllen Nygårds Mølle i Tolne Sogn, som var i deres besiddelse fra 1917 til 1931. To år før købet af Sindal Mølle var Harald Christensen blevet gift med Tomine Jensen. Deres søn Svend Aage Sønderlev Christensen har kunnet fortælle om livet i Sindal Mølle i de mange år, hans far drev den. Det blev til knap tyve år, men så måtte også denne møller give op.

Møllen blev i 1945 solgt til købmand Aksel Sørensen, der byggede et karlekammer til en møllersvend, og ved den lejlighed blev en del af jordvolden fjernet, men kammeret kom kun til at huse en svend i kort tid, for efter et par års forløb standede Aksel Sørensen mølleriet. Sindal Møllens inventar, der bestod af to kværne, men intet sigteværk, og en valse foruden andet, som havde med mølleri at gøre, blev omsat i penge, og den tømte møllebygning blev anvendt til frugtlager. De store handelsmøller og de små kværne, som blev installeret rundt omkring på landejendommene, havde igen forårsaget lukningen af en dansk mølle. Men Sindal Mølle skulle ikke glemmes helt af den grund. Der blev sat lys i vingerne, og vingekorset kunne ses viden om. Møllen fik en funktion som vartegn for Sindal og som reklame for den nye virksomhed, der blev oprettet, da Aksel Sørensen flyttede sin tankstation fra købmandsforretningen i Østergade til møllegrunden.

Aksel Sørensen opførte også tilbygningen i vest, der fungerede som vulkaniseringsanstalt, og møllens kælder brugte han til bilvask. For at få plads til en servicestation med kiosk fjernede han i 1968 den kønne hvidkalkede møllerbolig, der før år 1900 også skal have rummet et bageri. Aksel Sørensen var en driftig mand, som i en årrække var den benzinhandler i Vendsyssel, som solgte mest BP benzin. Stationen blev senere en Q8 station, da BP blev overtaget af dette firma. I slutningen af 1998 demonteredes anlægget, og nu er der kun enkelte spor af det tilbage. Vulkaniseringsanstalten blev i 1958 indrettet til Falckstation. Den tomme mølle benyttede Falckfolkene til slange-tårn og møllekælder til vask af slangerne.

Sindal Mølle var dog ikke helt opgivet som bygningsværk, og i 1960 blev hatten restaureret. Vingerne blev taget ned i slutningen af 1970'erne, og da var der ikke meget tilbage af Sindal Mølle som byens vartegn. I mange år havde man næppe bemærket den fra vejen på grund af benzinstationen, men vingerne, der i en årrække havde været afkortet, ragede dog så meget op, at man kunne se, at de var illumineret. Aksel Sørensen havde ved overtagelsen af møllen ved en klausul forpligtet sig til at vedligeholde møllen efter Harald Christensens ønske, men i 1992 fik sønnen Frank Sørensen, der nu ejede Sindal Mølle, klausulen ophævet. Det følgende år fraflyttede Falck ejendommen.

Skal Sindal Mølle bevares?

I 1996 blev Udvalget for By- og Landskabspleje kontaktet af formanden for De Samvirkende Turistforeninger i Vendsyssel Kaj Rukjær, der ønskede, at Sindal Mølle skulle bevares for eftertiden, selv om den næppe kunne gøres funktionsdygtig, men den ville altid kunne vidne om dengang, jernbanerne ændrede Danmarks infrastruktur. Samtidig kom der også en henvendelse om bevaring af møllen fra Mogens Uggerhøj, der var formand for VW klubben, som holdt til i det gamle værksted på møllegrunden. Der blev derefter nedsat et lille mølleudvalg, som kom til at bestå af seminarielektor Knud Gammelgaard og fru Inger Andersen, der var medlemmer af Udvalget for By- og Landskabspleje, samt af Mogens Uggerhøj og Enrico Tychsen, der havde kendt møllen, siden han var barn, og var medlem af Sindalegnens Lokalhistoriske Forenings bestyrelse.

Den 9. oktober det følgende år blev *Den Selvejende Institution Sindal Mølle* dannet af de to medlemmer af Udvalget for By og Landskabspleje og Enrico Tychsen, som sammen med formanden for Sindal Borgerforening Peter Hjorth og medlem af kommunalbestyrelsen Niels Regnar Sørensen udgjorde bestyrelsen. Institutionens vedtægter blev affattet uden vederlag af lokale advokater.

Bestyrelsen, hvis formand var Knud Gammelgaard, henvendte sig herefter til Frank Sørensen. Han var villig til at frastykke den parcel, som møllebygningen står på, og derefter købte Den Selvejende Institution den 500 m² store grund med mølle og Falckstation. Finansieringen skete ved, at der blev optaget et lån i et lokalt pengeinstitut med Sindal Kommune som garant, og senere blev andre måder at skaffe penge på taget i brug.

For en sikkerheds skyld havde møllebygger John Jensen inden købet undersøgt møllen, for at man kunne få et overblik over, hvordan dens tilstand var. Også håndværkere var blevet taget med

Sindal Mølle med jordvolden delvis fjernet

på råd, og de sagde god for både mure og træværk. En restaurering af møllen kunne således godt sættes i værk, selv om noget af træværket trængte til udbedring, og møllehatten, der var meget utæt og sammensunken, skulle fornyes.

Restaureringen går i gang

Hele restaureringsforløbet er beskrevet i såkaldte *Møllemedlinger*, der i antal indtil nu er nået op på omkring tredive. De har været offentliggjort i Sindal Avis, og her har alle indbyggerne kunnet følge forløbet siden købet af møllen i begyndelsen af 1998, hvor første Møllemedling udsendtes og fortalte om det store arbejde, der forestod, inden møllen igen kunne få luft under vingerne.

Efter at møllen var blevet tømt for skrammel og skidt, der havde hobet sig op i årenes løb, blev murværket i juni måned 1998 rensat og repareret både ind- og udvendig, dels af håndværkere, dels af bestyrelsesmedlemmerne. Et par måneder senere var Sindal Mølle klar til at blive kalket, og i løbet af kort tid stod den skinnende hvid. Sindalboerne fik næsten så ondt i øjnene, at de måtte lukke dem. Tidligere var der også nogle, der lukkede øjnene, men det var af skam over, at deres bys vartegn var så misrøgtet. Det første projekt var ellers genskabelsen af møllehatten. Til dette arbejde var der søgt om midler fra Augustinus Fonden, og den tildelte Sindal Mølle 70.000 kr. Dette beløb var en god hjælp, selv om hele projektet ville komme til at koste omkring 450.000 kr.

NH Kranløft fra Østervrå, der flere år tidligere havde udført samme arbejde på Vennebjerg Mølle, Skallerupvej 812, hejste hatten, der var så medtaget, at den 'kun' vejede 4,9 tons, ned den 29. oktober 1998, og møllen fik et midlertidigt dække af pandeplader for at forhindre regnvand i at gøre yderligere skade. Hatten tog derimod rejsen til PMU (Praktisk Medhjælper Uddannelsen) værkstedet, i Sindal, hvor opbygningen af en ny hat og hathjul begyndte.

Hatten rekonstrueres

Til møllehatten leverede Ugilt Savværk egetømmer, der var delvis sponsoreret af Børglum Klosterskov, Korsholt Savværk sponsorerede også tømmer, ligesom lærketræet købtes meget billigt. Efter at materialerne var blevet tilskåret af PMC Savværk i Tolne Skov, blev træskelettet fremstillet af PMU folkene sammen med tømmer- og snedkerlæringer fra Teknisk Skole i Hjørring. Andre lokale kræfter var også involveret: Hytek, et lokalt hydraulik- og cylinderfirma, leverede tegningen, og Ejvind Kleinsmedie i Astrup genskabte den halvanden tons tunge mølleaksel og en ny perse (bremse) af jern i stedet for den gamle af træ. Til

sidst blev møllehatten beklædt med to lag tagpap af Asfaltfirmaet Phønix Tag uden større vederlag, og desuden sponsorerede Nykredit udgifterne, mens toppen af hatten (kongen) leveredes vederlagsfrit af Nordbovent i Lendum.

Selv om projekt Sindal Mølle har så mange gode venner, tog det alligevel lang tid, inden NH Kranløft kunne sætte den ca. 4,5 meter brede og 5,4 tons tunge hat op på møllekroppen. Det skete under stor festivitas med afsyngning af en møllesang skrevet til begivenheden, der fandt sted på Mølledagen den 18. juni 2000. Da havde der allerede i et par år eksisteret en smuk folder om Sindal Mølle, der kort fortæller møllens historie, og gamle fotos viser den, som den så ud i sine velmagtsdage med fuldt vingefang. Jels Mølle (se bind 1) pryder forsiden for at vise, hvor flot en fuldt restaureret murmølle kan fremstå.

Sindalboerne havde dog allerede på Mølledagen den 20. juni 1999 oplevet deres mølle stå fuldt færdig, endda med mølleinventaret installeret, i form af en model af møllen i størrelsesforholdet 1:10. Det var modelbygger Kurt Rasmussen fra Odense, der samlede Sindal Mølle i den gamle Falckstation, efter at han havde arbejdet på projektet i et halvt år. Han havde rekonstrueret møllen efter fotos, og resultatet var fremragende. Direktør Gert Jensen fra Dansk Vindkraft i Hjørring, tidligere Sindal, købte møllemodellen med henblik på at forære den til Sindal Mølle, når denne var færdigrestaureret.

Støtteforeningen dannes

For at give Den Selvejende Institution større økonomisk råderum og skaffe flere møllevenner foreslog tre af aktieejerne, at der blev oprettet en støtteforening, *Sindal Møllens Venner*. På en stiftende generalforsamling Dansk Mølledag i år 2000 forelagde Margit Larsen, en af initiativtagerne, også planer for, hvordan møllen kunne blive hjemsted for forskellige aktiviteter. Alle aktieejere havde én stemme uanset mængden af aktier, og støtteforeningen blev dannet med deltagelse af flere end fyre aktionærer.

Nye vinger

På dette tidspunkt var samarbejdet med John Jensen ophørt, da han, også efter Nordjyllands Amts mening, uberettiget havde kritiseret de lokale håndværkeres arbejde, og møllebygger Ejvind Rimmen hjalp med beregningerne til vingerne, hvortil der var blevet skaffet tegninger fra Nationalmuseet, selv om John Jensen over for Knud Gammelgaard havde oplyst, at der ikke fandtes tegninger af møllevinger. Det gik knap så let med at få skaffet midler til vingerne, og bestyrelsen

*Sindal Mølle med møllerbolig.
Maleri af Niemann Christensen 1925*

måtte udvise stor opfindsomhed. Der solgtes aktier og munkesten, hvori sponsorerne fik deres navn prentet, og private foreningen og fonde henvendte man sig også til. Indenrigsministeriets Landdistrikspulje bidrog med 80.000 kr., og andre betragtelige tilskud kom fra Ole T. Krogsgaard på Baggessvogn Gods og Spar Nord.

Da Dansk Vindkraft sponsorerede indkøbet, blev der bestilt træ til vingerne på Sjælland. John Jensen havde forlangt knastfrit lærketræ, men da træet ankom til Sindal den 20. juni 1999 og blev fragtet til Sindal Præstegårds lade viste det sig, at der uheldigvis var en del knaster i træet, og at den ene planke var for tynd, så der måtte limes et stykke på den vinge, som blev lavet af den. Tømrermester Teddy Thomsen med uhonoreret hjælp fra skibstømrer Ole Jensen påbegyndte fremstillingen af vingerne, inden bestyrelsen stod med alle pengene i hånden. Det godt 17 meter (helt præcist 17,27 meter) lange vingefang blev høvlet til, og der blev boret huller i vingerne, hvor hækværket skulle sættes op. Til dette arbejde fik de to tømrere vejledning af den 85-årige pensionerede smed Ejmund Rimmen, som i 1992 var med til restaureringen af Vennebjerg Mølle. Der blev nu igen brug for det specielle bor, han dengang konstruerede, et bor, der kan gå hele vejen igennem en tyk planke uden at vige en millimeter fra den fastlagte vinkel. Boret kan nu ses i Sindal Mølle.

Krøjeværket og vingerne sættes på plads

Foruden vinger manglede det manuelle krøjeværk, og det blev også fremstillet ved præstegården. Krøjeværket består af en kraftig nedadgående planke, svansen og to gange to skråbjælker for-

uden af den øverste tværgående bjælke, som blev sat på plads kort efter opsætningen af hatten. Da de forskellige dele var færdige, blev de flyttet til møllepladsen af entreprenør Knud Jensen. Den lokale farvehandler sponsorerede træbeskyttelsesmalingen, som blev påført træværket inden opsætningen den 11. april 2001. Atter højeste NH Kranløft alt på plads, men vingehejsningen gik dog kun glat, da de to tømrere gav vingerne en omgang høvl, efter at man havde forsøgt sig med brun sæbe og olie. Krøjeværket og vingefanget blev først endeligt malet efter opsætningen.

Restaureringen af Sindal Møllens ydre blev afsluttet med opsætningen af vingerne og krøjeværket, og kronen på værket var, da møllen midt i maj måned stod med sit hvidmalede vingefang og de nykalkede mure, der var blevet istandsat med sten fra Sindal Specialtegl. Genindvielsen fandt sted på Mølledagen den 17. juni 2001 under endnu større festivitas end året før. Formanden for amtets kulturudvalg pointerede i sin tale, at hvor det blæser meget, kan man bygge læhegn, men også vindmøller!

Herefter blev vingerne sat fast i sydvest, så man får et flot indtryk af møllen, hvis man kommer fra Hjørring. Blot skal der tænkes på, at vingerne ikke må komme i bagvind, for så vil møllen løbe løbsk, og alt kan ske. Det var lige ved at gå galt i januarstormen i 2005, da den stærke vind fik vingerne til at dreje trods blokeringen, men til alt held lykkedes det at få dem standset ved naboers og bestyrelsesmedlem Teddy Thomsens hjælp. Efterfølgende er der blevet indført en vagtordning med Soldalens Kleinsmedie i Sindal, så en sådan situation vil ikke kunne opstå igen.

Grunden renses

Lige efter vingeopsætningen gik Q8 i gang med at oprense den forurenede jord, hvor servicestationen havde ligget, og købstilbuddet på grunden til den selvejende institution, som fik forkøbsret i 1998, lød på 200.000 kr.

Det blev imidlertid kommunen, som af praktiske grunde overtog grunden, og frivillige gik i begyndelsen af 2001 i gang med at fjerne de bygninger, der lå foran den renoverede mølle. På dette tidspunkt havde kommunen sendt en ansøgning til Nordjyllands Amt om midler til det fortsatte arbejde fra EU's kapital 33-midler, men uden resultat. I stedet støttede Nordjyllands Udviklingsråd en ansøgning fra Sindal Kommune til Fødevareministeriet om Leader+ midler, da kommunen gerne vil være med til at gøre møllens omgivelser så tiltalende som muligt.

En redningsplan

Økonomiske problemer førte i foråret 2003 til, at Den Selvejende Institution Sindal Mølle henvendte sig til kommunen med flere forslag for at skaffe midler til den fortsatte renovering. Forslagene gik blandt andet ud på at sælge den tidligere Q8 grund til fordel for møllen eller sælge møllen til Sindals borgere. I juni måned tilbød kommunen et tilskud på 250.000 kr., hvis der kunne sælges mølleaktier/medejerbeviser nok til, at møllen så kunne blive gældfri.

Kassekreditte, som det havde været nødvendigt at optage for at komme videre med restaureringen, viste et underskud på 450.000 kr., og den selvejende institution påtog sig at skaffe det samme beløb, som kommunen ville yde. Et lille skridt på vejen kunne være midlertidigt at leje den gamle Falckstation og garagen ud samt et af møllerummene. Man ville også prøve at henvende sig til tidligere sponsorer. Hvis disse tiltag ikke lykkedes, ville møllen blive sat til salg.

Den 1. oktober blev der så afholdt et orienterende møde om redningsplanen for Sindal Mølle, og ved denne lejlighed drejede vingerne rundt ved hjælp af en lille eldrevet motor. Flere af mødedeltagerne kom med forslag til, hvordan møllen kunne anvendes, for den skulle jo ikke bare være »en mølle med lys på«. Mødet sluttede med, at de første medejerbeviser a 250 kr. blev tegnet, men der resterede mere end 900, da gæsterne forlod møllen. På det lokale teglværk blev der brændt munkesten med medejernes navne, og stenene danner nu adskillelse mellem den tidligere garage og møllen. Forskellige arrangementer blev afholdt i løbet af efteråret, og der tegnedes flere og flere med ejerbeviser.

Da det var blevet midt i januar måned i 2004, så det imidlertid ret sort ud for Sindal Mølle som en

selvejende institution. Tegningen af medejerbeviser havde kun skaffet 175.000 kr., men det imponerede dog kommunalbestyrelsen så meget, at den gav resten af beløbet op til de 450.000 kr. som tilskud eller som rente- og afdragsfrit lån. Hermed var fremtiden sikret for Sindal Mølle, men det var et held, som bestyrelsesformand Knud Gammelgård, der hele tiden har været den drivende kraft bag restaureringsprojektet, fremhævede, at uden sponsorer og frivillig arbejdskraft, bl.a. af skibstømrer Ole Jensen og Vagner Brasholt, havde restaureringen ikke været mulig. Uden den frivillige arbejdskraft ville restaureringen være blevet omkring dobbelt så dyr.

Sindal Mølle ejes af mange

Den Selvejende Institution Sindal Mølle afholdt bestyrelsesmøde den 3. marts, og ved den lejlighed blev det besluttet, at den stiftende generalforsamling til en ny forening, Foreningen Sindal Mølle, skulle afholdes den 22. april, og her ville kun de nye medejere have stemmeret. Allerede inden da var der tegnet medejerbeviser for 263.000 kr., en meget glædelig udvikling, der betød, at møllen var blevet gældfri, så der igen var mulighed for at søge om penge til yderligere renovering af møllen og en istandsættelse af mølleområdet sammen

Mursten med medejernes navne

med Sindal Kommune. Der var også indgået aftaler om forskellige arrangementer i møllen.

Generalforsamlingen blev da også afholdt i en optimistisk atmosfære, og formand for den nye bestyrelse blev Knud Gammelgaard. Der var ikke længere nogen repræsentant for kommunen i bestyrelsen, men Sindal Borgerforening var stadig repræsenteret. Ved denne lejlighed opløste møllevenerforeningen sig selv, da strukturen af den selvejende institution var ændret, men venner har Sindal Mølle stadig. Dens nabo og bestyrelsesmedlem Ruth Andersen er så engageret i at bevare byens vartegn, at hun passer butikken i møllen hver lørdag og fortæller gæsterne om møllen og dens renovering. Til fordel for møllen sælges der i butikken, bl.a. honning, slynget af Teddy Thomsen, og økologiske produkter fra Aurion Bageriet i Hjørring, der opførte egen vindmølle i 1984. Over-skuddet herfra går også til møllen.

Planer for Sindal Møllens og Falckstationens fremtid

Desværre står Sindal Mølle uden inventar, og foreningen anser det for umuligt at fremskaffe en erstatning herfor, da stort set alle de gamle danske vindmøller er nedrevet, har mistet deres inventar eller for de heldiges vedkommende er blevet restaureret og gjort funktionsdygtige. De kan ikke undvære deres inventar, som kan være anskaffet fra andre møller eller er blevet restaureret eller rekonstrueret. Derfor vil Sindal Mølle blive et kulturelt aktivitetscenter. På kværnloftets vægge bliver, med tilskud fra Friluftsrådet, indrettet en permanent udstilling om, hvordan vinden opstår og udnyttes under temaet: *Fra solens indre til Sindal Mølle*. Hertil har astrofysiker Sven Ove Thimm lavet et udkast, og museumsinspektør Niels Bendtsen fra Vendsyssels Historiske Museum i Hjørring er også inddraget i arbejdet. Men ikke nok med det, de øvrige rum i komplekset skal også bruges, da det er nødvendigt for Sindal Møllens beståen i fremtiden. Derfor er den tidligere Falckstation, hvor gamle mølleting er udstillet, blevet indrettet til et mødested, også under selskabelige former, for egnens beboere.

En forudsætning for, at møllens indre kan anvendes og murværket holdes fugtfrit, var, at der blev installeret varme i møllen. Det skete i efteråret 2004, og det blev en ikke helt almindelig varmekilde, som møllen fik, men en finsk masseovn, der blev installeret i garagen mellem Falckstationen og møllen. Den er forholdsvis billig og let at have med at gøre, da omkring 15 kilo brænde, der antændes i ovnens ildsted, giver et døgn varme. Den fire tons tunge masseovn blev installeret i den tidligere garage mellem møllen og Falckstationen og er sponsoreret af EUC Nord på den måde, at

opstillingen af ovnen blev udført af fem murerestre, heriblandt Palle Nielsen, som har stået for det meste af murerarbejdet på Sindal Mølle. Mestrene fik på denne måde autorisation til at installere masseovne. Sindal Møllens flotte masseovn er med indbygget bageovn, så den er ikke noget fremmedelement i møllen.

Da Sindal Mølle fik tildelt Leader+ midler, der suppleredes med 175.000 kr. i rede penge fra kommunen, blev der i januar 2005 indlagt varme i gulvet, mens kælder og kværnloft istandsattes de følgende måneder. Med tanke på den fremtidige anvendelse af møllen var det endvidere nødvendigt at installere et anretterkøkken og toiletter. Møllersvendens værelse anvendes som tidligere til depotrum.

Sindal Mølle nu og i fremtiden

Således ligner Sindal Mølle ikke sig selv indvendig, men udvendig er den endnu flottere, end da den var i daglig brug, selv om den stadig er delvis omgivet af andre bygninger. Ved restaureringens begyndelse var den ene halvdel af den nordre portudkørsel muret til. Den anden halvdel, var forsynet med en dør, som førte ud til et rum, hvor petroleumsmotoren i sin tid stod. Det faldefærdige rum blev fjernet, og døren til møllen erstattet af en muret væg, mens jordvolden blev retableret. I sommeren 2005 dukkede nogle beholderlignende stensætninger op, da der blev gravet godt 1/2 meter af jordvolden for at nedlægge dræn og etablere fugtspærre. Hvad stensætningerne har været anvendt til, er endnu uafklaret, men inden jordvolden blev retableret, blev der taget fotografier af dem, som vil indgå i det store billedmateriale om Sindal Mølle.

Nu mangler der foruden den endelige indretning af mølle og Falckstation bare en gennemgribende renovering af området, så de tre store gamle bygninger i Sindal: møllen, det gamle elektricitetsværk og den gamle realskole, kan komme til at danne en smuk helhed. En projektør belyser allerede Sindal Mølle om aftenen, og man håber på belysning bagfra senere.

Her som ved andre møller standser arbejdet aldrig – og hvis Sindal Mølle i fremtiden skal stå i al sin hvide glans, skal murværket og kalken bestandig vedligeholdes. Men til alt held møder Foreningen Sindal Mølle stor velvilje, når der skal rejses penge, til dato har 350 støttet møllen, og pengene er i hus, så udstillingsprojektet kan blive realiseret, ligesom området kan blive bragt i orden bl.a. med den oprindelige pigstensbelægning syd for møllen.

Sindal Møllens restaurering har hele tiden haft det historiske perspektiv som ledetråd, og denne

strofe af Johannes V. Jensen vil være det første, de besøgende ser, når de træder ind i mellebygningen (den tidligere garage), hvor indgangen til hele komplekset er:

Hver spån, du finder i Danmarks jord,
Er sjæl af dem, der har bygget riget.
Vil selv du fatte
Dit væsens rod,
Skøn på de skatte,
De efterlod.

Nygårds vindmølle opføres

Det var ikke alle, der syntes om flytningen af Fjeldsted Mølle til Sindal, og William Jensen Thrane på Nygård i Hørnsted Sogn gik i aktion mod Sindal Møllens monopol på egnen. På en jordlod ved landevejen fra Hjørring til Frederikshavn ca. 2 kilometer øst for Sindal lod han i 1883 opføre en hollandsk vindmølle, der var i stand til at fremstille grutning (dyrefoder), rugmel, sigtemel, byggryn og bygmel. Ejeren af møllen blev bager Willum Jensen i Sindal, og han fik naturligvis alle sine melprodukter herfra – ikke en særlig gunstig konstellation for mølleren i Sindal, og der var desuden en mølle, Nørgårds Mølle, i Gammel Sindal. Konkurrencen var hård, og Nygårds Mølle havde ligesom Sindal Mølle skiftende ejere, heriblandt et

par møllebyggere. Det gik med denne mølle som med alle de andre gamle vindmøller i området med undtagelse af Sindal Mølle, den blev nedrevet, men stuehuset og en ladebygning samt mølle-tomtten ligger der stadig ud til Frederikshavnsvej på nr. 141.

Vandmøller i området

Den store Uggerby Å, der løber ud i Tannis Bugt, har drevet flere møller i tidens løb, bl.a. Bindslev Elværk (se bind 2, Vandkraftværker), og i Sindal Sogn kan en siden 1943 nedlagt vandmølle ved en bæk til Uggerby Å, som tilhørte Baggessvogn, spores langt tilbage i tiden. Yngre er Nygårds Mølle, Dvergetvedvej 592 A i Åsted Sogn, der som nævnt en tid ejedes af den sidste Sindalmøllers forældre. Den ligger på vestsiden af Skærum Å, der adskiller Tolne og Åsted Sogne, nogle få hundrede meter fra Kvissel. Møllen blev oprindeligt anlagt som stampemølle (en mølle, hvor det vævede uldstof behandledes, så det blev blødt og stærkt) i 1825 af Niels Christensen Nygård. Samme år solgte han møllen og en lille parcel til Peder Christian Christensen, Fuglsang, der samtidig havde opført et beboelseshus på grunden, men først i 1840'erne fik mølleanlægget sin nuværende skikkelse, da der blev installeret en skallekværn (pille- eller grubbekværn). I 1874, da møllen fik opstemnings-

Nygårds Mølle

ret, blev der monteret to store vandhjul, som drev maskiner i kornmøllen, der nu også havde fået almindelige kværne, i bageriet, i smedjen og i stampemøllen. Nygårds Mølle var med andre ord dengang en stor virksomhed. Omkring 1906 blev hjulene erstattet af en Mahler turbine, der kunne udnytte vandkraften endnu bedre. Mølleriet ophørte i 1931, men funktionen som Kvissel Elværk, et interessentskab, som møller Carl Martin Christensen tog initiativet til, blev oprettet, og i efteråret 1918 kunne møllen levere jævnstrøm til Kvissel og omegn. Den nye ejer installerede i 1938 akkumulatorer, så der kunne opsamles strøm, og i 1939 blev Mahler turbinen udskiftet med en Francisturbine med 50 hk. Den fungerede, indtil elværket blev lukket i 1957, da kunderne ønskede at gå over til vekselstrøm. I de følgende år blev turbinen efterhånden begravet i sand og mudder, men i 1980 blev den gravet frem og restaureret. Efter 23 års forløb drev Skærum Å atter en turbine.

Som ved mange andre vandmøller blev der ved Nygårds Mølle anlagt et dambrug, da mølleriet ikke længere var rentabelt, men i 1970'erne indrettedes den til selskabsrestaurant. Denne har siden den 1. juni 2001 været drevet af Susanne Sønderlev Christensen, da hun sammen med sin mand Bjarne købte møllen. Dermed vendte familien Christensen tilbage til Nygårds Mølle, da Bjarne Sønderlev Christensens far var Christian Henrik Niemann Sønderlev Christensen, en bror til Harald Christensen i Sindal Mølle. Christian Niemann Christensen, der egentlig var uddannet tømrer, men arbejdede som møller i mange år, bl.a. på Marie Mølle i Vejlbj ved Århus og på Århus Dampmølle, byggede i sin høje alderdom (han døde knap 94 år gammel i 1998) en model af sin barndoms mølle. Den står nu i Kværnen, en lille bar, som er indrettet i møllens kælder. En kværnsten fungerer som bord, og gennem glaslåget på en tønde kan gæsterne se åen, der strømmer forbi. Allerede i 1925 malede Christian Niemann Christensen både Nygårds Mølle og sin farbrors mølle i Sindal. Sidstnævnte maleri har givet gode oplysninger om Sindal Møllens udseende, da det efter hans nevø Svends oplysninger er malet helt naturligt.

Endnu fremstiller Nygårds Mølle el til opvarmning og eget forbrug ved hjælp af Francisturbinen, som producerer ca. 23.000 kWh pr. år. Når der er overskud af strøm leveres det til ENV (Elforsyningen NordVendsyssel). I 1984 blev der anlagt en smuk og effektiv fisketrappe ved møllen, så ørrederne kan færdes i vandløbet, og et ålepas sikrer, at glasålene kan søge opstrøms.

Den fredede Lindet Mølle, Lindetvej 50, finder man også i Åsted Sogn, men ved Åsted Å. Her

Lindet Mølle

eksisterer et rekonstrueret vandhjul, et overfaldshjul, og af mølleinventar findes bl.a. kværnen. Møllehuset er en stråtækt kampestensbygning fra midten af 1800-tallet, der blev opført som kornmølle, men den har også været savmølle, og ligesom de foranstående møller har den produceret elektricitet. Det var tilfældet i den første halvdel af 1900-tallet, hvor den sørgede for elforsyningen til sig selv og til den anselige proprietærgård Lindet, som stadig ejer den. Møllen ligger i fine omgivelser ved den store retablede mølledam og ganske tæt ved gården, hvor især udlængerne er meget maleriske, opført i kampesten ligesom møllen.

Elling Å, som har sit udspring i nærheden af Uggerby Å i morænebakkerne langs Istidens havkyst mellem Frederikshavn og Bindeslev, driver endnu en gårdmølle Ellinggårds eller Mariendals Mølle, Mariendalsvej 10 i Elling Sogn. I 1923 begyndte denne kornmølle i lighed med Nygårds Mølle at producere strøm, og denne produktion blev sammenkoblet med Nygårds Møllens elværk. Vandmøllen er en flot bygning, som bærer årstallet 1847, men vandet løber uden om møllen, da der i 1980'erne blev indbygget en turbine i

Proprietærgården Lindet

opstemningen, og der er opført et lille 'drivhus' på stedet, så besøgende kan se, hvordan maskineriet fungerer.

Sæby Mølle ved Sæby Å, Frederikshavnvej 1, Sæby, er også oprindelig en herregårdsmølle, den nederste mølle under Sæbygård, og er ligesom Lindet Mølle fredet. Møllen var en kornmølle og nævnes første gang i 1621, da mølleren hed Niels Christensen. I 1640 blev den kronens ejendom, men kom efter nogle års forløb under Sæbygård, hvor søhelten Niels Juel ejede den. Omkring år 1800 blev den solgt til selveje, og familien Aabel ejede den i et par generationer.

Dens to store underfaldshjul med en diameter på 8-9 meter (oprindelig kun ét) blev erstattet af en Francisturbine, som den nye ejer, møllebygger Jens Chr. Jørgensen, der købte møllen i 1923, indlagde i 1926. Det skete i forbindelse med en istandsættelse af møllen, som havde stået ubenyttet hen et par år. Da der i 1930'erne efterhånden blev færre og færre kunder, der kørte til møllen for at få deres korn formalet, fjernede Jens Chr. Jørgensen kværne, valser og sigter, og i 1938 oprettede han som tidligere møllebygger naturligt nok et snedker- og karetmagerværksted. I stedet for mølleinventaret installerede han en bloksav og andre maskiner til træforarbejdning, hvor han kunne udnytte vandkraften. Allerede fire år forinden

havde han oprettet en træuldsfabrik. Denne arbejdede indtil 1960, mens den øvrige erhvervs-mæssige udnyttelse af møllen først ophørte i 1982.

I 1960 blev der designet en fisketrappe (modløbstrappe) af Vandløbslaboratoriet, og anlæggelsen af den blev bekostet af Jens Christian Jørgensen og Julius Arenfeldt, ejeren af Sæbygård. Denne har fungeret lige siden, og indmaden er blevet fornyet to gange, senest i 1996.

I 1980'erne, da Jens Chr. Jørgensens barnebarn Anders Agerbæk Jørgensen og hans kone Heidi havde overtaget møllen, istandsatte Anders Agerbæk bygningerne sammen med sin far Jens Agerbæk Jørgensen. Hertil ydede Sæby Museum og Sæby Turistforening et mindre tilskud. I 1986 blev møllehus og beboelse forsynet med nye håndstrøgne tagsten fra Volstrup Teglværk, og i løbet af de følgende to år blev bindingsværket enten renoveret eller udskiftet. Møllehuset fik også nye døre og vinduer, der alle er håndlavet efter specielle mål og med de gamle sprosseprofiler.

Turbinen og bloksaven blev benyttet frem til 1994, men turbinen blev da taget op, fordi Anders Agerbæk ønskede at igangsætte en elproduktion med den. En forudsætning herfor var, at turbinen blev totalt renoveret, og Anders Agerbæk, der var maskinmester med el-installatøreksemen, satte den selv i stand. Men så opstod der problemer.

Etværket ved Mariendals Mølle med fisketrappe

Sæby Mølle med stemmeværket

Efter protester fra lystfiskerorganisationer og Danmarks Naturfredningsforening gav Nordjyllands Amt Anders Agerbæk afslag på ansøgningen om turbinedrift. Det endte dog med, at der blev givet tilladelse til at køre med turbinen tilkoblet en asynkron generator op gennem 1990'erne. Sæby Mølle kunne således producere strøm til møllens beboere, og der kunne også sælges strøm til nettet. I 2002, efter sytten års kamp, fik ejerne, der nu også omfattede Jens Agerbæk Jørgensen, som havde købt halvparten af møllen, definitivt afslag på at bruge turbinen. Den står atter stille, og Jens A. Jørgensen har bemærket, at fiskene nu ikke går op i fisketrappen, hvilket de derimod gør, når turbinen er i gang. Men fiskefolket ønsker stemmeværket fjernet af hensyn til fiskenes fri passage. Amtet har nedsat et faunaudvalg, og der foreligger fire løsningsforslag. Det gunstigste for møllen og dens omgivelser går ud på kun at fjerne jord og beton på åens sydside, så der kan blive en passage på fire meters bredde. Herved bevares gangbroen, og synsindtrykket af et stemmeværk over hele åens bredde ændres ikke. Situationen er dog stadig uafklaret i efteråret 2006.

Det fredede tegltækte mølleanlæg, der består af stuehuset fra ca. 1850 og en møllebygning fra 1710 (muligvis ældre) med det senere tilbyggede turbinehus, er opført i smukt hvidkalket bindingsværk

med røde stolper. Møllen frembyder et malerisk syn ved den brede å og det brusende vand.

Ved godset Høgholt i Hørmested Sogn syd for Sindal er planlagt en retablering af den gamle møllesø neden for godsets nordre voldareal. Søen groede til, efter at den gamle Høgholt Mølle blev nedlagt i slutningen af 1800-tallet. Den nuværende ejer af godset Per Kirketerp har i flere år ønsket at retablere søen, og i november 2004 gav Nordjyllands Amt tilladelse hertil på betingelse af, at den ikke bliver en put and take sø, og at planterne ved søbredden skal komme ad naturlig vej. Endvidere må der ikke skabes en forbindelse mellem søen og de to vandløb Røllusbæk og Bjørnemosebæk. Projektet vil gøre, at Høgholt kommer til at ligge i lige så smukke omgivelser som i gamle dage.

Kilder: Ejnar Jacobsen: En by ved havet, bind 2 1970; Axel Thomsen Zita: Historien om Nygårds Mølle, Da Nygårds Mølle skulle have nye vinger, Sindalegnens historiske forening Hæfte 4 1992; Vanddrevne Elværker i Danmark 1890-1940, udgivet af Skov- og Naturstyrelsen 2000; Enrico Tychsen (æresmedlem) og Knud Gammelgaard (formand), Foreningen Sindal Mølle; Annemette Løkke Berg, Sæby Museum og Arkiv; Susanne og Bent Sønderlev Christensen, Nygårds Mølle; Svend Aage Sønderlev Christensen, Hobro, den sidste Sindalmøllers søn (1927-2005); Jens Agerbæk Jørgensen, Sæby Mølle.

Vodskov Mølle

Møllerbyggervej 4, 9310 Vodskov

Vindmølle af hollandsk type med galleri

Hatten er løgformet

Opført i Vodskov efter en i 1910 nedbrændt mølle fra 1882

Først opført i Flamsted

Driften ophørt omkring 1970

Restaureret 1995-2002. Funktionsdygtig

Anvendelse: Museumsmølle

Møllen i landskabet

Midt i Vodskov, 10 kilometer nord for Ålborg ved den gamle hovedvej til Frederikshavn, finder man Vodskov Mølle. Ja, man finder den, for det er nødvendigt at se godt efter, om der nu ligger en mølle en snes meter vest for hovedgaden, for den er næsten skjult af huse og andre bygninger. Når man så går ind ad Møllebyggervej og kommer hen til vindmøllen, ser man en mølle, som er næsten omkranset af forskellige udhuse. De har i mange år fungeret som værksted for en tømrer- og snedkervirksomhed, der som navnet på vejen fortæller, giver sig af med møller. Den bygger ikke vindmøller, men reparerer dem. Fra motorvejen, der fører øst om Vodskov, kan de forbikørende lettere få øje på møllen, da vejen går igennem et fladt landskab. Vodskov by ligger kun lidt højere, så det var ikke en særlig gunstig grund, man i sin tid opførte Vodskov Mølle på, men den stod dengang ganske frit i et åbent landskab ved foden af Hammer Bakker.

Møllens historie

Den første vindmølle i Vodskov, som også var en hollandsk vindmølle, blev opført i 1882 af møller Jørgen Andersen. I 1905 solgte han den til sin bror Niels, der drev den, til den nedbrændte i 1910. Tomten afhændedes til møller Jens Iversen Jensen fra Valsted i Sebber Sogn vest for Nibe, hvor han blev født den 29. oktober i 1875. Han var søn af en fisker, men hans kone Mathilde Lund, som han havde været gift med siden år 1900, kom fra Frederiksminde Mølle ved Gerå, hvor hendes far Peter Frederik Lund var møller.

I stedet for at bygge en ny mølle købte Jens Iversen Jensen en vindmølle i Flamsted, Gunderup Sogn, ca. fem kilometer øst for Støvring, som blev taget ned og genopstillet på den nedbrændte mølles plads, muligvis på dennes undermølle. Flamsted vindmølle blev opført i 1830'erne som hjælpemølle til en gammel vandmølle, hvor anlægget stadig ligger på adressen Flamstedvej 203 i Gistrup, og blev (i en nyere udgave fra 1889, oplyst af den sidste ejers morbror), således til Vodskov Mølle. På grund af tilbygningerne kan det være vanskeligt at se, hvordan møllen så ud den-

gang i 1910-11. Imidlertid er undermøllen opført i hvidkalket grundmur, og den ottekantede møllekrop er tækket med spåner ligesom den løgformede hat, men denne var før reoveringen beklædt med tagpap. Galleriet (omgangen) udgøres af taget på undermøllen og de omkringbyggede magasiner og værksteder. Fra begyndelsen var der sikkert kun en perron ved møllen.

Det er ret tydeligt, at Vodskov Mølle er genbrug, for man ville næppe på opførelsestidspunktet have bygget en ny mølle med manuel krøjning, hvilket betyder, at møllen skal drejes op mod vinden ved hjælp af svansen og et håndspil. Vinge-fanget er 24 alen (15 meter), et meget lille vingefang, og man kan undre sig over, at det har kunnet yde kraft nok til det omfattende inventar. Der blev da også installeret en 18 hk råoliemotor af mærket Tuxham, som trådte til, når vingerne ikke kunne klare formalingen, og den 3. december 1940 blev denne motor erstattet af en 15 hk Thomas B. Thri-ge elektromotor. Indtil 1963 var vingerne med klapper (selvsvikkende), men da de blev fornyet samme år, blev de lavet til kludesejl.

Møller- og møllebygger-slægten

Jens Iversen Jensen drev Vodskov Mølle, indtil han i 1924 afhændede den. Det skete ikke, fordi han var træt at være møller, for han flyttede til Jerslev, hvor han opførte en motormølle, der kørte ved hjælp af en 14 hk Deutz råoliemotor. Den nye ejer af Vodskov Mølle var møller og møllebygger Johannes Ludvig Andreasen, som stammede fra Ulsted, hvor han blev født den 30. september 1879. Her voksede han op i sine morforældres hjem i Rønsholts Lykke, hvor hans morfar, som hed Hans Christian Mortensen, var jordbruger. Hans mor Oline Hansen boede hjemme hos sine forældre. Som 28-årig blev han gift med Jensine Marie Hovgaard, og de var den nuværende møllebygger Erik Andreasens mors forældre.

Johannes Andreasen forfærdigede under Anden Verdenskrig en ny 32 alen (godt 20 meter) lang vinge til Lyshøj Mølle øst for Havndal (se bind 2). Vingen var vigtig, da Lyshøj Mølle ikke kunne skaffe råolie til sin motor, og Johannes Andreasen måtte selv fragte vingen den lange vej over Limfjordsbroen og ned gennem Himmerland, over broen ved Hadsund til Lyshøj Mølle - på hestevogn. Arbejdsvilkårene var altid vanskelige, men i dette tilfælde endnu vanskeligere på grund af krigen. Johannes Andreasen arbejdede videre som møllebygger i flere år og døde i 1963, men da var Vodskov Mølle længst overtaget af sønnen Ole Peder Hovgaard Andreasen. Han var født den 24. november 1907 og lagde hele sit arbejdsliv i Vodskov Mølle. Han fungerede også som møllebyg-

Vodskov Mølle og møllebyggerværksted

ger, men på grund af, at flere og flere møller ophørte med driften, gav han sig til at arbejde som tømrer og snedker, og det var ham, som grundlagde den nuværende tømrer- og snedkerforretning.

Omkring 1970 lukkede Ole Peder Andreasen møllen, og han døde syv år senere, hvorefter nevøen Erik Hovgaard Andreasen overtog Vodskov Mølle den 15. august det følgende år. På dette tidspunkt var møllen allerede ved at forfalde, fordi den ikke blev brugt, og i årenes løb skred forfaldet mere og mere frem. Det gjorde den nye ejer ondt at se, og derfor valgte han at sælge familiens gamle mølle til den *Selvejende Institution Vodskov Mølle*. Det skete i maj 1995, og salgsprisen lød på det symbolske beløb 1 kr. Herefter blev der holdt åben mølle, og da folk på egnen viste stor interesse for det møllebevarende arbejde, blev der stiftet en

støtteforening, *Vodskov Møllens Venner*. Den havde få år senere en medlemsskare på 220, og dette antal holder sig stadig.

Restaureringsarbejdet går i gang

I december måned 1995 indløb de første penge til restaureringsprojektet, og arbejdet blev straks sat i værk. Det foregik på den måde, at der blev ansat en projektleder og fire til seks bistandsmodtagere. Disse fik bl.a. undervisning på Aalborg Tekniske Skole, så de erhvervede sig den viden, som var nødvendig, for at restaureringen kunne blive udført korrekt.

Når man ser billeder af Vodskov Mølle fra før restaureringen, forstår man, at det var et stort arbejde, der forestod. Spånbeklædningen var huller, og en total fornyelse var påtrængende. I marts

1996 blev vingerne og hatten løftet ned. Hatten var meget medtaget, og det eneste, der er genanvendt, er dele af bundrammen. Den så godt som nye hat fik som tidligere nævnt en beklædning af spåner i lærketræ, og samme materiale blev anvendt til kroppens nye beklædning. I alt blev der pålagt ca. 9.000 spåner, men der var stadig meget renoveringsarbejde, der forestod. Krøjebjælkerne og svansen blev fornyet, og der blev lavet nye kryds (skråbånd mellem højbenene til stabilisering af møllekroppen), da alt det gamle træværk var råddent.

Vingeprojektet

Den største udgift i forbindelse med Vodskov Mølles renovering var fremstillingen og opsætningen af nye vinger. Til sidst lykkedes det at få møllen gjort funktionsdygtig ved hjælp af støtte fra fonde og Nordjyllands Amt, hvis kulturpulje i februar 2001 tildelte den selvejende institution 15.000 kr. til »færdiggørelse af restaureringen af den gamle mølle«. Men også meget frivilligt arbejde var en nødvendig forudsætning. Imidlertid blev vingerne ikke som forventet færdige til Mølledagen 2001, men møllen blev alligevel vist frem for fjerde gang. Næstformanden Niels Henriksen udtrykte ved den lejlighed håbet om, at vingerne kunne komme op inden vinter – især hvis rigtig mange frivillige ville gå aktivt ind i møllerestaurationen. Pengene var i hus, så vingerne ville kunne dreje rundt på Mølledagen 2002. Den store lokale opbakning til restaureringsprojektet understregedes af, at Horsens Hammer Hjemstavnsforening havde arrangeret en udstilling i møllen samme dag med tøj fra omkring år 1900, en fotoudstilling samt udstilling af malerier og meget mere.

I efterårsmånederne 2001 arbejdede Erik Andreasen sammen med sin svend Lennart Carlsen ihærdigt på de nye vinger, der ligesom resten af arbejdet blev udført med møllebygger John Jensen som vejleder. Men Erik Andreasen havde på samme tid fået til opgave at fremstille nye vinger til Øksnebjerg Mølle, hvis vinger var blæst ned i decemberorkanen i 1999. Øksnebjerg Mølles vinger skulle sendes til Fyn, førend der kunne blive plads til, at en kran kunne hejse Vodskov Mølles vinger på plads. Det skete så den 13. marts 2002, og efter syv års anstrengelser stod Vodskov Mølle med nye laskede vinger af lærketræ. I dette tilfælde består den laskede vinge af 2 stykker tømmer, hovedvinge og laske. Hovedvingen, som er den længste, bøjes ned, til den ønskede krumning er nået, derefter strammes lasken (halvtømmer) ned over for at bevare krumningen. Vingerne skulle kunne holde i tredive år, hvis de drejer. Alle inddækninger blev udført i kobber, så de er også meget solide.

Restaureringen tilendebragt

I anledning af vingeopsætningen arrangerede Vodskov Bibliotek, der ligger i nærheden, en udstilling om møllen, som blev kaldt »Fra forfald til vartegn«. Selv om Vodskov Mølles Venner bl.a. ønskede at bevare byens mølle som vartegn, er der på grund af møllens beliggenhed ikke så meget vartegn over den, men den står som et enestående bygningsværk og minder om dengang, Vodskov var en lille landsby.

Atter funktionsdygtig mølle

Formanden for vennerne Lis Schiødt fratrådte i øvrigt på generalforsamlingen den 16. april, da arbejdet næsten var bragt til ende, og møllen trådte ind i en ny fase som funktionsdygtig mølle. Den 15. juni 2002 blev Vodskov Mølle genindviet med nye sejl på vingerne. Hele det omfattende inventar er intakt og står så tæt i møllen, at det er næsten ubegribeligt, hvordan mølleren overhovedet har kunnet bevæge sig omkring med de tunge sække. Vodskov Mølle er, hvis det skulle komme dertil, leveringsdygtig i både fint sigtemel, rugmel, bygryn og valset havre, da inventaret foruden kværne og havrevalse omfatter skallekværn (grubbe- eller pillekværn) grynsorterer, tromlesigte, Askaniasisigte (sigte med fast ramme i den ene side), grynvifte og meget mere. Elektromotoren er også bevaret, men anvendes ikke.

Vodskov Mølle i dag

Foreningen Vodskov Mølles Venners formål er at bevare Vodskov Mølle, da vennerne er af den opfattelse, »at møllen har kulturel og lokalhistorisk værdi. Den Selvejende Institution Vodskov Mølle ejer møllen, og sammen med denne arbejder foreningen på, at møllen bliver ved med at være i god stand og åben for besøgende«. Tilknytningen til møllebyggerfaget og til den gamle familiemølle er bevaret. Selv om Erik Andreasen gik på efterløn i juli 2005, arbejder han lidt med faget gennem sit gamle firma, og han er fortsat bestyrelsesmedlem i Vodskov Mølles Venner. Firmaet Andreasen & Berg, Tømrer- og Snedkerforretning arbejder stadig fra adressen Møllebyggervej 2, men siden Erik Andreasen fratrådte, under navnet Hammer Byg og har til huse i værkstedsbygningerne, der blev opført bag møllen sidst i 1930'erne.

Da Vodskov Mølle er funktionsdygtig og nogle af møllens venner har været på møllepasserkursus, vil der af og til være åben mølle, og der vil blive formalet korn til glæde for de besøgende.

Kilder: Avisartikler; Erik Andreasen, Vodskov.

Øksnebjerg Mølle

Odensevej 119A, Gamtofte, 5610 Assens

Vindmølle af hollandsk type med galleri

Hatten er løgformet

Opført 1859

Driften ophørt med vindkraft 1954, med elektromotor 1968

Restaureret 1966, 1980-90, 2000-2002

Fredet. Anvendelse: Museumsmølle

Møllen i landskabet.

Øksnebjerg Mølle har navn efter højdepunktet Øksnebjerg på 73 meter, i hvis nærhed der i Grevens Fejde den 11. juni 1535 fandt et større slag sted, hvor Johan Rantzau slog den lybske hær under grev Johan af Hoya. Herom minder fortsat en sten med indskrift af Johannes V. Jensen, som fire hundrede år senere blev opstillet ved vejen mod Sø Søby, der er opkaldt efter Johan Rantzau.

Fra det bakkede morænelandskab, der når højder i nærheden af 100 meter, er der en stor slæt udsigt over marker, søer og skove, i klart vejr kan Lillebæltsbroerne fanges i kikkert, men især er udsigten mod syd, hvor man ser ud over Det Sydfynske Øhav, fascinerende. Man forstår godt, at der måtte placeres en mølle her, hvor den rigtig kunne få vind i sejlene ligesom de mange sejlskibe, der dengang færdedes på Lillebælt. Og vore dages mange sejlere kan også glæde sig over synet af møllen, der kan ses helt fra nordvest for Assens til Åkrog Bugt syd for Hagenskov Gods og Helnæs Fyr.

Møllens historie

Øksnebjerg Mølle blev opført som en gammel-dags hollandsk vindmølle med kludesejl, hvis areal mølleren regulerede fra omgangen, der i Øksnebjerg Møllens tilfælde er et galleri. I overensstemmelse med denne form for sejlføring krøjede møllen manuelt, så mølleren måtte også ud på galleriet for at dreje vingerne op mod vinden ved hjælp af et gangtøj.

At møllen har galleri, fortæller, at det er en høj mølle. Overkroppen af træ beklædt med spåner står på en hvidkalket undermølle i grundmur, som er så høj, at der blev plads til en gennemkørsel, og hatten er løgformet, antagelig også tækket med spåner fra begyndelsen. Øverst oppe i spidsen af hatten ser man et lille Dannebrogslag, og selve vingerne er malet røde, mens hækværket står i hvidt. Måske er det tilfældigt, at de nationale farver er valgt, men de fremhæver, at møllen står så tæt ved det historiske sted. Stedet er også historisk i anden betydning, da møllen blev opført, hvor der tidligere lå en gammel gravhøj. Denne høj blev udgravet af den senere kong Frederik den

Syvende, mens han som kronprins opholdt sig på Hagenskov, dengang Frederiksgave. Efter udgravningen blev pladsen udjævnet, måske ikke en fremgangsmåde, man ville have benyttet i vore dage, og her står nu Øksnebjerg Mølle. Muligvis er de store kampesten, som er møllens fundament, rester af gravhøjens stensætning.

Undermøllen, der hviler på stenene, er ca. 2 meter høj. Murværket består af røde munkesten, og sandsynligheden taler for, at disse sten stammer fra de oprindelige dele af Strandporten, som blev bygget i Middelalderen og var en del af det nu helt forsvundne forsvarsværk i Assens. Strandporten blev revet ned i 1859, samme år, som Øksnebjerg Mølle blev opført, og en auktionsprotokol oplyser netop, at Strandportens sten blev solgt til møllebyggeri.

Møllens bygmester og første ejere

Øksnebjerg Mølle blev opført i 1859 af den 42-årige møllebygger Lars Larsen på det omtalte grundstykke, som han havde købt af gårdejer Hans Andersen på Voldbrogård, Voldbro. Selv stammede Lars Larsen fra samme landsby og var søn af gårdejer Laurs Jørgensen på den nuværende Bangsgård. Han solgte møllen kort efter, og hans efterfølger afhændede den også hurtigt, for allerede to år senere blev Øksnebjerg Mølle med en tilbygning, der anvendtes til beboelse, solgt til ovennævnte Hans Andersen. Tilbygningen var på to etager, forsynet med en port, hvorigennem vogne kunne køre ind i møllen. Gamle fotografier viser, at anden etage havde stuevinduer.

Hans Andersen købte naturligvis også sit jordstykke tilbage, men han ønskede ikke selv at drive møllen eller dyrke jorden, for han bortforpagtede den med beboelseshus og 4 skæpper jord til en ungkarl af samme navn. Denne Hans Andersen omtales som værende »af Øksnebjerg Mølle« og kunne være den møller, som så hurtigt afhændede sin mølle, for han boede i hvert fald i et hus ved den.

Forpagtningskontrakten gjaldt fra 1. november 1861 til 1. november 1867, og da kontrakten udløb, blev det gårdejer Hans Andersens søn, den 23-årige Anders, der fik overdraget Øksnebjerg Mølle ved skøde af 17. juni 1868. Foruden møllen fik Anders et stykke jord, som udskiltes fra faderens gård. Herpå blev der opført endnu en gård, hvis jordtilliggende var på 15 tønder land. Anders' tid som møller blev dog kort, han har åbenbart ikke brændt for den tilværelse, hans far havde lagt til rette for ham, for allerede året efter flyttede han til København, efter at han ved skøde af 24. september havde afhændet møllekomplekset til den 24-årige Peder Larsen fra Blangstrup i Turup Sogn,

søn af gårdejer Lars Madsen og Dorthe Hansen og gift med Anders' søster Mette. De var så møllerpar i fem år, men da Mette døde i 1874, solgte Peder Larsen møllen til sin bror, den tre år ældre Hans Larsen, ved skøde af 9. januar samme år. Heller ikke han holdt længe ud som møller. Efter fire års forløb flyttede han og hans kone Maren Eriksdatter, som stammede fra Stuegården i Barløse Sogn, til Ungersbjerg, hvor de købte en gård.

Også denne gang blev møllen i familien, da Hans Larsen solgte til sin søster Birthe Maries mand den 25-årige Niels Hansen. Øksnebjerg Mølle blev heller ikke et blivende sted for dette ægtepar. Niels Hansen var en gårdmandssøn fra Kohavegård i nabolaget, og den overtog han efter bare to år i Øksnebjerg Mølle.

Øksnebjerg Mølle kommer i god gænge

De hyppige ejerskifter, syv ejere på 31 år, skyldtes nok, at det var vanskeligt at klare sig økonomisk i Øksnebjerg Mølle, som stod færdig, kun tre år før mølleprivilegiet blev endeligt ophævet i 1862 efter en overgangsperiode på ti år, men det spillede også ind, at en tilværelse som bonde var mere attraktiv. Først med Christian Andersens køb af Øksnebjerg Mølle ved skøde af 9. juni 1880 kom der større stabilitet over virksomheden.

Christian Andersens karriere

Christian Andersen var udlært møller i modsætning til sine forgængere, og mens Niels Hansen stadig opføres som møller i Folketællingen 1880, finder man Christian Andersen som møllebestyrer i Skydebjerg Mølle, en vand- og vindmølle i sognet af samme navn. Samtidig ser man ham omtalt i folketællingen i Møllerhuse, Assens Landsogn, der ifølge begge tællinger var hans fødested. Det eneste, som ikke stemmer, er alderen. Ifølge tællingen i Skydebjerg var han 32 år, og det er korrekt, da han blev født i Møllerhuse i Assens den 26. maj 1847. Folketællingen i Møllerhuse har den værdifulde oplysning, at han var møllersvend og »midlertidig fraværende fra sognet, opholdende sig i Skydebjerg«, så det må være ham, som var flyttet hjemmefra for at bestyre møllen i Skydebjerg.

Christian Andersen havde lært møllerfaget i Kaals Mølle, hvor hans far Anders Pedersen arbejdede som ung, men da han blev gift med Sidsel Andersdatter, flyttede han til Møllerhuse og begyndte at gå ud som daglejer. Alligevel var det sikkert på sin fars anbefaling, at Christian blev ansat i Kaals Mølle, men senere kom han til at arbejde i Vissenbjerg Mølle (en stor vindmølle, der stammede fra sidste fjerdedel af 1700-tallet. Den standsede driften omkring 1945 og blev nedrevet

få år senere). Her var han møllerkarl, da han i 1871 blev gift i Assens med Karen Jeppesen fra Melby i Kærum Sogn, hvor hun blev født i 1842 som datter af husmand og murermester Jeppe Christensen og hustru Karen Larsdatter.

Fra Vissenbjerg gik det tilbage til Assens og Møllerhuse, hvor parrets første barn Laura Cathrine Cecilie blev født i 1872. Hun døde som ganske lille, og den næste datter, der fik samme navn, blev født i 1875.

Ved Christian Andersens overtagelse af posten som møllebestyrer i Skydebjerg flyttede Karen og to små døtre, Laura Cathrine og Andrea Jeppeline, ikke med, men blev boende i Møllerhuse. Husstanden omfattede også Anders Pedersen, som var blevet enkemand året før. Han var nu 67 år gammel, og folketællingen fortæller, at han var født i Ulfborg i Jylland, men tællingens oplysning om, at han forsørgedes af sin svigersøn er urigtig. Det var den fraværende Christian Andersen, der forsørgede sin far.

Familiens jyske oprindelse

Familien fortæller, at han, som altid blev kaldt Per Idum, netop kom fra Jylland med kone og børn og bosatte sig i Møllerhuse i Assens, hvor han fik arbejde på Kaals Mølle, og hvor sønnen Christian senere lærte møllerfaget. Det viser sig dog, at man skal et led længere tilbage. Per Idum var Anders Pedersens far og hed Peder Andersen. Ifølge Ulfborg Kirkebog fik husmand Peder Andersen, Kikkenborg, og hans kone Karen Margrethe Pedersdatter en søn den 30. oktober 1812, som blev døbt Anders.

Christian Andersen lærte aldrig denne bedste far at kende, men historien om den jyske baggrund glemtes ikke i familien, selv om den som så mange overleverede beretninger ikke er helt præcis. Denne beretning stammer uden tvivl fra Karen Jeppesen, som levede helt til 1926. Hun var i øvrigt en selvstændig kvinde, der havde virket som syerske inden sit giftermål, og hendes symaskine kan stadig ses, ikke i Øksnebjerg Mølle, men på museet Mands Samling i Assens. Da hun var vant til at klare sig selv, har hun sikkert også syntes, at det var i orden, at hendes mand flyttede til Skydebjerg, og hans virke her blev jo også af kort varighed. Måske påtog han sig kun at drive møllen, indtil han kunne flytte til Øksnebjerg Mølle.

Ifølge familietraditionen, som ikke nævner Skydebjerg Mølle, var han umiddelbart forinden overtagelsen af Øksnebjerg Mølle møller på Østergårds Mølle i Munkebo Sogn, hvor forpagtningskontrakten blev opsagt, inden den udløb. Derfor fik Christian Andersen udbetalt en sum penge, der gjorde det muligt for ham at købe Øks-

Strandmøllen i Assens

nebjerg Mølle. Selv om der i folketællingen i 1880 står, at den etårige Andrea Jeppeline er født i Møllerhuse ligesom den ældre søster, viste det sig ved nærmere undersøgelse, at det ikke er rigtigt. Hun blev netop født i Munkebo Sogn på Dræby Mark som datter af mølleforpagter Christian Andersen og Karen født Jeppesen i april 1879, så her havde familietraditionen ret.

Stampemøllen i Møllerhuse

Da Christian Andersen overtog Øksnebjerg Mølle, vendte han tilbage til sin hjemegn, hvor han havde arbejdet som møller i mange år. Selv om der ikke kan påvises nogen direkte forbindelse mellem Christian Andersens far og den mølle, der har givet navn til Møllerhuse, er det et mærkeligt sammenræf, at familien bosatte sig dér fra starten. Møllen i Møllerhuse var en stampemølle, der lige efter 1767 var blevet opført af de Assens feldberedere (håndværkere, som tilberedte dyreskind). Feldberederne fik tilladelse til at opføre en mølle ved Kærum Å på to betingelser: 1. at de ikke tog vandet fra de to møller, Kaals Mølle og Strandmøllen, som siden Middelalderen havde ligge længere nede ad løbet, og 2. ikke gav sig til at formale korn. Stampemøllen fungerede i omkring hundrede år og bearbejdede til sidst uldne stoffer.

Christian Andersen og hans søn

Muligvis for at løse de økonomiske problemer i Øksnebjerg Mølle udvidede Christian Andersen straks virksomheden med et bageri, og han klarede sig. Bageriet indrettede han i et nærliggende hus, men i 1890 blev det flyttet ned i møllegårdens kælder.

Gården overtog Christian Andersen først i 1885, efter at Niels Hansens far var omkommet ved et ulykkestilfælde. Han væltede med et læs rug på vej fra møllegården til Kohavegård, faldt med hovedet i grøften og brækkede herved halsen. Indtil gårdkøbet boede Christian Andersen i et hus, som han havde bygget til sig selv og sin familie. Dette hus, som Niels Hansen i 1897 indrettede til brugsforening (ophørt 1971), blev mageskiftet ved købet af møllegården, hvis jordtilliggende Christian Andersen forøgede ved at købe en mark af en gårdejer i Egerup. Han var meget driftig både som møller og som landmand, men døde under tragiske omstændigheder en af de første dage i januar 1897. I den lokale avis kunne møllegæster og andre bekendte den 6. januar læse følgende 'Kundgørelse':

»Det sorgens budskab bringes herved slægt og venner, at min kære mand, vore børns kærlige fader, møller Chr. Andersen, pludselig er afgået

ved døden«, underskrevet af Karen Andersen, f. Jeppesen på egne og børns vegne.

Årsagen til dette pludselige dødsfald var ikke sygdom, men en ulykke, som skete ved Melby, da møllerparret var på vej hjem fra Assens. Avisen skildrer ulykken, som sært nok minder om den, der overgik den tidligere møller Niels Hansens far, på følgende måde: »Ulykke ved Melby. Vi har nu fået nogenlunde fyldige oplysninger om, hvorledes det gik til, at møller Andersen fra Øksnebjerg Mølle mistede livet under hjemkørslen fra Assens i tirsdags aftes. Hestene løb ikke løbsk, da mølleren havde godt hold på dem hele tiden. Men farten har været for stærk på det sted, hvor vejen svinger i Melby, og det ser ud til, at hjulene på den side af vognen, der vendte ud fra svinget, havde gået over hjørnet af en grusbunke. Idet de er slupne, har vognen slået et slag til samme side som

den, på grund af den stærke fart og det knappe sving, betydelige midtpunktflående kraft virkede. Derved væltede vognen, og mølleren og hans hustru slyngedes med stor kraft mod den frosne jord. Mølleren har da fået hele det stærke slag i hovedet, som knustes. Da konen kom til bevidsthed, fandt hun sin mand liggende død nogle få fod fra sig. Hestene fortsatte med den væltede vogn, der efterhånden fuldstændig splintredes, så de kun havde et stykke af vognstangen ved sig, da de fandtes i vejgrøften 2-300 alen fra ulykkesstedet. De stod her og gnavede græs«. Artiklen henlyder til, at der var gået rygte om, at et hjul var løbet af vognen, og at dette havde været årsag til ulykken.

Karen Jeppesen afhændede ikke møllen, selv om hun blev alene. Hun fortsatte – som man kunne have forventet af hende – mølleriet, bageriet og

landbrugsdriften med hjælp fra en bestyrer og sønnen Anders Peter Andersen, som var født et år efter ankomsten til Øksnebjerg Mølle. Selv om han var i koloniallære, kom han hjem for at hjælpe til, og det endte med, at Anders Peter overtog hele virksomheden i 1907, da han blev gift med Anne Kirstine Hansen, datter af gårdejer Hans Jørgen Hansen i Aborg. Der blev købt yderligere jord til møllegården, så den blev på ca. 40 tønder land, men bageriet ophørte i 1911.

Øksnebjerg Mølle moderniseres

Møllen forbedrede Anders Peter Andersen til gengæld. Den blev selvkrøgende, dvs. møllen blev forsynet med en vindrose, som sørger for, at møllevingerne altid står op mod vinden, og de sejlførende vinger blev erstattet af vinger med klapper (jalousier), der næsten automatisk lukkes op og i af vinden. Ydermere fik møllen indlagt en petroleumsmotor, så den kunne male i al slags vejr. Anders Peter Andersen var aktiv i lokalsamfundet som medlem af Gamtofte Sogneråd, en tid som sognerådsformand, og han var også formand for Egerup Andelsmejeri og formand for menighedsrådet, ja, endnu flere tillidsposter havde han, men alligevel fandt han tid til at være en god møller.

Kværnene maler

Øksnebjerg Mølle fremstillede både valset og formalet korn til foderbrug (grutning), men der blev også produceret meget mel. Sortimentet omfattede rugmel, sigtemel og hvedemel, som blev solgt en gros, til bagerier og til private. Melet fandt naturligvis også anvendelse i møllebageriet, så længe det var i gang, og produkterne blev solgt både i butikken og fra brødvogn. Der kørtes ud to gange om ugen, men også møllevognen, der hentede korn rundt om hos kunderne og kørte tilbage med mel og grutning, havde brød med ud til dem. Møllen var dog ikke blot en kundemølle, Anders Peter Andersen handlede også med korn og foderstoffer. Der var i gård og mølle omkring 1930, da Andrea Jeppelines datter Harriet fra Ebberup var ung pige i huset, ansat endnu en pige, en forkarl, en andenkarl og en dreng. Den sidste kan have hjulpet til i møllen, hvor kun Christen møller, den trofaste medhjælp i mere end fyrré år, var beskæftiget foruden møllekusken.

Trods Anders Peter Andersens tiltag i mølleriet gik også Øksnebjerg Mølle tilsyneladende sin undergang i møde. I 1954 mistede den sin vindrose i en forfærdelig decemberstorm, fordi den løb løbsk og splintredes. Til alt held blev ingen mennesker ramt af de nedfaldende dele. Da mølledriften ikke længere var rentabel, blev der ikke sat en ny vindrose op, og det 28 alen (godt 17,5 meter) lange

vingefang, der mærkelig nok ikke var blevet ødelagt, blev gjort fast og stod i mange år i samme stilling. Mølledriften blev dog genoptaget ved hjælp af en elektromotor på broloftet.

Tredje generation træder til, men møllen lukkes

Den 23. april 1911 blev der født en søn i Anders Peter og Anne Kirstines ægteskab, der fik navnet Valdemar. Han hjalp til i møllen, da han blev gammel nok, og han betegnedes som medhjælper i 1934. Imidlertid forlod han Danmark året før Anden Verdenskrigs udbrud, og det var meningen, at han skulle have opholdt sig i Brasilien i fire år, men på grund af krigen blev det til elleve år. Han vendte tilbage i 1949, og året efter blev han gift med Ruth Andersen fra Allerslev på Sjælland. Ruth Andersen fortæller, at da hun kom til møllen som nygift, var der stadig ansat en gift møllersvend og en ugift møllekus, men foderstofhandlen var beskeden, og det hele ebbede langsomt ud. Gårdene fik selv kværne, og andelsfoderstofforretningerne vandt frem.

Parret overtog mølle og møllegård i 1956 ved skøde af 7. december, og der blev formalet korn for nogle små landbrug og til eget brug helt op til omkring 1968, ligesom der stadig var lidt handel med foderstoffer.

Landbruget udvides

Da der blev mindre og mindre at gøre i mølleriet, måtte Valdemar Andersen søge at udvide sin anden levevej. Kort tid efter overtagelsen af mølle og møllegård gik han i gang med at mekanisere landbruget og nyindrette staldbygningerne, men bl.a. af helbredsårsager solgtes landbruget i november 1968 til en nabogård. Møllegården blev senere afhændet til den nuværende ejer Bente Foss, der oplevede, at gårdens udbygninger nedbrændte i 1996. De blev straks genopført, men stuehuset er stadig det oprindelige fra 1880, en meget præsentabel og velholdt bygning med alle moderne bekvemmeligheder.

Indretningen er ændret flere gange i årenes løb, men i møllens storhedstid, da 'bedste' Karen Jepsdatter, endnu levede, havde hun sin egen stue, ikke altid den samme, men der skulle være direkte adgang til folkestuen, hvor alle indtog deres måltider. Den store spisestue blev kun brugt ved særlige lejligheder. 'Salen' hed den fine stue, som i begyndelsen var et rum uden mange møbler, men efterhånden blev den møbleret med smukke mahognimøbler, og der blev lagt tæppe på gulvet. En dagligstue og forældresoveværelse var der også på første etage, og fra den pæne entré førte en trappe op på næste etage, hvor der var indrettet flere værelser, de to pigeværelser var i hver sin ende, da de begge var gavlværelser.

Karlene havde deres værelser i laden, og selv om der var tre medhjælpere, var der kun to karlekamre. Harriet, der blev født i 1909 og en tid boede i det ene pigeværelse, huskede næsten hundrede år senere selvfølgelig også det store køkken med det gammeldags komfur og den trebenede taburet til vandspanden. I underetagen var der viktualiekælder og ølkælder, for i Øksnebjerg Mølle bryggede man, som det var almindeligt dengang, sit eget øl. Selv om bageriet ikke brugtes mere, var den store bageovn endnu ikke blevet fjernet i Harriets barndom.

Møllen bevares efter driftens ophør

På hundredårsdagen var Øksnebjerg Mølle indvendig i god stand, både den bærende konstruktion, den stående aksel og kværndrevene var intakte ligesom dens omfattende inventar - hvilket det stadig er. Udvendig stod det derimod dårligt til, og Valdemar og Ruth Andersen ville gerne have møllen restaureret. De fik en kreds af interesserede til at tage sig af sagen. Det var kun naturligt, at Øksnebjerg Mølle blev fredet i 1964, og Valdemar Andersen forærede møllen med grund til *Komiteen til Øksnebjerg Møllens Bevarelse*. Der blev givet mange tilsagn om støtte til renoveringen, Nationalmuseet blev også inddraget, men det forsinkede arbejdet noget, da museets folk var mere interesseret i, at Helnæs Mølle, Helnæsvej 21 på Helnæs, fik sin spåntækning udskiftet med den oprindelige af tagrør. Efter denne ændring skete der ikke mere i den sag, selv om møllen var kendt bevaringsværdig.

Restaureringen af Øksnebjerg Mølle kom derimod i gang, dog ikke før end efter juni 1970, da ægteparret Andersen flyttede fra møllegården til en villa, der i 1954 var blevet opført på den nedrevne Aborg Møllens grund. I haven ses stadig volden, hvorpå møllen stod fra 1887 til først i 1950'erne, den sidste tid drevet af noget familie til Valdemar Andersen, der samtidig var ansat på Aborg Mejeri, som også er nedlagt.

Komiteen til Øksnebjerg Møllens Bevarelse

Så kendte folk som Arne B. og Ole Plum har været medlemmer af foreningens bestyrelse igennem flere år, og siden 1970'erne er møllen blevet restaureret i flere omgange. De tilbygninger, der delvis omgav møllen: den første møllerbolig, som senere blev til kornmagasin, og motorhuset, blev nedrevet. Man førte i det hele taget møllen tilbage til den skikkelse, som den havde, da Lars Larsen opførte den i 1859. Den blev atter en gammeldags vindmølle, der fører vinger til kludesejl, og i 1975 fik Øksnebjerg Mølle sin gamle krøjbom med svans og gangspil rekonstrueret.

Året forinden var både kroppen og hatten blevet nytækket med spåner, men i 1989 var tagspærene begyndt at rådne, fordi der var trængt vand ind gennem og mellem spånerne. Spåntækningen var uheldigvis ikke blevet udført korrekt, så møllen blev synet af arkitekt Jørgen Ganshorn fra Planstyrelsen og af møllebygger John Jensen. De kom til det resultat, at en stor reparation var nødvendig. Dertil blev ansat lokale håndværkere, tømremester Tommy Schmidt, Sandager, blikkenslagermester Sys og Ove Hansen, Assens, samt smedemester Lars Nielsen, Voldbro, mens Jens Villadsens Fabrikker A/S, København, tog sig af beklædningen af hatten, da man ville forsøge sig med en beklædning af tagpap af Icopal på grund af den uheldige erfaring med spånerne.

Gennemgribende restaurering

Selv om alt andet udvendigt var blevet restaureret efter 1980, krævede det forestående arbejde en god økonomi, men da møllen er fredet, kom der penge fra Planstyrelsen (nu Kulturarvsstyrelsen). Desuden bidrog forskellige fonde og legater samt det fond, som Komiteen til Øksnebjerg Møllens Bevarelse havde sparet sammen. Møllen fik sin nye beklædning, men så var uheldet ude igen, efter ti års forløb.

I sommeren 1999 konstateredes atter råd, denne gang i vingerne, og decemberorkanen dette år gjorde situationen værre, da vingerne blæste ned. Komiteen til Øksnebjerg Møllens Bevarelsesfond ved formanden Ole Plum og bestyrelsesmedlemmet Jørgen Bang henvendte sig igen til Skov- og Naturstyrelsen, som havde overtaget den nedlagte Planstyrelses opgaver, og en undersøgelse kom til det resultat, at nye vinger ville koste mere end 180.000 kroner. Man søgte atter fondsmidler, og det lykkedes at skaffe størstedelen af de ca. 400.000, der i virkeligheden skulle bruges. Efter at Øksnebjerg Mølle havde stået vingeløs i et par år, blev et nyt vingefang på 18 meter af lærketræ med en vægt på i alt 1600-1800 kilo, der var fremstillet af tømremester og møllebygger Erik Andreasen, Vodskov Mølle, hejst på plads den 2. april 2002 af en stor BMS kran. Den 8. april kom et fint hvidmallet hækværk også på plads, så på mølledagen den 16. juni kunne Øksnebjerg Mølle atter, i bogstaveligste forstand, slå portene op.

To år senere, den 5. maj 2004, vedtog Assens Byråd, at yde 5.000 kr. til reparation af galleriet, og herefter står Øksnebjerg Mølle som en velholdt mølle i sin gamle skikkelse, så fin som i sine første år. Kun skade, at der ikke længere er brug for dens arbejdskraft og dens gode inventar, hvoraf der på kværnloftet kan nævnes tre kværne, to af kunststen på henholdsvis 46 og 48 tommer (1 tomme =

Puge Vandmølle. Foto Per Gliese

2,6 centimeter) og én større af natursten på 52 tommer, der formalede korn til mel. Desuden står her en valse og en grynbrækker, mens skallekværnen (grutte- eller pillekværn) som sædvanligt i nyere møller er anbragt under kværnloftets gulv. Kassen, hvori den er anbragt af hensyn til sikkerheden, ses i loftet på broloftet nedenunder, hvor motoren i sin tid stod. Af øvrigt inventar kan nævnes en melsigte og en grynsigte på broloftet. Undermøllen var oplagsrum for sække, enten fyldt med korn eller, efter at det havde været gennem mølleriet, med grutning og mel. På denne etage er der installeret en elevator, som sparede mølleren og hans ansatte for de mange trappetrin op i møllen og ned igen. Da sidebygningen blev nedrevet, blev undermøllen indrettet til to rum og ser således ikke ud som oprindelig.

Møller på egnen

Stort set ingen bevarede vindmøller findes i miles omkreds, og da slet ingen, der er intakte, selv om de blev opført efter mølleprivilegiets afskaffelse og derfor ikke havde nået en høj alder. I Kærum på adressen Fåborgvej 80 og i Sønderby på adressen Prinsevej 31, Ebberup, står dog mere eller mindre amputerede hollandske vindmøller, men andre vindmøller som fx Snave, der endda var opført i mur til hatten, og Voldtofte Mølle, som var fuldt moderniseret, er revet ned.

I dag syner Kærum Mølle ikke af meget, men da den blev opført i 1888, var den en statelig mølle, selv om det var en hollandsk mølle med jordomgang, men den var fuldt moderne med vindrose og jalousivinger. Den standsede i 1940'erne og blev derefter næsten nedrevet. Den tilbageværende del af møllen blev indrettet til beboelse i 1965, og hvis man ser godt efter fra Assens-Fåborg landevejen, kan den gule bygning stadig ses på højre side af vejen, syd for den meget højtliggende Kærum Kirke.

Sønderby eller Stenbjerg Mølle blev opført som en ottekantet hollandsk vindmølle med galleri i

1863, da vandmøllen Frederiksgave Lille Mølle blev nedlagt. Møllerivirksomheden ophørte i midten af 1950'erne.

Enkelte vandmøller finder man stadig, men kun bygningerne eksisterer som ved Puge Mølle, Barløsevej 2, Barløse (se bind 2, Grubbe Mølle), hvor vandføringen dog er bevaret. I Assens By findes endnu de to tidligere kornmøller, men de er længst nedlagt. Strandmøllen, Damgade 34, huser nu privatskolen Strandmølleskolen, men har bevaret mølledam og vandføring. Kaals Mølle på Fåborgvej 2B ligger smukt ved en meget stor mølledam, hvis dæmning bærer landevejen, og her er vandføring, stigning og malekarm bevaret. Et overfaldshjul fra 1980, der i flere år producerede elektricitet med en generator, har været ude af funktion i nogle år, da det trænger til at blive fornyet. I begyndelsen af dette årtusinde kæmpede møllen forgæves for at få vandhjulet udskiftet, så den kunne overleve som elproducerende mølle. Kaals Mølle ligger i bygninger, der bærer årstallet 1539 og er indrettet til beboelse.

Øksnebjerg Mølle havde en fremtid

Da Øksnebjerg Mølle fejrede sit 100-års-jubilæum blev der trykt en artikel i Vestfyns Hjemstavnsforenings Årsskrift 1959, og da var forfatteren H.H. Balle ganske sikker på, at den ikke ville overleve, og han skriver: »Her på Assenseggen har Øksnebjerg Mølle i 100 år været kendt som en smuk bygning, som man har glædet sig over at have i landskabet. Den vil blive savnet, når den ikke er der mere, men det 20. århundredes tekniske udvikling har medført, at møllerne, som sammen med kirkerne har præget mange landskabsbilleder, vil forsvinde. Vindkraften afløses af elektricitet og motorkraft ligesom hestekraften afløses af traktorer«, og han slutter med, at han har skrevet artiklen »også til orientering for fremtidige beboere på Vestfyn, som måske ønsker oplysninger om den mølle, der i gamle dage har ligget på Øksnebjerg«. H.H. Balles spådom gik heldigvis ikke i opfyldelse, takket være de mennesker, som holdt så meget af møllen, at den blev bevaret for eftertiden.

Kilder: H. Hansen: En gammel Båg herreds slægt, Årbog for Historisk Samfund for Odense og Assens Amter 1917 (H. Hansen, søn af Niels Hansen, som ejede Øksnebjerg Mølle); H.H. Balle: Øksnebjerg Mølle i hundrede år, Vestfynsk Hjemstavnsforenings Årsskrift 1959; avisartikler; Poul Kej, Gamtofte Søby-Thurup Lokalhistoriske Arkiv, Turup; Birgith Sørensen, Egnshistorisk Studieceter, Ulfborg; Harriet Vestergaard Madsen (1909-2005), Vejle, barnebarn af møller Christian Andersen; Ruth Andersen, Åborg, tidligere Øksnebjerg Mølle; Ole Plum, Den Selvejende Institution Øksnebjerg Møllens Bevarelsesfond.

Østerklit Stokmølle

Østerklit, Tversted, 9881 Bindslev

Vindmølle af stokmølletypen

Opført ved gården Barkholt i slutningen af 1800-tallet

Flyttet til nuværende placering 1912

Driften ophørt omkring 1938

Restaureret 1993-1994. Funktionsdygtig

Fredet. Anvendelse: Museumsmølle

Møllen i landskabet

Tversted-Skagen landevejen passerer et par kilometer øst for Tversted en sidevej til venstre. Det er vejen ind i Tversted Klitplantage, som man begyndte at anlægge i 1858 helt ud til de hvide klitter ved Tannis Bugt. Drejer man ind på vejen, kommer man efter et par mindre parkeringspladser til en stor smukt beliggende parkeringsplads, hvor kørevejen slutter. Herfra udgår flere vandrestier, hvoraf den ene fører ind til de idylliske Tversted Søer, der er skabt omkring 1950 ved en opstemning af en lille bæk, Hvarrebæk, og som har givet plads til vadefugle og blishøns, rørhøns og gråænder. Følger man en anden sti, der går mod Skiveren, kommer man efter få hundrede meter til et skilt, der viser til Østerklit. Om denne sti, »Den Blå Tur«, skrev klitplantør Ulrik Christian Sand, som var ophavsmand til søerne, dette vers: »Tversted søer vil du nå, når du denne vej vil gå, fra en klit du snart vil skue himlens blå og havets bue – møllen på en gammel gård også du i syne får«. Ja, for midt i en stor græsdaekket lysning i plantagen, hvor det blå Vesterhav skimtes bag ved klitterne i nord, ser man til sin overraskelse pludselig en hvidkalket og stråtækt bygning ligge for enden af en lang tilkørselsvej. Det er ikke en »menneskelig« bolig, men en lade, som er det eneste, der viser, at der her engang lå en parallelgård, som husede dyr og mennesker. Ejendommen nævnes første gang i Matriklen 1688, men den bar dog dengang navnet Strandhuset på grund af den tætte beliggenhed ved havet, og den var beboet af en fiskerfamilie.

Østerklits historie

Det var en meget fattig egn, som Strandhuset lå i. Et mandtal til den påbudte hovedskat i 1660 oplyser, at sognet talte 336 personer, men der fandtes i sognet 60 forarmede mennesker, som ikke formåede »at give den ringeste skilling«. De gik for hver mands dør og betlede, og der skete ikke nogen ændring i tingenes tilstand i mange år. Egentlig velstand kom først til området, da Vesterhavet blev turistmål tre hundrede år senere.

Nu er det staten, der ejer Østerklit, men dengang var ejeren af Strandhuset godset Asdal, hvis

besidder var Otto Rantzau, og beboerne var således fæstere under dette gods. Der boede flere mennesker i Klitten, og den slægt, som kom til at spille en rolle i forbindelse med gården, der langt senere fik en stokmølle, var på kvindesiden efterkommere af Jacob Knudsen, der boede i Strandhuset i de sidste årtier af 1600-tallet og døde 84 år gammel i 1705. Hans datter Kirsten blev i 1699 gift med Christen Jensen (Skædder), og i dette ægteskab fødtes datteren Margrethe i 1710. Hun blev stammor til slægten Hjortlund eller Hjort, da hun i 1736 giftede sig med Christen Christensen fra Råbjerg. I Klitten fik han tilnavnet Hjortlund, en lokalitet i Råbjerg Sogn, og dette navn levede videre på stedet i et par generationer.

Christen Hjortlund og Margrethe havde to sønner, Christen født i 1737 og Peder født i 1740, og det var grunden til, at der omkring 1760 blev bygget endnu en gård lidt øst for Strandhuset, den oprindelige Østerklit. Det blev Christen, som førte den første gård videre, og i 1763, året efter faderens død, giftede han sig med Anne Kirstine Olufsdatter Ryberg. Hun døde allerede i 1776, og samme år giftede han sig med Anne Hansdatter.

I Folketællingen 1787 kaldes Christen Hjortlund husmand og fisker, i 1801 var han bonde, bolsmand, fisker og strandfoged, og han må dette år have taget sig af de »fem svenske mænd fra et strandet skib i Østerklit«, der, som kirkebogen udtrykker det, blev begravet på kirkegården i Tversted. Embedet har dog ikke kun givet triste oplevelser, men også nogen indtægt i form af strandingsgods. Ni år senere døde Christen Hjort(lund), 76 år gammel.

Broderen Peder var på dette tidspunkt længst flyttet fra gård nr. 2, og nu kom Østerklit 1 også på andre hænder, og det bevirkede, at der blev opført et nyt hvidkalket og stråtækt stuehus, en såkaldt råling, som ikke eksisterer mere, men udgjorde den del af gården, som lå parallelt med udbygningen.

Ny ejer

Stuehuset påtænker man nu at genopbygge, og det ville måske være en god idé, så man igen kunne få et indtryk af, hvordan gården med stokmøllen oprindeligt så ud.

Bygherren dengang i 1810 var Clemmen Olesen, søn af Ole Clemmensen i Vesterklit, hvor slægten havde haft sit hjem i mange år. Ved Folketællingen 1801 boede Clemmen stadig hjemme som nittenårig, og både han og hans fem år yngre bror Lars var indrullerede matroser i kystmilitsen, for det var på Napoleonskrigenes tid, og Danmark lå i krig med England.

Clemmen blev i 1808 gift med Margrethe Pedersdatter, som også var fra Vester Tversted, og

Østerklit Stokmølle

der skulle et nyt stuehus til, for at det nygifte par kunne være tilfreds derude i Østerklit.

Ligesom tidligere var de to Østerklitgårde, der blev købt til selveje i begyndelsen af 1800-tallet, en tid atter beboet af to brødre, for enken efter den første selvejer i gård nr. 2 blev gift med Clemmen Olesens bror. Da Clemmen kom op i årene og der ikke var nogen børn til at overtage Østerklit, solgte han i 1844 sin gård til Peder Jensen Høgenhaug. Betalingen var et aftægtsbrev til Clemmen og Margrethe samt en obligation på 600 rigsdaler. Clemmen havde nemlig klaret sig godt i Østerklit. Selv om han havde opført et nyt stuehus, kunne han udlåne penge til sin nabo på gården Vesterklit. Årsagen til de gode økonomiske forhold kunne være hårdt arbejde, men også, at der ikke var nogen børn at forsørge.

Stokmøllerslægten kommer til

Den nye ejer beholdt kun gården til 1861, hvor han solgte den til Søren Christian Christensen ved skøde af 30. juli 1861. Han var fra sognet, født her i 1820, og i 1850 var han blevet gift med Kirstine Johansen Lindberg, der da var af Vesterklit, men var født i Skagen i 1827. Hun levede til en meget høj alder, da hun døde som aftægtskone i Østerklit i 1911, men trods alt for tidligt til at opleve, at stokmøllen blev opført.

Selv om man ud fra folketællingernes beskrivelse af husstanden bestemt ikke kan se det, havde Søren Chr. Christensen ligesom i sin tid Clemmen Olesen penge til udlån, og han fik noget ud af denne virksomhed, for i 1872 kunne han opføre den ladebygning, som stadig står så imponerende i lysningen i klitlandskabet og plantagen.

Laden opføres

Årstallet kendes præcist, fordi det står på en bjælke i laden, som er opført i højremskonstruktion, en byggestil, der kan spores tilbage til den danske oldtid, men som anvendtes i Nordjylland helt op til omkring år 1900. Dengang og på det afsides beliggende sted vidste man at klare sig ved hjælp af de materialer, som var til rådighed, uden at det skulle koste penge, og uden at tingene skulle fragtes over lange afstande – træ fandtes ikke, selv om der var den nyanlagte plantage, men dens træer var stadig små, og den var ikke blevet anlagt med umiddelbar fældning for øje. Imidlertid betød gårdens beliggenhed, at der var meget strandingstømmer på stedet, og laden blev ligesom det ældre stuehus overvejende opført af skibstømmer. Det viser bl.a. bemalingen af de to remme under spærene, hvortil er brugt en omkring 25 meter lang skibsmast, der er gennemsavet på langs. Væggene består af 'mursten' af tørv og af soltørrede 'sten' formet af ler.

Disse er også udmærkede mursten, men de skal helst holdes fri for fugt. Andre materialer, som var ved hånden var ral, og deraf og af cement fremstilledes også mursten.

Dette var en bedrift af en mand, hvis hjem og husstand i al sin enkelthed beskrives sådan i Folketællingen 1880:

Søren Chr. Christensen, 59, husmand

Christine f. Johansen, 51, husmoder

Christen Sørensen, 13, barn

og i 1890:

Søren Christian Christensen, 69, husmand, landmand

Christine Johannesdatter, 62, husmoder

Christen Sørensen, 22, arbejdskarl, ved landbrug.

Søn følger efter far

I 1891 afstod Søren Chr. Christensen den velholdte ejendom til sin søn, som altid blev kaldt Christen Østerklit. På dette tidspunkt blev det almindeligt at have større husdyrhold i Danmark, da der ikke længere på grund af udenlandsk mel var så gunstige forhold for kornproduktionen, og det smittede også i det små af på Østerklit, så for at få lidt bedre plads opførte Christen Østerklit en vinkelbygning til den kombinerede lade og stald fra 1872. Her blev der plads til to heste og nogle får. Anskaffelsen af en ekstra hest blev nødvendig, da Christen begyndte at sende de fire køers (besætningen omfattede også en kvie, et par kalve og nogle få grise) mælk til andelsmejeriet, som blev grundlagt i 1893, og det skete ved, at fem naboer slog sig sammen om at køre mælketur på skift til Tuen, hvor mejeriet lå. Ligesom da brødrene boede i de to gårde, hjalp man hinanden i Klitten.

Stokmøllens historie

Det var også Christen Østerklit, som i 1912 lod husmøllen fra Barkholt ved Skæve i Bindslev Sogn hente til Østerklit. Barkholt er en stor gård ca. 7 kilometer syd for Østerklit, og her blev møllen opstillet i slutningen af 1800-tallet. Ligesom mange andre stokmøller blev den flyttet, da der ikke længere var brug for den på den store gård, som gik over til en anden form for mølledrift. Det kunne være ubehageligt at bruge en stokmølle, som går noget ujævnt, når det blæser meget.

Men dengang betød det, hvilket gamle folk på egnen stadig husker, en enorm frihed at have sin egen mølle, så man selv kunne bestemme, hvornår kornet skulle tærskes, og hvornår det skulle formales. En husmølle var også tidsbesparende, for man slap for at bruge tid på at køre korn til en mølle, som kunne ligge langt borte. Det var desuden ofte besværligt at tage sig frem i disse egne, hvor vejene ofte kun var et hjulspor.

Stokmøllen på arbejde

På Østerklit fik stokmøllen nok at lave, for den trak et tærskværk, en hakkelsesmaskine og en gruttekværn, der fremstillede dyrefoder. Indtil da var arbejdet efter, hvad nogle ældre mennesker fortæller, blevet udført af en hesteomgang, hvilket vil sige, at gårdens heste i bogstavelig forstand ydede de hestekræfter, der var nødvendige for at drive maskinerne og kværnen.

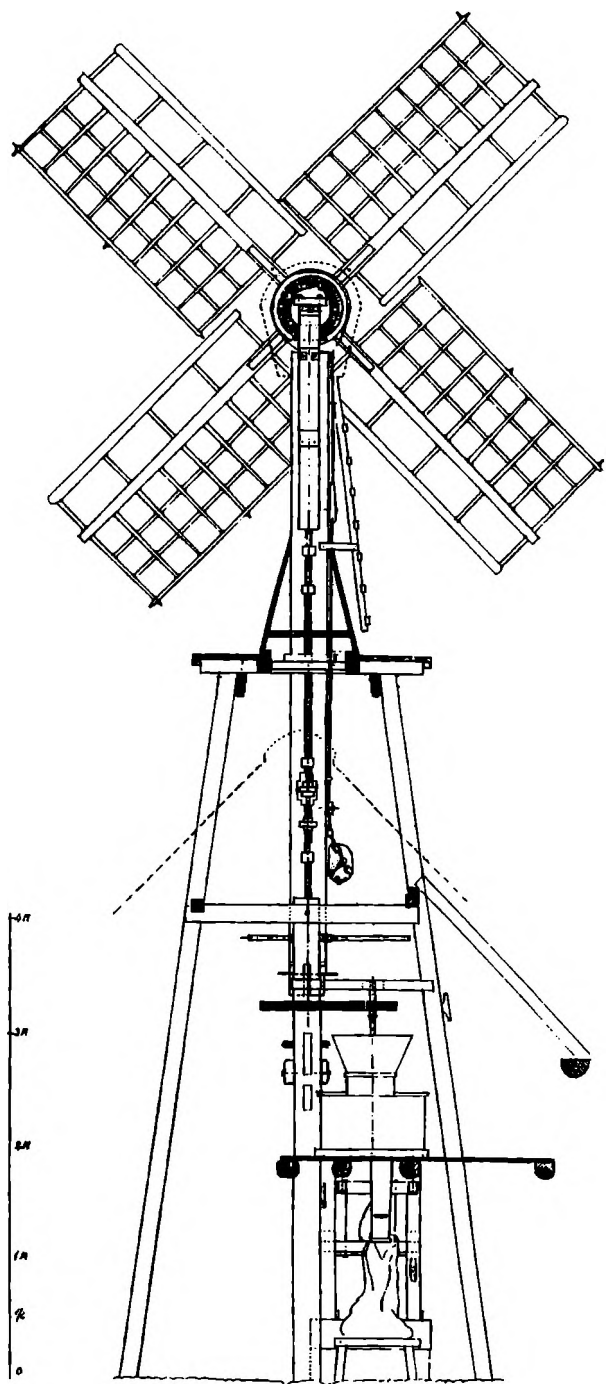
Stokmøllens konstruktion

Da det blæser meget i egnene ved Tannis Bugt, kunne gårdene klare sig med den forholdsvis lave stokmølle. Som navnet siger, er hele møllen bygget op omkring stokken, der rummer en jernaksel, og øverst oppe krones den af vingerne, der er til kludesejl. De sejles på fra ladens tag, som man kommer ud på ad en stige gennem en lem i taget. Inden vingerne nås, er der styrekransen, som holder stokken på plads, hvor den går gennem taget. Som i alle andre vindmøller skal vingerne også her krøjes op mod vinden. Det sker i Østerklit Stokmølle ved, at stokken drejes ved hjælp af en jernstang, som skydes ind i et jernbeslag nederst på stokken. Drejningen er mulig, fordi stokken forneden hviler på et jernleje. Når vingerne står op mod vinden, skal stokken naturligvis stå fast, og det tager en skudrigel monteret nederst på stokken sig af ved, at den skydes ned i en jernring med huller, som er fastgjort til den bærende bom. Da hele den øverste del af møllen, stokken og vingerne drejes, kan metoden minde om den, som anvendes ved stubmøllerne, hvor drejningen imidlertid foregår udendørs.

Ligesom alle andre vindmøller er stokmøllerne forsynet med en perse (bremse), der må slækkes, inden møllen kan begynde at arbejde. Persestenen løftes og bindes fast ved hjælp af et reb. Herved løsnes bremsebåndet, som ligger omkring det lille hathjul, der sidder midt i vingefanget. Betjeningen af persen foregår også indefra. Kraftoverførslen sker omtrent på samme måde som ved de to andre vindmølle typer. Vingerne overfører vindkraften til hathjulet, der driver kronhjulet, som sidder øverst på den lodrette jernaksel inden i stokken. Nederst på akslen er der et stjernehjul og et støbejernshjul. Det første sender kraften videre til stokkedrevet, som får kværnens løber til at dreje rundt, mens støbejernshjulet driver det store hjul, som trækker remtrækket til tærskværket og hakkelsesmaskinen.

Stokmøllen i erindringer

Da møllen blev sat op ved indgangen til staldafdelingen i ladens østende, havde Christen Østerklit med sin kone Dorthea Johanne Christensen, kaldt

Østerklit Stokmølle set tværs på husretningen
Tegning: Arkitekt Peter Carstens

Hanne, født i Råbjerg i 1870, to børn: sønnen Christian, som var født i 1902, og den to år yngre datter Signe. De har kunnet fortælle om livet i Østerklit, men i deres beretninger spillede stokmøllen ikke nogen stor rolle, de huskede kun, hvordan den stødte i blæsevejr. Derimod beskrev de indgående fiskeriet, som var basis for familiens økonomi. Fisk var der nok at tage af, om sommeren sild og makrel, om efteråret flyndere, om vinteren gik man efter torsk, og om foråret sattes der garn for

laks. Børnene var med til laksefiskeri, fra de var omkring ti år gamle, men sønnen var bange for havet, og så måtte Signe træde til, selv om også hun frygtede det barske Vesterhav.

Signe flyttede hjemmefra, da hun blev gift. Det var i 1931, og da var stokmøllen stadig i funktion, men Christian oplevede sammen med forældrene, at der blev mindre og mindre brug for dens arbejde i slutningen af 1930'erne, og til sidst stod den stille.

Staten køber Østerklit

I 1938, da staten købte Østerklit, lå der stadig de to gårde på stedet, og selv om man skulle tro, at de ikke var så lette at drive, da jorden i området ikke er særlig frugtbar, sad ejerne ikke så dårligt i det, for de malkede »den blå ko« ved at give sig af med fiskeri, skudebart og opsamling af strandingsgods. Salget til staten betød ikke, at de tidligere ejere forlod stedet, for de blev lejere under staten. Den sidst opførte gård blev dog revet ned omkring 1958, men alle stokmøllegårdens bygninger stod meget længere. Hvis en pyroman ikke var kommet i vejen, ville de alle have stået der endnu med undtagelse af Christian Østerklits tilbygning, der blev nedrevet, efter at staten havde overtaget ejendommen.

Den sidste tid

Christian Østerklit, Hanne og sønnen blev boende i klitten, og de fortsatte med at drive landbrug og fiskeri. Da Hanne døde i 1951, besluttede hendes mand og søn dog at forlade stedet, selv om de havde ret til at blive boende der resten af deres levetid på meget billige vilkår: de betalte kun en årlig afgift til staten på 25 kr. Chr. Østerklit og sønnen endte deres dage i Tuen hos Signe.

Fritidshus

Fra 1952 blev ejendommen brugt som sommerbolig indtil 1981, da pyromanen natten til den 7. marts satte ild til det lerklinede stuehus, der nedbrændte. Den samme skæbne kunne være overgået laden med stokmøllen, da et bål var lagt til rette under stråtaget og sat i brand. Her fik ilden til alt held ikke fat, så laden står der, og stokmøllen rejser sig stadig flot over dens tag, men indtrykket af den gamle parallelgård er borte. Det er et gårdanlæg, hvor bygningerne ligger parallelt med en vis afstand, i dette tilfælde var den 26,5 alen, ca. 17 meter, ikke nogen stor afstand, men nok til, at ilden ikke sprang fra stuehuset til laden.

Østerklit Stokmølle restaureres

Da stormen i 1969 knækkede stokmøllens vinger og bøjedede akslen, vidste man ikke rigtig, om det

Til højre trappen op til kværnen

kunne lønne sig at reparere den. Alternativet ville være nedrivning. Heldigvis gjorde klitdirektøren sin indflydelse gældende, og møllen blev sat i stand. Men det skulle vare mere end halvtreds år, inden den atter kom i funktion. I 1993 gik det op for folk, at hvis Østerklit Stokmølle skulle reddes, måtte der igen skrives til handling, især vingerne var i en sørgelig forfatning efter en af de mange voldsomme storme her så tæt ved havet. En restaurering blev iværksat samme år, da man indså, hvilket klenodie der stod derude ved Tannis Bugt. Det var et stort arbejde, der forestod, da møllen ikke var blevet vedligeholdt i flere årtier.

Det var Statsskovdirektoratet, Tversted Borger- og Turistforening og Hirtshals Kommunes Beskæftigelsesafdeling, der stod for istandsættelsen, og allerede i oktober 1993 var man i gang med at restaurere laden og stokmøllens vinger. Desuden var selve stokken blevet demonteret. Dette arbejde sigtede imidlertid kun mod at istandsætte laden og gøre stokmøllen til et rent skuestykke, men ikke funktionsdygtig. Det ønskede man imidlertid i Skov- og Naturstyrelsen, men det skulle vise sig, at det slet ikke var en let sag at sætte Østerklit Stokmølle i stand, så den kunne formale korn. Ved

en nærmere undersøgelse konstaterede man nemlig, at flere ting manglede, og der var ikke rigtig andre stokmøller at sammenligne med og bruge som model for istandsættelsen.

Det første tiltag var, at møllebygger John Jensen besigtigede stokmøllen sammen med Skov- og Naturstyrelsens konsulent Erik Einar Holms Tegnestue ved arkitekt Peter Carstens for at danne sig et overblik over dens tilstand. Ifølge Peter Carstens blev der »foretaget en indsamling af alle mølledelene og en detaljeret registrering i form af detailopmålinger, beskrivelse og fotografering«. Det viste sig, at nogle dele var helt borte, det gjaldt bl.a. styrekransen, mens persen næsten var borttæret. Nogle beslag kunne kun ses som rustaftegninger på stokken.

Heldigvis fandt man mod al forventning frem til en mølle, der kunne bruges til at rekonstruere og restaurere Østerklit Stokmølle efter, selv om den ikke var af helt samme type. Det drejede sig om Skovkrog Mølle, en gårdmølle, som oprindeligt stod i Hulsig, kun omkring 15 kilometer nordøst for Østerklit på vejen til Skagen. Den var dog flyttet, ikke som Barkholt husmølle for at blive genbragt, men for at blive museumsmølle på Hjerl Hedes Frilandsmuseum.

Her blev der taget mål af styrekransen og af den store persesten, som var ophængt i jernkæder, men da Hulsig Stokmøllens krøjeværk er af en anden type end Østerklits, måtte rekonstruktionen af krøjeværket ske ved at se på aftegningerne af skudriglen på stokken. Jernringen var der ingen spor af, men den må have eksisteret, for at møllen kunne låses i en bestemt stilling. Bommen, hvorpå ringen havde været gjort fast, var allerede udskiftet, og den gamle bom smidt væk

Møllebyggeren kom virkelig på arbejde, og for at udføre det blev den gamle stok, resterne af vingerne og alle de andre løse dele transporteret til hans værksted i Hønsinge ved Vig på Sjælland. Her blev der fremstillet en ny stok med nye trælejer af rød-bøg, som fik påmonteret en ny jernbeslået styrekrans, og nye vinger af lærk kom også til verden med hækværk af fyr og vindbrædder af tuja. Forskellige andre ting fornyedes også. Stjerne-hjulet (det nederste spidshjul) fik nye tænder af hvidbøg, og der blev sat nye nødder (nød: et firkantet træ- eller metalstykke, udhulet på den ene side for at kunne slutte om langjernet's hals. Langjernet er en lodret aksel, som bærer den øverste møllesten (løberen) og går gennem liggerens midte) i kværnlejet. Kværnen og kværnkassen (ringkarret) blev repareret, og kassens dæksel fornyet.

Allerede efter omkring et års forløb, den 16. november 1994, kunne den nye stok hejses på plads, og de nye vinger blev monteret. Skovløber

Lars Pedersen og klitplantør Torben Stæhr fra Nordjyllands Skovdistrikt havde været på møllepasserkursus, og det var hensigten at de to skulle stå for møllens drift, der skulle bestå i at køre med møllen af og til. Den 26. juni 1996 blev dette arbejde imidlertid overtaget af *Østerklit Møllelaug* bestående af folk med interesse for lokalhistorie og med kendskab til mølleri.

Østerklit og stokmøllen efter restaureringen

I dag kan besøgende, når de træder ind i laderummet, virkelig opleve stemningen fra dengang, møllen var i funktion, selv om der ingen dyr er i båsene, som var indrettet i den ene ende af bygningen, og det hele er fint og rent. Lydene fra dyrene, mølleriet og tærskværket mangler, men i stedet kan man studere plancher eller starte et lyd-bånd med en informativ og grundig beskrivelse af Østerklit, der drejer sig om opførelsen af bygningen og om livet, som levedes på stedet, inden alting ændredes i 1930'erne.

Møllen viser, hvad den dur til, flere gange i sæsonen, naturligvis er betingelsen, at der er vind nok, og der er mange, som oplever, at Stokmøllen er i arbejde. Den formaler korn én gang om ugen i sæsonen, og Østerklit Møllelaug »arbejder som vinden blæser«. Det er laugets logo sammen med en skematisk tegning af stokmøllen, der er trykt på de hvide forklæder, laugsmedlemmerne bærer under arbejdet. Foruden at se møllen i arbejde får de mange møllegæster også, som oldermanden for møllelauget siger, en møllesnak og en historie med hjem.

Flere stokmøller

Johannes Nilsson fra Den Lokalhistoriske Forening i Tversted, Uggerby og Søby Sogne har undersøgt stokmøllernes historie i området og ved en gennemgang af brandtaksationerne fundet frem til, at der fra 1875 til 1948 var mere end hundrede ejendomme, som ejede en husmølle, som stokmøllerne kaldtes her, og besøgende i laden kan konstatere disses præcise beliggenhed. Stokken fra Voldhøjs mølle, som lå i Vesterklit på Bettevej 38, kan ligesom Østerklits egen gamle stok også ses i laden i Østerklit.

Af stokmøllerne holdt Hulsig Stokmølle stand langt op i tiden, måske fordi krøjningen foregår på en lettere og mere moderne måde, idet den sker ved hjælp af et støbejernstandhjul nederst på stok-

ken og et snekkedrev, som er gjort fast til en stolpe nærmest stokken. Betjeningen af et håndsving kan så klare krøjningen.

Den lokalhistoriske forening fandt ved undersøgelsen også ud af, at mange stokmøller er blevet flyttet fra gård til gård ligesom Østerklit Stokmølle, og flytningen skyldtes oftest, at en større gård havde fået en mere moderne mølle, en vindmotor (se bind 1, De moderne vindmøller), en petroleumsmotor eller, da elektricitet kom til egnen i 1920'erne, en elmotor, som kunne drive gårdens gruttekværn. Så kunne stokmøllerne undværes, og de blev som Barkholts husmølle solgt til de mindre gårde.

Hollandske vindmøller på egnen

Selv om gårdmøllerne var meget udbredt, eksisterede der kundemøller, som formalede korn for de bønder, som ikke ejede deres egen mølle. De større møller er alle forsvundet fra jordens overflade og dermed fra landkortet. Det drejer sig fx om en mølle i Vester Tversted, hvor der ifølge Folketællingen 1890 boede en møllerfamilie bestående af mølleren Martin Thomsen, hans kone og tre børn. I Horsnab i samme sogn fandtes også en møller, Peder Martin Sørensen, med kone og tre børn. Møller Anders Christian Bak i Østerkær var husmand og møller ligesom Peder Martin Sørensen, der i modsætning til de andre møllere havde en møllersvend i sit brød.

Horsnab Mølle var jævnet med jorden ligesom Tuen Mølle, da Anders Jespersen registrerede de danske møller i 1958. Mærkeligt nok nævner han hverken Østerklit eller Hulsig Stokmøller; men den nærmeste stadig eksisterende hollandske mølle omtaler han. Det er Sindal Mølle 10 kilometer syd for Tversted, der ligesom Østerklit Stokmølle er en flyttet mølle, for selv store hollandske vindmøller står heller ikke altid på deres oprindelige plads.

Kilder: Mandtal 1660, Tversted, Militære Regnskaber; I. Mølbjerg: Da bonden malkede den blå ko, Vendsyssels årbog 1983; Peter Carstens: Østerklit Stokmølle, Møllen marts-april 1997; Johannes Nilsson og Torben Stæhr: Stokmøller i Tversted og Uggerby Sogne, Fra Egnens Fortid 1998; Henrik Ulrik Sand: Tversted Klitplantage, u.å.; Tversted Klitplantage, folder udgivet af Skov- og Naturstyrelsen, Nordjyllands Skovdistrikt; Tversted-Uggerby og Sørig Lokalhistoriske Forening ved oldermand for Møllelauget for Østerklit Stokmølle Johannes Nilsson.

Tidevandsmøller

I Vindmøller og Vandmøller i Danmark, bind 2, består sidste afsnit af en skildring af vandkraftens udnyttelse til fremstilling af elektricitet i store og små kraftværker. I begge tilfælde er der tale om udnyttelsen af vandkraften ved opstemning af større eller mindre vandløb. Men der findes to andre former for anvendelse af vandets kraft. Det drejer sig om den kraft, som tidevandet og store bølger kan afgive.

Selv om forskellen mellem ebbe og flod ikke behøver at være mere end godt en halv meter, har der ikke eksisteret tidevandsmøller i Danmark. Denne vandmølletypes oprindelse kendes ikke, men gamle beretninger fra Basra ved den Persiske Golf i Irak fortæller om indbyggernes glæde over tidevandet, der dagligt satte vandmøllerne i gang, og i mange århundreder har tidevandet været udnyttet til mølledrift i England, Irland, Portugal og Spanien samt andre lande ved Middelhavet. Jo større forskellen mellem ebbe og flod er, jo bedre udnyttelse kan man få af tidevandsmøller.

I Bretagne i Frankrig, hvor forskellen mellem ebbe og flod er omkring 13 meter, blev der anlagt møller af denne type omkring år 1100, og kort efter Vilhelm Erobrerens tid omtales de i England. Det indstrømmende tidevand blev oplagret i bassiner langs kysten ligesom det opstemmede vand i damme og reservoirer, og ind- og udstrømningen fik møllernes vandhjul til at gå i gang. Disse tidevandsmøller var ligesom de andre vandmøller kornmøller, men de blev også brugt til fx fremstilling af is, der blev anvendt til at nedkøle de store mængder fisk, der blev fanget langs Bretagnes kyst.

I Irland fandt man i 1979 ved oprydningssarbejde i nogle indsøer ved Little Island i Cork Havn rester af to vandmøller, som efter en dendrokronologisk analyse kunne dateres til 630 efter Kristi fødsel. Den ene var en horisontalmølle, sandsynligvis med to vandhjul, den anden var en vertikalmølle, og de lå på række. Little Island er nu landfast med hovedlandet, men har, som navnet fortæller, været en rigtig ø. Møllerne ligger nu ca. 250 meter fra den nuværende kystlinje, men dengang for snart halvandet årtusinde siden, da møllerne blev anlagt, kunne tidevandsbølgerne nå dem, og de var anlagt på tidevandsaflejringerne, hvilket var på ret usikker grund. Det havde møllebyggeren dog taget højde for ved at bygge dem på egetræspæle, der var rammet mere end to meter ned i jorden. Møllerne blev på denne måde anlagt, hvor vandet ved ebbe strømmede ud af Lough Mahon og ved flod den modsatte vej. Herved blev møllens brøn-

de fyldt, og ligesom i fx Bretagne, kunne møllerne arbejde, når vandet ved ebbe igen strømmede ud. I øvrigt udgravede irske arkæologer i 1999 en tidevandsmølle, der kunne dateres til 787, ved resterne af Nendrum, et kloster på Mahee Island.

Risikoen ved at anlægge tidevandsmøller på eller ved mundingen som her i Irland omtales i forbindelse med engelske tidevandsmøller i 1200-tallet. Faren for ødelæggelse af mølleanlægget er stor, når det er stormflod eller stærk blæst, fx fik præsten Henry Eastray på øen Thane ud for Kent en tidevandsmølle af samme type og med samme beliggenhed som dem på Little Island ødelagt i slutningen af 1200-tallet. Han fik møllen genopbygget, men da den blev ramt af højvande og storm to gange først i 1300-tallet, blev den flyttet til et mere sikkert sted. Den samme skæbne er uden tvivl overgået de to møller på Little Island.

I Portugal, hvor der er bevaret en enkelt funktionsdygtig tidevandsmølle lidt syd for Lissabon med otte horisontale vandhjul anbragt i hver sin port og tilsluttet hver sin kværn, begyndte flere af de små møller at afskalle ris, da kornformalingen mere og mere blev overtaget af industrimøllerne.

Et moderne tidevandskraftværk

Netop hvor der ved floden Rance i Bretagne, der har sit udløb ved St. Malo, i sin tid lå ca. fjorten møller, blev der efter seks års arbejde den 26. november 1966 indviet et stort tidevandskraftværk, det første i verden. Det er placeret inde i en 750 meter lang spærredæmning tværs over floden hen over Chalibertøen, som ligger midt i floden, og her driver tidevandet 24 hydrauliske 10 MW turbiner i hver deres rør. Turbinerne udnytter kraften fra både det indstrømmende og det udstrømmende tidevand, hvor forskellen mellem ebbe og flod er 13,4 meter. Der er anlagt en pumpestation, som, efter at det indgående tidevand er aftaget, fortsætter med at pumpe vand ind, så presset bliver endnu kraftigere, når det strømmer ud 6 timer senere.

Turbinerne er kolbeformede 4-bladede horisontale Kaplan-turbiner, der kan dreje i modsat retning og så pumpe. Herved hæves bassinets vandhøjde endnu mere over havets niveau, og således kan energiproduktionen øges. Elektriciteten til pumpningen får turbinerne fra overskuddet fra andre kraftværker. Luftkølede synkron-generatorer er koblet direkte til turbinerne og befinder sig i vandtætte kapsler. De arbejder sammen i klynger på fire og er hver især forbundet med den ene af

to primærspoler på den tilhørende transformator-enhed. Der er således 6 klynger og tre transforma-torenheder, som yder 80 MW og afkøles med olie og luftventilation. Transformatorerne er forbundet med den udvendige 225 kW enhed med oliefyldte trykkabler.

På dæmningen er anlagt en vej, atter som ved de gamle vandmøller, men denne passeres af 30.000-40.000 biler om dagen, mens der igennem slusen ind til bassinet, som strækker sig næsten 20 kilometer op ad floden til nord for Dinan, passerer omkring 18.000 skibe om året.

Mange af de forbigående standser op for at besøge det enestående kraftværk, som i de første 23 år producerede 13 milliarder kWh. Antallet af besøgende har også været betragteligt, 400.000 om året. Arbejdet på kraftværket kan derimod klares af omkring 55 ansatte. Produktionen er ikke særlig attraktiv kommercielt set her i det første årti af det nye årtusinde, og der forventes ikke nogen ændring før 2010. Men tidevandsværket er en stor seværdighed og godt for miljøet.

Tidevandsmøller på havbunden

En hel anden form for udnyttelse af tidevandet sker ved hjælp af møller, der til forveksling ligner en lidt gammeldags hurtigløber. I slutningen af

september 2002 påbegyndtes nedsænkningen af det udstyr, der hører til møllen, på havbunden ud for Kvalsund ved Hammerfest i Nordnorge. Senere sænkedes selve møllen (300 kW, 0,7 GWh) ned, og den 12. november 2003 åbnedes det første tidevandsmøllekraftværk i verden. Den kommer-cielle udnyttelse begyndte året efter, da der blev sendt strøm til nettet i land ved Kvalsund. Møllen har tre 10 meter lange vinger, som er anbragt på toppen af et ståltårn. Den står på 50 meter vand, men der er kun 19 meter til vandoverfladen. Det stærke tidevand, som to gange om dagen presses ind og ud af Kvalsund, får møllens vinger til at dreje rundt. Vingebladene skifter retning afhæn-gig af, om det er ebbe eller flod, og så fremstiller vindmøllen på havets bund energi som de moder-ne vindmøller på åben mark eller ude på havet.

Lederen af projektet er direktør Harald Jo-hansen fra Hammerfest Strøm, og der var i 2003 anvendt syv år og den enorme sum af 80 millioner norske kroner på udviklingen af tidevandsmøllen. Den blev meget dyrere og tog længere tid at frem-stille end beregnet. Det var hensigten, at der skul-le opføres yderligere atten møller på bunden af Kvalsund, hvad der ville svare til ca. 3.200 danske parcelhuses forbrug. Indtil videre producerer kun denne ene mølle til nettet.

Dæmningen over floden Rance i Bretagne

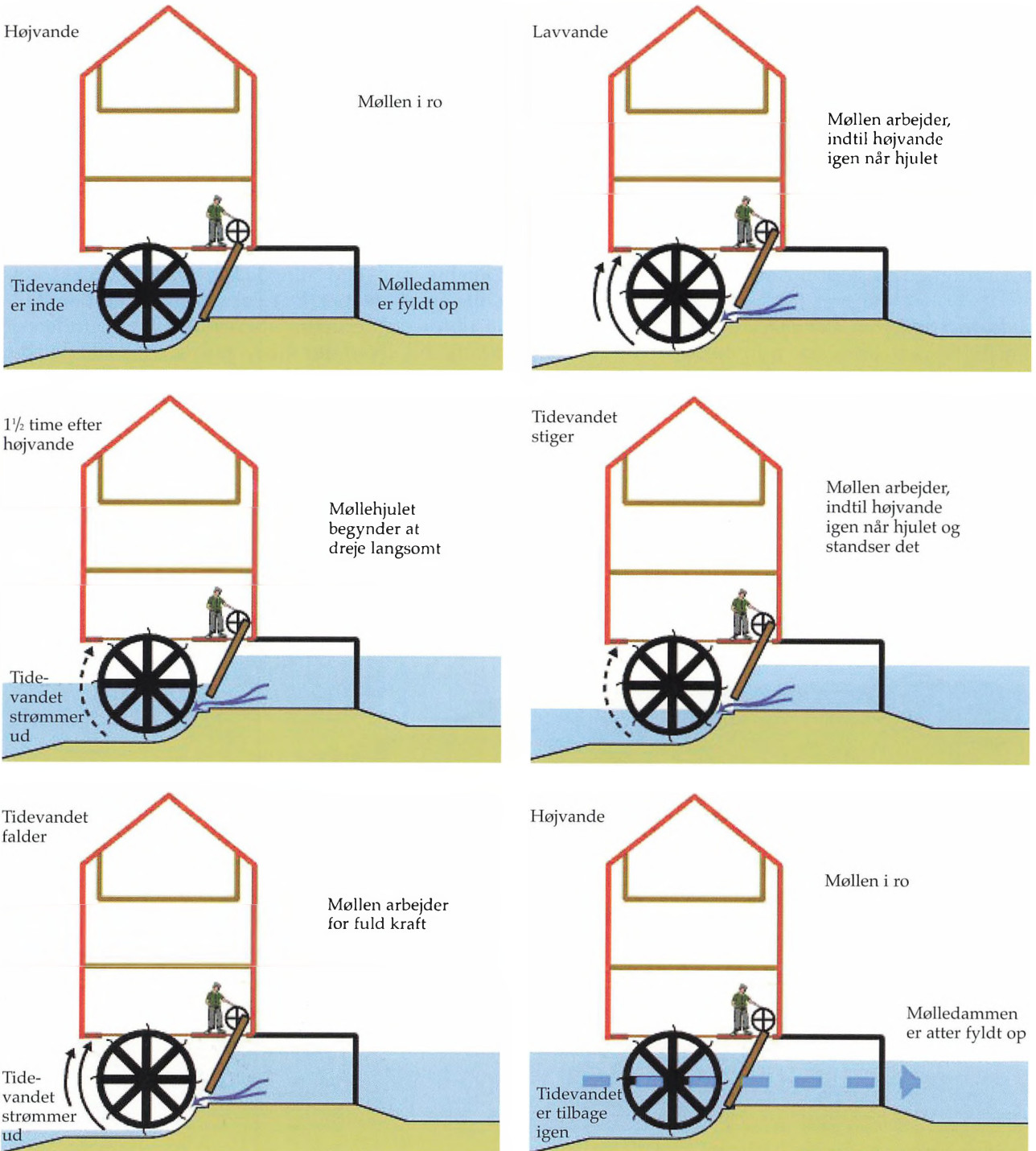

Da møllen skulle sættes i produktion, blev det nødvendigt at samarbejde med andre, bl.a. om vingedesign, og derfor tog Hammerfest Strøm kontakt til LM Glasfiber i Lunderskov, der er storproducent af møllevinger. Imidlertid er det Hammerfest Strøm, som har »den patenterede teknologi«, som Harald Johansen udtrykker det, og LM gik ikke ind i projektet.

Hammerfest Strøm er nu gået i gang med at etablere sig på UK markedet og prøver at få byg-

get et demonstrationsanlæg i Kvalsundet. Næste generation af møller vil have en ydelse pr. enhed på mellem 0,7 og 1 MW og producere ca. 2,5 GWh. Både projektering, produktion, testning og installation sker i nært samarbejde med kunde og industripartner på UK markedet.

Denne form for udnyttelse af tidevandet er ifølge Harald Johansen meget skånsom over for naturen, da den ikke kræver de store indgreb, som man har set i Frankrig netop ved St. Malo.

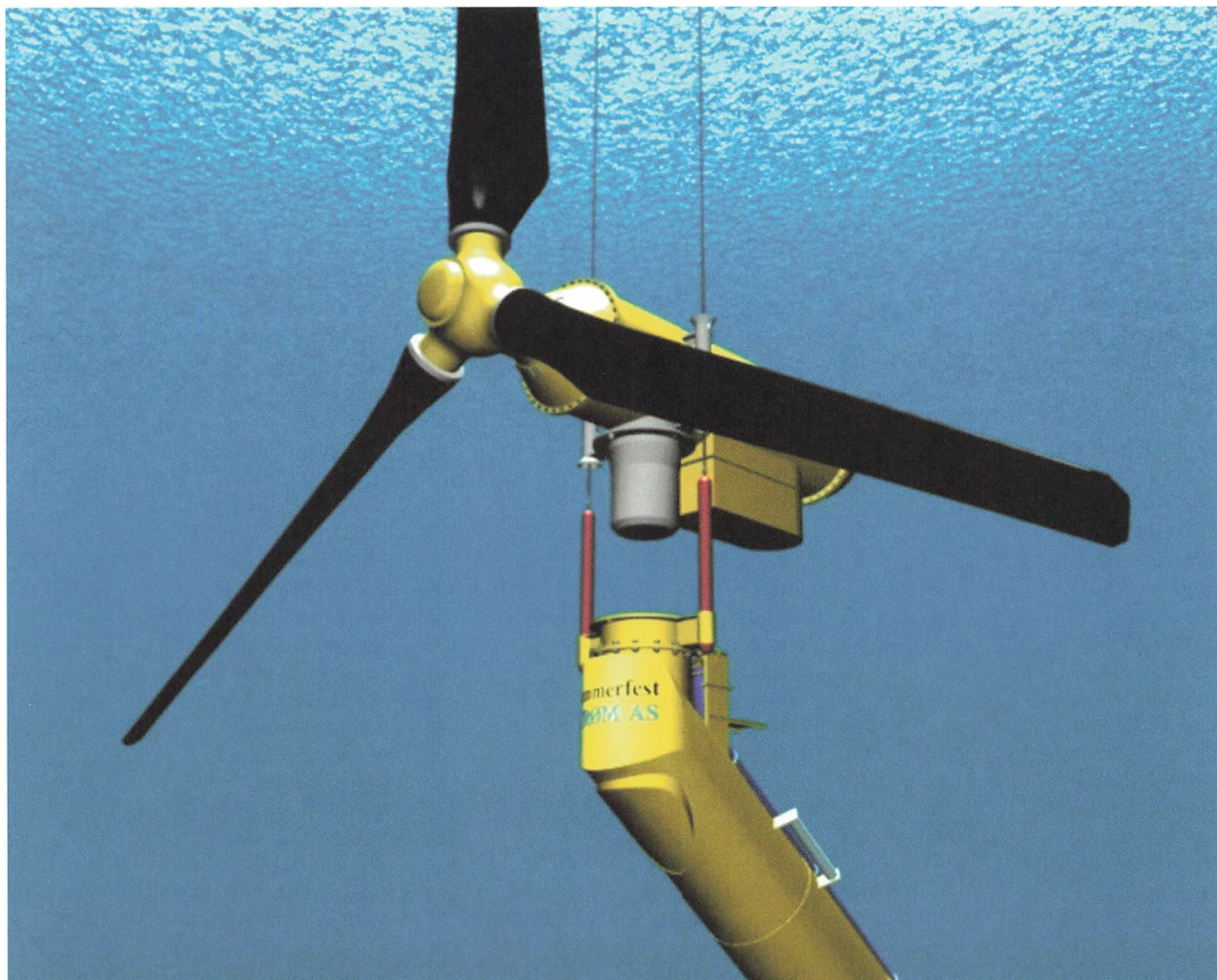
Mulighederne for udnyttelse af tidevandet ved hjælp af møllerne er faktisk udtømmelige, og da de kommer til at ligge på så stor en dybde, vil de næsten ikke kunne ses fra havoverfladen.

Norges forudsætning for at satse på tidevands-teknologi er særlig god, da landet har mere end hundrede års erfaring med at udnytte elvenes vandkraft. Naturforholdene er til det, og i Nordnorge, hvor forskellen mellem ebbe og flod er næsten 3 meter, er der iværksat endnu et pilotprojekt med tidevandsenergi ud for Tromsø. Men ikke nok med det. Ligesom i Danmark har man iværksat forsøg med bølgeenergi uden for Heknes på vestsiden af Karmøy.

På verdensbasis er Norge længst fremme med hensyn til udnyttelsen af tidevandets kraft, og man kan undre sig over, at Danmark ikke har udnyttet tidevandet i Vesterhavet, men årsagen kan være, at der ikke var tradition for det, og der var på denne egn længe ikke behov for mere energi end den, de gamle vindmøller og vandmøller

kunne fremstille. Vindkraften blev tidligt udnyttet i Vestjylland, og den store vindmøllefabrik Vestas ligger også her. Vandkraft i form af udnyttelsen af bølgekraft var en tanke, som forfatteren Henrik Pontoppidan gennem sin hovedperson Per Sidenius i romanen *Lykke-Per*, skitserede omkring år 1900, men der skulle gå ca. hundrede år, inden det danske projekt Wave Dragon gik i gang. Der samarbejdes med Wales, hvor den walisiske regering allerede har et forsøg med udnyttelsen af tidevandet i gang.

Kilder: C. Rivals: Tide-Mills in France, TIMS 1973; Colin Rynne: Milling in the 7th-century-europe's earliest tide mills, *Archaeology Ireland* 6 no. 2 1992; Alexandre Pigéard: L'Usine Marémotrice de la Rance 1998-1999; Niels Sandø: Verdens første tidevandsmølle i drift, *Jyllands-Posten* 16. oktober 2003; Energy from Ocean Current, folder til introduktion af teknologien i Aberdeen, 2006; direktør Harald Johansen, Hammerfest Strøm

Tidevandsmølle under nedsænkning

Stikord

Aborg Mølle	234	Flynder Mølle	159	Jordløse Mølle	59,91
Adser Mølle	147	Foskamøllen	52	Kaleko Mølle	66
Ansø Mølle	174	Fraugdegårds Mølle	123	Kanehøj Mølle	18,136
Arreskov Mølle	20,86,52	Fredensborg Mølle	126	Karlebo Mølle	134
Askov Mølle	69	Frederiksdals Mølle	182	Karls Mølle	110
Aulum Mølle	30,162	Frederiksgave Mølle	102	Karlstrup Mølle	151
Aurion Mølle	219	Frederiksgave Ny Mølle	104	Kettinghav Mølle	58
Barkholts Husmølle	240	Gammel Estrup Mølle	181	Killerup Mølle	122
Bassebæks Mølle	134	Gammel Rye Mølle	71,180	Kimmerslev Mølle	144
Baunhøj Mølle	98,128,131	Gammel Stenderup Mølle	23	Kinderballe Mølle	23
Bechs Mølle	9	Gammelby Mølle	77	Kisserup Mølle	152
Bierne Mølle	87	Gelskov Mølle	23	Kjær Mølle	208
Billerup Mølle	156	Glamsbjerg Mølle	191,196	Klintemøllen	143
Bindsløv Elværk	220	Glentholm Mølle	76	Klostermølle	157,166
Bjerrebymølle	55	Godthåb Hammerværk	82	Klægstруп Fabrik	84
Blangstedgårds Mølle	52,123	Grubbe Mølle	23,55,86,108,119	Kongemøllen	58
Blegdamsvejens Mølle	132	Grå Mølle	172	Korup Mølle	92
Blåbæk Mølle	114	Gudsgift Mølle	84	Krengerup Vandmølle	196
Bolbro Mølle	55	Gudum Klostermølle	33,157	Krude Mølle	171
Borreby Mølle	27,142,182	Gundestrup Mølle	131,156	Kruså Kobbermølle	172
Borup Mølle	144	Gylling Mølle	17	Kvak Mølle	131
Brahertrolleborg Mølle	190	Hagenskov Mølle	102	Kvissel Elværk	220
Bramstrup Mølle	122	Hageded Mølle	156	Kæmpes Mølle	172
Brandelev Mølle	56,66	Halkær Mølle	77	Kær Mølle	57
Bredfald Mølle	214	Hastrup Mølle	180	Kærgårds Mølle	33,157
Bredvad Mølle	166	Hattebæk Mølle	22,85,113	Kærsholm Mølle	39
Brundby Stubmølle	11	Havnbjerg Mølle	15,62	Kærum Mølle	235
Brunshaab Gl. Papfabrik	38	Havnelev Mølle	148	Køng Mølle	188
Bryrup Mølle	172,183	Havnø Mølle	92	Kaals Mølle	230
Brødebæks Mølle	69	Heden Mølle	22	Kåls Mølle	104,230
Bullerup Mølle	27,48	Helnæs Mølle	99,234	Lammehave Mølle	91
Butterup Stubmølle	8,152	Hjerritsdal Mølle	106	Lamose Mølle	26
Børkop Mølle	105	Holbæk Mølle	156	Langhøj Mølle	119
Bågå Mølle	104	Hollufgård Mølle	111	Lejre Mølle	66,144
Dals Mølle	22,113	Holme Mølle	203	Lille Mølle	104
Davinde Mølle	52,112	Holms Mølle	183	Lillemølle	113,190
Dellinge Mølle	144	Horne Mølle	85	Lindet Mølle	221
Dollerup Mølle	208	Hornumbro Mølle	107	Lindved Mølle	111,123
Drabæks Mølle	48	Hoven Mølle	179	Lumsås Mølle	16
Dramstrup Mølle	156	Hule Mølle	84,144	Lundby Mølle	63
Dyrehave Mølle	19	Hulsig Stokmølle	240	Lundbæk Mølle	81
Egebjerg Mølle	56,176	Humle Mølle	39	Lundegårds Mølle	23,50,114
Egen Mølle	63	Hundslev Mølle	58	Lundemølle	30
Egense Mølle	53	Hune Mølle	179	Lundsgårds Mølle	48
Egeskov Mølle	127	Huul Mølle	84	Lysholm Mølle	126
Eiby Mølle	54	Hvilholm Mølle	48	Lyshøj Mølle	224
Ejby Mølle	117	Hybæk Mølle	26	Lægårds Mølle	30
Ellinggårds Mølle	221	Hygind Mølle	25	Maderup Mølle	14,112
Elstrup Mølle	56	Hyldal Vandmølle	82	Maren Mølle	110
Eriknauer Mølle	76	Høgholt Mølle	233	Margrethemøllen	58
Erikshåb Mølle	23	Højlands Mølle	114	Mariendals Mølle	222
Fabjerg Vestermølle	165	Højsager Mølle	124	Marslev Mølle	51
Farre Mølle	180	Hørsholm Mølle	129	Mattrup Mølle	172
Fiskebækgårds Mølle	64	Hørup Mølle	33,162,175	Millinge Mølle	28
Fjeldsted Mølle	213	Hårby Mølle	85	Moesgård Skovmølle	44
Fjerderholt Mølle	180	Ingstrup Mølle	201	Mortensens Mølle	52
Flamsted Mølle	84,224	Jels Mølle	216	Most Mølle	38,198

Munke Mølle	48	Svendborg Boghvedemølle	52	Øksnebjerg Mølle	227, 228
Munkemølle	22	Svenstrup Bymølle	60	Ølgod Mølle	162
Møllerhuse Stampemølle	231	Sæby Mølle	223	Ølsemagle Mølle	151
Måre Mølle	52	Søbygårds Mølle	131	Øm Mølle	166
Non Mølle	38	Sønder Broby Mølle	23	Øster Hurup Mølle	98
Nr. Tranders Mølle	97	Sønder Nærá Mølle	55	Østergårds Mølle	51,230
Ny Mølle	46	Sønderby Mølle	102,104,235	Østerklit Stokmølle	236
Nybro Mølle	30	Søndermølle	38,198	Å Mølle	160
Nygårds Mølle	214	Søndersted Stubmølle	156	Aale Mølle	38,198
Nymølle	63	Tandslet Mølle	59	Åstrup mølle	27
Nørre Jernløse Mølle	152	Tarup Mølle	115		
Nørre Mølle	172	Teglårds Mølle	84		
Nørre Snede Mølle	175	Thorkildstrup Stubmølle	11		
Nørre Tvede Mølle	69	Thorning Mølle	200		
Nørremølle	56,204	Thorsø Mølle	131		
Ouegårds Mølle	110	Tibberup Mølle	134		
Pinds Mølle	166	Tingsted Mølle	166		
Puge Mølle	235	Tirstrup Mølle	131		
Pøt Mølle	131	Tjørnebæks Mølle	64		
Ranbøldal Klædefabrik	206	Tjørnehøj Mølle	151		
Randrup Mølle	41,198	Tornbæks Mølle	77		
Rebstrup Uldspinderi	84	Torpegårds Mølle	114		
Ridemandsmølle	82	Trente Mølle	24		
Rindsholm Mølle	199	Tue Mølle	168		
Ringsted Mølle	105	Tuen Mølle	241		
Roerslev Mølle	52	Tustrup Mølle	84		
Rosengårds Mølle	51	Tvis Mølle	30,164,206		
Roslev Mølle	209	Tybjerg Nymølle	149		
Ry Mølle	72,169	Udby Andelsmølle	152		
Rye Mølle	169	Uhre Mølle	36		
Rynkeby Mølle	28,52	Ulbølle Mølle	54		
Røde Mølle	76,175	Uldum Mølle	105		
Rønnede Mølle	70	Ulsted Mølle	96		
Rørbæks Mølle	86	Urup Mølle	171		
Sallingelunde Mølle	27,113	Usserød Klædefabrik	182		
Salten Mølle	175	Valby Mølle	147		
Sanderum Mølle	62	Vegen Mølle	30		
Sanderumgårds Mølle	48	Vejrup Mølle	48		
Sarup Mølle	24	Vejrupgårds Mølle	48		
Silken Hammerværk	197	Vennebjerg Mølle	216		
Sindal Mølle	213,241	Ventepose Mølle	66		
Skaber Mølle	41,199	Vester Mølle	176		
Skjern Mølle	36	Vester Tversted Mølle	241		
Skovkrog Mølle	240	Vestergades Mølle	52		
Skydebjerg Mølle	230	Vibæk Mølle	43,66,77,94,204		
Skælskør Bymølle	142	Victoria Dampmølle	54		
Skælskør Dampmølle	140	Vildbjerg Mølle	30,162		
Skærbæk Mølle	30	Vilholt Mølle	179		
Slotsmøllen	99	Vissenbjerg Mølle	230		
Smidstrup Mølle	142	Vistoft Mølle	124,179		
Snave Mølle	55,235	Vium Mølle	212		
Snedinge Mølle	140	Vive Mølle	110		
Solevad Mølle	58	Vodskov Mølle	224		
Stampen Klædefabrik	206	Voer Klostermølle	72,166,204		
Stenbjerger Mølle	54,104,235	Voerladegårds Mølle	179		
Stenderup mølle	23	Voldhøjs Mølle	241		
Stistrup Mølle	108	Voldtofte Mølle	235		
Store Lysgaard Vandmølle	30	Vollerslev Mølle	151		
Store Restrup Mølle	82	Volstrup Mølle	94		
Strandmøllen	44,104,231	Vrigsted Mølle	33		
Subæk Mølle	205	Æble Mølle	113,190		

Andre bøger udgivet på Skib Forlag

Bondegårde i Danmark

Foto: Torben Lindegaard Jensen

Ove Agrelin:

Skåne og meget mer - Besøg i gammelt dansk land

Henning P.B.Andersen:

Vesuv - En meget farlig vulkan

Per Bøgh:

Fra busseronne til matroskrave. Sømandstøj gennem tiderne

Per Bøgh:

Skoleskibet Danmark

Erik Dannesboe og Per Bøgh:

Kølvand - 1000 år under sejl og med motor

Hans Egeskjold:

Bjørnejagt i Canada

Kjeld Ejdorf:

Stormfloden den 13. november 1872

Knud Fischer:

De danske isbrydere. Historien om Elbjørn og de andre isbrydere

Knud Fischer og Per Bøgh:

Søklar med skoleskibet Danmark

Arne Gotved:

Og de sejler - de gamle træskibe

Jens Riise Kristensen:

Flådens ansigt - Galionsfigurer fra Den Danske Marine

Anne Marie Lebech-Sørensen:

Vindmøller og Vandmøller i Danmark BIND 1

Anne Marie Lebech-Sørensen:

Vindmøller og Vandmøller i Danmark BIND 2

Frode Lund:

Fynske Vandmøller - 455 tegninger

Ib Møller:

Hestevogne i Danmark

Ib Møller:

Vilhømsborg - Danmarks Nationale Hestesportscenter

Christian Nielsen:

Danske bådtyper

Thorkild Sandbeck:

40 år til søs fortalt i ord og billeder

Thorkild Sandbeck:

Dansk Fiskeri, redningsskibene og fiskerikontrollen

Thorkild Sandbeck:

I orgeltonernes verden

Thorkild Sandbeck:

Martha - en skønnert gennem hundrede år

9 788790 374341

ISBN: 87 90374 34 7

